

Hitit Sosyal Bilimler Dergisi

Hitit Journal of Social Sciences

Hitit Sosyal Bilimler Dergisi

Hitit Journal of Social Sciences

E-ISSN : 2757-7449

YIL / VOLUME 14

SAYI/ ISSUE 2

2021

Yayın Sahibi/Owner on behalf of Hitit University

Prof. Dr. Ali Osman ÖZTÜRK (Rektör / Rector)

Yazı İşleri Müdürü / Responsible Director

Prof. Dr. Muhammed Asif YOLDAŞ

Baş Editor / Editor-in-Chief

Doç. Dr. İlker SAKINÇ

Editör Yardımcıları/ Associate Editors

Arş. Gör. Dr. Yasin ŞEKER

Arş. Gör. Leyla Gizem EREN

**Yazı ve Redaksiyon Kurulu Editör Yardımcısı /
Proofreading Board Assistant Editor**

Arş. Gör. Dr. Yasin ŞEKER

Arş. Gör. Leyla Gizem EREN

**Uluslararası İlişkiler Editör Yardımcısı/
International Assistant Editor**

Arş. Gör. Dr. Yasin ŞEKER

Arş. Gör. Leyla Gizem EREN

Yayın Kurulu / Editorial Board

Doç. Dr. İlker SAKINÇ

Prof. Dr. Aygül SÜEL

Prof. Dr. Deniz AYTAÇ

Prof. Dr. Fatih DUMAN

Prof. Dr. İrfan ÇAĞLAR

Prof. Dr. Mehmet AZİMLİ

Prof. Dr. Mehmet DEMİRYÜREK

Prof. Dr. Metin UÇAR

Prof. Dr. Özer ŞENÖDEYİCİ

Prof. Dr. Selçuk KENDİRLİ

Prof. Dr. Selim TÜRCAN

Prof. Dr. Şaban HAKLI

Prof. Dr. Muhammed Asif YOLDAŞ

Prof. Dr. Taha Bahadır SARAC

Doç. Dr. İsmail YILDIRIM

Doç. Dr. Mustafa Tolga ÇIRAK

Yayın Danışma Kurulu / Scientific Advisory Board

Prof. Dr. Eugenia CUNHA

(University of Coimbra, PORTUGAL)

Prof. Dr. İbrahim SİRKECİ

(Regent's Univesity London, UK)

Prof. Dr. Tal SIMMONS

(Virginia Commonwealth University, USA)

Prof. Dr. Ebrahim MOOSA,

(University of Notre Dame, USA)

Doç. Dr. Joseph UGRAŞ

(La Salle University, USA)

Dr. Anja PETAROS

(University of Rijeka, CROATIA)

Tarandığı İndeks ve Veritabanları / Indexed by

-TÜBİTAK-ULAKBİM-TR Dizin

-EBSCO

-ERIH PLUS

-Index Copernicus International

-CEEOL- Central and Eastern European Online Library

-CiteFactor - Akademik Scientific Journals

-ASOS - Academia Sosyal Bilimler İndeksi

-ARASTIRMAX - Bilimsel Yayın İndeksi

-ResearchBib - Academic Resource Index

-İSAM - İslam Araştırmaları Merkezi

-TEİ - Türk Eğitim İndeksi

-İdeal Online - Online Kütüphane

-Rootindexing-Journal Abstracting and Indexing Servis

-ACARINDEX - Akademik Araştırmalar İndeksi

-SOBİAD - Sosyal Bilimler Atf Dizini

Eski Adı/Former Name

Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi/

Hitit University Journal of Social Sciences Institute

ISSN 1308-5107 E-ISSN 2536-4944

Son Sayı/Latest Issue: Cilt/Volume 13, Sayı/Issue 2

Yeni Adı/New Name

Hitit Sosyal Bilimler Dergisi /

Hitit Journal of Social Sciences

E-ISSN 2757-7449

İlk Sayı/First Issue: Cilt/Volume 14, Sayı/Issue 1

Tasarım- / Design

Arş. Gör. Dr. Yasin ŞEKER

Hitit Sosyal Bilimler Dergisi yılda bir cilt ve iki sayı olarak (Haziran ve Aralık) yayımlanan, *çift-körleme hakemlik süreci* yürüten *uluslararası* akademik bir dergidir. Dergide yayımlanan yazıların her türlü içerik sorumluluğu yazarlarına ait olup Enstitümüzün kurumsal görüşünü yansıtmamaktadır. Yazılar yayıncı kuruluştan izin alınmadan kısmen veya tamamen bir başka yerde yayınlanamaz.

Hitit Journal of Social Sciences is a double blind peer-reviewed academic journal which is published twice per year (June and December). All the responsibility for the content of the papers published here belongs to the author/authors, and does not express the official view of the Institute. Copyright©: Without getting permission of the journal, papers published here cannot be published partially or totally on other media.

*****

Dergimizin Yayın ve Yazım İlkelerine, dergi web sitesinden ulaşabilirsiniz.

Hitit Üniversitesi Kuzey Kampüsü Çevre Yolu Bulvarı, 19030, Çorum/TURKEY

Web: <https://dergipark.org.tr/en/pub/hititsbd>

E-mail: husbededitor@hitit.edu.tr

EDİTÖRÜN NOTU

Değerli araştırmacılar ve okurlar,

Dergimizin Aralık 2021 sayısında sizlerle olmanın mutluluğunu yaşıyoruz.

Hitit Sosyal Bilimler Dergisi'nin bu sayısında süreçleri başarıyla tamamlayan 14 makalenin yayımlanmasına karar verilmiştir. Akademik çalışmaların değerlendirilmesi, yayına hazır hale getirilebilmesi ve okuyucuyla buluşabilmesi için gerekli olan süreçlerde katkısı olan hakemler ve yardımcım Dr. Yasin Şeker'e katkıları için teşekkürlerimi sunarım.

Değerli çalışmalarını dergimize gönderen yazarlarımıza ve dergimizi takip eden okuyucularımıza da teşekkür ederim.

Editoryal ekibimizle birlikte dergimizi daha iyi seviyelere ulaştırma çalışmalarımız sürdürmektedir.

Dergimizin bilimsel anlamda sürekli ileri giden ve en değerli bilimsel dergiler arasında yer alması dileklerle...

Saygılarımla.

Doç. Dr. İlker SAKINÇ

Editör

İÇİNDEKİLER/CONTENTS

MAKALELER/ARTICLES

Kübra YAZKAN – Edip ÖRÜCÜ	302-317
İş Tatmininin Girişimcilik Eğilimleri Üzerindeki Etkisinde Dönüşümcü Liderliğin Aracılık Rolü The Mediation Role of Transformational Leadership in the Effect of Job Satisfaction on Entrepreneurial Tendencies	
Nazlı ERSOY	318-337
Application of the PIV Method in the Presence of Negative Data: An Empirical Example from a Real-World Case Negatif Verilerin Varlığı Durumunda PIV Yönteminin Uygulanması: Gerçek Hayat Uygulamasına Dayalı Ampirik Bir Analiz	
Ahmet Kürşat ALKOYUN – Emre Selçuk SARI	338-359
Entegre Raporlamaya Uygunluğu Açısından Katılım Bankalarının Faaliyet Raporlarının İncelenmesi Analysis of Annual Reports of Participation Banks in terms of Suitability for Integrated Reporting	
Selman TEMİZ – Ramazan KURTOĞLU.....	360-383
Hizmet Hatası, Hizmet Telafisi ve Atıf Teorisi: Kavramsal Bir Çalışma Service Failure, Service Recovery and Attribution Theory: A Conceptual Study	
Bade EKİM KOCAMAN	384-407
COVID-19 Sürecinde Türk Bankacılık Sektörü ve Piyasa Yoğunlaşmasının Analizi Analysis of Turkish Banking Sector and Market Concentration During COVID-19	
İsmail BULUT – Bekir SARI	408-428
Kur'an Kursları Öğretici Kitabındaki Etkinlik Uygulamalarının Öğretici Görüşleri Doğrultusunda İncelenmesi Examination of the Activity Practices in the Qur'an Courses Teacher's Book in the Direction of Teachers Views	
Ceren ÖZVEREN – Aslı TÜREL	429 - 441
Türkiye'de Bağımsız Denetim Raporları Independent Audit Reports in Turkey	

Ayşe Gözde İYİCİL	442-460
Ulusal Kültür Boyutlarının İşletmelerin Kurumsal Sosyal Sorumluluk Çalışmalarına Etkisi The Effect of National Cultural Dimensions on Corporate Social Responsibility of Business	
Hilal İZCİ - Faruk YÜCEL	461-476
Çeviribiliminde Theo Hermans Bağlamında Dizge Odaklı Bir Yaklaşım A System-Oriented Approach in Theo Hermans' Context in Translation Studies	
Hakan USLU – Ferhat APAYDIN	477-499
Türkiye’de Tarımsal Verimlilik ve Alan Bazlı Desteklemeler Üzerine Ampirik Bir Uygulama An Empirical Analysis on Agricultural Productivity and Area-Based Supports in Turkey	
Şenol DURGUN	500-519
Parti Siyasetinden İttifak Siyasetine Transition from Party Politics to Alliance Politics	
Bilal GEREKAN – Oğuz Yusuf ATASEL	520-535
Muhasebe Eğitiminde Kavram Haritası ve Uzaktan Eğitim Modelinin Akademik Başarı Üzerine Etkisi The Effect of Concept Map and Distance Education Model on Academic Achievement Score in Accounting Education	
Gönül ÇİFÇİ – Şükriye Gül REİS	536-555
The Investor Risk Tolerance and Market Liquidity Connection: Evidence from the Selected Markets Yatırımcı Risk Toleransı ve Piyasa Likitidesi İlişkisi: Seçili Piyasalardan Bulgular	
Öyküm Esra YİĞİT – Merve KARAKÖSE	556-575
Teknik Göstergeleri Makine Öğrenimi Modellerine Entegre Ederek Şehir Endeksi Hareketinin Yönünü Tahmin Etmeye Yönelik bir Yaklaşım An Approach to Predicting Direction of City Index Movement by Integrating Technical Indicators into Machine Learning Models	

İŞ TATMİNİNİN GİRİŞİMCİLİK EĞİLİMLERİ ÜZERİNDEKİ ETKİSİNDE DÖNÜŞÜMCÜ LİDERLİĞİN ARACILIK ROLÜ

Kübra YAZKAN¹
Edip ÖRÜCÜ²

Atıf/©: Yazkan, K. ve Örucü, E. (2021). İş tatmininin girişimcilik eğilimleri üzerindeki etkisinde dönüşümcü liderliğin aracılık rolü. *Hitit Sosyal Bilimler Dergisi*, 14(2), 302-317. doi: 10.17218/hititsbd.975450

Özet: Bu araştırmanın amacı, iş tatmininin girişimcilik eğilimleri üzerindeki etkisini belirlemek ve bu etkiye dönüşümcü liderliğin aracılık rolünü tespit etmektir. Bu amaç doğrultusunda "İş Tatmini Ölçeği", "Girişimcilik Eğilimleri Ölçeği" ve "Dönüşümcü Liderlik Ölçeğinden" oluşan, demografik sorularla birlikte 80 soruluk bir anket formu aracılığıyla veriler elde edilmiştir. Araştırmanın evreni Balıkesir ilinde bulunan bir kamu kurumunda çalışmakta olan 160 çalışandır, çalışmanın örneklemini ise 100 çalışandan oluşmaktadır. Elde edilen verilerle güvenilirlik analizi, frekans analizi, normallik testi, çoklu korelasyon analizi, basit ve çoklu regresyon analizi yapılmıştır. Yapılan regresyon analizlerinin sonucunda iş tatmininin girişimcilik eğilimlerini etkilediği, dönüşümcü liderliğin girişimcilik eğilimlerini etkilediği, dönüşümcü liderliğin iş tatminini etkilediği ve iş tatmini ve girişimcilik eğilimleri arasındaki ilişkide dönüşümcü liderliğin kısmi aracılık rolünün olduğu bulunmuştur.

Anahtar Kelimeler: İş Tatmini, Girişimcilik Eğilimleri, Dönüşümcü Liderlik, Liderlik, Aracılık Rolü

The Mediation Role of Transformational Leadership in the Effect of Job Satisfaction on Entrepreneurial Tendencies

Citation/©: Yazkan, K. ve Örucü, E. (2021). The mediation role of transformational leadership in the effect of job satisfaction on entrepreneurial tendencies. *Hitit Journal of Social Sciences*, 14(2), 302-317. doi: 10.17218/hititsbd.975450

Abstract: The aim of this research is to determine the effect of job satisfaction on entrepreneurship tendencies and to determine the mediating role of transformational leadership in this effect. For this purpose, data were obtained through a questionnaire form consisting of "Job Satisfaction Scale", "Entrepreneurship Tendencies Scale" and "Transformational Leadership Scale", together with demographic questions. The universe of the study consisted of 160 employees working in a public institution in Balıkesir province, and the sample of the study consists of 100 employees. Reliability analysis, frequency analysis, normality test, multiple correlation analysis, simple and multiple regression analysis were performed with the obtained data. As a result of the regression analysis, it was found that job satisfaction affects entrepreneurial tendencies, transformational leadership affects entrepreneurial tendencies, transformational leadership affects job satisfaction, and transformational leadership has a partial mediating role in the relationship between job satisfaction and entrepreneurial tendencies.

Keywords: Job Satisfaction, Entrepreneurial Tendencies, Transformational Leadership, Leadership, Mediation Role

Araştırma Makalesi / Research Article

Makale Geliş Tarihi / Submitted: 28.7.2021 Makale Kabul Tarihi / Accepted: 28.11.2021

¹Sorumlu Yazar, Doktora Öğrencisi, Bandırma Onyediy Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü, kyazkan@bandirma.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-8098-1720>

²Prof. Dr., Bandırma Onyediy Eylül Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, eorucu@bandirma.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-3301-7496>

Etik Onay: Bu çalışma için etik onay, Bandırma Onyediy Eylül Üniversitesi Etik Kurulu'ndan 05.11.2020 tarih ve 2020/6 sayılı olarak alınmıştır.

1. GİRİŞ

Günümüzün rekabetçi piyasa koşullarında, işletmeler varlıklarını sürdürebilmek için birçok farklı unsura ihtiyaç duymaktadır. İhtiyaç duyulan unsurların en önemlilerinden birisi, risk alabilen ve yenilikçi çalışanlardır. Girişimcilik davranışı, günümüz dünyasında hem işletmeler hem de çalışanlar açısından oldukça önemli bir nitelik konumundadır (Büyükyılmaz ve Kayış, 2018, s.148). Girişimciler bir ülkede kalkınma ve gelişme gücüne olumlu etki eden bireylerdir. Bu noktada tepe yöneticilere düşen görev, girişimci ruha sahip çalışanları yüreklendirmek, önlerini açmak ve destek olmaktır (Çelik, 2013, s.61).

Kökene 1930'lu yıllarda yapılan araştırmalara dayanan iş tatmini kavramı, günümüzde de popülerliğini koruyan bir araştırma konusudur. Kavramın ilk ortaya çıktığı yıllarda, çalışmalarda daha çok iş tatmininin verimliliği artırıp artırmadığı sorusu cevaplanmaya çalışırken günümüzde iş tatmininin yalnızca verimliliği değil çalışanın birtakım değişkenlerini etkileyebileceği ve farklı değişkenlerden de etkilenebileceği yapılan çalışmalarda ortaya konmuştur (Demirer ve Polatçı, 2018, s.10). Çalışanların bağlı oldukları işletmelerde başarılı olmalarını sağlayan ve verimliliklerin etkileyen temel faktörlerden biri olan iş tatmini, çalışanların iş ortamlarıyla ilgili beklentilerinin bilincinde olmaları sonucu oluşan bir duygudur. Bu duygu, çalışanların psikolojik, fizyolojik, bilişsel ve kişisel bütün yönlerini etkilemektedir. İşgörenler iş ortamlarının iyileştirilerek çevresel ve sosyolojik şartlara uygun hale getirilmesini arzu ederler. Bu arzuların kurum tarafından karşılanması ölçüsünde, çalışanların çalıştıkları kuruma olan bağlılıkları artmaktadır (Karagöz, 2020, s.40).

Geçmişten günümüze örgütlerin başarılı olmalarını ve bu başarıyı sürdürülebilir kılmalarını sağlayan başlıca faktörlerden biri liderliktir. Örgütsel süreçler için önem arz eden kavramlardan birisi olan liderlikle ilgili çalışmalar 1980'li yıllarda artış göstermiş, bu süreç içinde liderlikle ilgili yeni yaklaşımlar ortaya konmuştur. 1978'de Burns tarafından ileri sürülen ve 1985'te Bass tarafından geliştirilen dönüşümcü liderlik bu yaklaşımlardan bir tanesidir (Çelik, 2013, s.36). Dönüşümcü liderler, yenilikçi yaklaşımlarla vizyon yaratıp bu vizyonu astları ile paylaşan, onlarla sürekli iletişim halinde olan, güven ve saygı duyulan bireylerdir. Mevcut sorunlara her an yenilerinin eklendiği yeni yüzyılda, dönüşümcü liderlik bu sorunların üstesinden gelinmesinde en kritik faktörlerden biri olarak görülmektedir (Eraslan, 2004, s.1).

İş tatmini, dönüşümcü liderlik ve girişimcilik eğilimleri günümüz dünyasında araştırmacılar tarafından oldukça tercih edilen önemli çalışma konularıdır. Bu üç değişkeni birlikte ele alan bir çalışmanın alan yazında bulunmaması mevcut çalışmanın önemini ortaya koymaktadır. İş tatmininin girişimcilik eğilimleri üzerinde etkisi var mıdır ve bu etkiye ilişkin dönüşümcü liderliğin rolü nedir sorusu bu çalışmanın temel sorusudur. Bu araştırmanın başlıca amacı; iş tatmininin girişimcilik eğilimleri üzerindeki etkisini belirlemek, bu etkide dönüşümcü liderliğin aracılık rolünü tespit etmektir. Bu kapsamda, çalışmada sırasıyla kavramsal bir çerçeve oluşturulmuş, literatür taraması gerçekleştirilmiş, yöntem ve bulgular paylaşılmış ve sonuç kısmında analizler yorumlanmıştır.

2. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

20. yüzyılın başlarında ortaya atılan iş tatmini kavramı ilerleyen yıllarda önemi gittikçe artan bir kavram haline gelmiş ve günümüz dünyasında üzerinde oldukça fazla sayıda çalışma yapılan popüler bir konu olmuştur. İş tatmininin popüler bir çalışma konusu olmasının farklı sebepleri bulunmaktadır. Bu sebeplerden biri insancıl sebeplerdir. İş tatmini, yaşam tatminiyle doğrudan bağlantılıdır ve her ikisi de kişilerin gerek fizik gerekse ruh sağlığını etkilemektedir. Bir diğer sebepten dolayı alakalı sebeplerdir. Günümüz iş hayatında var olan rekabet koşulları çalışanların

---

geçmişe nazaran daha verimli olmalarını gerektirmektedir. Çalışanların sahip oldukları bilgi ve tecrübe birikimiyle kuruma üst düzeyde katkı sağlaması, sürekli yenilik arayışı içinde bulunması, düşüncelerini özgürce açıklayabilmesi kurumların varlıklarını devam ettirebilmesi açısından büyük önem taşımaktadır. Çalışanların iş hayatında böyle davranabilmesi, işine, işyerine, yönetim kadrosuna ve çalışma arkadaşlarına karşı takındığı tutum ile ilişkilidir. İş tatmini ve üretkenlik arasında doğrudan bir ilişki bulunmamasına karşın iş tatminsizliğinin neden olduğu gerilim ve grup uyumu gibi problemler iş tatmini konusuna işletmeler tarafından da büyük önem verilmesine sebep olmuştur (Ergin, 1997, s.25).

İş tatmini kavramına dair literatürde pek çok farklı tanım bulunmakla birlikte iş tatmini kısaca çalışanların işlerini sevmeye derecesi şeklinde tanımlanmaktadır (Sun, 2002, s.3). İş tatmini ya da tatminsizliği işgörenlerin arzuları ve buldukları mevcut koşullar arasındaki karşılaştırmanın bir sonucu olarak da ifade edilmektedir (Durmaz, 2003, s.14).

İş tatminini etkileyen içsel ve dışsal olmak üzere iki temel faktör bulunmaktadır. İçsel faktörler çalışanın kendisi ile ilgili yaş, cinsiyet, eğitim düzeyi, kişilik, statü, hizmet süresi, medeni durum vb. kapsarken dışsal faktörler ise çalışanın dışındaki çalışma ortamı ve işle ilgili ücret, yükselme olanağı, çalışma koşulları, iş güvenliği, üst-üst çalışma arkadaşlarıyla ilişkileri vb. kapsamaktadır (Dümen, 2008, s.25).

Günümüzde örgütlerin varlıklarını devam ettirebilmeleri ve rekabet gücüne sahip olabilmeleri için başarılı liderlere gereksinim duydukları tartışmasız bir realitedir. Küreselleşen dünyada işletmeleri başarılı kılan temel faktörlerden biri çalışanların verimli bir performans ortaya koymaları ve çalıştıkları kuruma karşı pozitif tutum ve davranış sergilemeleridir. Bu sebepten ötürü işletmeler faaliyet gösterdikleri alanda başarı sahibi olabilmek ve çalışanların verimlilik düzeylerini yükseltmek için birtakım faaliyetler geliştirmektedir (Şahin ve Sarıdemir, 2016, s.402). Çalışanların örgütün üst düzey yöneticilerine karşı takındıkları pozitif tutum ve davranışlar onların verimlilik düzeylerini yükseltecek en önemli unsurlardan birisidir. Gerek çalışanların performanslarının artırılması gerekse işletmenin başarısı için yöneticilerin sergiledikleri tutum ve davranışlar işletme açısından büyük önem arz etmektedir. Başarılı bir lider çalışanları motive edip onlar üzerinde iyi intibalar bırakabilirken, başarısız bir liderse çalışanları negatif şekilde etkileyerek verimlilik kaybına sebep olabilmektedir (Karahan, 2008, s.151). Bu noktada çalışanların verimlilik düzeylerini artırmak için gerekli olan temel öncülerden biri, sahip oldukları nitelikler sebebiyle günümüz işletmeleri tarafından aranan lider tipleri olan dönüşümcü liderlerdir.

Dönüşümcü liderlik; çalışanları başlangıçta düşünülenden daha fazlasını yapmak noktasında yüreklendirmek ve heveslendirmektir (Den Hartog ve diğerleri, 1998, s.21). İnsanları peşlerinden sürüklenme gücü, dönüşümcü liderlerin sahip oldukları başlıca özelliklerden birisidir. Vizyon, dönüşümcü liderlerin ana motivasyon unsurlarından birisidir ve dönüşümcü liderler çalışanlarını vizyon ile motive etmek konusunda başarılı bir yol izlerler (Tanrıverdi ve Paşaoğlu, 2014, s.275).

Bridge'e (2003) göre dönüşümcü liderler kişisel değer ve inançları bulunan, örgütün hedeflerine ulaşma kararlılığına sahip, yaratıcı, paylaşımcı bir örgüt kültürü oluşturan liderlerdir.

Literatür incelendiğinde dönüşümcü liderliğin kavramsal olarak dört alt boyutu içerdiği görülmektedir. Bunlar karizma, ilham verme, entelektüel etki ve bireysel ilgidir (Edizler ve Akbulut, 2011, s.22). Karizma; çalışanlar için rol model konumunda olan dönüşümcü liderler, onların güvenini kazanıp onlara saygılı bir şekilde davranır ve örgütün misyonunu onlarla paylaşır. Dönüşümcü liderler, astlarını motive edip daha yüksek performans göstermelerini sağlayıp örgütün belirlenen hedeflerine ulaşmaya çalışır (Bass, 1985). İlham verme; lider astları

için bir moral kaynağı olarak görülmektedir. Sembol, motto ve duygusal unsurlar aracılığıyla etkili bir ortak hedef hissiyatı yaratır. Ortak hedefler doğrultusunda bir takım ruhu geliştirmeyi başarır. Lider astların belirlenen hedefe ulaşacağından emindir ve bu tutumu astların içsel şekilde güdülenmesine yol açmaktadır (Bass, 1985). Entelektüel etki; lider astları önceki davranış şekillerini değiştirecek birtakım düşüncelere sevk etmektedir. Astların sorunlara farklı perspektiflerden bakmalarını ve onları yeni yollar kullanarak çözmelerini sağlar. Bu şekilde oluşturdukları entelektüel uyarım ile yaratıcı düşüncenin önünü açarak statükonun karşısında dururlar (Edizler ve Akbulut, 2011, s.22). Bireysel ilgi; lider astlarını sadece takımın bir parçası olarak değil, bir birey olarak görür. Astların endişelerine kulak verir ve onlara alaka gösterir. Astların bireysel farklılıklarını, kabiliyetlerini ve gereksinimlerini göz önüne alarak onlara kendilerini geliştirmelerine yönelik tavsiyelerde bulunur (Karip, 1998, s.445).

Girişimcilik kavramı günümüzde toplumların ilerleyişi için yenilikçi çareler geliştirmeyi amaçlayan süreçleri ifade eden çok boyutlu bir nosyondur (Özkul ve Dulupçu, 2007, s.69). Gelecekte meydana gelebilecek olası dengesizlikleri doğru şekilde kestirerek fırsatları keşfetmek anlamına gelen girişimcilik, zenginliği artıran bir süreçtir (Çelik, 2013, s.56). Girişimcilik eğilimi ise en genel ifadeyle bir kişinin yeni bir iş kurma kararlılığı şeklinde ifade edilmektedir (Uygun ve Güner, 2016, s.41).

Girişimciliğe dair yapılan çalışmalar incelendiğinde kavramın genel itibarıyla 6 boyutta ele alındığı görülmektedir. Bunlar; başarı gereksinimi, belirsizliğe tolerans, kendine güven, yenilik, risk alma eğilimi ve içsel kontrol hissidir. Başarı gereksinimi; 1961 yılında McClelland tarafından geliştirilen başarı ihtiyacı teorisi, başarıya duyulan ihtiyacın girişimcilik eğilimlerini etkileyen mühim bir aktör olduğunu ifade etmektedir. Girişimci ruha sahip bireylerin en bariz niteliklerinden biri, başarıya duydukları isteğin oldukça fazla olmasıdır. Bu tarz bireyler, yenilikçi yaklaşımlar ortaya koymayı severken geleneksel olan işlerden hazzetmezler (Bozkurt, 2011, s.12). Belirsizliğe tolerans; kişinin belirsiz durumu algılayışı, o duruma yaklaşımı ve bilgiyi organize ediş şekli belirsizlik toleransını göstermektedir. Belirsizliğe toleransı yüksek kişiler, belirsiz koşulları seçen, bu durumların üstesinden gelmek için daha etkili bir performans ortaya koymaya çalışan kişilerdir. Girişimci ruha sahip kişilerin belirsizliğe karşı toleransları diğer kişilerden daha yüksektir (Kaya, 1993, s.48). Kendine güven; kişilerin bir girişimde bulunup iş kurabilmesi için kendilerine güven duymaları gerekmektedir. Girişimcinin, belirlediği amaçları gerçekleştirebileceğine dair şüphesi olmaması gerekmektedir. Özetle, eğer girişimci kendi girişiminde kendisine ve yeteneklerine güvenir ve başaracağına inanırsa sonuçta başarılı olabilir (Bozkurt, 2011, s.14). Yenilik; bir girişimcide bulunması gereken temel niteliklerden birisidir. Girişimci yenilikçi düşünceler geliştirdiği ölçüde rakiplerinin önüne geçecek ve başarılı olacaktır. Girişimci kişilerde mevcut olan en yaygın özellikler yenilikçi olmaları ve risk almadır (Marangoz, 2008, s.7). Risk alma eğilimi; girişimcilikle özdeşleşmiş nosyonlardan bir tanesidir. Yeni fırsatların oluşturulmasında risk almak ve belirsizlikle mücadele edebilmek oldukça önemli özelliklerdir. Girişimcinin aldığı risk ve kendisine duyduğu güven ve cesaret başarısını büyük ölçüde belirlemektedir (Marangoz, 2008, s.10). İçsel kontrol hissine sahip olan kişiler, yaşamlarını kendilerinin yönlendirme kabiliyetine sahip olduğuna inanan bireylerdir. İçsel kontrol hissi yüksek olan bireyler faal ve yenilikçidir. Girişimcilik alanında yapılan çalışmalar, içsel kontrol hissini bir girişimcilik duygusu olduğunu ifade etmektedir (Korkmaz, 2012, s.214).

Küreselleşmenin etkisiyle birlikte oluşan hızlı ve radikal değişimlerden etkilenen başlıca alanlardan birisi işletmelerdir. İşletmelerin rakipleriyle mücadele edebilmesi ve varlıklarını sürdürebilmeleri adına bu değişime sürekli ayak uydurması ve kendilerini yenilemesi büyük önem arz etmektedir. Liderin belirlediği davranış tarzı, işletmenin başarılı olması, hedeflerine

---

ulaşması ve çalışanların çalışma hayatından tatmin olması noktasında temel faktördür. Bu bağlamda günümüz işletmeleri tarafından aranan lider tipler olan dönüşümcü liderlerin, çalışanların verimlilik düzeylerini ve iş tatminlerini artırmak için gerekli olan temel öncülerden biri olduğu görülmektedir (Karahana, 2008, s.151).

3. LİTERATÜR ARAŞTIRMASI

Araştırma kapsamındaki iş tatmini, dönüşümcü liderlik ve girişimcilik eğilimleri değişkenlerinin birbirleriyle ilişkilerini inceleyen yurtiçi ve yurtdışı çalışmalar aşağıda sırasıyla ele alınmıştır.

3.1. Dönüşümcü Liderlik ve Girişimcilik Eğilimleri İlişkisini Kapsayan Geçmiş Araştırmalar

Yang (2006) tarafından liderliğin KOBİ'lerde girişimcilik yönelimini nasıl etkilediğini incelemek amacıyla gerçekleştirilen çalışmada 406 KOBİ'ye anket uygulanmış ve yapılan analizlerin sonucunda dönüşümcü liderlik ve girişimcilik yönelimi arasında pozitif yönlü ilişki tespit edilmiş, dönüşümcü liderliğin diğer liderlik türlerinden daha yüksek düzeyde girişimcilik eğilimi ile ilişkili olduğu belirlenmiştir.

Karacıoğlu ve Kaygın (2013) tarafından gerçekleştirilen dönüşümcü liderlik ve girişimcilik arasındaki ilişkinin incelendiği çalışma kapsamında 336 otomotiv sektörü çalışanına ulaşılarak anket yapılmış ve verilerin analizi sonucunda girişimcilik ve dönüşümcü liderlik anlayışları arasında pozitif ilişkilerin bulunduğu tespit edilmiştir.

Yılmaz ve diğerleri (2013) tarafından örgütlerde dönüşümcü liderlik düzeyi algılamasının iç girişimcilik eğilimi üzerindeki etkisini tespit etmek amacıyla gerçekleştirilen araştırma kapsamında 338 çalışana anket uygulanmış ve araştırma sonucunda katılımcıların dönüşümcü liderlik düzeyi algılamaları ile iç girişimcilik eğilimleri ve alt boyutları arasında pozitif yönlü anlamlı ilişkiler tespit edilmiştir.

Afsar ve diğerleri (2016) tarafından dönüşümcü liderlik, psikolojik güçlendirme ve girişimci davranış arasındaki ilişkinin incelendiği çalışma kapsamında 557 çalışana anket uygulanmış ve yapılan analizler sonucunda dönüşümcü liderliğin girişimcilik davranışıyla ilişkili olduğu görülmüştür.

Büyükyılmaz ve Kayış (2018) Bolu ilinde faaliyet gösteren dört farklı işletmede gerçekleştirilen çalışmada dönüşümcü liderlik ve iç girişimcilik arasındaki ilişkiyi incelemiş ve araştırma kapsamında 313 çalışana anket çalışması uygulanmıştır. Araştırma sonucunda dönüşümcü liderliğin üç boyutunun iç girişimcilik boyutlarını olumlu yönde etkilediği görülmüştür.

Literatür incelendiğinde, liderlik ve girişimcilik eğilimleri arasında pozitif yönlü anlamlı ilişki bulunduğu görülmektedir.

3.2. İş Tatmini ve Girişimcilik Eğilimleri İlişkisini Kapsayan Geçmiş Araştırmalar

Kuratko ve diğerleri (2005) tarafından yapılan çalışmada girişimci davranış ve iş tatmini arasındaki ilişkiyi araştırmak amacıyla 523 çalışana anket uygulaması yapılmış ve analizler sonucunda çalışanların girişimci davranışlarının iş tatminini olumlu yönde etkilediği tespit edilmiştir.

Gürbüz ve diğerleri (2010) tarafından yapılan çalışmada örgütsel faktörler, iş tatmini ve iç girişimcilik eğilimleri arasındaki ilişkiyi incelemek amacıyla 236 beyaz yakalı çalışan arasında bir anket uygulaması gerçekleştirilmiştir. Çalışma sonucunda iş tatmininin örgütsel faktörler-iç girişimcilik eğilimleri ilişkisinde kısmi aracılık etkisinin olduğu görülmüştür.

Meydan (2011) tarafından iş tatmini ve öz yeterliliğin girişimciliğe olan etkisinin incelendiği çalışma kapsamında 172 çalışana anket uygulaması yapılmış ve analizler sonucunda iş tatmininin girişimcilik davranışları ile anlamlı ve pozitif bir ilişkisi olduğu görülmüştür.

Erkal (2020) tarafından algılanan desteğin iç girişimciliğe etkisi ve bu etkide iş tatmininin aracılık rolünü tespit etmek amacıyla 259 özel sektör çalışanına anket uygulanmıştır. Araştırma sonucunda çalışanların örgütsel destek algılarının iç girişimcilik düzeylerine etkisinde iş tatmininin kısmi aracılık rolü olduğu tespit edilmiştir.

Literatür incelendiğinde, iş tatmini ve girişimcilik eğilimleri arasında anlamlı ve pozitif bir ilişkinin olduğu görülmektedir.

3.3. İş Tatmini ve Dönüşümcü Liderlik İlişkisini Kapsayan Geçmiş Araştırmalar

Dönüşümcü liderlik ile iş tatmini arasındaki ilişkinin incelendiği çalışmada Chen (2004) bu iki değişken arasında anlamlı bir ilişki bulunduğunu tespit etmiştir. 205 çalışana uygulanan anketlerin analiz sonuçlarına göre, yöneticiler eğer işi kendileriyle bütünleştirirlerse çalışanlar da buna bağlı olarak daha yüksek oranda tatmin yaşamaktadırlar.

Riaz ve Haider (2010) tarafından dönüşümcü liderliğin iş ve kariyer tatmini üzerindeki etkisini belirlemek amacıyla yapılan çalışmada özel kuruluşlarda çalışan 240 çalışana uygulanan anketlerin analizi sonucunda dönüşümcü liderlik ve iş tatmini arasında anlamlı bir ilişki bulunmuş, iş tatmininin kariyer tatminine kıyasla dönüşümcü liderliğe daha bağlı olduğu görülmüştür.

Bushra ve diğerleri (2011) tarafından Lahor (Pakistan) bankacılık sektöründe çalışan bireylerin dönüşümcü liderlik, iş tatmini algısı ve örgütsel bağlılık arasındaki ilişkiyi araştırmak amacıyla yapılan çalışmada, 133 katılımcı tarafından yapılan anketlerin analizinde dönüşümcü liderliğin çalışanların iş tatmini ve örgütsel bağlılığını olumlu etkilediği sonucuna varılmıştır.

Long ve diğerleri (2014) dönüşümcü liderlik ve iş tatmini arasındaki ilişkiyi inceledikleri çalışmada, 255 şirket çalışanına uygulanan anketlerin analizi sonucunda, dönüşümcü liderlik özelliklerinden sadece birinin iş tatmini ile anlamlı bir ilişkiye sahip olduğu görülmüştür. İş doyumuna en çok bireyselleştirilmiş düşünme özelliğinin katkı sağladığı bulunmuştur.

Eren ve Titizoğlu (2014) tarafından yapılan çalışmada dönüşümcü ve etkileşimci liderlik tarzları, örgütsel özdeşleşme ve iş tatmini değişkenleri arasındaki ilişkiler incelenmiş bu kapsamda Bolu ilindeki beş işletmeden 352 çalışana ulaşılmış ve analizler sonucunda dönüşümcü liderlik değişkeninin iş tatmini değişkenleri üzerinde, anlamlı ve pozitif yönde etkisi olduğu görülmüştür.

Abelha ve diğerleri (2018) örgütsel faktörler, bireysel özellikler, iş tatmini ve dönüşümcü liderlik arasındaki ilişkiyi inceledikleri, 166 kişi arasında gerçekleştirilen çalışmada dönüşümcü liderlik ile iş tatmini arasındaki ilişkinin, çalışanların cinsiyeti tarafından yönetildiğini ve bu ilişkinin kadın takipçiler için daha güçlü olduğunu bulmuşlardır.

Literatür incelendiğinde, iş tatmini ve dönüşümcü liderlik arasında anlamlı ve pozitif yönde bir ilişki olduğu görülmektedir.

4. ARAŞTIRMA

Bu başlıkta araştırmanın amacı, evren ve örnekleme, veri toplama araçları, araştırmanın hipotezleri ve elde edilen bulgulara yer verilmiştir. Bu çalışma için etik onay, Bandırma Onyedü Eylül Üniversitesi Etik Kurulu'ndan 05.11.2020 tarih ve 2020/6 sayılı olarak alınmıştır.

4.1. Araştırmanın Amacı

Bu araştırmanın amacı, iş tatmininin girişimcilik eğilimleri üzerindeki etkisini belirlemek ve bu etkide dönüşümcü liderliğin aracılık rolünü tespit etmektir.

4.2. Araştırmanın Evreni ve Örnekleme

Araştırma için Ankara'da bulunan bir kamu kurumu tercih edilmiştir. Araştırmanın evrenini, Ankara'da bulunan bir kamu kurumunda çalışmakta olan 160 memur oluşturmakta olup örneklem olarak bu kamu kurumunda çalışan 100 memura ulaşılarak çalışma gerçekleştirilmiştir.

4.3. Veri Toplama Araçları

Araştırmada veri toplama yöntemi olarak üç bölümden oluşan anket formu uygulaması kullanılmıştır. Bu çalışmada, Bass'ın (1985) Multifactor Leadership Questionnaire-MLQ (Çok Faktörlü Liderlik Ölçeği)'nin alt liderlik türü dönüşümcü liderlik tarzı ele alınmış olduğu için, kısaltılmış formu Türkiye'de Çeri Booms (2009) tarafından da kullanılmış olan 20 maddeden oluşan Dönüşümcü liderlik ölçeği tercih edilmiştir. Girişimcilik eğilimlerini ölçmek için 20 sorudan oluşan Koh'un (1996) geliştirdiği Ağca ve Kızıldağ'ın (2013) Türkçe'ye uyarlamasını yaptığı girişimcilik ölçeği kullanılmıştır. İş tatmini değişkeni için Weiss, David, England ve Lofquist (1967) tarafından geliştirilen ve 20 sorudan oluşan Minnesota iş doyum ölçeği tercih edilmiştir. Anket formunun başında katılımcılara ayrıca 4 adet demografik soru yöneltilmiştir. Sosyal bilimler araştırmalarında keşfedici faktör analizi uygulayabilmek için 200-250 civarında bir örneklemin olması gerekmektedir (Gürbüz ve Şahin, 2018, s.321). Örneklem sayısının 200'ün altında olmasından dolayı, çalışmada keşfedici faktör analizi yapılmamıştır.

4.4. Araştırmanın Hipotezleri

Araştırmanın sosyal değişim kuramına göre oluşturulan hipotezleri aşağıdaki gibidir:

H₁: İş tatmini, girişimcilik eğilimleri ve dönüşümcü liderlik arasında anlamlı bir ilişki vardır.

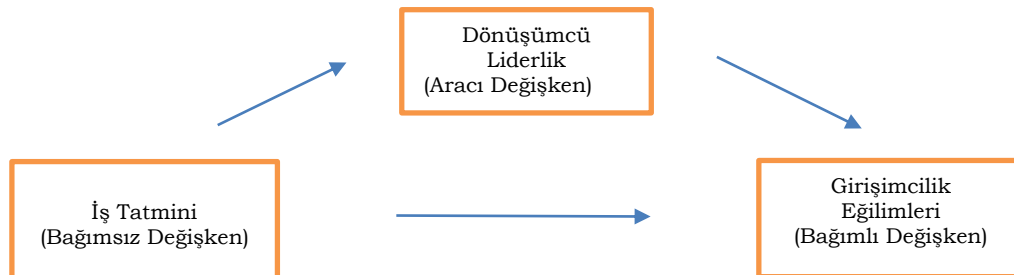
H₂: İş tatmininin girişimcilik eğilimleri üzerinde anlamlı bir etkisi vardır.

H₃: Dönüşümcü liderliğin girişimcilik eğilimleri üzerinde anlamlı bir etkisi vardır.

H₄: Dönüşümcü liderliğin iş tatmini üzerinde anlamlı bir etkisi vardır.

H₅: Dönüşümcü liderliğin ve iş tatmininin girişimcilik eğilimleri üzerinde anlamlı bir etkisi vardır.

H₆: İş tatmininin girişimcilik eğilimleri üzerindeki etkisinde dönüşümcü liderliğin aracılık rolü vardır.

Şekil 1. Temel Aracılık Modeli

Bağımsız değişkenin etkisini bağımlı değişkene ileten veya aracılık eden değişkenlere verilen isimdir. Aracı değişken bağımlı ve bağımsız değişkenler arasında yer alır ve bu iki değişken arasında bağlantı kurar (Gürbüz ve Şahin, 2018, s.260). Bu aracılık modeli dört aşamadan meydana gelmektedir.

4.5. Bulgular ve Yorumlar

Araştırma kapsamında, katılımcılara ait cinsiyet, yaş, mesleki kıdem ve eğitim durumuna göre dağılımlarını gösteren temel sonuçlara, Tablo 1’de yer verilmiştir.

4.5.1. Demografik Özelliklere İlişkin Bulgular

Tablo 1. Demografik Değişkenlere İlişkin Bulgular

Değişkenler	Alt Gruplar	Frekans	Yüzde (%)
Cinsiyet	Erkek	69	69
	Kadın	31	31
Yaş	22-30	14	14
	31-39	32	32
	40-48	35	35
	49 ve üzeri	19	19
	Mesleki Kıdem	1-10 yıl	44
	11-20 yıl	21	21
	21 yıl ve üstü	35	35
Eğitim Durumu	Lise	27	27
	Lisans	47	47
	Yüksek Lisans	19	19
	Doktora	7	7

Tablo 1’de ankete katılanların demografik değişkenleri, frekans değerleri ve yüzdeleri ayrıntılı şekilde gösterilmiştir. Ankete katılan kadın sayısının 31(%31), erkek sayısının ise 69 (%69) olduğu görülmektedir. Ankete katılan kişilerin çoğunluğunun 1-10 yıllık mesleki kıdem sahibi (%44), 40-48 yaş arası (%35) ve lisans mezunu (%47) olduğu tespit edilmiştir.

4.5.2. Güvenilirlik Analizleri

Araştırmada kullanılan İş Tatmini Ölçeğinin güvenilirlik katsayısı (Cronbach’s Alpha) 0,930 olarak belirlenmiştir. Dönüşümcü Liderlik Ölçeğine ait güvenilirlik katsayısı (Cronbach’s Alpha) 0,929 olarak belirlenmiş, Girişimcilik Eğilimleri Ölçeğine ait güvenilirlik katsayısı (Cronbach’s Alpha) ise 0,704 olarak belirlenmiştir.

Tablo 2. Ölçeklere Ait Güvenilirlik Katsayıları

Ölçek	Madde Sayısı	Cronbach’s Alpha
İş Tatmini	20	0,930
Dönüşümcü Liderlik	20	0,929
Girişimcilik Eğilimleri	36	0,704

Alpha katsayısı 0,70 üzerine yaklaştıkça ölçeğin güvenilir olduğu kabul edilmektedir (Gürbüz ve Şahin, 2018, s.318). Bu nedenle, elde edilen değerlerin güvenilirlik analizi sonuçları (Cronbach’s Alpha değerleri) yüksek ve güvenilirdir.

4.5.3. Normallik Testi

Tablo 3’te ölçeklerden elde edilen çarpıklık ve basıklık katsayıları -1,5 ile +1,5 aralığında saptanmış olup ölçek puanlarının normal dağılım gösterdiği görülmektedir.

Tablo 3. Ölçek Ortalamaları, Standart Sapma ve Normallik Testi Değerleri

Ölçek	Ortalama	Standart Sapma	Çarpıklık (Skewness)	Basıklık (Kurtosis)
Girişimcilik Eğilimleri	3,31	0,27	-0,174	0,809
Dönüşümcü Liderlik	3,79	0,59	-0,322	0,027
İş Tatmini	3,86	0,41	-0,291	0,106

İş tatmini, dönüşümcü liderlik ve girişimcilik eğilimleri arasındaki ilişkiler Tablo 4'te korelasyon analizi ile değerlendirilmiştir.

Tablo 4. Değişkenler Arasındaki Çoklu Korelasyon Analizi Bulguları

Değişkenler	1	2	3
İş Tatmini	1		
Dönüşümcü Liderlik	0,531**	1	
Girişimcilik Eğilimleri	0,196*	0,343**	1

N=100, **p<0,01

İş tatmini ile dönüşümcü liderlik arasında pozitif yönde istatistiksel olarak anlamlı ilişki saptanmıştır. İş tatmini ile girişimcilik eğilimleri arasında ise saptanan zayıf ilişki istatistiksel olarak sınırda anlamlı bulunmuştur. Dönüşümcü liderlik ile girişimcilik eğilimleri arasında pozitif yönde istatistiksel olarak anlamlı ilişki saptanmıştır. Bu durumda H_1 : İş tatmini, girişimcilik eğilimleri ve dönüşümcü liderlik arasında anlamlı bir ilişki vardır hipotezi kabul edilmiştir.

Tablo 5. İş Tatmininin Girişimcilik Eğilimleri Üzerindeki Etkisinin Basit Regresyon Analizi ile Testi

Bağımlı değişken	Bağımsız değişken	B	Std. Error	B	T	P
Girişimcilik Eğilimleri	İş Tatmini	0,128	0,065	0,196	1,981	0,050

F=3,923 R²=0,038 Düzeltilmiş R²=0,029
Tahmini Standart Hata=0,266 ANOVA (Anlamlılık)=0,050

Basit regresyon analizi sonucunda model sınırda anlamlı olarak saptanmış (F:3,923; p=0,050; p≤0,05) ve iş tatmininin girişimcilik eğilimleri üzerinde anlamlı ve pozitif yönlü bir etkisinin olduğu tespit edilmiştir. Bu durumda H_2 : İş tatmininin girişimcilik eğilimleri üzerinde anlamlı bir etkisi vardır hipotezi kabul edilmiştir.

Tablo 6. Dönüşümcü Liderliğin Girişimcilik Eğilimleri Üzerindeki Etkisinin Basit Regresyon Analizi ile Testi

Bağımlı değişken	Bağımsız değişken	B	Std. Error	β	T	P
Girişimcilik Eğilimleri	Dönüşümcü Liderlik	0,157	0,043	0,343	3,610	0,000

F=13,029; R²=0,117; Düzeltilmiş R²=0,108;
Tahmini Standart Hata=0,254; ANOVA (Anlamlılık)=0,0001

Tablo 6'daki regresyon analizi sonucu incelendiğinde dönüşümcü liderliğin girişimcilik eğilimleri üzerinde anlamlı bir etkisinin olduğu tespit edilmiştir (F=13,029; p=0,000; p≤0,05) Bu durumda H_3 : Dönüşümcü liderliğin girişimcilik eğilimleri üzerinde anlamlı bir etkisi vardır hipotezi kabul edilmiştir.

Tablo 7. Dönüşümcü Liderliğin İş Tatmini Üzerindeki Etkisinin Basit Regresyon Analizi ile Testi

Bağımlı değişken	Bağımsız değişken	B	Std. Error	β	T	P
İş Tatmini	Dönüşümcü Liderlik	0,371	0,060	0,531	6,204	0,000

F=38,490 R²=0,282 Düzeltilmiş R²=0,275
Tahmini Standart Hata=0,352 ANOVA (Anlamlılık)=0,0001

Tablo 7 incelendiğinde dönüşümcü liderliğin iş tatmini üzerinde anlamlı ve pozitif yönlü bir etkisinin olduğu tespit edilmiştir (F=38,490, p=0,000; p≤0,05). Bu durumda H_4 : Dönüşümcü liderliğin iş tatmini üzerinde anlamlı bir etkisi vardır hipotezi kabul edilmiştir.

Tablo 8. Dönüşümcü Liderliğin ve İş Tatmininin Girişimcilik Eğilimleri Üzerine Etkilerinin Çoklu Regresyon Analizi ile Testi

Bağımlı değişken	Bağımsız değişken	B	Std. Error	B	T	p	Tolerance	VIF
Girişimcilik Eğilimleri	Dönüşümcü Liderlik	0,152	0,051	0,332	2,950	0,004	0,718	1,393
	İş Tatmini	0,013	0,074	0,020	0,177	0,860	0,718	1,393
F=6,466 R ² =0,118 Düzeltilmiş R ² =0,099								
Tahmini Standart Hata=0,256 ANOVA (Anlamlılık)=0,002								

Modeldeki beta katsayılarına bakıldığında girişimcilik eğilimlerini açıklamada dönüşümcü liderliğin pozitif yönlü ve anlamlı bir etkisi varken ($\beta:0,332$; $p<0,05$), iş tatmininin etkisi anlamlı bulunmamıştır ($\beta:0,020$; $p>0,05$). Bu durumda, H_5 : *Dönüşümcü liderliğin ve iş tatmininin girişimcilik eğilimleri üzerinde anlamlı bir etkisi vardır* hipotezi reddedilmiştir.

Basit regresyon analizi sonucunda, iş tatmininin girişimcilik eğilimleri üzerinde anlamlı bir etkisi vardır sonucuna ulaşılmış, çoklu regresyon analizinde iş tatmininin girişimcilik eğilimleri üzerindeki etkisi anlamsız çıkmıştır. Dönüşümcü liderliğin iş tatmini ve girişimcilik eğilimleri arasındaki ilişkiyi etkilediği, iş tatmininin girişimcilik eğilimleri üzerindeki etkisinde dönüşümcü liderliğin tam aracılık rolü olduğu tespit edilmiştir. Bu durumda H_6 : *İş tatmininin girişimcilik eğilimleri üzerindeki etkisinde dönüşümcü liderliğin aracılık rolü vardır* hipotezi kabul edilmiştir.

5. SONUÇ

İş tatmininin girişimcilik eğilimleri üzerindeki etkisini belirlemek ve bu etkide dönüşümcü liderliğin aracılık rolünü tespit etmek amacıyla gerçekleştirilen bu çalışma kapsamında Ankara ilinde bulunan bir kamu kurumunda çalışmakta olan 100 çalışan ile anket çalışması gerçekleştirilmiştir. Yapılan korelasyon analizi sonucunda iş tatmini ve dönüşümcü liderlik arasında anlamlı bir ilişki olduğu saptanmış, iş tatmini ile girişimcilik eğilimleri arasındaki ilişki incelendiğinde iki değişken arasında anlamlı bir ilişki bulunmuş ve dönüşümcü liderlik ve girişimcilik eğilimleri arasındaki ilişki incelendiğinde aralarında anlamlı bir ilişki olduğu tespit edilmiştir. Elde edilen verilere göre H_1 : *İş tatmini, girişimcilik eğilimleri ve dönüşümcü liderlik arasında anlamlı bir ilişki vardır* hipotezi kabul edilmiştir. Mevcut çalışmada elde edilen sonuç Meydan'ın (2011) çalışmasında bulunan iş tatmini ve girişimcilik davranışları arasında anlamlı ve pozitif bir ilişki olduğu bulgusuyla örtüşmektedir. Çalışma kapsamında yapılan regresyon analizi sonucunda iş tatmininin girişimcilik eğilimlerini etkilediği tespit edilmiştir. H_2 : *İş tatmininin girişimcilik eğilimleri üzerinde anlamlı bir etkisi vardır* hipotezi kabul edilmiştir. Dönüşümcü liderlik ve girişimcilik eğilimleri arasındaki ilişkiyi analiz etmek amacıyla yapılan analiz sonucunda H_3 : *Dönüşümcü liderliğin girişimcilik eğilimleri üzerinde anlamlı bir etkisi vardır* hipotezi kabul edilmiştir. Bu sonuç Karcıoğlu ve Kaygın (2013) tarafından yapılan çalışmada tespit edilen sonuçlarla örtüşmektedir. Karcıoğlu ve Kaygın (2013) tarafından yapılan çalışmanın sonucunda girişimcilik ve dönüşümcü liderlik arasında pozitif yönlü ve anlamlı ilişkiler bulunmuştur.

Dönüşümcü liderlik ve iş tatmini arasındaki ilişkiyi analiz etmek amacıyla yapılan analiz sonucunda H_4 : *Dönüşümcü liderliğin iş tatmini üzerinde anlamlı bir etkisi vardır* hipotezi kabul edilmiştir. Bu bulgu, Eren ve Titizoğlu'nun (2014) çalışmasında bulunan dönüşümcü liderliğin iş tatmini üzerinde anlamlı ve pozitif yönde etkisi olduğu sonucuyla uyum göstermektedir. Dönüşümcü liderliğin ve iş tatmininin girişimcilik eğilimleri üzerindeki etkilerini incelemek amacıyla yapılan çoklu regresyon analizi neticesinde girişimcilik eğilimlerini açıklamada dönüşümcü liderliğin pozitif yönlü ve anlamlı bir etkisi varken ($\beta:0,332$; $p<0,05$), iş tatmininin etkisi anlamlı bulunmamıştır ($\beta:0,020$; $p>0,05$). Bu durumda, H_5 : *Dönüşümcü liderliğin ve iş*

---

tatmininin girişimcilik eğilimleri üzerinde anlamlı bir etkisi vardır hipotezi reddedilmiştir. Çoklu regresyon analizi neticesinde H_6 : *İş tatmininin girişimcilik eğilimleri üzerindeki etkisinde dönüşümcü liderliğin aracılık rolü vardır* hipotezi ise kabul edilmiştir. İş tatmininin girişimcilik eğilimleri üzerindeki etkisinde dönüşümcü liderliğin tam aracılık rolü olduğu tespit edilmiştir.

İş tatmini ve girişimcilik eğilimleri arasındaki ilişkiyi analiz etmek amacıyla yapılan basit regresyon sonucunda iş tatmininin girişimcilik etkileri üzerinde anlamlı etkisi olduğu bulunmuştur. Dönüşümcü liderliğin ve iş tatmininin girişimcilik eğilimleri üzerindeki etkisini incelemek amacıyla yapılan çoklu regresyon analizi neticesinde, girişimcilik eğilimleri üzerinde dönüşümcü liderliğin anlamlı bir etkisi varken, iş tatmininin etkisi anlamsız çıkmıştır. Dönüşümcü liderlik değişkeninin araya girmesi durumunda iş tatmini ve girişimcilik eğilimleri arasındaki nedenselliğin yok olduğu görülmektedir. Bu durumda iş tatmininin girişimcilik eğilimleri üzerindeki etkisinde dönüşümcü liderliğin tam aracılık rolü olduğu tespit edilmiştir. İş tatmininin en önemli unsurları, ücret ve çalışma koşullarından duyulan memnuniyettir. İş tatmini, konfor alanını ifade etmektedir. Konfor alanı oluşmuş, çalışma ortamından memnun bir çalışanın risk almaktan ve girişimci davranışta bulunmaktan uzak duracağı söylenebilir. Çalışmada yapılan regresyon analizleri sonucunda, dönüşümcü liderliğin girişimcilik eğilimlerini daha fazla etkilediği görülmüştür. Bu noktada, dönüşümcü liderlerin, çalışanları konfor alanları dışına çıkararak, onları girişimci davranışta bulunmaya zorlayabileceği, çalışma ortamında yenilikler, katma değerler oluşturmak düşüncesiyle hareket ederek dönüşümcü liderin astlarını değişime yönlendirebileceği düşünülebilir.

Araştırma sonuçlarına göre dönüşümcü liderliğin iş tatmini ve girişimcilik eğilimleri üzerinde anlamlı bir etkisi bulunduğu ortaya çıkmıştır. Bu sonuçlara göre, yönetici ve liderlerin başarıya ulaşmak için, çalışanların olumlu iş tutumlarından olan girişimcilik eğilimleri ve iş tatmini düzeylerini artırmaları için dönüşümcü liderlik davranışlarından olan, çalışanı motive edici paylaşımlarda bulunmaları, onların duygularına hitap ederek ihtiyaç ve beklentilerine kıymet ve cevap vermesi büyük önem arz etmektedir. Bu bağlamda, çalışanların sürece dahil edilip onlarla ortak bir vizyon yaratılması, yaratıcı ve yenilikçi bir bakış açısına teşvik edilmeleri, bu konuda yardımcı ve destekçi olunmaları, arkadaşça ve dostça yaklaşıp iki yönlü iletişime teşvik edilmeleri, liderleri ile özdeşleşmelerinin sağlanması gerektiği söylenebilir.

Bu çalışmada iş tatmininin girişimcilik eğilimleri üzerindeki etkisinde dönüşümcü liderliğin aracılık etkisi incelenmeye çalışılmıştır. Gelecekte bu alanda yapılacak çalışmaların değişkenlerine yenileri eklenerek farklı araştırmalar yapılabilir. Mevcut çalışmaya Ankara'da bulunan bir kamu kuruluşunda çalışan personel dâhil edilmiştir. Gelecek çalışmalarda farklı kurum ve illerde daha büyük örneklem gruplarıyla yeni araştırmalar yapılabilir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazarlar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Etik Onay: Bu çalışma için etik onay, Bandırma Onyediy Eylül Üniversitesi Etik Kurulu'ndan 05.11.2020 tarih ve 2020/6 sayılı olarak alınmıştır.

Yazar Katkısı: Kübra Yazkan (%70), Edip Örucü (%30)

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The authors declare that there is no conflict of interest.

Funding: The authors received no financial support for the research, authorship and/or publication of this article.

Ethical Approval: The approval of the Bandırma Onyediy Eylül University Ethical Committee no 2020/6 dated 05.11.2020 was obtained for this study.

Author Contributions: Kübra Yazkan (70%), Edip Örucü (30%)

KAYNAKÇA

- Abelha, D., Carneiro, P., ve Cavazotte, F. (2018). Transformational leadership and job satisfaction: assessing the influence of organizational contextual factors and individual characteristics. *Revista Brasileira de Gestão de Negócios*, 20(4), 198-223. doi:10.7819/rbgn.v0i0.3949
- Afsar, B., Badir, Y., Saeed, B., ve Shakir, H. (2016). Transformational and transactional leadership and employee's entrepreneurial behavior in knowledge-intensive industries. *The International Journal of Human Resource Management*, 28(2), 1-26. doi:10.1080/09585192.2016.1244893
- Bass, B. M. (1985). *Leadership and performance beyond expectation*. New York: The Free Press.
- Bozkurt, Ö. Ç. (2011). *Dünyada ve Türkiye'de girişimcilik eğitimi: başarılı girişimciler ve öğretim üyelerinden öneriler*. Ankara: Detay Yayıncılık.
- Bridge, B. (2003). *Eğitimde vizyoner liderlik ve etkin yöneticilik*. İstanbul: Beyaz Yayınları.
- Bushra, F., Usman, A., ve Naveed, A. (2011). Effect of transformational leadership on employees' job satisfaction and organizational commitment in banking sector of Lahore (Pakistan) *International Journal of Business and Social Science* 2(18). Erişim adresi: https://ijbssnet.com/journals/Vol_2_No_18_October_2011/31.pdf
- Büyükyılmaz, O., ve Kayış, M. (2018). Dönüştürücü liderliğin iç girişimcilik davranışına etkisi: Bolu ilinde bir araştırma. *AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 18(3), 147-167. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/basbed/issue/39758/470730>
- Chen, L. Y. (2004). Examining the effect of organization culture and leadership behaviours on organizational commitment, job satisfaction, and job performance at small and middle-sized firms of Taiwan. *The Journal of American Academy of Business*, Cambridge. Erişim adresi: https://docuri.com/download/examining-the-effect-of-organization-culture-and-leadership-behaviors-on-organizational-commitment-job-satisfaction-and-job-performance_59c1de7cf581710b28692575_pdf
- Çelik, M. (2013). Öğretmen algılarına göre ilkökul yöneticilerinin dönüşümcü liderlik ve girişimcilik becerileri arasındaki ilişki (Yayımlanmamış Yüksek lisans tezi). Sakarya Üniversitesi, Sakarya.
- Demirer, M., ve Polatçı, S. (2018). Liderliğin iş tatminine etkisi: bağılık odaklarının aracılık rolü. *"İş, Güç" Endüstri İlişkileri ve İnsan Kaynakları Dergisi*, 20(2), 1-20. doi:10.4026/isguc.431013
- Den Hartog, H., Muijen, J.V., ve Koopman, P.L. (1997). Transactional versus transformational leadership: an analysis of the MLQ. *Journal of Occupational and Organizational Psychology*, 70. Erişim adresi: <https://research.vu.nl/ws/portalfiles/portal/1863878/hartog+Journal+of+Occupational+and+Organizational+Psychology+70%281%29+1997+u.pdf>
- Durmaz, I. (2003). İş doyumu ve örgütsel bağlılık; Türk silahlı kuvvetlerinde bir uygulama (Yayımlanmamış Yüksek lisans tezi). Kara Harp Okulu Savunma Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Dümen, G. (2008). Dönüşümcü liderlik davranışlarının personelin iş tatminine etkisi ve bir askeri birlikte uygulama çalışması (Yayımlanmamış Yüksek lisans tezi). Gazi Üniversitesi, Ankara.

-
- Edizler, G., ve Akbulut, G. (2011). Özel öğretim kurumlarında eğitim yöneticilerinin dönüşümcü liderlik boyutları. *Erciyes İletişim Dergisi*, 2(2), 20-32. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/erciyesiletisim/issue/5865/77620>
- Eraslan, L. (2004). Liderlikte post modern bir paradigma: dönüşümcü liderlik. *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, 1(1), 1-32. Erişim adresi: <https://www.j-humansciences.com/ojs/index.php/ijhs/article/view/168>
- Erkal, P. (2020). Örgütlerde algılanan desteğin iç girişimcilik düzeyine etkisi: iş tatmininin aracılık rolü. *Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi*, 11(22). Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/kauibf/issue/58936/669638>
- Eren, M., ve Titizoğlu, Ö. (2014). Dönüşümcü ve etkileşimci liderlik tarzlarının örgütsel özdeşleşme ve iş tatmini üzerindeki etkileri. *Selçuk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, (27). doi:10.30976/susead.302228
- Ergin, C. (1997). Bir iş doyumunu ölçümü olarak iş betimlemesi ölçeği: uyarlama, geçerlik ve güvenilirlik çalışması. *Türk Psikoloji Dergisi*, 12(39), 25-36. Erişim adresi: <https://toad.halileksi.net/sites/default/files/pdf/is-betimlemesi-olcegi-toad.pdf>
- Gürbüz, S., ve Şahin, F. (2018). Sosyal bilimlerde araştırma yöntemleri. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Gürbüz, S., Bekmezci, M., ve Mert, İ. (2020). Örgütsel faktörlerin iç girişimciliğe etkisi: iş tatmini aracı değişken mi? *Organizasyon ve Yönetim Bilimleri Dergisi*, 2(2), 127-135. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/oybd/issue/16336/171036>
- Karagöz, F. (2020). Dönüşümcü liderlik, kişi-örgüt uyumu, iş tatmini ve özgecilik ilişkisine yönelik araştırma (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Ankara.
- Karahan, A. (2008). Hastanelerde liderlik ve örgütsel bağlılık arasındaki ilişkinin incelenmesi. *Sosyal Bilimler Dergisi*, 10(1), 145-162. Erişim adresi: <https://kutuphane.dogus.edu.tr/mvt/pdf.php?pdf=0007357&lng=0>
- Karcioğlu, F., ve Kaygın, E. (2013). Girişimcilik sürecinde dönüştürücü liderlik anlayışı: otomotiv sektöründe bir uygulama. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 27(3). Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/atauniibd/issue/2710/35881>
- Karip, E. (1998). Dönüşümcü liderlik. *Gazi Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 16(16), 443-465. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/kuey/issue/10380/127019>
- Kaya, A. (2007). *Bilim ve iletişim ışığında girişimcilik ve kobi yönetimi*. Konya: Eğitim Kitabevi Yayınları.
- Korkmaz, O. (2012). Üniversite öğrencilerinin girişimcilik eğilimlerini belirlemeye yönelik bir araştırma: Bülent Ecevit Üniversitesi örneği. *Afyon Kocatepe Üniversitesi İİBF Dergisi*, 14(2), 209 – 226. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/18888>
- Kuratko, D., Hornsby, J., ve Bishop, J. (2005). Managers' corporate entrepreneurial actions and job satisfaction. *The International Entrepreneurship and Management Journal*, Volume 1, 275-29. Erişim adresi: <https://link.springer.com/article/10.1007/s11365-005-2589-1>
- Long, C., Tan, K., Yusof, W., ve Heng, L. (2014). The impact of transformational leadership style on job satisfaction. *World Applied Sciences Journal*, 29(1), 117-124. doi: 10.5829/idosi.wasj.2014.29.01.1521
-

-
- Marangoz, M. (2008). *Girişimcilik*. Çanakkale: Pozitif Matbaacılık.
- Meydan, H. (2011). İş tatmini ve öz yeterliliğin örgüt içi girişimcilğe etkisi: kamu sektöründe bir araştırma. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 20(1), 25-40. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/cusosbil/issue/4386/60247>
- Özkul, G., ve Dulupçu, M. (2007). Kişisel gelişimin girişimci tipleri üzerine etkisi: Antalya – Isparta illerinde bir inceleme. 6. Bilgi, Ekonomi ve Yönetim Kongresi.
- Riaz, A., ve Haider, M. (2010). Role of transformational and transactional leadership on job satisfaction and career satisfaction. *Business and Economic Horizons (BEH)*, 1(1), 29-38. doi:10.15208/beh.2010.05
- Sun, H. Ö. (2002). *İş doyumunu üzerine bir araştırma*. T.C. Merkez Bankası, Ankara: Banknot Matbaası Genel Müdürlüğü.
- Şahin, F., ve Sarıdemir, T. (2016). Okul müdürlerinin liderlik stillerine göre öğretmenlerin yaşam doyumlarının ve evlilik doyumlarının incelenmesi. *Gazi Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 37(1), 391-426. Erişim adresi: <http://www.gefad.gazi.edu.tr/tr/pub/issue/31116/337728>
- Tanrıverdi, H., ve Paşaoğlu, S. (2014). Dönüşümcü liderlik, örgütsel adalet ve iş tatmini arasındaki ilişkileri belirlemeye yönelik okul öncesi öğretmenleri üzerinde bir araştırma. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 13(50), 74-293. doi:10.17755/esosder.71721
- Uygun, M., ve Güner, E. (2016). Girişimcilik eğiliminin gelişiminde girişimcilik eğitiminin rolü. *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5(5), 37-57. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/en/pub/mjss/issue/40508/485490>
- Yang, C. W. (2006). The effect of leadership and entrepreneurial orientation of small and medium enterprises on business performance in Taiwan. (Published PhD Dissertation). University Of Incarnate Word, USA.
- Yılmaz, A., Çelik, A., ve Ulukapı, H. (2013). Otantik ve dönüşümcü liderlik düzeyi algılamasının çalışanların iç girişimcilik eğilimleri üzerindeki etkisinin belirlenmesi: Konya ilinde bir araştırma. Demirci, E., Gümüştekin, E. (Ed.). *21. Yönetim ve Organizasyon Kongresi Bildiriler Kitabı*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 17-22.

SUMMARY

In today's competitive market conditions, businesses need many different factors to survive. One of the most important elements needed is risk-taking and innovative employees. Entrepreneurship behavior is a very important quality for both businesses and employees in today's world. Entrepreneurs are individuals who positively affect the development and development power of a country. At this point, the duty of top managers is to encourage, open up and support employees with an entrepreneurial spirit.

The concept of job satisfaction, whose origins are based on researches conducted in the 1930s, is a research topic that remains popular today. In the first years of the concept, while trying to answer the question of whether job satisfaction increases productivity or not, studies have revealed that job satisfaction can affect not only productivity but also some variables of the employee and can also be affected by different variables. Job satisfaction, which is one of the main factors that enable employees to be successful and affect their productivity, is an emotion that results from the awareness of employees' expectations from the work environment, and this feeling affects all psychological, physiological, cognitive and personal aspects of the employees. Employees want their work environments to be improved and adapted to environmental and sociological conditions. To the extent that these desires are met by the institution, the commitment of the employees to the institution they work increases.

Leadership is one of the main factors that enable organizations to be successful and to sustain this success. Studies related to leadership, which is one of the important concepts for organizational processes, increased in the 1980s, and new approaches about leadership were introduced in this process. One of these approaches is the transformational leadership put forward by Burns in 1978 and developed by Bass in 1985. Transformational leaders are individuals who create a vision with innovative approaches, share this vision with their subordinates, are in constant communication with them, and are respected and trusted. In the new century, where new problems are added to existing problems, transformational leadership is seen as one of the most critical factors in overcoming these problems.

Job satisfaction, transformational leadership and entrepreneurship tendencies are important study subjects highly preferred by researchers in today's world. The absence of a study that handles these three variables together in the literature reveals the importance of the present study. The question of whether job satisfaction has an impact on entrepreneurial tendencies and what is the role of transformational leadership regarding this effect is the main question of this study. The main purpose of this research is to determine the effect of job satisfaction on entrepreneurial tendencies and to determine the mediating role of transformational leadership in this effect. In this context, a conceptual framework was created in the study, literature was reviewed, methods and findings were shared, and analyzes were interpreted in the conclusion part.

A public institution in Ankara was chosen for the research. The population of the research is composed of 160 employees working in a public institution in Ankara, and a survey was conducted with 100 personnel working in this public institution as a sample. A questionnaire form application consisting of three parts was used as the data collection method in the research. In this study, Bass (1985) Multifactor Leadership Questionnaire-MLQ (Multifactor Leadership Questionnaire) for the sub-leadership type of transformational leadership style is discussed, the abbreviated form of Cherry in Turkey Booms (2009) also have been used by one of the 20 substances Transformational leadership scale was preferred. In order to measure

---

entrepreneurship tendencies, the entrepreneurship scale developed by Koh (1996) and adapted to Turkish by Ağca and Kızıldağ (2013) was used. For the job satisfaction variable, the Minnesota job satisfaction scale, developed by Weiss, David, England and Lofquist (1967) and consisting of 20 questions, was preferred. At the beginning of the questionnaire form, 4 demographic questions were also asked to the participants. In order to apply exploratory factor analysis in social sciences research, a sample of around 200-250 is required. Exploratory factor analysis was not performed in the study, since the sample size was below 200.

As a result of the correlation analysis, a significant relationship was found between job satisfaction and transformational leadership, when the relationship between job satisfaction and entrepreneurial tendencies was examined, a significant relationship was found between the two variables, and when the relationship between transformational leadership and entrepreneurial tendencies was examined, a significant relationship was found between them. As a result of the regression analysis, it was found that job satisfaction affects entrepreneurial tendencies, transformational leadership affects entrepreneurial tendencies, transformational leadership affects job satisfaction, and transformational leadership has a full mediation role in the relationship between job satisfaction and entrepreneurial tendencies.

According to the results of the research, it has been revealed that transformational leadership has a significant effect on job satisfaction and entrepreneurial tendencies. According to these results, in order to achieve success, it is of great importance that managers and leaders share their entrepreneurial tendencies, which are among the positive business attitudes of the employees, and their transformational leadership behaviors, which are one of the transformational leadership behaviors, to address the needs and expectations of the employees by appealing to their feelings and to respond to their needs and expectations. In this context, it can be said that employees should be included in the process, a common vision must be created with them, they should be encouraged to have a creative and innovative perspective and leaders should be helpful and supportive, friendly and encourage two-way communication, so that employees can be identified with their leaders.

In this study, the mediating effect of transformational leadership on the effect of job satisfaction on entrepreneurial tendencies has been investigated. Different studies can be done by adding new ones to the variables of future studies in this field. Administrative staff in a public institution in Ankara was included in the current study. In future studies, new studies can be conducted with larger sample groups in different institutions and provinces.

APPLICATION OF THE PIV METHOD IN THE PRESENCE OF NEGATIVE DATA: AN EMPIRICAL EXAMPLE FROM A REAL-WORLD CASE

Nazlı ERSOY¹

Citation/©: Ersoy, N. (2021). Application of the PIV method in the presence of negative data: an empirical example from a real-world case. *Hitit Journal of Social Sciences*, 14(2), 318-337. doi: 10.17218/hititsbd.974522

Abstract: The presence of negative values in the decision matrix is a rare situation in Multiple Criteria Decision Making (MCDM) methods. In such a case, normalized matrix elements must be between 0 and 1 to use the Proximity Indexed Value (PIV) method. In this study, in which a real-life application is presented, two different solutions are generated for this problem. Firstly, negative decision matrix elements are converted to positive using the Z-score standardization method. Secondly, different normalization techniques are used instead of vector normalization in the algorithm of the PIV method. According to the obtained results, the most appropriate technique to use the PIV method in the presence of negative values in the decision matrix is the min-max normalization technique. The proposed model in this study supports the use the PIV method in the presence of negative values. In addition, this study is the first to test the suitability of different techniques for the PIV method.

Keywords: MCDM, PIV Method, Normalization, Standardization, Consistency

Negatif Verilerin Varlığı Durumunda PIV Yönteminin Uygulanması: Gerçek Hayat Uygulamasına Dayalı Ampirik Bir Analiz

Atıf/©: Ersoy, N. (2021). Negatif verilerin varlığı durumunda PIV yönteminin uygulanması: gerçek hayat uygulamasına dayalı ampirik bir analiz. *Hitit Sosyal Bilimler Dergisi*, 14(2), 318-337. doi: 10.17218/hititsbd.974522

Özet: Çok Kriterli Karar Verme (ÇKKV) yöntemlerinde karar matrisinde negatif verilere nadir olarak rastlanılmaktadır. Böyle bir durumda Proximity Indexed Value- Yakınlık Endeksli Değer (PIV) yöntemini uygulamak için normalize edilmiş karar matrisi elemanlarının 0 ile 1 arasında olacak şekilde yeniden düzenlenmesi gerekmektedir. Gerçek hayat uygulamasının ele alındığı bu çalışmada, mevcut problemi ortadan kaldırmak amacıyla iki farklı çözüm yolu sunulmuştur. İlk olarak, negatif karar matrisi elemanları, z-skor standardizasyon yöntemi kullanılarak pozitif hale getirilmiştir. İkinci olarak, PIV yönteminin algoritmasında bulunan vektör normalizasyon tekniği yerine farklı normalizasyon teknikleri kullanılmıştır. Elde edilen sonuçlara göre karar matrisinde negatif verilerin varlığı durumunda PIV yöntemi ile sonuca ulaşmak için en uygun teknik min-max tekniğidir. Bu çalışmada önerilen model, karar matrisinde negatif verilerin bulunması durumunda PIV yönteminin kullanımını desteklemektedir. Ayrıca, bu çalışma farklı tekniklerin PIV yöntemi için uygunluğunu test eden ilk çalışmadır.

Anahtar Kelimeler: ÇKKV, PIV Yöntemi, Normalizasyon, Standardizasyon, Tutarlılık

Research Article

Submitted: 26.7.2021

Accepted: 28.11.2021

¹ Res. Asst. Dr., Kilis 7 Aralık University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Business Administration, ersoynazli3@gmail.com, <http://orcid.org/0000-0003-0011-2216>

Copyright © 2021 Hitit Sosyal Bilimler Dergisi - Hitit Journal of Social Sciences

This is an Open Access article distributed in accordance with the Creative Commons Attribution Non Commercial (CC BY-NC 4.0) license.

1. INTRODUCTION

Multiple Criteria Decision Making (MCDM) methods provide a suitable framework for decision-makers to choose between multiple alternatives and multiple conflicting criteria. The basic algorithm of MCDM methods is based on criteria, alternative and criteria weights. Although the procedures of the methods differ from each other, there are many factors that affect MCDM results such as criteria weights, data set and the normalization process. The effect of different normalization procedures on MCDM results has been tackled by many studies (Kosareva et al. 2018; Vafaei et al. 2016; Yazdani et al. 2017a; Milani et al. 2005).

Normalized decision matrix elements will be a positive value between 0 and 1 (Yazdani et al., 2017a, p. 60). Negative values in the decision matrix are rarely seen in MCDM methods. Especially in MCDM methods where linear and vector normalization techniques are used, some problems are encountered when there are negative values in the normalized decision matrix. In this case, changing the normalization technique or standardizing the decision matrix and converting it to positive seem to be the two most important ways.

In this study, a real-life application is discussed by measuring the financial performances of 45 companies traded in the Borsa İstanbul (BIST) sustainability index with the Proximity Indexed Value (PIV) method. Firstly, negative decision matrix values are converted to positive using the Z-score standardization method developed by Zhang et al. (2014). As a second way, the PIV method steps were applied using enhanced accuracy and min-max normalization techniques instead of the vector normalization technique in the algorithm of the PIV method. In this study, a four-step process was applied to choose the most appropriate technique for the PIV method in presence of negative values in the decision matrix. In the first stage, Ranking Consistency Index (RCI) approach developed by Chakraborty and Yeh (2009), which takes into account the consistency between ranking results were used. In the second step, the approach suggested by Celen (2014) was considered and the Pearson correlation values of the ranking results obtained by different techniques were calculated. In the third step, the Standard Deviation (STD) of the ranking values was calculated by following the approach suggested by Bland and Altman (1996) and Yeh (2003). In the fourth step, distance measurements (Manhattan, Euclidean, Chebyshev) were calculated by following the approach suggested by Guo (2004) and Hassan et al. (2014). In the last step, the final result was obtained by using the plurality voting method.

The motivation and superiority of the proposed approach in this paper are outlined as follows:

- In this study, two different ways are proposed to use the PIV method in the presence of negative values in the decision matrix. Through the proposed model, different normalization techniques will be tested for the PIV method and the decision matrix will be standardized.
- This study is the first test of the suitability of different techniques for the PIV method in the presence of negative values in the decision matrix.
- This study guides the decision-makers to use the PIV method and other MCDM methods in the presence of negative values in the decision matrix.

The rest of the paper was organized as follows: In Section 2, the relevant previous literature studies are discussed. In Section 3, the mathematical notation and explanation of the methods used in the study are given. In Section 4, the application part of the study is included. Section 5 describes the proposed approach in this study to select the most suitable technique for the PIV method. Finally, concluding remarks and future research directions are included in Section 6.

---

2. LITERATURE REVIEW

Many different topics such as health (Stevic et al. 2020), energy (Kumar et al. 2017), manufacturing (Abdel-Basset et al. 2020), banking (Dinçer and Yüksel, 2018), airline (Pineda et al. 2018), construction (Matic et al. 2019), material selection (Mousavi-Nasab and Sotoudeh-Anvari, 2017), financial performance evaluation (Ghadikolaie et al. 2014), vendor selection (Shyur and Shih, 2006), supplier selection (Yazdani et al. 2017b), portfolio optimization (Ehrgott et al. 2004) were handled by using MCDM methods. Studies examining the effect of different normalization methods on MCDM results are given below.

Kosareva et al. (2018) used five different normalization techniques and they ranked the alternatives using the Simple Additive Weighting (SAW) method. It was concluded that none of the five methods are best or worst in all situations. However, the min-max normalization technique is significantly better than others in most cases. The Log method is the worst in some cases, but it is the best compared to other methods. Yazdani et al. (2017a) measured the effects of different normalization techniques for the COPRAS-G model. It was concluded that a different normalization tool would change the ranking results depending on the number of criteria and alternatives. Vafaei et al. (2016) measured the effects of different normalization techniques for the Analytical Hierarchy Process (AHP) method. At the end of the study, it was determined that the logarithmic normalization technique was not suitable for the AHP method. Jahan and Edwards (2015) examined the shortcomings of 18 different normalization techniques and made suggestions for their use in engineering. At the end of the study, it was determined that the differences between normalization techniques have a significant effect on the quality of decision making in material selection in engineering design. Vafaei et al. (2020) tested the suitability of five different normalization techniques for the AHP method. It was concluded that the max-min normalization technique was the most appropriate technique for the AHP, while the sum and vector normalization techniques were the least appropriate techniques. Milani et al. (2005) used the Entropy and the technique for order preference by similarity to ideal solution (TOPSIS) methods for selection the gear material and tested the suitability of five different normalization techniques. It was concluded that using both linear and non-linear norms is more suitable for engineering decisions.

Chakraborty and Yeh (2009) tested the suitability of four different normalization techniques for the TOPSIS method. At the end of the study, it was determined that the vector normalization technique is the most suitable for the TOPSIS method. Mathew et al. (2017) tested the suitability of different normalization techniques for the weighted aggregated sum product assessment (WASPAS) method. It was concluded that linear normalization (max-min) proved to be best normalization technique for the WASPAS method. Chakraborty and Yeh (2007) tested the suitability of four different normalization techniques for the SAW method. It was concluded that vector normalization, linear scale transformation and max method are more suitable for the SAW method. Celen (2014) evaluated the effects of the four normalization procedures on the TOPSIS method considering the financial performances of 13 Turkish deposit banks. It was concluded that the vector normalization procedure is the most convenient for the TOPSIS method. Vafaei et al. (2019) selected the better data normalization technique for supplier selecting problem. In the study where six different normalization techniques were used, a four-stage process was followed. Chatterjee and Chakraborty (2014) assessed the effect of different normalization techniques for the Preference Ranking Organization Method for Enrichment Evaluations (PROMETHEE), Grey Relation Analysis (GRA), TOPSIS methods. It was observed that the vector normalization procedure is the most preferred.

3. METHODS

In this section, the methods used in the study are emphasized and mathematical notation and explanations are given.

3.1. Normalization Techniques

Normalization techniques can be classified in several ways. Only two of the normalization techniques presented in Table 1 will be used in this study. On the other hand, the max normalization technique (Stopp, 1975), the sum normalization technique (Wang and Luo, 2010), the logarithmic normalization technique (Zavadskas and Turskis, 2008), the Jüttler (1966) and Körth's (1969) normalization techniques, the Lai and Hwang normalization technique (Lai and Hwang, 1994), the peldschus normalisation technique (Peldschus, 1986), the Markovic normalization technique (Markovic, 2010), the linear normalization technique (Milani et al. 2005; Asgharpour, 1998; Farag, 1997; Tzeng and Huang, 2011), the vector normalization technique (Milani et al. 2005) could not be used since they lead to negative values in the normalized decision matrix. The normalization techniques used in this study are presented in Table 1.

Table 1. Normalization Techniques

Normalization method	Source	Benefit criteria	Cost criteria
Enhanced accuracy technique	Zeng et al. (2013)	$n_{ij} = 1 - \frac{r_j^{\max} - r_{ij}}{\sum_{i=1}^m (r_j^{\max} - r_{ij})}$	$n_{ij} = 1 - \frac{r_{ij} - r_j^{\min}}{\sum_{i=1}^m (r_{ij} - r_j^{\min})}$
Linear max min normalization technique	Weitendorf (1976)	$n_{ij} = \frac{r_{ij} - r_j^{\min}}{r_j^{\max} - r_j^{\min}}$	$n_{ij} = \frac{r_j^{\max} - r_{ij}}{r_j^{\max} - r_j^{\min}}$

3.2. Z-Score (Standard Score) Standardization Method

In the evaluation process, decision matrix elements need to be standardized to compare criteria with different dimensions and units. On the other hand, the existence of negative value in the decision matrix is not frequently encountered in MCDM problems. In such a case, since the negative values cannot be included in the normalized matrix, the decision matrix elements must be converted to positive.

In this study, the Z-score standardization method which was introduced by Zhang et al. (2014) was used to turn negative data into positive. The steps of the Z-score standardization method are as follows (Zhang et al., 2014, p. 3).

Step 1: Decision matrix elements are transformed using equation (1).

$$x_{ij} = \frac{X_{ij} - \bar{X}_i}{S_i} \tag{1}$$

X_{ij} is the standardized data of the i th index in the j th region

X_{ij} is the original data

$\bar{X}_i$ and S_i are the mean value and standard deviation of the i th index.

Step 2: The negative elements of the decision matrix are converted to positive using equation (2).

$$x'_{ij} = x_{ij} + A \quad A > |\min x_{ij}| \tag{2}$$

x'_{ij} represents the standard value after transformation, $x'_{ij} > 0$

3.3. PIV Method

The PIV method was developed by Mufazzal and Muzakkir (2018). This method considers the proximity of alternatives to the best possible value. The steps of the PIV method are as follows (Mufazzal and Muzakkir, 2018, pp. 430-431):

Step 1: Construction of decision matrix

In the first step, the decision matrix is created by determining the alternatives $A_i = (i = 1, 2, 3, \dots, m)$ and criteria $C_j = (j = 1, 2, 3, \dots, n)$.

Step 2: Normalization of decision matrix

Decision matrix elements are normalized using equation (3).

$$r_i = \frac{x_i}{\sqrt{\sum_{i=1}^m x_i^2}} \quad (3)$$

r_i is the actual decision value of the i th alternative.

Step 3: Determination of weighted normalized decision matrix

Each element in the normalized decision matrix is multiplied by the criterion weights using equation (4).

$$v_{ij} = w_j * r_i \quad (4)$$

where w_j is the weight of the j th criterion.

Step 4: Evaluation of Weighted Proximity Index (WPI)

WPI is calculated to find the closeness of each alternative to the best solution available.

$$u_i = v_{max} - v_i \text{ for benefit criteria} \quad (5)$$

$$u_i = v_i - v_{min} \text{ for cost criteria} \quad (6)$$

Step 5: Determination of overall proximity value

The total proximity value is calculated using equation (7).

$$d_i = \sum_{j=1}^n u_j \quad (7)$$

Step 6: Ranking of alternatives

The alternative with the lowest d_j value represents the minimum deviation from the best solution and ranks first.

4. APPLICATION

The main purpose of this study is to decide whether the standardization of the decision matrix or changing the normalization technique is the right way to apply the PIV method in the presence of negative values in the decision matrix. In this study, the financial performances of 45 companies traded in the BİST sustainability index in 2019 were measured using the PIV method. The data was collected on June 2021 and was retrieved from the companies' financial reports. The alternatives and the criteria used in the study are presented in Appendix 1 and Table 2, respectively. The financial ratios determined by a comprehensive literature review were selected from among the ratios that provide information about the company's ability to pay its debts, the effective use of assets and resources, and profitability.

Table 2. Criteria

Rank	Code	Financial Ratios and Disclosures	Opt.
Liquidity ratios			
1	CR	Current ratio = Current Assets / Current Liabilities	max
2	QR	Quick ratio = (Current Assets - Inventories) / Current Liabilities	max
Leverage ratios			
3	DTE	Debt-to-Equity Ratio = Total Liabilities / Total Shareholders' Equity	min
4	LR	Leverage Ratio = Total Liabilities / Total assets	min
Profitability ratios			
5	ROE	Return on Equity = Net Income (annual) / Shareholders' Equity	max
6	ROA	Return on Assets = Net Income (annual) / Total assets	max
Efficiency Ratios			
7	WCT	Working capital turnover ratio = Net sales / Current Assets	max
8	ATR	Asset Turnover Rate = Net Sales / Total Assets	max

4.1. Weighting of Criteria

Criterion weights are an important threshold in MCDM problems and have an impact on the results. In this study, the equal weighting technique developed by Jahan et al. (2012) was used to determine the criterion weights. The results obtained are presented in Table 3.

$$w_j = \frac{1}{n} \quad (8)$$

n indicates the number of criteria and the sum of weights should be equal to 1.

Table 3. Criteria Weights

CR	QR	DTE	LR	ROE	ROA	WCTR	ATR
0.125	0.125	0.125	0.125	0.125	0.125	0.125	0.125

4.2. Standardization of the Decision Matrix Using Z-Score (Standard Score)

Standardization Method

Firstly, the decision matrix was created. The decision matrix with alternatives (firms) in rows and criteria (financial ratios) in columns is presented in Table 4.

Table 4. Decision Matrix

Alternatives	Criteria							
	CR	QR	DTE	LR	ROE	ROA	WCTR	ATR
AKENR	0.52	0.52	6.15	0.86	-0.77	-0.11	3.38	0.12
AKSA	1.05	0.73	1.73	0.63	0.18	0.07	1.67	0.87
AKSEN	0.91	0.82	1.23	0.55	0.09	0.04	2.08	0.66
ANACM	1.46	1.15	1.57	0.61	0.19	0.07	1.50	0.59
AEFES	1.33	1.09	0.90	0.47	0.04	0.02	1.84	0.51
ANELE	1.37	1.20	1.77	0.64	0.01	0.003	1.34	0.73
ARCLK	1.58	1.19	2.54	0.72	0.10	0.03	1.44	0.96
ASELS	1.80	1.23	0.89	0.47	0.25	0.13	0.93	0.51
AYGAZ	1.06	0.89	1.00	0.50	0.11	0.06	6.43	2.06
BRISA	0.95	0.68	4.89	0.83	0.13	0.02	1.60	0.67
CCOLA	1.55	1.30	1.17	0.54	0.13	0.06	2.24	0.77
CIMSA	0.78	0.65	1.54	0.61	0.01	0.003	1.64	0.46
DOHOL	2.47	2.25	0.47	0.32	0.08	0.05	1.90	1.18
DOAS	0.81	0.51	2.72	0.73	0.06	0.02	3.93	2.12
ENJSA	0.79	0.77	2.42	0.71	0.15	0.04	3.36	0.83
ENKAI	3.00	2.73	0.25	0.20	0.10	0.08	0.62	0.22
EREGL	2.55	1.57	0.49	0.33	0.11	0.07	1.14	0.59
PROTO	1.17	0.96	2.52	0.72	0.42	0.12	3.86	2.39
GLYHO	0.86	0.80	3.65	0.78	-0.09	-0.02	1.03	0.20
SAHOL	0.74	0.73	5.11	0.84	0.06	0.01	0.09	0.50
ISDMR	3.32	1.96	0.34	0.25	0.13	0.10	1.68	0.76
KERVT	2.47	1.80	1.82	0.65	0.14	0.05	1.63	0.92
KCHOL	1.39	1.10	2.05	0.67	0.09	0.03	1.86	1.01
KORDS	1.18	0.71	1.54	0.61	0.12	0.05	1.67	0.72
LOGO	1.55	1.55	0.97	0.49	0.22	0.11	1.12	0.54
MGROS	0.70	0.35	43.79	0.98	-1.52	-0.03	4.39	1.60
OTKAR	1.87	1.13	3.20	0.76	0.55	0.13	1.25	0.91
PETKIM	1.86	1.68	2.05	0.67	0.17	0.05	1.22	0.79
POLHO	1.32	1.24	0.59	0.37	0.05	0.03	1.64	0.44
SODA	2.66	2.30	0.50	0.33	0.19	0.13	1.03	0.48
TATGD	2.84	1.61	0.83	0.45	0.12	0.06	1.46	1.11
TAVHL	1.20	1.19	1.93	0.66	0.06	0.02	0.66	0.19
TKFEN	1.39	1.17	1.30	0.57	0.26	0.11	1.58	1.15
TOASO	1.14	1.02	1.96	0.66	0.34	0.12	2.71	1.48
TRKCM	1.81	1.44	1.19	0.54	0.11	0.05	0.96	0.45
TCELL	1.53	1.51	1.53	0.60	0.18	0.07	1.24	0.52
TUPRS	0.99	0.66	3.23	0.76	0.04	0.01	3.21	1.61
THYAO	0.80	0.75	2.60	0.72	0.11	0.03	2.65	0.51
TTKOM	0.88	0.86	3.23	0.76	0.25	0.06	1.96	0.59
TTRAK	1.77	1.19	2.82	0.74	0.15	0.04	1.97	1.31
SISE	2.10	1.64	1.03	0.51	0.10	0.05	1.05	0.47
ULKER	1.28	1.20	1.59	0.61	0.18	0.07	0.89	0.61
VESBE	1.06	0.84	1.76	0.64	0.31	0.11	2.20	1.40
VESTL	0.66	0.46	4.15	0.81	0.09	0.02	1.79	0.88
ZOREN	0.51	0.50	10.39	0.91	-0.08	-0.01	1.96	0.45

Step 1: Decision matrix with negative values is transformed using equation (1) and the results are presented in Table 5.

Table 5. Z-Score Standardization

Alternatives	CR	QR	DTE	LR	ROE	ROA	WCTR	ATR
AKENR	-0.764	-1.206	0.472	1.396	-2.824	-3.323	1.287	-1.357
AKSA	0.202	-0.802	-0.212	0.073	0.323	0.427	-0.207	0.075
AKSEN	-0.793	-0.629	-0.289	-0.387	0.025	-0.198	0.151	-0.326
ANACM	0.187	0.006	-0.236	-0.042	0.356	0.427	-0.355	-0.460
AEFES	-0.058	-0.110	-0.340	-0.847	-0.141	-0.615	-0.058	-0.613
ANELE	-0.303	0.102	-0.206	0.131	-0.250	-0.969	-0.495	-0.193
ARCLK	-0.317	0.083	-0.086	0.591	0.058	-0.406	-0.408	0.246
ASELS	1.067	0.160	-0.342	-0.847	0.554	1.677	-0.853	-0.613
AYGAZ	0.159	-0.495	-0.325	-0.675	0.091	0.219	3.951	2.346
BRISA	-0.865	-0.899	0.277	1.223	0.157	-0.615	-0.268	-0.307
CCOLA	1.110	0.294	-0.298	-0.445	0.157	0.219	0.291	-0.116
CIMSA	-2.436	-0.956	-0.241	-0.042	-0.240	-0.969	-0.233	-0.708
DOHOL	2.393	2.122	-0.407	-1.710	-0.009	0.010	-0.006	0.666
DOAS	0.029	-1.226	-0.059	0.648	-0.075	-0.615	1.767	2.461
ENJSA	-3.185	-0.725	-0.105	0.533	0.223	-0.198	1.269	-0.002
ENKAI	0.649	3.046	-0.441	-2.400	0.058	0.635	-1.124	-1.166
EREGL	1.989	0.814	-0.404	-1.652	0.091	0.427	-0.670	-0.460
FROTO	0.447	-0.360	-0.089	0.591	1.118	1.469	1.706	2.976
GLYHO	0.173	-0.668	0.085	0.936	-0.572	-1.448	-0.766	-1.204
SAHOL	-3.719	-0.802	0.311	1.281	-0.075	-0.823	-1.587	-1.491
ISDMR	1.225	1.564	-0.427	-2.112	0.157	1.052	-0.198	-0.135
KERVT	1.557	1.256	-0.198	0.188	0.190	0.010	-0.242	0.170
KCHOL	0.303	-0.090	-0.162	0.303	0.025	-0.406	-0.041	0.342
KORDS	-0.533	-0.841	-0.241	-0.042	0.124	0.010	-0.207	-0.212
LOGO	1.225	0.775	-0.329	-0.732	0.455	1.260	-0.687	-0.555
MGROS	-1.686	-1.534	6.298	2.086	-5.308*	-1.656	2.169	1.468
OTKAR	0.014	-0.033	0.016	0.821	1.548	1.677	-0.574	0.151
PETKIM	0.778	1.026	-0.162	0.303	0.289	0.010	-0.600	-0.078
POLHO	-1.931	0.179	-0.388	-1.422	-0.108	-0.406	-0.233	-0.746
SODA	-0.259	2.219	-0.402	-1.652	0.356	1.677	-0.766	-0.670
TATGD	2.364	0.891	-0.351	-0.962	0.124	0.219	-0.390	0.533
TAVHL	-0.274	0.083	-0.181	0.246	-0.075	-0.615	-1.089	-1.223
TKFEN	0.360	0.044	-0.278	-0.272	0.588	1.260	-0.285	0.609
TOASO	-0.966	-0.244	-0.176	0.246	0.853	1.469	0.702	1.239
TRKCM	0.404	0.564	-0.295	-0.445	0.091	0.010	-0.827	-0.727
TCELL	0.778	0.698	-0.243	-0.099	0.323	0.427	-0.582	-0.593
TUPRS	0.274	-0.937	0.020	0.821	-0.141	-0.823	1.138	1.487
THYAO	-0.115	-0.764	-0.077	0.591	0.091	-0.406	0.649	-0.613
TTKOM	-1.283	-0.552	0.020	0.821	0.554	0.219	0.047	-0.460
TTRAK	-0.476	0.083	-0.043	0.706	0.223	-0.198	0.055	0.914
SISE	1.182	0.949	-0.320	-0.617	0.058	0.010	-0.748	-0.689
ULKER	0.317	0.102	-0.233	-0.042	0.323	0.427	-0.888	-0.422
VESBE	0.577	-0.591	-0.207	0.131	0.753	1.260	0.256	1.086
VESTL	0.216	-1.322	0.163	1.108	0.025	-0.615	-0.102	0.094
ZOREN	0.735	-1.245	1.129	1.683	-0.539	-1.240	0.047	-0.727

*The A value in Equation (1.2) has been taken as 5.3874803

Step 2: Negative values in the decision matrix are converted to positive using equation (2). The results are presented in Table 6.

Table 6. Positive Decision Matrix

Alternatives	CR	QR	DTE	LR	ROE	ROA	WCTR	ATR
AKENR	4.624	4.181	5.860	6.783	2.563	2.065	6.674	4.031
AKSA	5.589	4.585	5.176	5.461	5.710	5.815	5.181	5.462
AKSEN	4.595	4.758	5.098	5.001	5.412	5.190	5.539	5.061
ANACM	5.575	5.393	5.151	5.346	5.743	5.815	5.032	4.928
AEFES	5.330	5.278	5.047	4.540	5.246	4.773	5.329	4.775
ANELE	5.085	5.489	5.182	5.518	5.137	4.419	4.893	5.195
ARCLK	5.070	5.470	5.301	5.978	5.445	4.981	4.980	5.634
ASELS	6.454	5.547	5.046	4.540	5.942	7.065	4.534	4.775
AYGAZ	5.546	4.893	5.063	4.713	5.478	5.606	9.338	7.734
BRISA	4.523	4.489	5.665	6.611	5.544	4.773	5.120	5.080
CCOLA	6.497	5.682	5.089	4.943	5.544	5.606	5.679	5.271
CIMSA	2.952	4.431	5.146	5.346	5.147	4.419	5.155	4.680
DOHOL	7.780	7.510	4.981	3.678	5.379	5.398	5.382	6.054
DOAS	5.416	4.162	5.329	6.036	5.313	4.773	7.155	7.848
ENJSA	2.202	4.662	5.283	5.921	5.611	5.190	6.657	5.386
ENKAI	6.036	8.433	4.947	2.988	5.445	6.023	4.264	4.221
EREGL	7.377	6.201	4.984	3.735	5.478	5.815	4.718	4.928
FROTO	5.834	5.028	5.298	5.978	6.505	6.856	7.094	8.363
GLYHO	5.560	4.720	5.473	6.323	4.816	3.940	4.622	4.183
SAHOL	1.669	4.585	5.699	6.668	5.313	4.565	3.801	3.897
ISDMR	6.613	6.952	4.961	3.275	5.544	6.440	5.189	5.252
KERVT	6.944	6.644	5.190	5.576	5.578	5.398	5.146	5.558
KCHOL	5.690	5.297	5.225	5.691	5.412	4.981	5.347	5.729
KORDS	4.854	4.547	5.146	5.346	5.511	5.398	5.181	5.176
LOGO	6.613	6.163	5.058	4.655	5.843	6.648	4.700	4.832
MGROS	3.701	3.854	11.685	7.473	0.079	3.731	7.556	6.856
OTKAR	5.402	5.355	5.403	6.208	6.936	7.065	4.814	5.538
PETKIM	6.166	6.413	5.225	5.691	5.677	5.398	4.788	5.309
POLHO	3.456	5.566	4.999	3.965	5.279	4.981	5.155	4.641
SODA	5.128	7.606	4.985	3.735	5.743	7.065	4.622	4.718
TATGD	7.751	6.278	5.036	4.425	5.511	5.606	4.997	5.920
TAVHL	5.114	5.470	5.207	5.633	5.313	4.773	4.299	4.164
TKFEN	5.748	5.432	5.109	5.115	5.975	6.648	5.102	5.997
TOASO	4.422	5.143	5.211	5.633	6.240	6.856	6.089	6.626
TRKCM	5.791	5.951	5.092	4.943	5.478	5.398	4.561	4.660
TCELL	6.166	6.086	5.145	5.288	5.710	5.815	4.805	4.794
TUPRS	5.661	4.450	5.408	6.208	5.246	4.565	6.526	6.875
THYAO	5.272	4.624	5.310	5.978	5.478	4.981	6.037	4.775
TTKOM	4.105	4.835	5.408	6.208	5.942	5.606	5.434	4.928
TTRAK	4.912	5.470	5.344	6.093	5.611	5.190	5.443	6.302
SISE	6.569	6.336	5.067	4.770	5.445	5.398	4.639	4.699
ULKER	5.705	5.489	5.154	5.346	5.710	5.815	4.499	4.966
VESBE	5.964	4.797	5.180	5.518	6.141	6.648	5.644	6.474
VESTL	5.604	4.066	5.550	6.496	5.412	4.773	5.286	5.481
ZOREN	6.123	4.143	6.516	7.071	4.849	4.148	5.434	4.660

4.3. Evaluation of Firms' Performance using the PIV Method

In this section, the positive decision matrix in Table 6 will be used to apply the PIV method. In the first step, the elements in in Table 6 are normalized using equation (3). In the second step, the weighted normalized matrix was obtained by multiplying the normalized criteria values and the criteria weights in Table 3. Then, considering the benefit-oriented (CR, QR, ROE, ROA, WCTR, ATR) and cost-oriented criteria (DTE, LR), the deviation of each alternative from the best value was measured using equation (5) and the sum of elements in each row was calculated using equation (6). The results are presented in Table 7.

Table 7. Ranking Results Obtained by the PIV Method

Firms	Σ	Rank	Firms	Σ	Rank	Firms	Σ	Rank
AKENR	0.097	43	ENKAI	0.046	6	TATGD	0.046	5
AKSA	0.062	24	EREGL	0.048	8	TAVHL	0.074	38
AKSEN	0.066	29	FROTO	0.039	3	TKFEN	0.052	12
ANACM	0.061	21	GLYHO	0.081	41	TOASO	0.052	13
AEFES	0.064	28	SAHOL	0.097	44	TRKCM	0.062	22
ANELE	0.070	34	ISDMR	0.042	4	TCELL	0.058	19
ARCLK	0.067	30	KERVT	0.053	14	TUPRS	0.062	23
ASELS	0.052	11	KCHOL	0.063	26	THYAO	0.068	33
AYGAZ	0.038	1	KORDS	0.067	31	TTKOM	0.070	35
BRISA	0.077	39	LOGO	0.051	9	TTRAK	0.063	27
CCOLA	0.054	15	MGROS	0.113	45	SISE	0.057	18
CIMSA	0.080	40	OTKAR	0.056	16	ULKER	0.062	25
DOHOL	0.038	2	PETKIM	0.058	20	VESBE	0.051	10
DOAS	0.057	17	POLHO	0.067	32	VESTL	0.073	36
ENJSA	0.073	37	SODA	0.047	7	ZOREN	0.082	42

4.4. Application of Different Normalization Methods

At this stage enhanced accuracy and linear max-min normalization techniques were used instead of the vector normalization technique in the PIV methods' algorithm. Table 8 presents an example of normalization calculation using the AKENR's benefit criteria (CR) and AKENR's cost criteria (DTE).

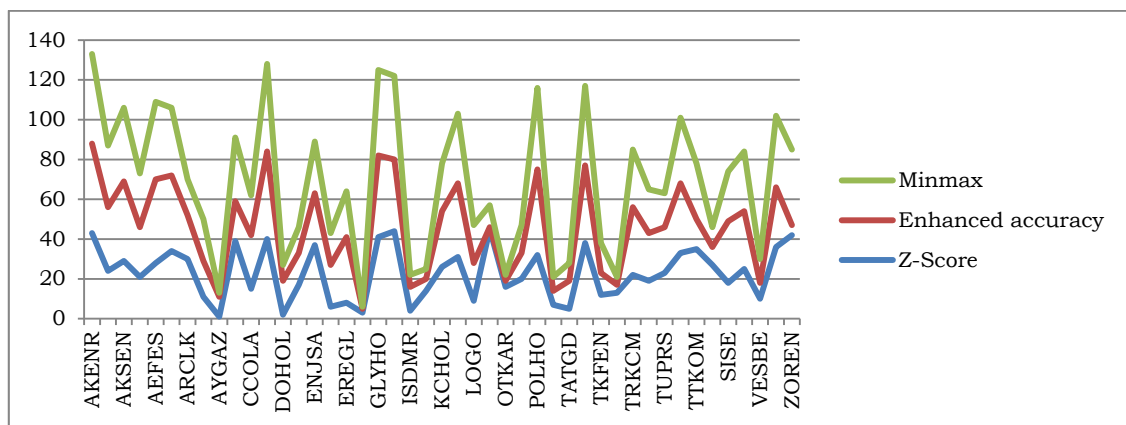
Table 8. Normalization Sample

Normalization technique	Condition of use	Formula	Process	Value
Enhanced accuracy technique	Benefit criteria	$n_{ij} = 1 - \frac{r_j^{\max} - r_{ij}}{\sum_{i=1}^m (r_j^{\max} - r_{ij})}$	$1 - \frac{3.32 - 0.52}{\sum_{i=1}^m (3.32 - 0.52) + (3.32 - 1.05) + \dots + (3.32 - 0.51)}$	0.967
	Cost criteria	$n_{ij} = 1 - \frac{r_{ij} - r_j^{\min}}{\sum_{i=1}^m (r_{ij} - r_j^{\min})}$	$1 - \frac{6.15 - 0.25}{\sum_{i=1}^m (6.15 - 0.25) + (1.73 - 0.25) + \dots + (10.39 - 0.25)}$	0.954
Linear max min normalization technique	Benefit criteria	$n_{ij} = \frac{r_j^{\max} - r_{ij}}{r_j^{\max} - r_j^{\min}}$	$\frac{0.52 - 0.51}{3.32 - 0.51}$	0.004
	Cost criteria	$n_{ij} = \frac{r_j^{\max} - r_{ij}}{r_j^{\max} - r_j^{\min}}$	$\frac{43.79 - 6.15}{43.79 - 0.25}$	0.864

The normalization process shown in Table 8 has been applied to all criteria. The ranking results obtained are given in Table 9.

Table 9. Final Ranking Results Obtained with Three Different Techniques

	Z-Score	Enhanced accuracy	Min-max
	Rank	Rank	Rank
AKENR	43	45	45
AKSA	24	32	31
AKSEN	29	40	37
ANACM	21	25	27
AEFES	28	42	39
ANELE	34	38	34
ARCLK	30	22	18
ASELS	11	18	21
AYGAZ	1	10	2
BRISA	39	20	32
CCOLA	15	27	20
CIMSA	40	44	44
DOHOL	2	17	8
DOAS	17	16	13
ENJSA	37	26	26
ENKAI	6	21	16
EREGL	8	33	23
PROTO	3	2	1
GLYHO	41	41	43
SAHOL	44	36	42
ISDMR	4	12	6
KERVT	14	6	5
KCHOL	26	28	24
KORDS	31	37	35
LOGO	9	19	19
MGRS	45	1	11
OTKAR	16	3	3
PETKIM	20	13	14
POLHO	32	43	41
SODA	7	7	7
TATGD	5	14	9
TAVHL	38	39	40
TKFEN	12	11	15
TOASO	13	4	4
TRKCM	22	34	29
TCELL	19	24	22
TUPRS	23	23	17
THYAO	33	35	33
TTKOM	35	15	28
TTRAK	27	9	10
SISE	18	31	25
ULKER	25	29	30
VESBE	10	8	12
VESTL	36	30	36
ZOREN	42	5	38

Figure 1. Ranking Results

It is very difficult to decide which technique is the most suitable for the PIV method by using the data in Table 9 and Figure 1 enhanced accuracy and linear max-min normalization techniques were used instead of the vector normalization technique in the PIV methods' algorithm.

5. A PROPOSED APPROACH FOR SELECTING THE BEST SUITABLE TECHNIQUE FOR THE PIV METHOD

Determining the best technique for MCDM methods is not an easy process. The rankings obtained are also different due to the differences in the algorithms of the methods. There are various approaches developed in the literature to select the most appropriate technique for MCDM methods.

Celen (2014) suggested the Pearson correlation approach to choose the best normalization techniques. Chakraborty and Yeh (2009) developed a RCI approach that takes into account consistency between the ranking results. Vafaei et al. (2018) used Spearman's rank correlation (used by Wang and Luo, 2010) in addition to approaches of Celen's (2014) and Chakraborty and Yeh's (2009).

In this study, a four-stage model was proposed. In the first stage, the consistency between the ranking results was examined using the RCI approach (Chakraborty and Yeh, 2009). In the second stage, the relationship between the ranking results obtained with different techniques was examined using the Pearson correlation technique (Celen, 2014). In the third stage, new rankings were obtained using the STD approach from (Bland and Altman, 1996; Yeh, 2003). In the fourth step, Minkowski distances (Guo, 2004; Hassan et al. 2014) were calculated to determine the most appropriate technique for the PIV method.

Step A: Determining the RCI from Chakraborty and Yeh (2009).

Ranking consistency is used to show how well a normalization procedure produces similar rankings with other procedures. The higher the RCI, the better the procedure is (Chakraborty and Yeh, 2009, p.1817). In this study, the consistency weight (CW) was used as follows:

- 1) If a technique is consistent with all other two techniques, then $CW = 2/2 = 1$
- 2) If a technique is consistent with one of the two techniques, then $CW = 1/2$
- 3) If a technique is not consistent with any other five techniques, then $CW = 0/2 = 0$.

The ranking consistency index of Z-Score is calculated as;

$$RCI(\text{Vector}) = [(T_{123} * (CW=1)) + (T_{12} * (CW=1/2)) + (T_{13} * (CW=1/2)) + TD_{123} * (CW=0)] / TS$$

The ranking consistency index of **Enhanced accuracy** is calculated as;

$$RCI(\text{Vector}) = [(T_{123} * (CW=1)) + (T_{21} * (CW=1/2)) + (T_{23} * (CW=1/2)) + TD_{123} * (CW=0)] / TS$$

The ranking consistency index of **min-max** is calculated as;

$$RCI(\text{Vector}) = [(T_{123} * (CW=1)) + (T_{31} * (CW=1/2)) + (T_{32} * (CW=1/2)) + TD_{123} * (CW=0)] / TS$$

where

$RCI(X)$ RCI for normalization procedure ($X = N_1, N_2, \dots, N_3$)

TS = Total number of times the simulation was run (in this study $TS = 1$)

TD_{123} = Total number of times N_1, N_2, N_3 produced different rankings

T_{123} = Total number of times N_1, N_2, N_3 produced the same ranking

T_{12} = Total number of times N_1, N_2 produced the same ranking

RCI values were calculated for all normalization techniques and the results are presented in Table 10.

Table 10. RCI Values and Ranking

	RCI	Rank
Z-Score	4.5	3
Enhanced accuracy	6.0	2
Min-max	6.5	1

From Table 10, the min-max normalization technique is the most suitable for the PIV method. This technique was followed by Z-score and enhanced accuracy techniques, respectively.

Step B: Determining the Pearson correlation from Celen (2014).

In this step, Pearson correlation coefficient was calculated using the ranking values in Table 9. The results obtained are presented in Table 11. The following formula (9) was used for calculating the Pearson correlation.

$$r = \frac{\sum(x_i - \bar{x})(y_i - \bar{y})}{(N-1)\sigma_x\sigma_y} \quad (9)$$

$\bar{x}$ and $\bar{y}$ indicate the arithmetic mean

N is the number of alternatives.

Table 11. Pearson Correlation Results and Mean Ks Values

	Z-Score	Enhanced accuracy	Min-max	Mean ks	Rank
Z-Score	-	-0.100	0.687	0.294	2
Enhanced accuracy	-0.100	-	0.594	0.247	3
Min-max	0.687	0.594	-	0.641	1

According to the results in Table 11, the min-max normalization technique was determined to be the most suitable for the PIV method, while the enhanced accuracy normalization technique was determined to be the most inappropriate technique.

Step C: Calculation of STD from (Bland and Altman, 1996; Yeh, 2003).

The standard deviation was calculated using the data in Table 9 and the results obtained are presented in Table 12.

The STD formula is expressed as:

$$STD = \sqrt{\frac{\sum_{i=1}^p (x_i - \bar{x})^2}{q-1}} \quad (10)$$

Table 12. STD Results for the Different Techniques

	STD	Rank
Z-Score	0.016	2
Enhanced accuracy	0.006	3
Min-max	0.069	1

According to the results in Table 12, the min-max normalization technique was determined to be the most suitable for the PIV method, while the enhanced accuracy normalization technique was determined to be the least appropriate technique.

Step D: Calculating Minkowski Distances (Guo, 2004; Hassan et al. 2014)

In the last step, Minkowski distance measurements were used to determine the most suitable technique for the PIV method. Accordingly, the most used measurements such as Manhattan, Euclidean and Chebyshev were preferred in this study. The formulas of the methods are as shown in equations (11), (12) and (13) respectively.

$$\text{Manhattan } (p = 1): d(x, y) = \sum_{i=1}^n |x_i - y_i| \quad (11)$$

$$\text{Euclidean } (p = 2): d(x, y) = \sqrt{\sum_{i=1}^n (x_i - y_i)^2} \quad (12)$$

$$\text{Chebyshev } (p = \infty): d(x, y) = \max_i |x_i - y_i| \quad (13)$$

Table 13. Minkowski Distances Measurement Results for the Normalization Methods

	Manhattan	Rank	Euclidean	Rank	Chebichev	Rank
Z-Score	16.992	2	3.933	2	0.075	2
Enhanced accuracy	4.676	3	1.022	3	0.039	3
Min-max	78.214	1	17.599	1	0.342	1

In this study, a four-step process was followed to determine the most suitable technique for the PIV method in the presence of negative values in the decision matrix. Except for RCI, ranking results obtained with Pearson correlation, STD, and Minkowski measurements were determined to be the same. According to Table 13, min-max is the most suitable technique for the PIV method. However, the plural voting method suggested by Vafaei et al. (2020) is used at this stage to reach a definite conclusion. Thus, the alternative with the highest number of first ranks is chosen. The results of plurality voting method are given in Table 14.

Table 14. The Final Ranking Results

	RCI	Mean Ks (Pearson)	STD	Manhattan	Euclidean	Chebichev	Plurality Voting
Z-Score	3	2	2	2	2	2	0
Enhanced accuracy	2	3	3	3	3	3	0
Minmax	1	1	1	1	1	1	6

According to the results in Table 14, the most suitable technique for the PIV method is the min-max normalization technique. The Z-Score standardization technique and enhanced accuracy normalization technique were identified as the least appropriate techniques for the PIV method.

6. CONCLUSION

In MCDM methods, negative and zero value data are generally not found in the decision matrix. In such a case, it is necessary to convert the negative decision matrix data to positive because the values in the normalized decision matrix must be between 0 and 1.

The PIV method cannot be used when there are negative values in the decision matrix. It is necessary to change the normalization method or standardize the decision matrix elements to obtain the final result with the PIV method. In this study, in which the financial performance of companies listed in the BİST sustainability index are evaluated, two different solutions have been proposed to the negative data problem in the PIV method and the most effective approach has been tried to be determined. Firstly, the decision matrix with negative data value was converted to positive using the Z-Score standardization method developed by Zhang et al. (2014), and the steps of the PIV method were applied. Then, the PIV method steps were repeated using the enhanced accuracy and min-max normalization techniques instead of the vector normalization technique included in the algorithm of the PIV method.

This study sought to answer the following research questions:

- In the presence of observations with negative values in the decision matrix, would it be more appropriate to standardize the decision matrix or change the normalization technique to use MCDM methods?
- If the second way is to be followed, which normalization technique is most suitable for the PIV method?

In this study, a four-step process was applied to find answers to the above questions and RCI values developed by Chakraborty and Yeh (2009) were calculated. In the second stage, the Pearson correlation values of the ranking results obtained by different techniques were calculated by following the approach suggested by Celen (2014). In the third step, the STD of the ranking values

was calculated (Bland and Altman, 1996; Yeh, 2003). In the fourth step, Manhattan, Euclidean, Chebyshev distance measures, (Guo, 2004; Hassan et al. 2014) were calculated. In the last stage, the plurality voting method (d'Angelo et al. 1998) proposed by Vafaei et al. (2020) was used to obtain a final result. Accordingly, the most suitable technique for the PIV method is the min-max normalization technique. The Z-score standardization technique and enhanced accuracy normalization techniques were determined unsuitable for the PIV method. As a result, the min-max normalization technique is the best solution to use for the PIV method in the presence of negative data values.

This study is helpful for researchers who want to use the PIV method in presence of negative values in the decision matrix and motivates them for future studies. In addition, this study guides researchers to use other MCDM techniques when there are negative values in the decision matrix. In future studies, the proposed model can be tested for different MCDM methods and the number of normalization techniques can be increased.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The authors declare that there is no conflict of interest.

Funding: The authors received no financial support for the research, authorship and/or publication of this article.

Ethical Approval: This article does not contain any studies with human participants or animals performed by the author.

Author Contributions: Nazlı Ersoy (100%)

REFERENCES

- Abdel-Basset, M., Ding, W., Mohamed, R., and Metawa, N. (2020). An integrated plithogenic MCDM approach for financial performance evaluation of manufacturing industries. *Risk Management*, 22(3), 192-218. doi:10.1057/s41283-020-00061-4
- Asgharpour, M. J. (1998). *Multiple criteria decision making*. Tehran: Tehran University Press.
- Bland, J. M., and Altman, D.G. (1996). Statistics notes: measurement error. *BMJ*, 313(7059), 744-744. doi: 10.1136/bmj.313.7059.744
- Celen, A. (2014). Comparative analysis of normalization procedures in TOPSIS method: with an application to Turkish deposit banking market. *Informatica*, 25(2), 185-208. doi: 10.15388/Informatica.2014.10
- Chakraborty, S., and Yeh, C. H. (2007). A Simulation Based Comparative Study of Normalization Procedures in Multiattribute Decision Making. In Proceedings of the 6th Conference on 6th WSEAS Int. Conference on Artificial Intelligence, Knowledge Engineering and Data Bases (p. 102-109). Wisconsin, USA.
- Chakraborty, S., and Yeh, C. H. (2009). A Simulation Comparison of Normalization Procedures for TOPSIS. In 2009 International Conference on Computers and Industrial Engineering (p. 1815-1820). France.
- Chatterjee, P., and Chakraborty, S. (2014). Investigating the effect of normalization norms in flexible manufacturing system selection using multi-criteria decision-making methods. *Journal of Engineering Science and Technology Review*, 7(3), 141-150. doi:10.25103/jestr.073.23
-

-
- d'Angelo, A., Eskandari, A., and Szidarovszky, F. (1998). Social choice procedures in water resource management. *Journal of Environmental Management*, 52(3), 203–210. doi: 10.1006/jema.1997.0156
- Dinçer, H., and Yüksel, S. (2018). Comparative evaluation of BSC-based new service development competencies in Turkish banking sector with the integrated fuzzy hybrid MCDM using content analysis. *International Journal of Fuzzy Systems*, 20(8), 2497-2516. doi: 10.1007/s40815-018-0519-y
- Ehrgott, M., Klamroth, K., and Schwehm, C. (2004). An MCDM approach to portfolio optimization. *European Journal of Operational Research*, 155(3), 752-770. doi: 10.1016/S0377-2217(02)00881-0
- Farag, M. M. (1997). *Materials selection for engineering design*. USA: Prentice Hall.
- Ghadikolaie, S. A., Esbouei, K. S., and Antucheviciene, J. (2014). Applying fuzzy MCDM for financial performance evaluation of Iranian companies. *Technological and Economic Development of Economy*, 20(2), 274-291. doi: 10.3846/20294913.2014.913274
- Guo, Q. (2004). Minkowski Measure of Asymmetry and Minkowski Distance for Convex Bodies. Doctoral Dissertation. Uppsala University Department of Mathematics, Uppsala.
- Hassan, D., Aickelin, U., and Wagner, C. (2014). Comparison of Distance Metrics for Hierarchical Data in Medical Databases. International Joint Conference on Neural Networks (p. 3636-3643). Beijing, China.
- Jahan, A., and Edwards, K.L. (2015). A state-of-the-art survey on the influence of normalization techniques in ranking: improving the materials selection process in engineering design. *Materials and Design*, 65, 335–342. doi: 10.1016/j.matdes.2014.09.022
- Jahan, A., Mustapha, F., Sapuan, S. M., Ismail, M. Y., and Bahraminasab, M. (2012). A framework for weighting of criteria in ranking stage of material selection process. *The International Journal of Advanced Manufacturing Technology*, 58(1), 411-420. doi: 10.1007/s00170-011-3366-7
- Jüttler, H. (1966). Untersuchungen zur Fragen der Operationsforschung und ihrer Anwendungsmöglichkeiten auf ökonomische Problemstellungen unter besonderer Berücksichtigung der Spieltheorie. Dissertation A an der Wirtschaftswissenschaftlichen Fakultät der Humboldt-Universität Berlin.
- Kosareva, N., Krylovas, A., and Zavadskas, E. K. (2018). Statistical analysis of MCDM data normalization methods using monte carlo approach: the case of ternary estimates matrix. *Economic Computation and Economic Cybernetics Studies and Research*, 52, 159-175. doi: 10.24818/18423264/52.4.18.11
- Körth, H. (1969). Zur Berücksichtigung mehrerer Zielfunktionen bei der Optimierung von Produktionsplanen. *Mathematik und Wirtschaft*, 6, 184–201.
- Kumar, A., Sah, B., Singh, A. R., Deng, Y., He, X., Kumar, P., and Bansal, R. C. (2017). A review of multi criteria decision making (MCDM) towards sustainable renewable energy development. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 69, 596-609. doi: 10.1016/j.rser.2016.11.191
- Lai, Y.J., and Hwang, C.L. (1994). *Fuzzy multiple objective decision making: methods and applications*. Berlin: Springer.
-

-
- Markovic, Z. (2010). Modification of TOPSIS method for solving of multicriteria tasks. *The Yugoslav Journal of Operations Research*, 20(1), 117-143. doi: 10.2298/YJOR1001117M
- Mathew, M., Sahu, S., and Upadhyay, A. K. (2017). Effect of normalization techniques in robot selection using weighted aggregated sum product assessment. *Int. J. Innov. Res. Adv. Stud*, 4(2), 59-63. Retrieved from: https://www.ijiras.com/2017/Vol_4-Issue_2/paper_12.pdf
- Matić, B., Jovanović, S., Das, D. K., Zavadskas, E. K., Stević, Ž., Sremac, S., and Marinković, M. (2019). A new hybrid MCDM model: sustainable supplier selection in a construction company. *Symmetry*, 11(3), 1-24. doi: 10.3390/sym11030353
- Milani, A. S., Shanian, A., Madoliat, R., and Nemes, J. A. (2005). The effect of normalization norms in multiple attribute decision making models: a case study in gear material selection. *Structural and Multidisciplinary Optimization*, 29(4), 312-318. doi: 10.1007/s00158-004-0473-1
- Mousavi-Nasab, S. H., and Sotoudeh-Anvari, A. (2017). A comprehensive MCDM-based approach using TOPSIS, COPRAS and DEA as an auxiliary tool for material selection problems. *Materials and Design*, 121, 237-253. doi: 10.1016/j.matdes.2017.02.041
- Mufazzal, S., and Muzakkir, S. M. (2018). A new multi-criterion decision making (MCDM) method based on proximity indexed value for minimizing rank reversals. *Computers and Industrial Engineering*, 119, 427-438. doi: 10.1016/j.cie.2018.03.045
- Peldschus, F. (1986). Zur Anwendung der Theorie der Spiele für Aufgaben der Bautechnologie. Dissertation B, Technische Hochschule Leipzig.
- Pineda, P. J. G., Liou, J. J., Hsu, C. C., and Chuang, Y. C. (2018). An integrated MCDM model for improving airline operational and financial performance. *Journal of Air Transport Management*, 68, 103-117. doi: 10.1016/j.jairtraman.2017.06.003
- Shyur, H. J., and Shih, H. S. (2006). A hybrid MCDM model for strategic vendor selection. *Mathematical and Computer Modelling*, 44(7-8), 749-761. doi: 10.1016/j.mcm.2005.04.018
- Stević, Ž., Pamučar, D., Puška, A., and Chatterjee, P. (2020). Sustainable supplier selection in healthcare industries using a new MCDM method: measurement of alternatives and ranking according to compromise solution (MARCOS). *Computers and Industrial Engineering*, 140, 1-15. doi: 10.1016/j.cie.2019.106231
- Stopp, F. (1975). Variantenvergleich durch matrixspiele, *Wissenschaftliche Zeitschrift der Hochschule für Bauwesen Leipzig*, 2(117).
- Tzeng, G. H., and Huang, J. J. (2011). *Multiple attribute decision making: methods and applications*, Florida, ABD: CRC Press.
- Vafaei, N., Ribeiro, R. A., and Camarinha-Matos, L. M. (2016). Normalization Techniques for Multi-Criteria Decision Making: Analytical Hierarchy Process Case Study. In *Doctoral Conference on Computing, Electrical and Industrial Systems* (p. 261-269). Springer, Cham.
- Vafaei, N., Ribeiro, R. A., and Camarinha-Matos, L. M. (2018). Data normalisation techniques in decision making: case study with TOPSIS method. *International Journal of Information and Decision Sciences*, 10(1), 19-38. doi: 10.1504/IJIDS.2018.090667
-

-
- Vafaei, N., Ribeiro, R. A., and Camarinha-Matos, L. M. (2020). Selecting Normalization Techniques for the Analytical Hierarchy Process. In *Doctoral Conference on Computing, Electrical and Industrial Systems* (p. 43-52). Springer, Cham.
- Vafaei, N., Ribeiro, R. A., Camarinha-Matos, L. M., and Valera, L. R. (2019). Normalization techniques for collaborative networks. *Kybernetes*, 49(4), 1285-1304. doi: 10.1108/K-09-2018-0476
- Wang, Y. M., and Luo, Y. (2010). Integration of correlations with standard deviations for determining attribute weights in multiple attribute decision making. *Mathematical and Computer Modelling*, 51(1-2), 1-12. doi: 10.1016/j.mcm.2009.07.016
- Weitendorf, D. (1976). Beitrag zur Optimierung der räumlichen Struktur eines Gebäudes, Dissertation A. Hochschule für Architektur und Bauwesen. Weimar.
- Yazdani, M., Chatterjee, P., Zavadskas, E. K., and Zolfani, S. H. (2017b). Integrated QFD-MCDM framework for green supplier selection. *Journal of Cleaner Production*, 142, 3728-3740. doi: 10.1016/j.jclepro.2016.10.095
- Yazdani, M., Jahan, A., and Zavadskas, E. (2017a). Analysis in material selection: influence of normalization tools on copras-g. *Economic Computation and Economic Cybernetics Studies and Research*, 51(1), 59-74. Retrieved from: http://www.ipe.ro/RePEc/cys/ecocyb_pdf/ecocyb1_2017p59-74.pdf
- Yeh, C. H. (2003). The selection of multiattribute decision making methods for scholarship student selection. *International Journal of Selection and Assessment*, 11(4), 289-296. doi: 10.1111/j.0965-075X.2003.00252.x
- Zavadskas, E. K., and Turskis, Z. (2008). A new logarithmic normalization method in games theory. *Informatica*, 19(2), 303-314. doi: 10.15388/Informatica.2008.215
- Zhang, X., Wang, C., Li, E., and Xu, C. (2014). Assessment model of eco-environmental vulnerability based on improved entropy weight method. *The Scientific World Journal*, 2014, 1-7. doi: 10.1155/2014/797814

APPENDIX

Appendix 1. Alternatives

Rank	Company's name	Rank	Company's name	Rank	Company's name
1	AKENERJİ ELEKTRİK ÜRETİM A.Ş. (AKENR)	16	ENKA İNŞAAT VE SANAYİ A.Ş. (ENKAİ)	31	TAT GIDA SANAYİ A.Ş. (TATGD)
2	AKSA AKRİLİK KİMYA SANAYİİ A.Ş. (AKSA)	17	EREĞLİ DEMİR VE ÇELİK FABRİKALARI T.A.Ş. (EREGL)	32	TAV HAVALİMANLARI HOLDİNG A.Ş. (TAVHL)
3	AKSA ENERJİ ÜRETİM A.Ş. (AKSEN)	18	FORD OTOMOTİV SANAYİ A.Ş. (FROTO)	33	TEKFEN HOLDİNG A.Ş. (TKFEN)
4	ANADOLU CAM SANAYİİ A.Ş. (ANACM)	19	GLOBAL YATIRIM HOLDİNG A.Ş. (GYLHO)	34	TOFAŞ TÜRK OTOMOBİL FABRİKASI A.Ş. (TOASO)
5	ANADOLU EFES BİRACILIK VE MALT SANAYİİ A.Ş. (AEFES)	20	HACI ÖMER SABANCI HOLDİNG A.Ş. (SAHOL)	35	TRAKYA CAM SANAYİİ A.Ş. (TRKCM)
6	ANEL ELEKTRİK PROJE TAAHHÜT VE TİCARET A.Ş. (ANELE)	21	İSKENDERUN DEMİR VE ÇELİK A.Ş. (ISDMR)	36	TURKCELL İLETİŞİM HİZMETLERİ A.Ş. (TCELL)
7	ARÇELİK A.Ş. (ARCLK)	22	KEREVİTAŞ GIDA SANAYİ VE TİCARET A.Ş. (KERVIT)	37	TÜPRAŞ-TÜRKİYE PETROL RAFİNERİLERİ A.Ş. (TUPRS)
8	ASELSAN ELEKTRONİK SANAYİ VE TİCARET A.Ş. (ASELS)	23	KOÇ HOLDİNG A.Ş. (KCHOL)	38	TÜRK HAVA YOLLARI A.O. (THYAO)
9	AYGAZ A.Ş. (AYGAZ)	24	KORDSA TEKNİK TEKSTİL A.Ş. (KORDS)	39	TÜRK TELEKOMÜNİKASYON A.Ş. (TTKOM)
10	BRİSA BRIDGESTONE SABANCI LASTİK SANAYİ VE TİCARET A.Ş. (BRISA)	25	LOGO YAZILIM SANAYİ VE TİCARET A.Ş. (LOGO)	40	TÜRK TRAKTÖR VE ZİRAAT MAKİNELERİ A.Ş. (TTRAK)
11	COCA-COLA İÇECEK A.Ş. (CCOLA)	26	MİGROS TİCARET A.Ş. (MIGROS)	41	TÜRKİYE ŞİŞE VE CAM FABRİKALARI A.Ş. (SISE)
12	ÇİMSA ÇİMENTO SANAYİ VE TİCARET A.Ş. (CİMSA)	27	OTOKAR OTOMOTİV VE SAVUNMA SANAYİ A.Ş. (OTKAR)	42	ÜLKER BİSKÜVİ SANAYİ A.Ş. (ULKER)
13	DOĞAN ŞİRKETLER GRUBU HOLDİNG A.Ş. (DOHOL)	28	PETKİM PETROKİMYA HOLDİNG A.Ş. (PETKİM)	43	VESTEL BEYAZ EŞYA SANAYİ VE TİCARET A.Ş. (VESBE)
14	DOĞUŞ OTOMOTİV SERVİS VE TİCARET A.Ş. (DOAS)	29	POLİSAN HOLDİNG A.Ş. (POLHO)	44	VESTEL ELEKTRONİK SANAYİ VE TİCARET A.Ş. (VESTL)
15	ENERJİSA ENERJİ A.Ş. (ENJSA)	30	SODA SANAYİİ A.Ş. (SODA)	45	ZORLU ENERJİ ELEKTRİK ÜRETİM A.Ş. (ZOREN)

GENİŞLETİLMİŞ ÖZET

Amaç

Karar matrisinde negatif değerlerin varlığına Çok Kriterli Karar Verme (ÇKKV) yöntemlerinde nadir olarak rastlanır. Böyle bir durumda ise karar matrisinde yer alan negatif değerler pekçok ÇKKV yönteminde normalize matriste negatif değerlere yol açmaktadır ve işleme devam edilememektedir. Proximity Indexed Value (PIV) yöntemi de işleme devam edilemeyen yöntemler arasında yer almaktadır. Bu çalışmanın amacı, karar matrisinde negatif verilerin varlığı durumunda PIV yöntemini uygulayabilmek için en iyi çözüm yolunu sunmaktır.

Yöntem

Negatif verilerin varlığı durumunda PIV yöntemini kullanabilmek amacıyla iki farklı çözüm yolu sunulmuştur. İlk olarak, negatif karar matrisi elemanları, Z-skor standartlaştırma yöntemi kullanılarak pozitif hale getirilmiştir. İkinci yol olarak, PIV yönteminin algoritmasında bulunan vektör normalizasyon tekniği yerine Gelişmiş doğruluk (Enhanced accuracy) ve min-max normalizasyon teknikleri kullanılmıştır. En iyi çözüm yolunu seçmek amacıyla ise dört aşamalı bir yaklaşım önerilmiştir. İlk aşamada, Tutarlılık İndeksi (Ranking Consistency Index (RCI)) kullanılmış ve sıralama tutarlılığı hesaplanmıştır. İkinci aşamada, Pearson korelasyon katsayısı hesaplanmıştır. Üçüncü aşamada, standart sapma (STD) yaklaşımı ele alınmıştır. Dördüncü aşamada, Minkowski uzaklık ölçülerinden Manhattan, Euclidean, Chebyshev ölçüleri hesaplanmıştır. Son aşamada ise çoğul oy sistemi (Plural voting) yöntemi kullanılarak en iyi yaklaşım belirlenmiştir.

Bulgular

Elde edilen sonuçlara göre karar matrisinde negatif verilerin varlığı durumunda PIV yöntemini kullanabilmek için en iyi yol normalizasyon yöntemini değiştirmek ve min-max normalizasyon tekniğini kullanmaktır. Z-skor standartlaştırma tekniği ve Gelişmiş doğruluk (Enhanced accuracy) normalizasyon tekniği, min-max normalizasyon tekniğine kıyasla daha az etkin yöntemler olarak tespit edilmiştir.

Sonuç

ÇKKV yöntemlerinde, karar matrisinde genellikle negatif ve sıfır değerli veriler bulunmaz. Böyle bir durumda normalize edilmiş karar matrisindeki değerlerin 0 ile 1 arasında olması gerektiğinden negatif karar matrisi verilerini pozitif çevirmek gerekir.

Karar matrisinde negatif değerler olduğunda PIV yöntemi kullanılamaz. PIV yöntemi ile nihai sonucu elde etmek için normalizasyon yöntemini değiştirmek veya karar matrisi elemanlarını standardize etmek gerekir. Borsa İstanbul (BİST) sürdürülebilirlik endeksinde yer alan şirketlerin finansal performanslarının değerlendirildiği bu çalışmada, PIV yöntemindeki olumsuz veri sorununa iki farklı çözüm önerilmiş ve en etkin yaklaşım belirlenmeye çalışılmıştır. İlk olarak, negatif verilere sahip olan karar matrisi, Z-Skor standartlaştırma yöntemi kullanılarak pozitif dönüşürülmüştür. Daha sonra, PIV yönteminin algoritmasında yer alan vektör normalizasyon tekniği yerine gelişmiş doğruluk (Enhanced accuracy) ve min-max normalizasyon teknikleri kullanılarak PIV yöntemi adımları tekrarlanmıştır.

Bu çalışmada aşağıdaki araştırma sorularına yanıt aranmıştır:

- Karar matrisinde negatif gözlem değerlerinin varlığında ÇKKV yöntemlerini kullanabilmek için karar matrisini standartlaştırmak mı yoksa normalleştirme tekniğini değiştirmek mi daha uygun olur?

- İkinci yol izlenecek ise PIV yöntemi için en uygun normalizasyon tekniği hangisidir?

Bu çalışmada yukarıdaki sorulara cevap bulmak için dört aşamalı bir süreç uygulanmıştır. İlk aşamada RCI değerleri hesaplanmıştır. İkinci aşamada, farklı tekniklerle elde edilen sıralama sonuçlarının Pearson korelasyon değerleri hesaplanmıştır. Üçüncü aşamada, sıralama değerlerinin STD'si hesaplanmıştır. Dördüncü aşamada, Manhattan, Euclidean, Chebyshev uzaklık ölçüleri hesaplanmıştır. Son aşamada, çoğul oylama yöntemi nihai bir sonuç elde etmek için kullanılmıştır. Buna göre PIV yöntemi için en uygun teknik min-max normalizasyon tekniği olarak tespit edilmiştir. Z-skor standartlaştırma ve gelişmiş doğruluk (Enhanced accuracy) normalizasyon tekniklerinin PIV yöntemi için uygun olmadığı belirlenmiştir. Sonuç olarak, normalizasyon tekniği değişimine giderek min-max normalizasyon tekniğini kullanmak, negatif verilerin varlığında PIV yöntemini kullanmak için en iyi çözümdür.

Bu çalışma, karar matrisinde negatif değerlerin varlığında PIV yöntemini kullanmak isteyen araştırmacılara yardımcı olmakta ve onları gelecek çalışmalar için motive etmektedir. Ayrıca bu çalışma, karar matrisinde negatif değerler olduğunda araştırmacılara diğer ÇKKV tekniklerini kullanmaları konusunda rehberlik etmektedir.

ENTEĞRE RAPORLAMAYA UYGUNLUĞU AÇISINDAN KATILIM BANKALARININ FAALİYET RAPORLARININ İNCELENMESİ*

Ahmet Kürşat ALKOYUN¹
Emre Selçuk SARI²

Atıf/©: Alkoyun, A., K. ve Sarı, E., S. (2021). Entegre raporlamaya uygunluğu açısından katılım bankalarının faaliyet raporlarının incelenmesi. *Hitit Sosyal Bilimler Dergisi*, 14(2), 338-359. doi: 10.17218/hititsbd.974729

Özet: Entegre raporlama, finansal ve finansal olmayan bilgilerin birlikte ve bağlantılı olarak sunulduğu bir raporlama türüdür. Kuruluşların sosyal, çevresel ve finansal faaliyetlerinin tek bir raporda bütüncül bir bakış açısıyla sunulduğu entegre raporlar, paydaşların kuruluş hakkında daha doğru analizlerde bulunmasına imkan tanımaktadır. Entegre raporların hazırlanması sırasında dikkate alınması gereken noktalar, Uluslararası Entegre Raporlama Konseyi tarafından 2013 yılında yayımlanan Uluslararası Entegre Raporlama Çerçevesi ile belirlenmiştir. Bugün, birçok kuruluş entegre rapor hazırlarken Uluslararası Entegre Raporlama Çerçevesi'ni baz almaktadır. Ocak 2021'de, Uluslararası Entegre Raporlama Çerçevesi basit ve net bir yapıya kavuşturulmak amacıyla Uluslararası Entegre Raporlama Konseyi tarafından revize edilmiştir. Bu çalışmada, Türkiye'deki katılım bankalarının yıllık olarak yayımlamış oldukları faaliyet raporlarının Uluslararası Entegre Raporlama Çerçevesi'nde belirtilmiş olan içerik öğelerine ve kılavuz ilkelerine yıllar itibarıyla ne derece uyumlu olduğunun belirlenmesi amaçlanmıştır. Bu amaçla, Türkiye'deki 5 katılım bankasının 2018-2020 yılları için kendi resmi sitelerinde yayımlamış oldukları faaliyet raporları içerik analizi yöntemi ile incelenmiştir. Yapılan analiz sonucunda, araştırma kapsamındaki 5 katılım bankasının her üç yıl için yayımlamış oldukları faaliyet raporlarının Uluslararası Entegre Raporlama Çerçevesi ile uyumlu olduğu saptanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Entegre Raporlama, Katılım Bankaları, İçerik Analizi, Faaliyet Raporu

Analysis of Annual Reports of Participation Banks in terms of Suitability for Integrated Reporting

Citation/©: Alkoyun, A.,K. ve Sarı, E., S. (2021). Analysis of annual reports of participation banks in terms of suitability for integrated reporting. *Hitit Journal of Social Sciences*, 14(2), 338-359. doi: 10.17218/hititsbd.974729

Abstract: Integrated reporting is a type of reporting in which financial and non-financial information are presented together and in connection. Integrated reports, in which the social, environmental and financial activities of the organizations are presented in a single report with a holistic perspective, enable stakeholders to make more accurate analyzes about the organization. The points to be taken into consideration during the preparation of integrated reports were determined with the International Integrated Reporting Framework published by the International Integrated Reporting Council in 2013. Today, many organizations are based on the International Integrated Reporting Framework when preparing integrated reports. In January 2021, the International Integrated Reporting Framework was

Araştırma Makalesi / Research Article

Makale Geliş Tarihi / Submitted: 26.7.2021

Makale Kabul Tarihi / Accepted: 28.11.2021

Bu çalışma Doç. Dr. Emre Selçuk Sarı danışmanlığında Ahmet Kürşat Alkoyun tarafından 23.6.2021 tarihinde tamamlanan "Katılım Bankalarının Faaliyet Raporlarının Entegre Raporlamaya Uygunluğu Üzerine Bir Analiz" başlıklı ve 682432 tez no'lu yüksek lisans türetilmiştir.

¹Kuveyt Türk Katılım Bankası, Resmi ve Uluslararası Raporlama Müdürlüğü, aalkoyun@kuveytturk.com.tr, http://orcid.org/000-0002-7931-8294

²Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi, emresari@istanbul.edu.tr, http://orcid.org/000-0002-7786-5198

revised by the International Integrated Reporting Council in order to provide a simple and clear structure. In this study, it is aimed to determine to what extent the annual reports published by the participation banks in Turkey comply with the content elements and guiding principles specified in the International Integrated Reporting Framework over the years. For this purpose, the annual reports published by 5 participation banks in Turkey for the years 2018-2020 on their official sites were analyzed using content analysis method. As a result of the analysis, it has been determined that the annual reports published by the 5 participation banks within the scope of the research for all three years are in compliance with the International Integrated Reporting Framework.

Keywords: *Integrated Reporting, Participation Banks, Content Analysis, Annual Report*

1. GİRİŞ

Günümüzde kurumların faaliyetlerinin çevresel ve sosyal sonuçları önem kazanmıştır. Yalnızca finansal performansa odaklanan kurumsal raporlama anlayışının değişmesi ile kurumlar finansal raporlarına ek olarak, faaliyetlerinin finansal olmayan sonuçlarını da içeren çeşitli raporlar hazırlamaktadırlar. Bu durum ise, kurumların paydaşları için birden fazla ve birbirlerinden kopuk bir şekilde hazırlanmış raporların ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Kurumlar tarafından paydaşları için hazırlanan bu çok sayıdaki farklı raporların bütüncül bir bakış açısıyla tek bir raporda sunulmasına duyulan ihtiyaç entegre raporlamayı ortaya çıkarmıştır. Entegre raporlar için uluslararası anlamda faaliyet gösteren düzenleyici bir kuruma duyulan ihtiyaç neticesinde ise 2010 yılın Uluslararası Entegre Raporlama Konseyi (International Integrated Reporting Council - IIRC) kurulmuştur. En önemli amaçlarından biri de uluslararası anlamda kabul gören entegre raporlama rehberi hazırlamak olan IIRC, 2013 yılında Uluslararası Entegre Raporlama Çerçevesi'ni yayımlamıştır. Bu tarihten itibaren entegre raporlamanın gelişimi dünya genelinde hız kazanmış ve entegre rapor yayımlayan şirketlerin sayısı her geçen gün artmıştır.

Bu çalışmanın amacı, ülkemizdeki katılım bankalarının yıllık olarak yayımlamış oldukları faaliyet raporlarının Uluslararası Entegre Raporlama Çerçevesi'nde belirtilmiş olan içerik öğelerine ve kılavuz ilkelerine yıllar itibarıyla ne derece uyumlu olduğunun belirlenmesidir. Çalışmada ilk olarak entegre raporlama kavramı, ortaya çıkışı ve gelişimi ele alınmıştır. Daha sonra uluslararası entegre raporlama çerçevesine ve başlıca unsurlarına değinilmiştir. Literatür bölümünde ise konuya ilişkin hem uluslararası hem de ulusal literatürde yer alan başlıca çalışmalar ve bulguları incelenmiştir. Araştırma bölümünde ise ülkemizde faaliyet göstermekte olan beş katılım bankasının faaliyet raporlarında sundukları bilgilerin entegre raporlamaya ne kadar uyumlu olduğu ve entegre raporlarda istenen bilgilerin mevcut raporlarda ne ölçüde yer aldığı analiz yapılmıştır. Araştırmanın kapsamında katılım bankalarının 2018, 2019 ve 2020 yılları için kendi resmi sitelerinde yayımlamış oldukları yıl sonu faaliyet raporları içerik analizine tabi tutulmuştur.

2. ENTEGRE RAPORLAMA KAVRAMI, ORTAYA ÇIKIŞI VE GELİŞİMİ

Uluslararası Entegre Raporlama Konseyi' ne göre entegre rapor, “*Bir kuruluşun stratejisinin, kurumsal yönetiminin, performansının ve beklentilerinin kuruluşun dış çevresi bağlamında kısa, orta ve uzun vadede değerin yaratılmasına, korunmasına ve aşınmasına nasıl sebep olduğunun kısa ve öz bir şekilde bildirilmesidir*” (IIRC, 2021, s.10). Dolayısıyla entegre raporlama yalnızca finansal raporlar ile sürdürülebilirlik raporlarının birleştirilmesini ifade etmemektedir. Aynı zamanda, bu iki raporun içeriğindeki bilgilerin işletmenin faaliyette bulunma amacı ve değeri yaratma süreci ile olan ilişkisini de kapsamaktadır.

Entegre raporlama günümüzde çok yeni bir raporlama biçimi olarak görülse de ortaya çıkışı 1994'lü yılları bulmaktadır. Nelson Mandela'nın Güney Afrika şirketlerinin şeffaflık ve bilgi paylaşımı noktasında gelişme göstermelerini istemesi nedeniyle eski bir hakim olan Mervyn King'i kurumsal yönetim alanında çalışmalarında bulunacak King Komitesi'ni kurması için görevlendirmiştir (Dumay ve diğerleri, 2016, s.167). Komitenin 1994 yılında ilkini yayımladığı King Raporu'nda işletmelerin finansal bilgilerine ek olarak finansal olmayan bilgilerini de açıklamaları teşvik edilirken, 2002 yılında yayımladıkları ikinci King Raporu'nda şirketlerin raporlarında faaliyetlerinin finansal sonuçlarına ek olarak sosyal ve çevresel sonuçlarına da yer vermeleri talep edilmiştir (Aras ve Sarioğlu, 2015, s.41). 2008 yılına gelindiğinde ise, King III raporu yayımlanmıştır. Bu raporda strateji, risk, performans ve sürdürülebilirlik kavramlarının artık birbirinden ayrılamaz bir hale geldiğini vurgulayarak entegre raporlama kavramı rapor boyunca kullanılmış ve entegre raporlamaya dair ilkeler belirlenerek açıklanmıştır. King III Raporu'na göre entegre rapor, şirketin performansının finansal ve sürdürülebilirlik açısından bütünsel ve entegre sunumudur.

Johannesburg Borsası King II Raporu'nun yayımlanmasından sonra borsaya kote olan şirketlerden yıllık raporlarında King II içerisinde yer alan ilkelere nasıl uyum sağladıklarına dair açıklamada bulunmalarını şart koşturmuştur. Ancak, King III Raporu'nun yayımlanması sonrasında 2010 yılında Johannesburg Borsası, borsaya kote olan şirketlerin King III içerisinde yer alan entegre raporlama ilkelerini uygulayarak entegre rapor yayımlamalarını, yayımlamayanların ise nedenini açıklamalarını zorunlu kılmıştır (WBCSD Future Leaders Program, 2014, s.6). Böylece Güney Afrika, entegre raporlamayı borsaya kote şirketler için zorunlu kılan ilk ülke olmuştur.

Güney Afrika'da bu gelişmeler yaşanırken, 2010 yılında uluslararası anlamda entegre raporlama için önemli bir gelişme yaşanmış ve Uluslararası Entegre Raporlama Konseyi kurulmuştur. Uluslararası Entegre Raporlama Konseyi uzun vadeli misyonunu "Kamu sektöründe ve özel sektörde kurumsal raporlama normu olarak kullanılan yaygın kurumsal uygulamalarda entegre düşünce yapısının uygulandığı bir dünya" şeklinde açıklamıştır (IIRC, 2021, s.5).

Konsey, Entegre rapor hazırlayacak şirketlere yol gösterici uluslararası anlamda kabul görmüş bir çerçeve yayımlamayı amaç edinmiş ve 2013 yılının Aralık ayında ise çerçeve son haline getirilerek "Uluslararası Entegre Raporlama Çerçevesi" ismi ile yayımlanmıştır. Entegre rapor hazırlayan şirketler raporlamalarında bu çerçeveyi esas almaya başlamışlardır.

2016 yılına gelindiğinde ise, yaşanan teknolojik ve bilimsel ilerlemeler, toplumsal ve jeopolitik gerginlikler, iklim değişikliği, nüfus artışı gibi önemli değişmelerin günümüz iş dünyasına yönelik etkilerini dikkate alan King IV Raporu yayımlanmıştır. Komite, King IV raporunda çerçevenin entegre raporlamanın nasıl yapılacağını iyi bir şekilde açıkladığını onaylamış ve Uluslararası Entegre Raporlama Konseyi tarafından yayımlanacak olan rehberlerin takip edilerek uygulanması gerektiğini belirtmiştir. King IV Raporu'nun içerdiği ilkeler 1 Nisan 2017 tarihinden itibaren yürürlüğe girmiştir (IoDSA, 2016).

Dünyada yaşanan bu gelişmeler ülkemizde de yakından takip edilmiştir. Bu kapsamdaki adımların ilki, ülkemizde entegre raporlama hakkında farkındalık oluşturmak amacıyla 2011 yılında Türkiye Kurumsal Yönetim Derneği (TKYD) ile İş Dünyası ve Sürdürülebilir Kalkınma Derneği (SKD) tarafından ortak bir çalışma grubunun oluşturulmasıdır. 2015 yılına gelindiğinde ise Türk Sanayicileri ve İş İnsanları Derneği (TÜSİAD) tarafından "Kurumsal Raporlamada Yeni Dönem: Entegre Raporlama" isimli kitap ülkemizdeki ilk rehber kaynak olarak yayımlanmıştır (ERTA, 2020, s.2). 2016 yılına gelindiğinde ise Entegre Raporlama Türkiye Ağı (ERTA) kurulmuştur. ERTA, 2018 yılında imzalanan protokolle birlikte IIRC'nin resmi partneri olmuş ve

başta etkinlikler ve eğitimler olmak üzere birçok konuda işbirliği yapılması noktasında anlaşmaya varılmıştır (ERTA, 2020, s.3). Türkiye'nin ilk entegre raporu 2016 yılında Argüden Yönetişim Akademisi, tarafından yayımlanmıştır (Argüden Yönetişim Akademisi, 2016). Türkiye'nin ikinci entegre raporu 9 Mart 2017 tarihinde Türkiye Sınai Kalkınma Bankası (TSKB) tarafından yayımlanmıştır. TSKB'nin 2016 yılı için yayımlanmış olduğu bu rapor Türk finans sektöründeki ilk entegre rapor olmuştur (Türkiye Sınai Kalkınma Bankası, 2017). 2018 yılında Yıldız Teknik Üniversitesi bünyesinde faaliyet gösteren Finans, Kurumsal Yönetim, Sürdürülebilirlik Uygulama ve Araştırma Merkezi (Center for Finance, Governance and Sustainability - CFGS) tarafından 2017 yılı için yayımlanan entegre rapor, üniversite bünyesinde faaliyet gösteren bir araştırma ve uygulama merkezi tarafından hazırlanan ülkemizdeki ilk entegre rapor olmuştur (CFGS, 2018). 2017 yılında entegre raporlamanın ülkemizde yaygınlaştırılması için Uluslararası Entegre Raporlama Konseyi ile işbirliği anlaşması imzalayan ülkemizdeki iki kurumdan biri olan Borsa İstanbul, 2018 yılında ilk entegre faaliyet raporunu yayımlanmıştır (Borsa İstanbul, 2018). 2019 yılına gelindiğinde ise, Kadıköy Belediyesi tarafından 2017 yılı için entegre rapor yayımlanmıştır. Bir belediye tarafından yayımlanan bu entegre rapor yalnızca Türkiye'de değil dünyada da bir ilk olmuştur (Kadıköy Belediyesi, 2019). 2019 yılında bir başka önemli gelişme daha yaşanmıştır. Yıldız Teknik Üniversitesi 2018 yılı için hazırlanmış olan entegre faaliyet raporunu yayımlayarak Türkiye'de entegre rapor hazırlayan ilk üniversite olmuştur (Yıldız Teknik Üniversitesi, 2019). 2020 yılı sonu itibariyle hazırlanmış entegre rapor sayısı 42 olmuştur.

3. ULUSLARARASI ENTEGRE RAPORLAMA ÇERÇEVESİ

Uluslararası Entegre Raporlama Çerçevesi temel olarak iki bölümden oluşmaktadır. İlk bölüm olan giriş bölümünde, "Çerçevenin Kullanımı" ve çerçevenin içerisinde yer alan bilgilerin temelini oluşturan "Temel Kavramlar" isimli iki ana başlık yer almaktadır. İkinci bölümde ise, entegre rapor hazırlanırken dikkate alınması ve uygulanması gereken "Kılavuz İlkeler", entegre raporun içerisinde yer alması gereken "İçerik Öğeleri" ve içerik öğelerinin sunumunda dikkate alınması gereken "Genel Raporlama İlkeleri" başlıkları açıklanmaktadır.

3.1. Çerçevenin Kullanımı

Uluslararası Entegre Raporlama Çerçevesinin bu bölümünde entegre raporlamaya ve çerçeveye dair genel bilgiler verilmektedir. Çerçevenin amacının, bir entegre raporun içeriğini düzenlemek amacıyla oluşturulan kılavuz ilkeleri ve içerik öğelerini bildirmek ve bunlara dair temel kavramları açıklamak olduğu belirtilmiştir (IIRC, 2021, s.10).

3.2. Temel Kavramlar

Çerçevenin bu bölümünde kurumların değer yaratması ve sermaye öğeleri temel kavramlar olarak belirlenmiş ve detaylıca açıklanmıştır. Bu kavramların çerçevede bahsedilen gereksinimleri ve ilkeleri anlamada önemli bir işlev görmesi nedeniyle söz konusu kavramlara ilk bölümde yer verilmiştir. Çerçevede yer alan sermaye öğeleri finansal sermaye, üretilmiş sermaye, fikri sermaye, insan sermayesi, sosyal ve ilişkisel sermaye ve doğal sermaye olarak tanımlanmıştır.

3.3. Kılavuz İlkeler

Entegre raporun içeriğinin ne olduğu ve bu içeriklerin raporda nasıl sunulduğu noktasında bilgi veren Kılavuz İlkeler 7 başlık altında ele alınmıştır (IIRC, 2021, s.25). Bu ilkeler; stratejik odak ve geleceğe yönelim, bilgiler arası bağlantı, paydaşlarla ilişkiler, önemlilik, kısa ve öz olma, güvenilirlik ve eksiksizlik, tutarlılık ve karşılaştırılabilirliktir.

3.4. İçerik Öğeleri

Bir entegre raporda yer alması gereken bilgiler ve bu bilgilerin hangi sorulara cevap vermesi gerektiği çerçevenin İçerik Öğeleri bölümünde yer almaktadır. Bu İçerik Öğeleri 8 başlık altında ele alınmıştır (IIRC, 2021, s.38). Bu başlıklar; kurumsal genel görünüm ve dış çevre, kurumsal yönetim, iş modeli, riskler ve fırsatlar, strateji ve kaynak aktarımı, performans, genel görünüş ve hazırlık ve sunum temelidir.

3.5. Genel Raporlama İlkeleri

Çerçevenin bu bölümünde, yukarıda sayılmış olan içerik öğelerinin entegre raporda sunulması sırasında dikkat edilmesi gereken noktalar hakkında ek açıklamalarda bulunulmuştur. Maddi konuların ve sermaye öğelerinin açıklanması, birleştirme ve ayırma ile kısa, orta ve uzun vade için zaman aralıkları gibi genel konulara dair açıklamalara yer verilerek tavsiyelerde bulunulmuştur. (IIRC, 2021, s.49).

4. LİTERATÜR TARAMASI

Bu bölümde, bankaların yayımlamış oldukları raporlarının entegre raporlama çerçevesinde incelendiği başlıca çalışmalar ve bu çalışmalardan elde edilen bulgular incelenmiştir.

Ercan ve Kestane (2017) ilk entegre rapor yayınlayan banka olan TSKB'nin entegre raporunu incelemiştir. TSKB tarafından yayımlanan entegre raporun, Uluslararası Entegre Raporlama Çerçevesi ile uyumlu olduğu görülmüştür. Ayrıca, Türkiye'de Entegre Raporlama Konseyi oluşturularak standartlaşma konusunda adımlar atılması gerektiği önerilmiştir. Yüksel 2018 yılında gerçekleştirdiği ve Ülkemizde ve Güney Afrika'da faaliyet gösteren katılım bankalarını inceldiği çalışmada, İki ülkede faaliyet gösteren katılım bankalarının entegre raporlama skorları arasında farklılık belirlemiştir. Ancak, Güney Afrika'da borsada işlem gören kuruluşların entegre rapor yayımlama zorunluluklarının olduğu düşünülürse bu durum normaldir. Ayrıca, bankaların entegre raporlama skorları ile büyüklükleri arasında pozitif bir ilişki tespit edilirken; karlılık oranları, finansal kaldıraç oranları ve borç / özkaynak oranları ile entegre raporlama skorları arasında herhangi bir ilişki bulunamamıştır.

Sybil, Scholtz ve Mans-Kemp'in (2018) çalışmasında Güney Afrika'daki Johannesburg Borsası'na kayıtlı bankalar Uluslararası Entegre Raporlama Çerçevesi'nde yer alan kılavuz ilkeler ve içerik öğeleri bakımından içerik analizine tabi tutulmuştur. Toplamda yedi bankanın dahil olduğu analizde, kılavuz ilkeler açısından değerlendirildiğinde genel olarak bankaların kılavuz ilkeleri uygulamaya çalıştıkları saptanmıştır. "Stratejik odak ve geleceğe yönelim", "tutarlılık ve karşılaştırılabilirlik", ve "paydaşlarla ilişkiler" ilkelerinin öne çıktığı görülmüştür. Ayrıca, araştırma dönemleri itibariyle entegre raporların kılavuz ilkeler bakımından gelişme gösterdiği de belirtilmiştir. Ancak entegre raporlar içerik öğeleri açısından değerlendirildiğinde ise, bazı öğelerde gelişme yaşandığı saptansa da içerik öğelerinin çoğu için hesaplanan skorların düşük kaldığı gözlemlenmiştir. Bu yüzden, bankaların entegre raporlarında içerik öğeleri açısından gelişimin gerekli olduğu vurgulanmıştır.

Öztürk'ün (2019) yalnızca Garanti Bankası'nın entegre raporunun incelendiği çalışmada, banka tarafından yayımlanan ilk entegre raporun tüm içerik öğelerini kapsadığı tespit edilmiştir. Sermaye öğelerinin Uluslararası Entegre Raporlama Çerçevesi'nde belirtilmiş olandan farklı olarak, bankanın kendi iş modeline uygun şekilde sınıflandırıldığı görülmüştür. Raporun daha kısa ve özet bir yapıda olmasının faydalı olacağı önerisinde bulunulmuştur.

Tepedelen'in (2019) içerik analizi yöntemi kullanılarak TSKB ve Garanti Bankası'nın entegre raporlarının incelendiği çalışmada, yayımlanmış her iki entegre raporun da Uluslararası Entegre Raporlama Çerçevesi ile tamamen uyumlu olduğu tespit edilmiştir.

Doni ve diğerleri'nin (2019) gerçekleştirdikleri çalışmada, Singapur Kalkınma Bankası'nın Uluslararası Entegre Raporlama Çerçevesinde yer alan sermaye öğelerini kendi iş modeli doğrultusunda yeni bir konsept ve sınıflandırma ile sunduğu tespit edilmiştir. Singapur Kalkınma Bankası'nın sermaye öğelerindeki değişimleri göstermek ve ölçmek için finansal tablo ve işletme karnesi gibi yöntemleri kullandığı belirlenmiştir. Bu yöntemlerin kullanılmasıyla kurumun değer yaratma sürecini daha iyi gözler önüne serdiği vurgulanmıştır.

Berberoğlu'nun (2019) çalışmasında, Güney Afrika'da faaliyet gösteren altı bankanın entegre raporları kılavuz ilkeler ve sermaye öğeleri açısından içerik analizine tabi tutulmuştur. Analiz sonucunda, bankaların entegre raporlarının analiz dönemi boyunca gelişme gösterdiği görülmüştür. Sermaye öğeleri arasından "finansal sermaye"ye ilişkin bilgilere daha çok yer verildiği tespit edilmiştir. Kılavuz ilkeler açısından bakıldığında ise, "stratejik odak ve geleceğe yönelim", "paydaşlarla ilişkiler", "tutarlılık ve karşılaştırılabilirlik" ilkelerinin öne çıktığı saptanmıştır. Kılavuz ilkeler açısından elde edilen bulgular, Sybil ve diğerlerinin 2018 yılında yaptıkları çalışma ile benzerlik göstermektedir. Genel olarak değerlendirildiğinde ise, entegre raporlama skoru için belirlenen kriterlerin yalnızca yarısının raporda sağlandığı görülmüştür. Bu kapsamda, Güney Afrika'daki bankalar için bile entegre raporlama konusunda geliştirilmesi gereken daha birçok nokta olduğu tespit edilmiştir.

Adeğboyegun ve diğerleri (2020) tarafından gerçekleştirilen çalışmada Nijerya'da faaliyet gösteren 13 bankanın 2009-2018 arası yıllık faaliyet raporları incelenmiştir. Çalışma sonucunda entegre raporlamanın şirketlerin performansına kısa vadede etkisinin olmadığı, ancak uzun vadede şirketin performansı ile entegre raporlama skoru arasında bir ilişki olduğu tespit edilmiştir. Entegre raporlama kısa vadede doğrudan finansal performansı artırmaya da uzun vadede şirketin performansını etkileyeceği için, şirketlerin entegre raporlama yapıp yapmamasının zamanla yatırımcıların göz önünde bulunduracağı önemli bir faktör haline geleceği vurgulanmıştır.

Dey (2020) tarafından gerçekleştirilen çalışmada Dhaka Borsası'na kayıtlı 30 bankanın 2013-2018 yılları arası yıllık faaliyet raporları incelenmiş ve raporlar Uluslararası Entegre Raporlama Çerçevesi'nde yer alan içerik öğeleri bakımından içerik analizine tabi tutularak entegre raporlama skorları hesaplanmıştır. Entegre raporlama skorları ile firma değerleri ve hisse senetlerinin likiditeliği arasındaki ilişkinin tespit edilmeye çalışıldığı araştırmada, entegre raporlamanın firma değeri üzerinde önemli derecede pozitif etkisi olduğu saptanmıştır. Ancak, entegre raporlama ile şirketlerin hisse senetlerinin likiditeliği arasında bir ilişki tespit edilememiştir. Bu bulguların yanı sıra yönetim kurulu daha büyük olan, kadın üyelerin ve bağımsız üyelerin yönetim kurulunda çoğunlukta olduğu bankaların entegre raporlamayı benimsemesi ve uygulamasının daha olası olduğu çalışmada öne sürülmüştür.

Kevser'in (2020) Türkiye'de gerçekleştirdiği ve entegre raporlamanın kamu bankalarında uygulanabilirliğini analiz etme amacı taşıyan çalışmasında, Ziraat Bankası ve Vakıf Bankası'nın yayımlanmış oldukları entegre raporlar incelenmiştir. İçerik analizi yöntemi kullanılarak yapılan analizde, kamu bankalarında entegre raporlamanın uygulanabilir olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Her iki bankanın da entegre raporlarında, Uluslararası Entegre Raporlama Çerçevesi içerisinde yer alan sermaye öğeleri sınıflandırmasını kullandığı görülmüştür. Önceki çalışmaların bulgularıyla benzer olarak, her iki entegre raporda da kılavuz ilkelerden "stratejik odak ve geleceğe

---

yönelim” ilkesinin öne çıktığı tespit edilmiştir. Ayrıca, raporların standart bir yapıya sahip olmadığı belirlenmiştir.

Özbaş (2020) çalışmasında Entegre Raporlama Uygulama Örnekleri Veri Tabanı’nda bulunan, çoğunluğunu bankaların oluşturduğu çeşitli bölgelerdeki 10 finansal şirketin raporlarını kılavuz ilkeler açısından içerik analizi yöntemiyle incelemiştir. Analiz dönemi boyunca şirketlerin entegre rapor uyum skorlarının arttığı gözlemlenmiştir. Güney Afrika’da faaliyet gösteren şirketler ile diğer bölgedeki şirketler arasında skor bakımından farklılık bulunmuştur. Bu bulgu, Yüksel (2018) tarafından yapılan çalışma ile benzerlik göstermiştir. Raporda öne çıkan iki kılavuz ilke, “stratejik odak ve geleceğe yönelim” ile “bilgiler arası bağlantı” olmuştur. Sermaye öğelerinde ise “finansal sermaye” öne çıkan öğe olmuştur. Bu iki bulgu da, Berberoğlu (2019) tarafından yapılan çalışmada ulaşılan sonuçlar ile benzerlik göstermektedir.

Vitolla ve diğerleri (2020) tarafından yayımlanan çalışmada farklı ülkelerden 87 farklı finansal kurumun entegre raporları içerik analizi yöntemiyle incelenmiştir, entegre rapor kalitesinin karlılık, büyüklük, finansal kaldıraç ve hukuk sisteminden önemli derecede ve pozitif yönde etkilendiği tespit edilmiştir.

Yıldırım’ın (2020) BIST Sürdürülebilirlik Endeksi’nde yer alan mevduat bankalarını incelendiği çalışmada, sermaye öğeleri içerik analizi yöntemi ile incelenmiştir. “Fikri sermaye” öğesinin, diğer sermaye öğelerine göre ön planda olduğu tespit edilmiştir. “Sosyal ve ilişkisel sermaye” ve “insan sermayesi” öğeleri raporlarda öne çıkan diğer sermaye öğeleri olmuştur.

5. ARAŞTIRMA

Çalışmanın bu bölümünde araştırmanın amacı, önemi, kapsamı ve kısıtlarından bahsedilerek araştırmanın yöntemi üzerinde durulmuştur. Son olarak ise, araştırmanın bulgularına yer verilerek değerlendirmelerde ve önerilerde bulunulmuştur.

5.1. Araştırmanın Amacı

Bu araştırmanın amacı, henüz entegre rapor yayımlamamış olan ülkemizdeki katılım bankalarının yıllık olarak yayımlamış oldukları faaliyet raporlarının Uluslararası Entegre Raporlama Çerçevesi’nde belirtilmiş olan içerik öğelerine ve kılavuz ilkelerine yıllar itibariyle ne derece uyumlu olduğunun belirlenmesidir. Bu amaçla, katılım bankalarının mevcut raporlarında sundukları bilgilerin entegre raporlamaya ne kadar uyumlu olduğu ve entegre raporlarda istenen bilgilerin mevcut raporlarda ne ölçüde yer aldığı analizi yapılacaktır. Bu araştırma, henüz hiç entegre rapor hazırlamamış olan katılım bankalarına odaklanması bakımından önem taşımaktadır. Literatürde daha önce katılım bankalarının faaliyet raporlarının hem içerik öğeleri hem de kılavuz ilkeler bakımından incelendiği başka bir çalışma bulunamamıştır. Bu yüzden araştırmanın entegre raporlama konusundaki literatüre katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

5.2. Araştırmanın Kapsamı ve Kısıtları

Araştırma, ülkemizde faaliyet göstermekte olan beş katılım bankasını kapsamaktadır. Bunlar; Albaraka Türk, Kuveyt Türk, Ziraat Katılım, Vakıf Katılım ve Türkiye Finans katılım bankalarıdır. Bu katılım bankalarının 2018-2020 yılları için kendi resmi sitelerinde yayımlamış oldukları yıl sonu faaliyet raporları incelenmiştir. Emlak Katılım Bankası’nın faaliyet dönemi bu yılların hepsini kapsamadığı için araştırmaya dahil edilmemiştir.

5.3. Araştırmanın Yöntemi

Araştırmada, katılım bankalarının faaliyet raporları nitel bir araştırma yöntemi olan içerik analizine tabi tutulmuştur. İçerik analizi “metinlerden (ya da diğer anlamlı içeriklerden) bunların

kullanım bağlamlarına yönelik tekrarlanabilir ve geçerli çıkarımlar yapmak için kullanılan bir araştırma tekniğidir” (Krippendorf, 2004 aktaran Berg ve Lune, 2019, s.349). Bu kapsamda, katılım bankalarının faaliyet raporları resmi sitelerinden elde edilerek aşağıda belirtilmiş olan ölçütlere göre analiz edilmiştir.

Katılım bankalarının faaliyet raporlarının Uluslararası Entegre Raporlama Çerçevesi’nde yer alan kılavuz ilkeler ve içerik öğeleri açısından içerik analizi yapılırken iki farklı ölçütten yararlanılmıştır. Kılavuz ilkeler açısından gerçekleştirilecek olan içerik analizi için daha önce Ruiz-Lozano ve Tirado-Valencia (2016) ile Yüksel ve Aracı (2017) tarafından kullanılan ölçütten faydalanılmıştır (bkz. Ek-1). İçerik öğeleri açısından gerçekleştirilecek olan içerik analizi için ise, Şimşek ve Terim (2020) tarafından kullanılan ölçütten faydalanılmıştır (bkz. Ek-2).

İçerik analizinde puanlama yaparken ölçütlerde yer alan her bir ilke için faaliyet raporunda açıklama bulunmuyorsa 0, açıklama bulunmakta ancak yeterli değilse 1, yeterli ölçüde bir açıklama yapılmış ise 2 puan verilmiştir. Ek olarak, kılavuz ilkeler arasında yer alan “Rapordaki sayfa sayısı” ilkesi değerlendirilirken faaliyet raporunun sayfa sayısı 100’den küçükse 2, 100 ile 200 arasında ise 1, 200’den fazla ise 0 puan verilmiştir (Yüksel ve Aracı, 2017, s.736). Bu puanlamalarla oluşturulacak olan Toplam Entegre Rapor Uygunluk Skoru’nun hesaplaması Tablo 1’de sunulmuştur.

Tablo 1. Entegre Rapor Uygunluk Skoru’nun Hesaplanması

Skor	Hesaplama
Kılavuz İlkelerine Uyum Skoru	Raporun Almış Olduğu Puan / Kılavuz İlkeler Ölçütü İçin Alınabilecek Maksimum Toplam Puan
İçerik Öğelerine Uyum Skoru	Raporun Almış Olduğu Puan / İçerik Öğeleri İçin Alınabilecek Maksimum Toplam Puan
Toplam Entegre Rapor Uygunluk Skoru	Kılavuz İlkelerine Uyum Skoru + İçerik Öğelerine Uyum Skoru

Katılım bankalarının faaliyet raporlarının entegre rapor uygunluk skoru 0 ile 1 arasında olacak şekilde hesaplanacaktır. Entegre rapor uygunluk skoru 0.50’den yüksek olan faaliyet raporlarının Uluslararası Entegre Raporlama Çerçevesi ile uyumlu olduğu sonucuna varılacaktır (Yüksel ve Aracı, 2017, s.736).

Her bir faaliyet raporu için ölçütlerden alınabilecek maksimum toplam puan kılavuz ilkeler için 64 ve içerik öğeleri için 124 olmak üzere toplamda 188’dir. Maksimum puanın hesaplanması Tablo 2’de sunulmuştur.

Tablo 2. Her Bir Faaliyet Raporu İçin Alınabilecek Maksimum Toplam Puan

Ölçütler	Bir Rapor İçin Alınabilecek Maksimum Toplam Puan
Stratejik Odak ve Geleceğe Yönelim	10
Bilgiler Arası Bağlantı	12
Paydaş Katılımı	8
Önemlilik	6
Kısalık ve Özlük	6
Güvenilirlik ve Tamlık	16
Tutarlılık ve Karşılaştırılabilirlik	6
Kılavuz İlkelerine Uyum Skoru	64
Kurumsal Genel Görünüm ve Dış Çevre	30
Kurumsal Yönetim	14
İş Modeli	30
Riskler ve Fırsatlar	6
Strateji ve Kaynak Aktarımı	20
Performans	8
Genel Görünüş	10
Hazırlık ve Sunum Temeli	6
İçerik Öğelerine Uyum Skoru	124
Toplam Entegre Rapor Uygunluk Skoru	188

5.4. Bulgular ve Değerlendirmeler

Analiz kapsamında belirlenmiş olan katılım bankalarının faaliyet raporları 2018-2020 dönemleri için resmi sitelerinden elde edilerek tek tek incelenmiştir. Faaliyet raporları belirlenmiş ölçütlere göre incelenerek puanlamaları yapılmış ve skorları hesaplanmıştır. Bu bölümde önce her bir katılım bankası ayrı ayrı ele alınacak ve daha sonra analiz kapsamında yer alan tüm katılım bankalarının toplam sonuçları değerlendirilecektir. Faaliyet raporlarının yıllara göre sayfa sayıları Tablo 3’de sunulmuştur.

Tablo 3. Faaliyet Raporlarının Yıllara Göre Sayfa Sayısı

Katılım Bankası	2018	2019	2020
Kuveyt Türk Katılım Bankası	420	398	400
Türkiye Finans Katılım Bankası	376	336	348
Ziraat Katılım Bankası	312	316	323
Vakıf Katılım Bankası	356	318	344
Albaraka Türk Katılım Bankası	400	365	410

5.4.1. Kuveyt Türk Katılım Bankası’nın Faaliyet Raporlarının Analiz Sonuçları

Bankanın faaliyet raporları incelendiğinde hem içerik hem de sunum bakımından yıllar itibariyle çok büyük bir değişikliğe gidilmediği görülmüştür. Bu yüzden, faaliyet raporları içerik öğeleri ve kılavuz ilkeler açısından daha önce belirlenmiş ölçütlere göre puanlandırıldığında elde edilen sonuçlarda bir değişim yaşanmamıştır. Faaliyet raporları entegre rapor uygunluk skorları bakımından değerlendirildiğinde, her üç dönem içinde bankanın faaliyet raporlarının Uluslararası Entegre Raporlama Çerçevesi ile uyumlu olduğu söylenebilir. Çünkü her üç sene içinde bankanın entegre rapor uygunluk skoru 0,50’den daha yüksek olarak bulunmuştur. Tablo 4’de Kuveyt Türk’ün entegre rapor uygunluk skorları sunulmuştur.

Tablo 4. Kuveyt Türk Katılım Bankası’nın Entegre Rapor Uygunluk Skorları

Ölçütler	Maksimum Puan	2018 Puanı	2018 Skoru	2019 Puanı	2019 Skoru	2020 Puanı	2020 Skoru
Stratejik Odak ve Geleceğe Yönelim	10	9	0,90	9	0,90	9	0,90
Bilgiler Arası Bağlantı	12	6	0,50	6	0,50	6	0,50
Paydaş Katılımı	8	2	0,25	2	0,25	2	0,25
Önemlilik	6	5	0,83	5	0,83	5	0,83
Kısalık ve Özlük	6	2	0,33	2	0,33	2	0,33
Güvenilirlik ve Tamlık	16	12	0,75	12	0,75	12	0,75
Tutarlılık ve Karşılaştırılabilirlik	6	5	0,83	5	0,83	5	0,83
Kılavuz İlkelerine Uyum Skoru	64	41	0,64	41	0,64	41	0,64
Kurumsal Genel Görünüm ve Dış Çevre	30	18	0,60	18	0,60	18	0,60
Kurumsal Yönetim	14	10	0,71	10	0,71	10	0,71
İş Modeli	30	26	0,87	26	0,87	26	0,87
Riskler ve Fırsatlar	6	4	0,67	4	0,67	4	0,67
Strateji ve Kaynak Aktarımı	20	12	0,60	12	0,60	12	0,60
Performans	8	6	0,75	6	0,75	6	0,75
Genel Görünüş	10	6	0,60	6	0,60	6	0,60
Hazırlık ve Sunum Temeli	6	4	0,67	4	0,67	4	0,67
İçerik Öğelerine Uyum Skoru	124	86	0,69	86	0,69	86	0,69
Toplam Entegre Rapor Uygunluk Skoru	188	127	0,68	127	0,68	127	0,68

Kuveyt Türk Katılım Bankası’nın faaliyet raporları her üç yıl için kılavuz ilkeler açısından değerlendirildiğinde en yüksek skoru 0,90 ile “Stratejik Odak ve Geleceğe Yönelim” ilkesi, en düşük skoru ise 0,25 ile “Paydaş Katılımı” ilkesinin aldığı tespit edilmiştir. İçerik öğeleri bakımından değerlendirildiğinde en yüksek skoru 0,87 ile “İş Modeli” öğesi, en düşük skoru ise 0,60 ile “Kurumsal Genel Görünüm ve Dış Çevre”, “Strateji ve Kaynak Aktarımı” ve “Genel Görünüş” öğelerinin aldığı saptanmıştır.

5.4.2. Türkiye Finans Katılım Bankası'nın Faaliyet Raporlarının Analiz Sonuçları

Bankanın faaliyet raporları incelendiğinde hem içerik hem de sunum bakımından yıllar itibariyle çok büyük bir değişikliğe gidilmediği görülmüştür. Bu yüzden, faaliyet raporları içerik öğeleri ve kılavuz ilkeler açısından daha önce belirlenmiş ölçütlere göre puanlandırıldığında elde edilen sonuçlarda bir değişim yaşanmamıştır. Faaliyet raporları entegre rapor uygunluk skorları bakımından değerlendirildiğinde, her üç dönem içinde bankanın faaliyet raporlarının Uluslararası Entegre Raporlama Çerçevesi ile uyumlu olduğu söylenebilir. Çünkü her üç sene içinde bankanın entegre rapor uygunluk skoru 0,50'den daha yüksek olarak bulunmuştur. Tablo 5'de Türkiye Finans'ın entegre rapor uygunluk skorları sunulmuştur.

Tablo 5. Türkiye Finans Katılım Bankası'nın Entegre Rapor Uygunluk Skorları

Ölçütler	Maksimum Puan	2018 Puanı	2018 Skoru	2019 Puanı	2019 Skoru	2020 Puanı	2020 Skoru
Stratejik Odak ve Geleceğe Yönelim	10	7	0,70	7	0,70	7	0,70
Bilgiler Arası Bağlantı	12	5	0,42	5	0,42	5	0,42
Paydaş Katılımı	8	2	0,25	2	0,25	2	0,25
Önemlilik	6	5	0,83	5	0,83	5	0,83
Kısalık ve Özlük	6	2	0,33	2	0,33	2	0,33
Güvenilirlik ve Tamlık	16	13	0,81	13	0,81	13	0,81
Tutarlılık ve Karşılaştırılabilirlik	6	5	0,83	5	0,83	5	0,83
Kılavuz İlkelerine Uyum Skoru	64	39	0,61	39	0,61	39	0,61
Kurumsal Genel Görünüm ve Dış Çevre	30	17	0,57	17	0,57	17	0,57
Kurumsal Yönetim	14	10	0,71	10	0,71	10	0,71
İş Modeli	30	22	0,73	22	0,73	22	0,73
Riskler ve Fırsatlar	6	4	0,67	4	0,67	4	0,67
Strateji ve Kaynak Aktarımı	20	10	0,50	10	0,50	10	0,50
Performans	8	6	0,75	6	0,75	6	0,75
Genel Görünüş	10	6	0,60	6	0,60	6	0,60
Hazırlık ve Sunum Temeli	6	4	0,67	4	0,67	4	0,67
İçerik Öğelerine Uyum Skoru	124	79	0,64	79	0,64	79	0,64
Toplam Entegre Rapor Uygunluk Skoru	188	118	0,63	118	0,63	118	0,63

Türkiye Finans Katılım Bankası'nın faaliyet raporları her üç yıl için kılavuz ilkeler açısından değerlendirildiğinde en yüksek skoru 0,83 ile "Önemlilik" ve "Tutarlılık ve Karşılaştırılabilirlik" ilkeleri, en düşük skoru ise 0,25 ile "Paydaş Katılımı" ilkesinin aldığı tespit edilmiştir. İçerik öğeleri bakımından değerlendirildiğinde en yüksek skoru 0,75 ile "Performans" ögesi, en düşük skoru ise 0,50 ile "Strateji ve Kaynak Aktarımı" ögesinin aldığı saptanmıştır.

5.4.3. Ziraat Katılım Bankası'nın Faaliyet Raporlarının Analiz Sonuçları

Bankanın faaliyet raporları incelendiğinde hem içerik hem de sunum bakımından yıllar itibariyle çok büyük bir değişikliğe gidilmediği görülmüştür. Bu yüzden, faaliyet raporları içerik öğeleri ve kılavuz ilkeler açısından daha önce belirlenmiş ölçütlere göre puanlandırıldığında elde edilen sonuçlarda bir değişim yaşanmamıştır. Faaliyet raporları entegre rapor uygunluk skorları bakımından değerlendirildiğinde, her üç dönem içinde bankanın faaliyet raporlarının Uluslararası Entegre Raporlama Çerçevesi ile uyumlu olduğu söylenebilir. Çünkü her üç sene içinde bankanın entegre rapor uygunluk skoru 0,50'den daha yüksek olarak bulunmuştur. Tablo 6'da Ziraat Katılım'ın entegre rapor uygunluk skorları sunulmuştur.

Tablo 6. Ziraat Katılım Bankası'nın Entegre Rapor Uygunluk Skorları

Ölçütler	Maksimum Puan	2018 Puanı	2018 Skoru	2019 Puanı	2019 Skoru	2020 Puanı	2020 Skoru
Stratejik Odak ve Geleceğe Yönelim	10	7	0,70	7	0,70	7	0,70
Bilgiler Arası Bağlantı	12	4	0,33	4	0,33	4	0,33
Paydaş Katılımı	8	2	0,25	2	0,25	2	0,25
Önemlilik	6	5	0,83	5	0,83	5	0,83
Kısalık ve Özlük	6	2	0,33	2	0,33	2	0,33
Güvenilirlik ve Tamlık	16	12	0,75	12	0,75	12	0,75
Tutarlılık ve Karşılaştırılabilirlik	6	5	0,83	5	0,83	5	0,83
Kılavuz İlkelerine Uyum Skoru	64	37	0,58	37	0,58	37	0,58
Kurumsal Genel Görünüm ve Dış Çevre	30	10	0,33	10	0,33	10	0,33
Kurumsal Yönetim	14	8	0,57	8	0,57	8	0,57
İş Modeli	30	16	0,53	16	0,53	16	0,53
Riskler ve Fırsatlar	6	4	0,67	4	0,67	4	0,67
Strateji ve Kaynak Aktarımı	20	8	0,40	8	0,40	8	0,40
Performans	8	6	0,75	6	0,75	6	0,75
Genel Görünüş	10	5	0,50	5	0,50	5	0,50
Hazırlık ve Sunum Temeli	6	4	0,67	4	0,67	4	0,67
İçerik Öğelerine Uyum Skoru	124	61	0,49	61	0,49	61	0,49
Toplam Entegre Rapor Uygunluk Skoru	188	98	0,52	98	0,52	98	0,52

Ziraat Katılım Bankası'nın faaliyet raporları her üç yıl için kılavuz ilkeler açısından değerlendirildiğinde, en yüksek skoru 0,83 ile "Tutarlılık ve Karşılaştırılabilirlik" ilkesi, en düşük skoru ise 0,25 ile "Paydaş Katılımı" ilkesinin aldığı tespit edilmiştir. İçerik öğeleri bakımından değerlendirildiğinde en yüksek skoru 0,75 ile "Performans" ögesi, en düşük skoru ise 0,33 ile "Kurumsal Genel Görünüm ve Dış Çevre" ögesinin aldığı saptanmıştır.

5.4.4. Vakıf Katılım Bankası'nın Faaliyet Raporlarının Analiz Sonuçları

Bankanın faaliyet raporları incelendiğinde hem içerik hem de sunum bakımından yıllar itibarıyla çok büyük bir değişikliğe gidilmediği görülmüştür. Bu yüzden, faaliyet raporları içerik öğeleri ve kılavuz ilkeler açısından daha önce belirlenmiş ölçütlere göre puanlandırıldığında elde edilen sonuçlarda bir değişim yaşanmamıştır. Faaliyet raporları entegre rapor uygunluk skorları bakımından değerlendirildiğinde, her üç dönem içinde bankanın faaliyet raporlarının Uluslararası Entegre Raporlama Çerçevesi ile uyumlu olduğu söylenebilir. Çünkü her üç sene içinde bankanın entegre rapor uygunluk skoru 0,50'den daha yüksek olarak bulunmuştur. Tablo 7'de Vakıf Katılım'ın entegre rapor uygunluk skorları sunulmuştur.

Tablo 7. Vakıf Katılım Bankası'nın Entegre Rapor Uygunluk Skorları

Ölçütler	Maksimum Puan	2018 Puanı	2018 Skoru	2019 Puanı	2019 Skoru	2020 Puanı	2020 Skoru
Stratejik Odak ve Geleceğe Yönelim	10	8	0,80	8	0,80	8	0,80
Bilgiler Arası Bağlantı	12	5	0,42	5	0,42	5	0,42
Paydaş Katılımı	8	2	0,25	2	0,25	2	0,25
Önemlilik	6	5	0,83	5	0,83	5	0,83
Kısalık ve Özlük	6	2	0,33	2	0,33	2	0,33
Güvenilirlik ve Tamlık	16	12	0,75	12	0,75	12	0,75
Tutarlılık ve Karşılaştırılabilirlik	6	5	0,83	5	0,83	5	0,83
Kılavuz İlkelerine Uyum Skoru	64	39	0,61	39	0,61	39	0,61
Kurumsal Genel Görünüm ve Dış Çevre	30	10	0,33	10	0,33	10	0,33
Kurumsal Yönetim	14	5	0,36	5	0,36	5	0,36
İş Modeli	30	18	0,60	18	0,60	18	0,60
Riskler ve Fırsatlar	6	4	0,67	4	0,67	4	0,67
Strateji ve Kaynak Aktarımı	20	8	0,40	8	0,40	8	0,40
Performans	8	6	0,75	6	0,75	6	0,75
Genel Görünüş	10	3	0,30	3	0,30	3	0,30
Hazırlık ve Sunum Temeli	6	4	0,67	4	0,67	4	0,67
İçerik Öğelerine Uyum Skoru	124	58	0,47	58	0,47	58	0,47
Toplam Entegre Rapor Uygunluk Skoru	188	97	0,52	97	0,52	97	0,52

Vakıf Katılım Bankası'nın faaliyet raporları her üç yıl için kılavuz ilkeler açısından değerlendirildiğinde en yüksek skoru 0,83 ile "Önemlilik" ve "Tutarlılık ve Karşılaştırılabilirlik" ilkeleri, en düşük skoru ise 0,25 ile "Paydaş Katılımı" ilkesinin aldığı tespit edilmiştir. İçerik öğeleri

bakımından değerlendirildiğinde en yüksek skoru 0,75 ile “Performans” ögesi, en düşük skoru ise 0,33 ile “Kurumsal Genel Görünüm ve Dış Çevre” ögesinin aldığı saptanmıştır.

5.4.5. Albaraka Türk Katılım Bankası'nın Faaliyet Raporlarının Analiz Sonuçları

Bankanın faaliyet raporları incelendiğinde hem içerik hem de sunum bakımından yıllar itibariyle değişikliğe gidildiği görülmüştür. Bu yüzden, faaliyet raporları içerik öğeleri ve kılavuz ilkeler açısından daha önce belirlenmiş ölçütlere göre puanlandırıldığında elde edilen sonuçlarda değişim yaşanmıştır. Ancak bankanın faaliyet raporları entegre rapor uygunluk skorları bakımından değerlendirildiğinde, her üç dönem içinde Uluslararası Entegre Raporlama Çerçevesi ile uyumlu olduğu söylenebilir. Çünkü her üç sene içinde bankanın entegre rapor uygunluk skoru 0,50'den daha yüksek olarak bulunmuştur. Tablo 8'de Albaraka Türk'ün entegre rapor uygunluk skorları sunulmuştur.

Tablo 8. Albaraka Türk Katılım Bankası'nın Entegre Rapor Uygunluk Skorları

Ölçütler	Maksimum Puan	2018 Puanı	2018 Skoru	2019 Puanı	2019 Skoru	2020 Puanı	2020 Skoru
Stratejik Odak ve Geleceğe Yönelim	10	8	0,80	8	0,80	8	0,80
Bilgiler Arası Bağlantı	12	5	0,42	9	0,75	9	0,75
Paydaş Katılımı	8	2	0,25	2	0,25	6	0,75
Önemlilik	6	5	0,83	5	0,83	5	0,83
Kısalık ve Özlük	6	2	0,33	4	0,67	4	0,67
Güvenilirlik ve Tamlık	16	13	0,81	13	0,81	13	0,81
Tutarlılık ve Karşılaştırılabilirlik	6	5	0,83	5	0,83	5	0,83
Kılavuz İlkelerine Uyum Skoru	64	40	0,63	46	0,72	50	0,78
Kurumsal Genel Görünüm ve Dış Çevre	30	15	0,50	15	0,50	19	0,63
Kurumsal Yönetim	14	8	0,57	8	0,57	8	0,57
İş Modeli	30	26	0,87	26	0,87	26	0,87
Riskler ve Fırsatlar	6	4	0,67	4	0,67	4	0,67
Strateji ve Kaynak Aktarımı	20	10	0,50	10	0,50	10	0,50
Performans	8	6	0,75	6	0,75	6	0,75
Genel Görünüş	10	6	0,60	6	0,60	6	0,60
Hazırlık ve Sunum Temeli	6	4	0,67	4	0,67	4	0,67
İçerik Öğelerine Uyum Skoru	124	79	0,64	79	0,64	83	0,67
Toplam Entegre Rapor Uygunluk Skoru	188	119	0,63	125	0,66	133	0,71

Albaraka Türk Katılım Bankası'nın faaliyet raporları her üç yıl için kılavuz ilkeler açısından değerlendirildiğinde en yüksek skoru 0,83 ile “Önemlilik” ve “Tutarlılık ve Karşılaştırılabilirlik” ilkeleri, en düşük skoru ise 0,25 ile “Paydaş Katılımı” ilkesinin aldığı tespit edilmiştir. Ancak, banka 2020 yılı faaliyet raporunda paydaşlara dair bilgilere yer vererek önceki yıllarda 0,25 olan “Paydaş Katılımı” puanını 0,75'e çıkartmıştır. Böylece, 2020 yılı için en düşük skoru “Kısalık ve Özlük” ilkesi almıştır. İçerik öğeleri bakımından değerlendirildiğinde, en yüksek skoru 0,87 ile “İş Modeli” ögesi, en düşük skoru ise 0,50 ile “Kurumsal Genel Görünüm ve Dış Çevre” ve “Strateji ve Kaynak Aktarımı” öğelerinin aldığı saptanmıştır. Ancak son yıl “Kurumsal Genel Görünüm ve Dış Çevre” ögesinin puanı 0,50'den 0,63'e yükselerek en düşük skor olmaktan çıkmıştır.

5.5. Araştırma Sonuçlarının Analizi

Bu bölümde, araştırma kapsamında incelenmiş olan 5 katılım bankasının faaliyet raporlarının kılavuz ilkelere uyum skorları, içerik öğelerine uyum skorları ve entegre rapor uygunluk skorlarının analizi yapılacaktır.

5.5.1. Katılım Bankalarının Toplam Kılavuz İlkelerine Uyum Skoru

Araştırma kapsamında incelenmiş olan 5 katılım bankasının faaliyet raporlarının kılavuz ilkelere uyum skorlarının yıllara göre değişimi ve analizi Tablo 9'da yer almaktadır.

Tablo 9. Katılım Bankalarının Toplam Kılavuz İlkelerine Uyum Skoru

Ölçütler	Maksimum Puan	2018 Toplam Puan	2018 Toplam Skor	2019 Toplam Puan	2019 Toplam Skor	2020 Toplam Puan	2020 Toplam Skor
Stratejik Odak ve Geleceğe Yönelim	50	39	0,78	39	0,78	39	0,78
Bilgiler Arası Bağlantı	60	25	0,42	29	0,48	29	0,48
Paydaş Katılımı	40	10	0,25	10	0,25	14	0,35
Önemlilik	30	25	0,83	25	0,83	25	0,83
Kısalık ve Özlük	30	10	0,33	12	0,40	12	0,40
Güvenilirlik ve Tamlık	80	62	0,78	62	0,78	62	0,78
Tutarlılık ve Karşılaştırılabilirlik	30	25	0,83	25	0,83	25	0,83
Kılavuz İlkelerine Uyum Skoru	320	196	0,61	202	0,63	206	0,64

Tablo 9’da görüldüğü üzere her üç yıl için “Önemlilik” ve “Tutarlılık ve Karşılaştırılabilirlik” ilkeleri en yüksek skora sahip kılavuz ilkeler olmuşturlar. Bu kapsamda, katılım bankalarının faaliyet raporlarında çoğunlukla önemli bilgilere yer vererek ilgisiz ve paydaşları açısından önemsiz konulara değinmediği saptanmıştır. Ayrıca bu bilgiler faaliyet raporlarında verilirken tutarlı ve karşılaştırılabilir bir tarzda sunulduğu görülmüştür.

Her üç yıl için en düşük skora sahip kılavuz ilke ise “Paydaş Katılımı” olmuştur. Katılım bankaları faaliyet raporlarında genellikle paydaşlarını tanımlamadıkları ve onların risk ve ihtiyaçlarına yönelik yeterli açıklamalarda bulunmadıkları belirlenmiştir. Bu yüzden “Paydaş Katılımı” ilkesi en düşük skora sahip kılavuz ilke olarak kalmıştır. Ancak, bununla birlikte “Paydaş Katılımı” ilkesinin 2020 yılı skorunda artış yaşandığı da gözden kaçırılmamalıdır.

Son olarak, katılım bankalarının toplam kılavuz ilkelerine uyum skoruna bakıldığında ise üç yıl içinde skorların 0,50’den daha yüksek olduğu bulunmuştur. Bu kapsamda, katılım bankalarının faaliyet raporlarının Uluslararası Entegre Raporlama Çerçevesi’nde yer alan kılavuz ilkeler ile uyumlu olduğu söylenebilir.

5.5.2. Katılım Bankalarının Toplam İçerik Öğelerine Uyum Skoru

Araştırma kapsamında incelenmiş olan 5 katılım bankasının faaliyet raporlarının içerik öğelerine uyum skorlarının yıllara göre değişimi ve analizi Tablo 10’da almaktadır.

Tablo 10. Katılım Bankalarının Toplam İçerik Öğelerine Uyum Skoru

Ölçütler	Maksimum Puan	2018 Toplam Puan	2018 Toplam Skor	2019 Toplam Puan	2019 Toplam Skor	2020 Toplam Puan	2020 Toplam Skor
Kurumsal Genel Görünüm ve Dış Çevre	150	70	0,47	70	0,47	74	0,49
Kurumsal Yönetim	70	41	0,59	41	0,59	41	0,59
İş Modeli	150	108	0,72	108	0,72	108	0,72
Riskler ve Fırsatlar	30	20	0,67	20	0,67	20	0,67
Strateji ve Kaynak Aktarımı	100	48	0,48	48	0,48	48	0,48
Performans	40	30	0,75	30	0,75	30	0,75
Genel Görünüş	50	26	0,52	26	0,52	26	0,52
Hazırlık ve Sunum Temeli	30	20	0,67	20	0,67	20	0,67
İçerik Öğelerine Uyum Skoru	620	363	0,59	363	0,59	367	0,59

Tablo 10’da görüldüğü üzere her üç yıl içinde “Performans” ilkesi en yüksek skora sahip içerik öğesi olmuştur. Bu kapsamda, katılım bankalarının faaliyet raporlarında geçmiş ile mevcut performanslarının karşılaştırmasına yer verdikleri saptanmıştır. Ayrıca, net olarak bir paydaş tanımlaması yapılmaya bile faaliyet raporları genelinde paydaşlara yönelik atılan adımlara dair açıklamalarda bulunulduğu görülmüştür.

2018 ve 2019 yılları için en düşük skora sahip içerik öğesi “Kurumsal Genel Görünüm ve Dış Çevre” olurken, 2020 yılı için en düşük skora sahip içerik öğesi “Strateji ve Kaynak Aktarımı” olmuştur. Ancak genel olarak bakıldığında her üç yıl için, bu iki ilkenin birbirine çok yakın skor alarak içerik öğeleri arasındaki en düşük skorlara sahip ilkeler olduğu görülmektedir. Bu noktada, katılım bankalarının faaliyet raporlarında genellikle rakiplerinin zayıf ve güçlü yönlerine,

içinde bulunduğu toplumdaki çevresel ve siyasal konulara ve sektörünü ilgilendiren yasal düzenlemelere değinmediği görülmüştür. Ayrıca, sahip oldukları stratejilere bağlı olarak oluşturulan kaynak aktarım planlarına ve oluşturulan bu planların etkisine yönelik açıklamalara rastlanılmamıştır.

Son olarak, katılım bankalarının toplam içerik öğelerine uyum skoruna bakıldığında ise üç yıl içinde skorların 0,50'den daha yüksek olduğu bulunmuştur. Bu kapsamda, katılım bankalarının faaliyet raporlarının Uluslararası Entegre Raporlama Çerçevesi'nde yer alan içerik öğeleri ile uyumlu olduğu söylenebilir.

5.5.3. Katılım Bankalarının Toplam Entegre Rapor Uygunluk Skoru

Araştırma kapsamında incelenmiş olan 5 katılım bankasının faaliyet raporlarının toplam entegre rapor uygunluk skorlarının yıllara göre değişimi ve analizi Tablo 11'de yer almaktadır.

Tablo 11. Katılım Bankalarının Toplam Entegre Rapor Uygunluk Skoru

Katılım Bankaları	Maksimum Puan	2018 Toplam Puan	2018 Toplam Skor	2019 Toplam Puan	2019 Toplam Skor	2020 Toplam Puan	2020 Toplam Skor
Kuveyt Türk Katılım Bankası	188	127	0,68	127	0,68	127	0,68
Türkiye Finans Katılım Bankası	188	118	0,63	118	0,63	118	0,63
Ziraat Katılım Bankası	188	98	0,52	98	0,52	98	0,52
Vakıf Katılım Bankası	188	97	0,52	97	0,52	97	0,52
Albaraka Türk Katılım Bankası	188	119	0,63	125	0,66	133	0,71
Toplam Entegre Rapor Uygunluk Skoru	940	559	0,59	565	0,60	573	0,61

En yüksek entegre rapor uygunluk skoruna sahip katılım bankası 2018 ve 2019 yılları için Kuveyt Türk Katılım Bankası olurken, 2020 yılı içinse Albaraka Türk Katılım Bankası olmuştur. Ziraat Katılım Bankası ve Vakıf Katılım Bankası ise her üç yıl için en düşük entegre rapor uygunluk skoruna sahip katılım bankaları olarak bulunmuşlardır. Buna rağmen her üç sene için katılım bankalarının entegre rapor uygunluk skorları incelendiğinde 0,50'den daha yüksek olduğu görülmektedir. Bu kapsamda, araştırma kapsamındaki katılım bankalarının faaliyet raporlarının son üç yıl için Uluslararası Entegre Raporlama Çerçevesi ile uyumlu olduğu söylenebilmektedir.

6. SONUÇ

Kurumsal raporlamanın son evrimi olan entegre raporlama, finansal ve finansal olmayan bilgilerin bütüncül ve tek bir raporda sunulmasıdır. Entegre rapor hazırlayan kurumlara rehber olması amacıyla 2013 yılında Uluslararası Entegre Raporlama Konseyi (IIRC) tarafından Uluslararası Entegre Raporlama Çerçevesi yayımlanmıştır. 2021 yılına gelindiğinde ise, Uluslararası Entegre Raporlama Konseyi bazı konularda daha net açıklamalarda bulunarak ve basitleşmeye giderek Uluslararası Entegre Raporlama Çerçevesi'nin revize halini yayımlamıştır.

Bu çalışmada, ülkemizdeki katılım bankalarının yıllık olarak yayımlamış oldukları faaliyet raporlarının Uluslararası Entegre Raporlama Çerçevesi'nde belirtilmiş olan içerik öğelerine ve kılavuz ilkelerine yıllar itibarıyla ne derece uyumlu olduğunun belirlenmesi amaçlanmıştır. Bu amaçla, ülkemizdeki 5 katılım bankasının 2018-2020 yılları için kendi resmi sitelerinde yayımlamış oldukları yıl sonu faaliyet raporlarında sundukları bilgilerin entegre raporlamaya ne kadar uyumlu olduğu ve entegre raporlarda istenen bilgilerin mevcut raporlarda ne ölçüde yer aldığı analiz yapılmıştır.

Araştırma sonucunda araştırma kapsamındaki 5 katılım bankasının her üç yıl için yayımlamış olduğu faaliyet raporlarının Uluslararası Entegre Raporlama Çerçevesi ile uyumlu olduğu saptanmıştır. En yüksek entegre rapor uygunluk skoruna sahip katılım bankası 2018 ve 2019 yılları için Kuveyt Türk Katılım Bankası olurken, 2020 yılı içinse Albaraka Türk Katılım Bankası

olmuştur. Albaraka Türk Katılım Bankası'nın 2020 yılı için yayımladığı faaliyet raporunda "Sürdürülebilirlik" başlığına yer vererek paydaş tanımlaması yapması, paydaşlarla olan iletişim kanallarına yer vermesi ve toplumsal konulara değinmesi 2020 yılında daha yüksek puan almasına neden olmuştur. Ziraat Katılım Bankası ve Vakıf Katılım Bankası ise her üç yıl için en düşük entegre rapor uygunluk skoruna sahip katılım bankaları olmuşlardır. Her üç yıl için "Önemlilik" ve "Tutarlılık ve Karşılaştırılabilirlik" ilkeleri en yüksek skora sahip kılavuz ilkeler olurken en düşük skora sahip kılavuz ilke ise "Paydaş Katılımı" olmuştur. Her üç yıl için "Performans" ilkesi en yüksek skora sahip içerik ögesi olmuştur. En düşük skora sahip içerik ögesi 2018 ve 2019 yılları için "Kurumsal Genel Görünüm ve Dış Çevre" olurken, 2020 yılı için en düşük skora sahip içerik ögesi "Strateji ve Kaynak Aktarımı" olmuştur. Katılım bankalarının toplam entegre rapor uygunluk skorları yıllar itibariyle değerlendirildiğinde küçük boyutta bir artış yaşandığı görülmüştür. 2019 ve 2020 yıllarında Albaraka Türk Katılım Bankası'nın faaliyet raporlarındaki gelişim bu artışa neden olmuştur.

Katılım bankalarının faaliyet raporlarının entegre raporlamaya daha uygun hale gelebilmesi için yapılabilecek bazı öneriler mevcuttur. Katılım bankalarının, değer yaratma sürecinde sermaye ögeleri arasındaki ilişkilere dair bilgi verilmelidir. Şirketin diğer raporlarına atıfta bulunarak bilgiler arası bağlantı kurulmalıdır. Paydaşlar tanımlanmalı ve iletişim kanalları belirtilmelidir. Bilgilerin kısa ve öz bir şekilde verilerek raporların sayfa sayısı düşük tutulmalıdır. Ayrıca, tekrara düşmemek için rapor içerisinde atıf ve bağlantılara da yer verilmelidir. Paydaşların ihtiyaç ve isteklerine raporda daha net bir şekilde değinilerek bu taleplerin karşılanması için atılan adımlar vurgulanmalıdır. Ayrıca, paydaşlara olan yükümlülüklerden de bahsedilmelidir. Sektördeki rakiplerin zayıf ve güçlü yönlerine değinilmelidir. Faaliyet raporlarında toplumsal, çevresel, siyasi konulara dair açıklamalar yer verilmelidir. Rapor genelinde yalnızca olumlu sonuçlara odaklanılmamalı olumsuz sonuçlara da değinilmelidir. Karşı karşıya kalınması muhtemel risklerin gerçekleşmesi durumunda etkilerinin ne olacağından bahsedilmelidir. Belirlenen stratejileri gerçekleştirmek üzere nasıl bir kaynak aktarım planı izlendiği vurgulanmalıdır. Nicel göstergelere ek olarak nitel göstergeler de oluşturmalı ve rapor genelinde yer verilmelidir. Faaliyet raporunun geneline hâkim olan önemlilik belirleme sürecine dair bilgilere değinilmelidir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazarlar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Etik Onay: Bu makale, insan veya hayvanlar ile ilgili etik onay gerektiren herhangi bir araştırma içermemektedir.

Yazar Katkısı: Ahmet Kürşat Alkoyun (%50), Emre Selçuk Sarı (%50)

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The authors declare that there is no conflict of interest.

Funding: The authors received no financial support for the research, authorship and/or publication of this article.

Ethical Approval: This article does not contain any studies with human participants or animals performed by the authors.

Author Contributions: Ahmet Kürşat Alkoyun(50%), Emre Selçuk Sarı(50%)

KAYNAKÇA

Adegboye, A.E., Alade, M.E., Ben-Caşeb, E., Ademola, A.O., Eluyela, D.F. ve Oladipo, O.A. (2020). Integrated reporting and corporate performance in Nigeria: Evidence from the banking industry. *Cogent Business & Management*, 7(1), 1-12. doi: 10.1080/23311975.2020.1736866

-
- Albaraka Türk Katılım Bankası (2021). 2020 yılı faaliyet raporu. Erişim adresi: <https://www.albaraka.com.tr/assets/tr/pdf/yatirimci-iliskileri/Albaraka-Turk-2020-Faaliyet-Raporu-New.pdf>
- Albaraka Türk Katılım Bankası (2020). 2019 yılı faaliyet raporu. Erişim adresi: <https://www.albaraka.com.tr/assets/tr/pdf/yatirimci-iliskileri/Albaraka-Turk-2019-Faaliyet-Raporu-New.pdf>
- Albaraka Türk Katılım Bankası (2019). 2018 yılı faaliyet raporu. Erişim adresi: <https://www.albaraka.com.tr/assets/tr/pdf/yatirimci-iliskileri/Albaraka-Turk-2018-Faaliyet-Raporu-New.pdf>
- Aras, G., ve Sarioğlu, G. U. (2015). *Kurumsal raporlamada yeni dönem: Entegre raporlama*. İstanbul: TÜSİAD.
- Argüden Yönetişim Akademisi (2015). Entegre rapor 2015. Erişim adresi: https://argudenacademy.org/docs/content/ArgudenAkademi_EntegreRapor_2015.pdf
- Berberoğlu, V. (2019). Entegre raporlama uygulamalarının çoklu sermaye öğeleri ve kılavuz ilkeler çerçevesinde analizi (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Yıldız Teknik Üniversitesi, İstanbul.
- Berg, B.L., ve Lune, H. (2019). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. A. Arı (Çev.), Konya: Eğitim Yayınevi.
- Borsa İstanbul (2018). 2017 Entegre faaliyet raporu. Erişim adresi: <https://www.borsaistanbul.com/files/borsa-istanbul-2017-entegre-faaliyet-raporu.pdf>
- CFGs (2018). Entegre Rapor 2017. Erişim adresi: www.cfgs.org.tr/wp/entegre-yaklasim/
- Dey, P.K. (2020). Value relevance of integrated reporting: a study of the Bangladesh banking sector. *International Journal of Disclosure and Governance*, 17(4), 195-207. doi: 10.1057/s41310-020-00084-z
- Doni, F., Mikkel L., Silvio B.M. ve Antonio C. (2019). Exploring integrated reporting in the banking industry: the multiple capitals approach. *Journal of Intellectual Capital*, 20(1), 165-188. doi: 10.1108/JIC-11-2017-0146
- Dumay, J., Cristiana B., James G. ve Paola, D. (2016). Integrated reporting: a structured literature review. *Accounting Forum*, 40(3), 166-185. doi: 10.1016/j.accfor.2016.06.001
- Ercan, C. ve Kestane, A. (2017). Kurumsal raporlamada yeni bir yaklaşım olarak entegre raporlama ve bir vaka çalışması. *ASSAM Uluslararası Hakemli Dergi*, 4(8), 13-29. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/en/pub/assam/issue/31097/337379>
- ERTA (2020). Momentous development in integrated reporting: Turkey case. Erişim adresi: http://www.entegreraporlamatr.org/tr/images/pdf/Erta_Whitepaper.pdf
- IIRC (2021). International <IR> Framework. Erişim adresi: <https://integratedreporting.org/wp-content/uploads/2021/01/InternationalIntegratedReportingFramework.pdf>
- IoDSA (2016). King IV report on corporate governance for South Africa 2016. Erişim adresi: https://cdn.ymaws.com/www.iodsa.co.za/resource/collection/684B68A7-B768-465C-8214-E3A007F15A5A/IoDSA_King_IV_Report_-_WebVersion.pdf
-

-
- Kadıköy Belediyesi (2019). Kadıköy belediyesi entegre raporu. Erişim adresi: <http://www.kadikoy.bel.tr/documents/file/dosya/D%C3%BCnyada%20Bir%20%C4%B0lkKad%C4%B1k%C3%B6y%20Belediyesi%20Entegre%20Raporu.pdf>
- Kevser, M. (2020). Entegre raporlama ve kamu bankalarında uygulanabilirliği üzerine karşılaştırmalı bir araştırma. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 12(4) 4231-4251. doi: 10.20491/isarder.2020.1102
- Kuveyt Türk Katılım Bankası (2021). 2020 Faaliyet Raporu. Erişim adresi: <https://www.kuveytturk.com.tr/medium/document-file-4529.vsf>
- Kuveyt Türk Katılım Bankası (2020). 2019 Faaliyet Raporu. Erişim adresi: <https://www.kuveytturk.com.tr/medium/document-file-3239.vsf>
- Kuveyt Türk Katılım Bankası (2019). 2018 Faaliyet Raporu. Erişim adresi: <https://www.kuveytturk.com.tr/medium/document-file-2315.vsf>
- Özbaş, İ. (2020). Entegre raporlama kılavuz ilkelerine bağlılık seviyesinin değerlendirilmesi: Finansal hizmet sektöründe bir araştırma (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Burdur.
- Öztürk, S. (2019). Geleceğin kurumsal raporlama yaklaşımı olarak entegre raporlama: Garanti bankası örneği. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, 81, 1-20. doi: 10.25095/mufad.510443
- Ruiz-Lozano, M., ve Pilar, T.V. (2016). Do industrial companies respond to the guiding principles of the Integrated Reporting framework? A preliminary study on the first companies joined to the initiative. *Revista de Contabilidad*, 19(2), 252-260. doi: 10.1016/j.rcsar.2016.02.001
- Sybil, S., Scholtz, H. ve Mans-Kemp, N. (2018). Assessing the extent of application of integrated reporting guidelines by South African banks. *Southern African Journal of Accountability and Auditing Research*, 20(1), 57-69. Erişim adresi: <https://journals.co.za/doi/abs/10.10520/EJC-11fd63412f>
- Şimşek, A. ve Terim, B. (2020). Entegre raporlama kavramı ve entegre raporlamanın Türkiye'deki uygulama örnekleri üzerine bir araştırma. *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 47, 325-346. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/en/pub/yyusbed/issue/53594/714430>
- Tepedelen, A. (2019). Entegre raporlama ve entegre raporlamanın Türk bankacılık sektöründeki uygulamasına yönelik bir araştırma (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Marmara Üniversitesi, İstanbul.
- Türkiye Finans Katılım Bankası (2021). 2020 Faaliyet raporu. Erişim adresi: <https://www.turkiyefinans.com.tr/Lists/FinansalRaporlar/Attachments/66/2020%20Faaliyet%20Raporu.pdf>
- Türkiye Finans Katılım Bankası (2020). 2019 Faaliyet raporu. Erişim adresi: https://www.turkiyefinans.com.tr/Lists/FinansalRaporlar/Attachments/63/Turkiye%20Finans_TR_2019_%C4%B0mzas%C4%B1z.pdf
- Türkiye Finans Katılım Bankası (2019). 2018 Faaliyet raporu. Erişim adresi: <https://www.turkiyefinans.com.tr/Lists/FinansalRaporlar/Attachments/62/TURKIYE%20FINANS%202018%20YILI%20YILLIK%20FAAL%C4%B0YET%20RAPORU%20TR.pdf>
-

-
- Türkiye Sınai Kalkınma Bankası (2017). Entegre rapor 2016. Erişim adresi: https://www.tskb.com.tr/i/assets/document/pdf/TSKB_Entegre_Rapor_2016.pdf
- Vakıf Katılım Bankası (2021). 2020 Faaliyet raporu. Erişim adresi: <https://www.vakifkatilim.com.tr/documents/flippingbook2020/tr/index.html>
- Vakıf Katılım Bankası (2020). 2019 Faaliyet raporu. Erişim adresi: <https://www.vakifkatilim.com.tr/documents/Flipbook2019/tr/index.html>
- Vakıf Katılım Bankası (2019). 2018 Faaliyet raporu. Erişim adresi: <https://www.vakifkatilim.com.tr/documents/flipbook/tr/index.html>
- Vitolla, F., Raimo, N., Rubino, M. ve Garzoni, A. (2020). The determinants of integrated reporting quality in financial institutions. *Corporate Governance*, 20(3), 429-444. doi: 10.1108/CG-07-2019-0202
- WBCSD Future Leaders Program (2014). Integrated reporting in South Africa: From concept to practice. Erişim adresi: <https://www.wbcsd.org/Projects/Education/Leadership-program/Resources/Integrated-Reporting-in-South-Africa-From-Concept-to-Practice>
- Yıldırım, M.F. (2020). Entegre kurumsal performans değerlemede çoklu sermaye temelli bir model önerisi: Bankacılık sektörü uygulaması (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Yıldız Teknik Üniversitesi, İstanbul.
- Yıldız Teknik Üniversitesi (2019). 2018 Entegre faaliyet raporu. Erişim adresi: https://ungc-production.s3.uswest2.amazonaws.com/attachments/cop_2019/481701/original/YTU_Entegre_Faaliyet_Raporu_2018_TR_Spread_18122019.pdf?1576666533.
- Yüksel, F. ve Aracı, H. (2017). Hizmet işletmelerine ait raporların entegre raporlama ilkeleri açısından değerlendirilmesi. *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*, 16. ÜİK Özel Sayısı, 729-748. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/en/pub/ulikidince/article/319285>
- Yüksel, F. (2018). Entegre raporlama ve finansal performans ilişkisi: Türkiye ve Güney Afrika katılım bankaları üzerinde bir araştırma. *Kırklareli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 7(2), 1-17. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/510864>
- Ziraat Katılım Bankası (2021). 2020 Faaliyet raporu. Erişim adresi: <https://www.ziraatkatilim.com.tr/sites/default/files/inlinefiles/Ziraat%20Kat%C4%B1m%C4%B1m%20Bankas%C4%B1%2031.12.2020%20Faaliyet%20Raporu.pdf>
- Ziraat Katılım Bankası (2020). 2019 Faaliyet raporu. Erişim adresi: https://www.ziraatkatilim.com.tr/sites/default/files/inlinefiles/Ziraat_Katilim_2019_Yilsonu_Faaliyet_Raporu.pdf
- Ziraat Katılım Bankası (2019). 2018 Faaliyet raporu. Erişim adresi: https://www.ziraatkatilim.com.tr/sites/default/files/inline-files/2018_faaliyet_raporu.pdf
-

EKLER**Ek-1. Kılavuz İlkelerine Uyum Skoru için Kullanılan Ölçüt**

No	Kılavuz İlkeler	Puan
1	Stratejik Odak ve Geleceğe Yönelim	10
1.1.	İş modeli ile ilgili önemli riskler tanımlanmıştır.	2
1.2.	İş modeli ile ilgili fırsatlar tanımlanmıştır	2
1.3.	Vizyon, değerler ve stratejik odak arasındaki ilişkiler açıkça tanımlanmıştır	2
1.4.	Kısa, orta ve uzun dönemde değer yaratma ile ilgili iş modeli açıkça tanımlanmıştır.	2
1.5.	Stratejik amaçlara ulaşma yeteneğinin tahmini geçmiş ile gelecek bağlantısı yapılarak gerçekleştirilmiştir.	2
2	Bilgiler Arası Bağlantı	12
2.1.	Stratejinin iş modeli, risk ve fırsatlar, kaynaklar ve yatırımlara adaptasyonunun tanımı ve bu unsurlar arasındaki etkileşimin analizi açıkça belirtilmiştir	2
2.2.	Değer yaratma sürecinde sermaye öğeleri arasındaki ilişkiler açıklanmış, vurgulanmıştır	2
2.3.	Tahmin yapmada kullanılan göstergeler strateji ve riskleri değerlendirilmesinde kullanılan göstergeler ile uyumludur	2
2.4.	Finansal olmayan bilgiler nicel finansal bilgi ile kombine edilmiştir (bir arada sunulmuştur)	2
2.5.	Şirketin diğer iç raporlarına atıfta bulunulmuştur	2
2.6.	Bağlantılar, her bir kullanıcının ihtiyacını karşılayacak şekilde hazırlanmış diğer raporlara ulaşmayı kolaylaştırmaktadır	2
3	Paydaş Katılımı	8
3.1.	Paydaş tanımlama metodu tanımlanmıştır	2
3.2.	Paydaşlarla kurulan iletişim kanalları tanımlanmıştır	2
3.3.	Farklı paydaşların riskleri/ihtiyaçları tanımlanmıştır	2
3.4.	Paydaşların taleplerine cevap vermede temel öncelikler ve risk azaltıcı adımlar tanımlanmıştır	2
4	Önemlilik	6
4.1.	Rapor önemlilik belirleme sürecini kapsar: öncelikler, temel etki değerlendirme, paydaş katılımı	2
4.2.	Değer yaratma süreci ile ilgili olan ve hariç tutulan konular tanımlanmıştır	2
4.3.	İlgili konuların kapsamı tanımlanmıştır	2
5	Kısalık ve Özlük	6
5.1.	Rapordaki sayfa sayısı	2
5.2.	Kısalık ve özlüğü sağlamak için karşılıklı atıflar ve bağlantılar yapılmıştır	2
5.3.	Dahil edilen içerik genel, aynı zamanda işletme ve endüstriye özgüdür	2
6	Güvenilirlik ve Tamlik	16
6.1.	İçerik olumlu ve olumsuz özellikleri açıklar	2
6.2.	Çeşitli paydaşlara olan yükümlülükler dahil edilmiştir	2
6.3.	Rapor içeriğinin iç doğrulaması yapılmıştır.	2
6.4.	Rapor içeriğinin bağımsız dış doğrulaması yapılmıştır.	2
6.5.	Rapor hazırlamakla yükümlü çalışan tanımlanmış, açıklanmıştır.	2
6.6.	Hariç tutulan bilgiler veya önemli hataların varlığı refere edilmiştir	2
6.7.	Sektörün temel özellikleri açıklanmıştır	2
6.8.	Bilgi farklı aralıklara göre sunulmuştur	2
7	Tutarlılık ve Karşılaştırılabilirlik	6
7.1.	Gelişimi ve eğilimi gösteren KPI'ler dahil edilmiştir	2
7.2.	KPI'ler nispeten karşılaştırmayı kolaylaştıracak biçimde belirlenmiştir	2
7.3.	Endüstride ortak ve farklı girişimler için KPI'ler kullanılmıştır, karşılaştırmayı kolaylaştıracak ve farklı bilgi ihtiyacına cevap verebilecek	2

Ek-2. İçerik Öğelerine Uyum Skoru için Kullanılan Ölçüt

No	İçerik Öğeleri	Puan
1	Kurumsal Genel Görünüm ve Dış Çevre	30
1.1.	Kuruluşun; misyonu ve vizyonu	2
1.2.	Kuruluşun; kültürü, etik ilkeleri ve değerleri	2
1.3.	Kuruluşun; mülkiyet ve faaliyet yapısı	2
1.4.	Kuruluşun; temel faaliyetleri ve pazarları	2
1.5.	Kuruluşun; rekabet yapısı ve pazar konumu	2
1.6.	Değer zinciri içindeki konumu	2
1.7.	Geçmiş dönemlerle kıyaslandığında söz konusu ciddi değişimleri vurgulayan önemli nicel bilgiler	2
1.8.	Başlıca paydaşların meşru ihtiyaç ve istekleri	2
1.9.	İktisadi denge, globalleşme ve sanayi trendleri gibi makro ve mikro iktisadi koşullar	2
1.10.	Rakip firmaların zayıf ve güçlü yönleri ile müşteri talebi	2
1.11.	Teknolojik değişimin hızı ve etkisi	2
1.12.	Toplumsal konular ile ilgili açıklamalar	2
1.13.	İklim değişikliği, ekosistem kaybı ve gibi çevresel zorluklar	2
1.14.	İşletmenin faaliyet gösterdiği sektöre ilişkin yasal düzenlemeler	2
1.15.	Siyasi ortam.	2
2	Kurumsal Yönetim	14
2.1.	Kuruluşun liderlik yapısı ve kanuni zorunlulukların kurumsal yönetim yapısının oluşumunu nasıl etkilediği	2
2.2	Örgüt kültürü oluşturmak ve izlemek adına kullanılan özel süreçler	2
2.3	Kurumsal yönetim ile sorumlu olan kişilerin kuruluşun stratejik tarafını ve risk yönetimine karşı bakış açısını belirleyebilmek adına almış olduğu önlemler	2
2.4.	Kuruluşun örgüt kültürünün, benimsediği etik ilkelerin ve değerlerinin sermaye öğelerinin kullanımına ve bunlar üzerindeki etkisine ilişkin açıklamalar	2
2.5.	Kuruluşun yasal zorunlulukları aşan kurumsal yönetim faaliyetleri hakkında açıklama	2
2.6.	Kuruluşun yönetim sorumlularının yenilikçi bakış açısını desteklemek için üstlendiği sorumluluk	2
2.7.	Kuruluşun ücret ve teşvik politikalarının kısa, orta ve uzun vadede değer yaratma ve sermaye öğeleri üzerindeki etkisi ve arasındaki bağlantı.	2
3	İş Modeli	30
3.1.	Kuruluşun kurduğu iş modeli ile ilgili açıklama	2
3.2.	İş modelini açıklayabilecek bir şema ve bu şemayı destekleyecek bir açıklama	2
3.3.	Kuruluşun faaliyet gösterdiği sektör içerisindeki mevcut koşullar çerçevesinde bir metin akışı	2
3.4.	Temel bilgi kullanıcıları ile kuruluşun dış çevresini etkileyen önemli faktörler ve bağımlılıklar	2
3.5.	Kuruluşun benimsediği strateji, mevcut risk ve fırsatları, gösterdiği performans ile diğer içerik öğeleri arasında kurulan bağlantılar	2
3.6.	Kuruluşun temel girdileri ile sermaye öğeleri arasındaki ilişkiye dair bir açıklama	2
3.7.	Kuruluşun pazarda kendisini nasıl farklılaştırdığı	2
3.8.	Kuruluşun iş modelinin ilk satış sonrası dönemde gelir yaratmaya uygun olup olmadığı	2
3.9.	Kuruluşun yenilikçilik ihtiyacına nasıl yaklaştığı	2
3.10.	İş modelinin değişime uyum sağlamak için nasıl tasarlandığı	2
3.11.	Entegre raporda eğer önemli ise; süreç iyileştirme, çalışanların eğitimi gibi faaliyetlerin uzun vadede başarıya olan katkısı yer alabilir	2
3.12.	Entegre raporda önemlilik düzeylerine bağlı olarak kuruluşun temel ürün ve hizmet, yan ürün ve diğer çıktılarına verilebilir	2
3.13.	İç sonuçlar ve dış sonuçlar	2
3.14.	Olumlu sonuçlar	2
3.15.	Olumsuz sonuçlar	2
4	Riskler ve Fırsatlar	6
4.1.	Risk ve fırsatların spesifik kaynağının tespiti	2
4.2.	Kuruluşun sahip olduğu risk veya fırsatların gerçekleşme olasılığının ve gerçekleşmesi durumunda yarattığı etkinin büyüklüğünün değerlendirilmesi	2
4.3.	Kuruluşun benimsediği stratejik amaçların, hedeflerin, yürüttüğü politikaların belirlenmesi de dâhil tüm aşamalarda söz konusu riskleri azaltmak/yönetmek ve mevcut fırsatları değeri artırmak adına değerlendirebilmek için alınan tedbirler	2

Ek-2. İçerik Öğelerine Uyum Skoru için Kullanılan Ölçüt (devamı)

No	İçerik Öğeleri	Puan
5	Strateji ve Kaynak Aktarımı	20
5.1.	Kısa, orta ve uzun vadedeki stratejik amaçlar	2
5.2.	Amaçlara ulaşmak için uygulanan ya da uygulanması planlanan stratejiler	2
5.3.	Kuruluşun belirlemiş olduğu stratejilerini uygulayabilmek adına gerekli olan kaynak aktarımı planları hakkında açıklamalar	2
5.4.	Kuruluşun gerçekleşen başarılarının ve hedeflediği sonuçların ne şekilde ölçüleceği	2
5.5.	Kuruluşun belirlediği stratejiler doğrultusunda planladığı kaynak aktarımı ile diğer içerik öğeleri çerçevesinde yer alan bilgiler arasındaki bağlantının kurulması	2
5.6.	Kuruluşun stratejileri ve planladığı kaynak aktarımının kuruluşun iş modeli ile ne ölçüde örtüştüğü ve kuruluşun değişime uyum sağlama noktasında sahip olduğu kabiliyet ile bu aşamada iş modeli üzerinde yapılması gerekebilecek değişiklikler	2
5.7.	Kuruluşun stratejileri ve kaynak aktarımı planlarının kuruluşun dış çevresinden, mevcut risk ve fırsatlardan nasıl etkilendiği	2
5.8.	Kuruluşun stratejileri ile kaynak aktarımı planlarının sermaye öğelerini ve bunlar üzerindeki risk yönetimi düzenlemelerini nasıl etkilediği	2
5.9.	Kuruluşun rekabet avantajı elde etmesine ve değer yaratmasına yardımcı olan farklılaşma unsurları	2
5.10.	Kuruluşun belirlediği stratejiler doğrultusunda planladığı kaynak aktarımı planlanırken kullanılan paydaş etkileşiminin temel özellikleri.	2
6	Performans	8
6.1.	Hedefler, riskler ve fırsatlar açısından nitel göstergeler ve bunların oluşturulmasında yararlanılan yöntemler ile ilgili açıklamalar	2
6.2.	Kuruluşun sermaye öğeleri üzerinde yarattığı etkiler (pozitif ve negatif) hakkında açıklamalar	2
6.3.	Temel paydaş ilişkileri ve kuruluşun temel paydaşların meşru ihtiyaç ve isteklerini nasıl karşıladığı ile ilgili açıklamalar	2
6.4.	Kuruluşun geçmiş performansı ile mevcut performansının karşılaştırılması ve mevcut performans ile kuruluşun genel görünüşü arasındaki bağlantının kurulması	2
7	Genel Görünüş	10
7.1.	Kuruluşun dış çevresinde karşılaşması olası durumlar ile ilgili kısa, orta ve uzun vadedeki beklentileri	2
7.2.	Söz konusu bu beklentilerin kuruluşun nasıl etkileyeceği ile ilgili açıklamalar	2
7.3.	Kuruluşun mevcut durumda karşılaşması olası kritik zorluklara ve belirsizliklere cevap verebilmek adına ne şekilde örgütlendiği	2
7.4.	Kuruluşun dış çevresi, aldığı riskler ve sahip olduğu fırsatlar ile bunların stratejik amaçlara ulaşma noktasında nasıl etkilerinin olduğuna dair bir analiz	2
7.5.	Kuruluşun sahip olduğu sermaye öğelerinin bulunabilirliği, bunların kalitesi ve satın alınabilirliği ile bu sermaye öğelerinin kuruluşun değer yaratma kabiliyeti açısından neden önemli olduğu ile ilgili açıklamalar	2
8	Hazırlık ve Sunum Temeli	6
8.1.	Kuruluşun önemlilik belirleme sürecinin bir özeti	2
8.2.	Raporlamanın sınırı ve söz konusu sınırın ne şekilde belirlendiğine ilişkin bir açıklama	2
8.3.	Finansal unsurları göstermek veya değerlendirmek için kullanılan başlıca yöntemler	2

SUMMARY

Introduction

Today, the environmental and social consequences of the activities of institutions have gained importance. In addition to their financial reports, institutions prepare various reports including the non-financial results of their activities. The need to present these many different reports prepared by institutions for their stakeholders in a single report with a holistic perspective has revealed integrated reporting. As a result of the need for an internationally operating regulatory body for integrated reports, the International Integrated Reporting Council (IIRC) was established in 2010. IIRC published the International Integrated Reporting Framework in 2013. Since this date, the development of integrated reporting has accelerated around the world and the number of companies publishing integrated reports has increased day by day.

Purpose

The aim of this study is to determine the extent to which the annual reports published by the participation banks in our country comply with the content elements and guidelines specified in the International Integrated Reporting Framework over the years. For this purpose, an analysis was made of how compatible the information presented in the annual reports of the five participation banks operating in our country is with integrated reporting, and to what extent the information requested in the integrated reports is included in the existing reports.

Method

In the research, annual reports of participation banks were subjected to content analysis, which is a qualitative research method. In this context, annual reports of participation banks were obtained from their official websites and analyzed according to the criteria stated below. Two different criteria were used in the content analysis of the annual reports of participation banks in terms of the guiding principles and content elements included in the International Integrated Reporting Framework. While scoring in content analysis, 0 points are given if there is no explanation in the annual report for each principle included in the criteria, 1 point is given if there is an explanation but not sufficient, and 2 points are given if a sufficient explanation is made. The integrated report compliance score of the annual reports of participation banks is calculated to be between 0 and 1. It is concluded that annual reports with an integrated report compliance score higher than 0.50 are in compliance with the International Integrated Reporting Framework.

Findings

As a result of the research, it has been determined that the annual reports published by the 5 participation banks within the scope of the research for each of the three years are compatible with the International Integrated Reporting Framework. The participation bank with the highest integrated report compliance score was Kuveyt Türk Participation Bank for 2018 and 2019, and Albaraka Türk Participation Bank for 2020. Ziraat Participation Bank and Vakıf Katılım Bank were the participation banks with the lowest integrated report compliance score for all three years. For all three years, the “Materiality” and “Consistency and Comparability” principles were the highest scoring guidelines, while the lowest scoring guideline was “Stakeholder Relationships”.

HİZMET HATASI, HİZMET TELAFİSİ VE ATIF TEORİSİ: KAVRAMSAL BİR ÇALIŞMA*

Selman TEMİZ¹
Ramazan KURTOĞLU²

Atıf/©: Temiz, S. ve Kurtoglu, R. (2021). Hizmet hatası, hizmet telafisi ve atif teorisi: kavramsal bir çalışma. *Hitit Sosyal Bilimler Dergisi*, 14(2), 360-383. doi: 10.17218/hititsbd.975219

Özet: Hizmet sektöründe faaliyette bulunan işletmeler hizmet hataları karşısında uygun telafi stratejileri uygulamak durumundadırlar. Yapılan literatür incelemesinde hizmet hatası ve hizmet telafisi konusunda Türkçe literatürde yapılan çalışmaların yabancı literatüre göre oldukça kısıtlı olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca yabancı literatürde yapılan çalışmalarda elde edilen sonuçların hizmet alt sektörlerine ve kültürlere göre değişebileceği vurgulanmaktadır. Bu kapsamda bu çalışmanın amacı, hizmet hatası ve hizmet telafisi kavramlarının pazarlama literatüründe diğer teorilere göre nispeten daha az ele alınmış olan atif teorisi bağlamında ele alınmasıdır. Çalışmada hizmet hatası, hizmet telafisi ve atif teorisi hakkında kavramsal bilgiler verilmiştir. Ek olarak, söz konusu kavramlar arasındaki ilişki tartışılarak hizmet hatası ve hizmet telafisini atif teorisi temelinde değerlendiren Türkçe literatür incelenmiştir. Çalışmanın sonunda hizmet pazarlaması alanında yapılabilecek gelecek çalışmalara temel oluşturabilecek öneriler sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Hizmet Sektörü, Hizmet Hatası, Hizmet Telafisi, Atif Teorisi

Service Failure, Service Recovery and Attribution Theory: A Conceptual Study

Citation/©: Temiz, S. and Kurtoglu, R. (2021). Service failure, service recovery and attribution theory: a conceptual study. *Hitit Journal of Social Sciences*, 14(2), 360-383. doi: 10.17218/hititsbd.975219

Abstract: Firms operating in service industry are required to implement appropriate recovery strategies against the service failure. It has been determined that the studies in the Turkish literature on service failure and service recovery are quite limited compared to the foreign literature. In addition, it is emphasized that the results obtained in the studies conducted in the foreign literature may vary according to the service sub-sectors and cultures. The aim of this study is to contribute to the literature by discussing the concepts of service failure and service recovery on the basis of different theories. In this context, the aim of the study is to discuss the concepts of service failure and service recovery in the context of attribution theory, which is relatively less discussed in the marketing literature compared to other theories. For this purpose, service failure and service recovery are discussed in the context of attribution theory. In this study, conceptual framework of the service failure, service recovery and attribution theory is presented. In addition, the relationship between these concepts is addressed and the Turkish literature examining service failure and service recovery on the basis of attribution theory is reviewed. At the end of the study, suggestions that can form a basis for future studies in the field of service marketing are presented.

Keywords: Service Industry, Service Failure, Service Recovery, Attribution Theory

Teorik Makale / Theoretical Article

Makale Geliş Tarihi / Submitted: 27.7.2021 Makale Kabul Tarihi / Accepted: 28.11.2021

*Bu makale Yozgat Bozok Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü'nde Doç. Dr. Ramazan KURTOĞLU danışmanlığında Selman TEMİZ tarafından hazırlanmakta olan doktora tezinden türetilmiştir.

¹Sorumlu Yazar, Öğr. Gör., Yozgat Bozok Üniversitesi, Yozgat Meslek Yüksekokulu, Finans, Bankacılık ve Sigortacılık Bölümü, selman.temiz@bozok.edu.tr, <http://orcid.org/0000-0001-7899-9625>

²Doç. Dr., Yozgat Bozok Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, r.kurtoglu@bozok.edu.tr, <http://orcid.org/0000-0001-7213-0400>

1. GİRİŞ

Küreselleşme başta olmak üzere bireylerin refah seviyesinde yaşanan artış, bilgi ve iletişim teknolojilerinde gerçekleşen ilerlemeler, gelişen teknolojilerin günlük hayatta kullanım alanlarının çeşitlenmesi, kişiler ve toplumlar / topluluklar arası iletişimin yaygınlaşması, bilgiye ulaşımın her geçen gün daha da kolaylaşması gibi etkenler işletmeler arasında yaşanan rekabetin şiddetinin gittikçe artmasına sebep olmaktadır. Her geçen gün değişen çevre koşulları işletmeler ve tüketiciler için yeni fırsatları ve tehditleri beraberinde getirmektedir. İşletmeler için kritik öneme sahip, rekabet koşulları, teknolojik yeniliklere uyum sağlayabilme, finansal imkânlara erişim gibi hususların dışında oldukça önemli olan bir diğer önemli husus da hedef kitledeki tüketicilerin, üründen beklentileri noktasında yaşanan değişimlerdir. Tüketici talep ve isteklerindeki değişime uyum gösterme kabiliyetine sahip işletmeler pazarda bir adım öne çıkma şansını yakalayabilirken değişime uyum gösteremeyen çoğu işletme ise mevcut pozisyonunu kaybedebilmekte ve hatta iflasa kadar gidebilecek bir süreç ile karşı karşıya kalabilmektedir. Bu noktada işletmelerin başarı ya da başarısızlığını belirleyen en önemli unsurlardan biri hiç şüphesiz tüketicilerdir. Tüketici kendisi için belirlemiş olduğu değer kriterlerine uygun ürünler ile bulunduğu tatmin olmakta ve böylelikle nerdeyse tüm işletmelerin temel hedefleri arasında yer alan müşteri memnuniyeti yakalanabilmektedir.

Müşteri memnuniyeti, tekrar eden satın alma davranışı, pozitif ağızdan ağıza iletişim (WOM) ve sadakat gibi işletme için rekabet avantajı yaratacak pek çok unsurun ön koşulu olarak değerlendirilmektedir. Zehrer'e (2009) göre herhangi bir işletmenin rekabet başarısı nihai olarak müşteri memnuniyetine ve yaşanan deneyimin kalitesine bağlıdır. Dolayısıyla işletmeler müşteri memnuniyeti konusunda sonu gelmeyen bir çaba içerisinde faaliyetlerini sürdürmek durumundadırlar. Müşteri memnuniyetinin oluşturulması noktasında ise üretilen ürünün hatasız ya da sunulan hizmetin kusursuz olması kritik bir başarı faktörü olarak işletmelerin karşısına çıkmaktadır. Ancak işletmeler her ne kadar hatasız bir ürün ile tüketicilerinin karşısına çıkmak isteseler de bu isteğin önünde birtakım engeller bulunmaktadır. Dünyanın en mükemmel sistemlerine sahip işletmeleri ya da dünyanın en bilinen ve köklü markaları dahi ürettikleri ürünlerde ya da sundukları hizmetlerde birtakım aksaklıklar ile karşılaşabilmektedirler. Bu noktada emek yoğun özelliğinden dolayı insan etkileşiminin daha fazla olduğu hizmet sektörü diğer sektörlerle kıyasla hata ile karşılaşma olasılığı daha yüksek bir sektör olarak değerlendirilmektedir (Hess ve diğerleri, 2003, s.127; Murphy ve diğerleri, 2015, s.3). Literatürde hizmet sektöründe gerçekleşen aksaklıklar "hizmet hatası" olarak isimlendirilmektedir. İngilizce literatürde karşılığı "service failure" olarak ifade edilen bu kavram, Türkçe literatürde "hizmet başarısızlığı" ya da "hizmet aksaklığı" gibi birden fazla şekilde kullanılmaktadır. Bu çalışmada ise hizmetin kusursuz olması önündeki engelleri ifade etmek için "hizmet hatası" kavramı kullanılacaktır.

Koç (2019) tarafından turizm ve konaklama işletmelerinde hizmet hataları ile ilgili yapılan literatür çalışmasının sonuçlarına göre, hizmet hatası teorisi olarak özellikle "algılanan adalet" teorisi kapsamında değerlendirilmiş olup konunun farklı teoriler bağlamında ele alınmasının gerekliliği vurgulanmaktadır. Hizmet hatası ve hizmet telafisi kavramlarının incelenebileceği diğer teoriler arasında, bireylerin günlük hayatlarında karşılaştıkları olumsuz durumlara yönelik bireylerde oluşan tutum ve davranışların açıklanmasında faydalı bir teori olarak nitelendirilen "atıf teorisi" ön plana çıkmaktadır. Koç'un (2019) literatür incelemesi sonucunda elde ettiği verilere göre, atıf teorisi, hizmet hatası başta olmak üzere hizmet pazarlaması çalışmalarında %9,2'lik oran ile en az kullanılan teori olarak tespit edilmiştir. Bu nedenle atıf teorisi temelinde yapılacak çalışmaların zenginleştirilmesi ve tüm hizmet sektörünü kapsayıcı şekilde ilerletilmesi

gerekmektedir. Diğer taraftan kaliteli hizmet sunumları ile bilinen ve hizmet işletmeleri arasında başarı sıralaması olarak ilk sıralarda yer alan hizmet işletmelerinin dahi önleyemediği hizmet hataları konu ile ilgili yapılan çalışmaların genişletilmesini zaruri hale getirmektedir. Hizmet hatalarının tam olarak önlenememesi işletmelerin hata sonrasında müşteri kaybı yaşamalarına yol açmaktadır. Dolayısıyla hizmet hatalarının tam olarak önlenemediği durumlarda hizmet hatası yaşayan müşterilerin sahip oldukları davranış ve tutumlar hakkında detaylı bilgilere ihtiyaç duyulmaktadır. Böylece yaşanabilecek müşteri kayıplarını önleyebilme konusunda farklı stratejiler geliştirilebilmesi mümkün olabilecektir. Dolayısıyla hizmet hatası, hizmet telafisi ve atıf teorisi kavramlarına yönelik bütüncül bir bakış açısı sunarak söz konusu kavramların birbirleri olan ilişkisine çerçeve oluşturabilecek bir çalışmaya gerek duyulduğu değerlendirilmektedir. Bu amaç doğrultusunda çalışmanın ilerleyen bölümlerinde hizmet hatası, hizmet telafisi ve atıf teorisi kavramları ile ilgili bilgiler verildikten sonra söz konusu kavramların birbirleri olan ilişkisinden bahsedilmiş, ulusal literatür değerlendirilmiş ve hizmet hatası ve hizmet telafisi başta olmak üzere atıf teorsinin pazarlama alanında hangi konularda çalışılabileceği konusunda gelecek çalışmalar için öneriler sunulmuştur.

2. HİZMET HATASI

Genel olarak hizmetler süreç temelli bir yapıya sahiptirler. Fiziksel ürünler bir fabrikada önceden üretilip tüketiciye sunulabilirken hizmetler, tüketicilerin hizmet işletmesinin üretim kaynakları ile etkileşime girdiği bir süreçte üretilmektedir. Bazı durumlarda sunulacak hizmetin bir kısmı müşteriler sürece girmeden önce hazırlanabilme şansına sahip olsa da, özellikle hizmet kalitesi algısı ve memnuniyet açısından hizmet sürecinin en can alıcı kısmı müşterilerle etkileşim içinde ve onların mevcudiyetinde gerçekleşen kısımlardır. Bu nedenle, müşterinin bir hizmet bağlamında ne tükettiği, fiziksel mallar bağlamında gerçekleşen tüketiminden farklıdır. Dolayısıyla hizmet pazarlamacılarının büyük çoğunluğu, bir hizmet tüketiminin sonuç tüketiminden ziyade süreç tüketimi olduğu gerçeğini savunmaktadır (Lovelock ve Wright, 2001, s.32).

Bu noktada işletmelerin tüketiciler için eşsiz bir deneyim oluşturabilmeleri ve rakiplerinden farklılaşabilmeleri için hizmet sunum sürecinin herhangi bir aksaklığa uğramadan tamamlanması oldukça önemlidir. Ancak özellikle süreç odaklı bir tüketim ve hizmet sunumunun yüksek insan etkileşimli bir içeriğe sahip olması tüm hizmet sektörü açısından hizmet sunumu sürecinde birtakım aksaklıkların yaşanmasını kaçınılmaz bir hale getirmektedir (Colgate ve Norris, 2001, s.215; Michel, 2001, s.20; Weun ve diğerleri, 2004, s.133; Desai ve De Souza, 2015, s.186; Lee, 2018, s.276; Zeithaml ve diğerleri, 2018, s.179, Babin ve diğerleri, 2021, s.1). Hizmetler, özünde sahip oldukları etkileşimli yapıları ve insana olan aşırı bağımlılıkları nedeniyle katı bir üretim süreci olarak yönetilememektedir (Vargo ve Lusch, 2004, s.2). Yoo ve diğerleri (2006) hizmetlerin benzersiz doğası göz önüne alındığında aksaklıkların her gün yaşanabileceğini belirtmektedir. Oldukça geniş bir alana yayılan söz konusu aksaklıklar literatürde “hizmet hatası” olarak isimlendirilmektedir. Konunun özellikle hizmet işletmeleri açısından taşıdığı önem araştırmacıların da ilgisini çekmektedir (Grégoire ve Mattila, 2020). Yirminci yüzyılın son çeyreğinden itibaren incelenmeye başlayan hizmet hatası ve hizmet hatası ile ilişkili pek çok kavram halen pazarlamanın en önemli araştırma konuları arasında yer almaktadır (Keiningham ve diğerleri, 2014, s.415; Shams ve diğerleri, 2020, s.267). Bagherzadeh ve diğerleri (2020) hizmet hatası konusunun pazarlamanın en yoğun çalışılan alanları arasında yer almaya devam ettiğini belirtmektedir.

Hizmet hatası bir hizmetin sunumu sırasında ortaya çıkan her türlü hata, eksiklik, arıza, kusur veya sorun olarak tanımlanmaktadır (Kelley ve diğerleri, 1993; Baker, 2017). Berry ve Parasuraman (2004) hizmet hatasını, müşteri ile hizmet sağlayıcı arasındaki güveni kıran

herhangi bir aksaklıktan kaynaklanan hizmet sonucu olarak tanımlanmaktadır. Maxham'a (2001) göre hizmet hatası, müşterilerin bir işletmedeki deneyimi esnasında hizmetle ilgili yaşadığı sorunlardır. Bir diğer tanımda ise hizmet hatası; sunulan hizmetin müşterilerin beklentilerini karşılama yeteneğinden yoksun olması durumu olarak açıklanmaktadır (Bell ve Zemke, 1987; Lovelock ve Wright, 2001; Hess ve diğerleri, 2003, Sparks ve Fredline, 2007; Lai, 2007; Kazi ve Prabhu, 2016; Lee, 2018; Zeithaml ve diğerleri, 2018; You ve diğerleri, 2020). Hizmet hatası sunulan hizmetin müşterinin "tolerans bölgesinin" altına düşmesine neden olan her bir durumdur (Holloway ve Beatty, 2003).

Hizmet hatası kavramının işletmeler ve araştırmacılar için oldukça önemli bir konu olmasının başlıca nedeni, doğrudan müşteri memnuniyetini ve hizmet kalitesini etkileyen bir durum olmasından kaynaklanmaktadır. İşletmeler her ne kadar kusursuz bir hizmet sunma çabası içerisinde olsalar da, emek yoğun bir sektör olmalarının yanı sıra çalışan ve müşteri etkileşiminin yüksek seviyede olması hataları kaçınılmaz hale getirmektedir. Tax ve diğerlerine (2006) göre, hizmet işletmelerinde çalışan-müşteri etkileşimi o kadar yüksektir ki, müşteriler ortak yapımcı ya da ortak üretici olarak görülmektedir. Bu nedenle en iyi hizmet sağlayıcılar bile hizmet sunumunda hatalarla karşılaşabilmekte ve bu hataların ne zaman meydana gelebileceği de çoğu zaman önceden tahmin edilememektedir (Chetta, 2014, s.23). Bu başarısızlığın en temel nedeni, hizmet üretiminin mekanik bir üretim sürecine kıyasla sahip olduğu emek yoğun doğasıdır. Bireyselleştirilmiş ürünlerin her müşteri için eşzamanlı olarak üretildiği ve tüketildiği hizmet sektöründe (Hess ve diğerleri, 2003) heterojenite oldukça yüksektir ve bu durum hizmetlerin en temel ve ayırt edici özellikleri arasında yer almaktadır (Zehrer, 2009, s.334). Berry ve Parasuraman'a (2004) göre, hizmet sektörünün sahip olduğu emek yoğun yapı üretim süreçleri sonucunda oluşturulan çıktıların mekanik süreç sonuçlarına göre oldukça heterojen bir yapıya sahip olmasına neden olmaktadır. Uygulanan hizmet kalitesi sistemleri ne kadar iyi olursa olsun işletmeler hizmet sunumu esnasında ortaya çıkabilecek hata olasılığını ortadan kaldıramamaktadırlar (Goodwin ve Ross, 1992, s.149). Ayrıca araştırmacılara göre bir hizmet sunumunda "mutlak sıfır hatayı" hedeflemek katı ve gerçekçi olmayan mantıksız bir yaklaşım olarak değerlendirilmektedir (Hart ve diğerleri, 1990, s.149). Sonuç olarak her ne kadar kalitenin birinci kuralı ilk seferde doğru yapmak olsa da tüm çabalara rağmen hizmet sunumunda birtakım aksaklıklar yaşanması engellenememektedir (Choi ve Mattila, 2008, s.25; McCollugh, 2009, s.39; Murphy ve diğerleri, 2015, s.3). Bu noktada yaşanan hizmet hatası sonrasında oluşacak olan müşteri davranış ve tutumlarının işletmenin lehine olacak şekilde dönüştürülmeye çalışılması gerekmektedir.

Hizmet hatası yaşayan bir müşterinin hata sonrasında nasıl bir davranış göstereceği müşteri için de işletme için de kritik bir süreci temsil etmektedir. Müşteriler hata sonrasında nasıl davranacaklarını bilememek, göstermek istedikleri tepkiyi göstermekten çekinmek, durumu zoraki de olsa kabullenmek gibi pek çok gerekçe nedeniyle farklı davranış ya da tutum içerisinde olabilirler. İşletmeler için hata sonrasında müşterilerin ne tür davranışlar sergileyebileceklerini bilmek durumu düzeltmek açısından oldukça önemlidir. Yapılan araştırmalar, müşterilerin şikâyetinde bulunma konusunda isteksiz olduklarını ve sadece çok az bir kısmının şikâyetçi olduğunu göstermektedir. TARP (Technical Assistance Research Programs Inc.) tarafından gerçekleştirilen 2007 tarihli büyük ölçekli bir tüketici davranışı araştırmasının sonuçları, tüm katılımcıların %85'inin aldıkları hizmetten memnun olmadıkları halde hiçbir eylemde bulunmadığını ancak insanların büyük çoğunluğunun kendi hizmet hatası deneyimlerini diğer insanlara anlattığını ve bunun da olumsuz WOM ile sonuçlandığını göstermektedir (Ekiz ve diğerleri, 2012, s.97).

Benzer şekilde normal koşullar altında işletmelerin mutsuz müşterilerinin %96'sından haberdar olmadıkları ve bu müşterilerin %91'inin de tekrar aynı işletmeyi tercih etmeme eğiliminde olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca bir hizmet işletmesinin çok memnun müşterilerinin %96'sı aynı hizmeti aynı hizmet işletmesinden geri satın alacak ve %91'i bu belirli hizmet işini başka kişilere tavsiye edecektir. Ancak, bu rakamlar sadece memnun olan müşteriler için %52 ve %36'ya, tarafsız veya memnun olmayan müşteriler için sırasıyla %7 ve %4'e düşmektedir (Koç, 2018, s.288-289; Jiang, 2020, s.509). Normal koşullar altında, TARP (2007) çalışmasının gösterdiği gibi, bir işletme memnuniyetsiz müşterilerinin yalnızca %4'ünden haber alırken, kalan %96'sı işletmeden ayrılmaktadır. Bu memnuniyetsiz müşterilerden %91'i başka işletmelere geçmektedir ve pek çok işletme memnuniyetsiz müşterilerinden habersizdir (Swanson ve Hsu, 2009). Glasly'nin 2018 Müşteri Hizmetleri Beklenti Anketi'ne göre, katılımcıların %92'si, üç veya daha az hizmet hatasından sonra bir işletmeden geri alım yapmayacaklarını belirtmektedirler. Bunların %26'sı, ilk hizmet hatası deneyiminden sonra satın almayı bırakacaklarını bildirmişlerdir (Shams ve diğerleri, 2020, s.266).

Hizmet hatasına verilen müşteri tepkileri, memnuniyet ve memnuniyetsizlik ile birlikte, duygusal ve davranışsal tepkileri de kapsamaktadır (Sparks ve Fredline, 2007). Müşteri, hizmet hatası sonrasında; öfke, mutsuzluk ve pişmanlık gibi bir dizi olumsuz duygu yaşayabilmektedir (Bonifield ve Cole, 2007, s.96). Hizmet hatası ve sonrasında müşterilerin gösterdikleri davranışlar ve niyetler üzerine yapılan çalışmalar da, müşterilerin genellikle; memnuniyetsizlik, işletmeyi değiştirme, şikâyet etme, işletmeye karşı duyulan güvenin azalması, gelecekte tekrar satın almama ve olumsuz WOM gibi işletme başarısı üzerinde doğrudan etkisi bulunan davranışlarda buldukları gözlemlenmiştir (Boshoff, 1997, s.115; Brady ve diğerleri, 2002, s.28; Kim ve Chen, 2010, s.97; Srivastava ve Gosain, 2020, s.99). Müşterilerin hizmet hatasına verecekleri tepki hatanın şiddeti, işletme ile daha önce yaşanan hata geçmişi, hatanın sebebi, hatanın türü gibi faktörlere bağlı olarak değişmektedir (Weun ve diğerleri, 2004).

Diğer taraftan müşterilerin hizmet hatalarına karşı tepkileri görünür olabilir veya olmayabilir. Bu noktada görünür sonuçlar sadık bir müşterinin kaybını; görünmez sonuçlar ise potansiyel müşterilerin kaybını içermektedir. Potansiyel müşteriler kaybedilebilir çünkü onlar, memnuniyetsiz müşterilerin olumsuz WOM'undan büyük ölçüde etkileneceklerdir. Bununla birlikte, tıpkı hizmetlerin heterojenlik özelliği gibi, müşterilerin hizmet hatalarına tepkileri de büyük ölçüde heterojen bir yapıya sahiptir ve değişebilmektedir. Örneğin konaklama hizmetlerinin türüne ve müşterilerin yaşına bağlı olarak, hizmet hatalarına verilen yanıtların önemli ölçüde farklılık gösterdiği bilinmektedir (Koç, 2018). Bu noktada işletmeler için önemli olan hizmet hatası ile azalan müşteri memnuniyetinin uygun hizmet telafi stratejileri ile yeniden sağlanmasıdır.

3. HİZMET TELAFİSİ

Hizmet telafisi, memnun olmayan müşterilerin olumsuz deneyimlerinden sonra sorunlarını çözmek ve nihayetinde bu müşterileri elde tutmak için tasarlanmış eylemleri içermektedir (Desai ve De Souza, 2015, s.187). Hizmet telafisi, bir işlemenin hizmet hatası yaşamış bir müşteriyi elde tutmak için müşterinin şikâyetine yanıt verdiği bir süreçtir (Van Vaerenbergh ve diğerleri, 2019). Hizmet telafisi, hizmet organizasyonunun ve çalışanlarının, hizmet performansındaki eksikliklerden dolayı müşteriler tarafından yaşanan "kayıpı düzeltmek, değiştirmek ve eski haline getirmek" için gerçekleştirdiği eylemleri ve etkinlikleri kapsamaktadır (Hess ve diğerleri, 2003, s.129). Lovelock ve Wright (2001) hizmet telafisini; bir hizmet hatasından sonra bir işletme tarafından hatayı düzeltmek ve müşterinin iyi niyetini korumak için gerçekleştirdiği sistematik çabalar olarak tanımlamaktadırlar. Hizmet telafisi sürecinde işletmeler, olumsuz bir olayı olumlu

bir sonuca dönüştürmeye çalışmaktadır (Huang ve diğerleri, 2020, s.2440). Her ne kadar hataları tamamen ortadan kaldırmak mümkün olmasa da bir hizmet hatasının ardından iyi bir hizmet telifisi sağlamak, müşterinin tutumsal ve davranışsal sonuçları üzerinde etkili olduğundan işletmeler için oldukça önemli bir hedef haline gelmiştir (Lee, 2018, s.277; Babin ve diğerleri, 2021, s.1).

Hizmet telifisi ayrıca bir hizmet hatasının meydana geldiği ancak müşterinin şikâyet etmediği durumları da içermektedir. Bu nedenle şikâyet yönetimi konusundan temel olarak ayrılmaktadır (Murphy ve diğerleri, 2015, s.3). Hem şikâyet yönetimi hem de hizmet telifisi, karşılaşılan hizmet hatalarına dayanmaktadır. Bununla birlikte, şikâyet yönetimi, firmanın bir müşteri şikâyetine verdiği tepkiye dayanırken, hizmet telifisi aynı zamanda firmanın başarısız bir hizmet karşılaşmasına anında tepki verme yeteneğini de ele alarak müşterinin şikâyetinde bulunmasına gerek bırakmadan memnuniyet sağlamaktadır (Miller ve diğerleri, 2000). Bir hizmet hatası nedeniyle memnuniyetsizlik yaşayan birçok müşteri şikâyet etmeye isteksiz olduğu için, proaktif hizmet telifisi çabaları (hizmet hatası anında sorunların çözülmeye çalışılması) bir hizmet hatasının olumsuz sonuçlarını en aza indirmek için en etkili yoldur (Lewis ve Spyropoulos, 2001, s.37; Michel ve Meuter, 2008, s.442). Yaşanan hizmet hataları müşterilerde güvensizlik oluşmasına katkıda bulunarak işletmeye olan güveni etkilediğinden, etkili bir hizmet telifisi, müşterilere işletmenin sorunu düzeltmeye muktedir ve istekli olduğunu hissettirme fırsatı olarak değerlendirilmelidir (Achrol, 1991).

Müşteriler, tatmin edici hizmetlerin sunulmasından ziyade hizmet hatalarına ve telafi süreçlerine duygusal olarak daha fazla dahil olma eğilimindedirler ve genellikle bir hizmet hatasının kendisinden çok bir telafi başarısızlığından daha fazla memnuniyetsiz kalmaktadırlar (Bitner ve diğerleri, 1990). Beklenti teorisi ve asimetrik onaylama teorisi, olumsuz performansların müşteriye olumlu performanslardan daha fazla etkilediğini öne sürmektedir. Benzer olarak bir olayla ilgili olumsuz bir deneyim yaşayan bireyler, olumlu bir deneyim yaşamış olanlara göre söz konusu olumsuz deneyimi daha detaylı ve doğru hatırlamaktadırlar (Levine ve Bluck, 2004; Koç, 2017). Bu nedenle müşteri tarafında bir birim kayıp, bir birim kazançtan daha belirgin olmakta olup müşteriler bir hizmet hatasını takip eden telafi çabasına daha fazla dikkat etmekte ve daha kolay hatırlamaktadırlar (Maxham ve Netemeyer, 2002). Buna ek olarak Wangenheim (2005), müşterilerin bir işletmeyi değerlendirirken olumlu bilgilere karşı olumsuz bilgilere daha duyarlı olduklarını belirtmektedir. Benzer şekilde, Chang ve Wu (2014), olumsuz bilginin, tüketici satın alma kararları üzerinde olumlu bilgiden daha büyük ve belirleyici bir etkiye sahip olduğuna dikkat çekmektedir.

Her ne kadar hizmet hatasının kaçınılmaz olsa da uygun telafi stratejileri işletmelere büyük faydalar sağlayabilmektedir. Akdu (2017) uygun telafi stratejilerinin işletmelere olan faydalarını, müşteri memnuniyeti, müşteri elde tutma, güven, sadakat, olumlu WOM, yüksek kalite algısı, yüksek kurumsal imaj, karlılık ve rekabet avantajı olarak sıralamaktadır. Bu noktada söz konusu faydaların elde edilebilmesi için uygun telafi stratejilerinin belirlenmesi gerekmektedir. Uygun telafi stratejileri için ise müşterilerin telafi beklentilerinin iyi anlaşılması gerekmektedir. Aksi takdirde beklenti ile örtüşmeyen telifler ikinci bir hayal kırıklığının yaşanmasına neden olabilmektedir. Müşterilerin telifiye ilişkin beklentileri, hizmet hatası deneyiminden önce hizmete dair beklentilerinden daha büyük olduğu için hizmet telifisi stratejilerinin etkin bir şekilde uygulanması ve yönetilmesi gerekmektedir (Lee, 2018). Hizmet hataları meydana geldiğinde, hizmet sağlayıcının tepkisi potansiyel olarak ya bir müşteri bağına güçlendirebilir ya da iyi yönetilemediği takdirde görünüşte küçük bir dikkat dağınıklığını büyük bir olaya dönüştürebilir. Bir işletmenin müşteriyi elde tutma oranını %20 oranında iyileştirmesinin kâr üzerindeki

---

maliyetleri %10 düşürmekle aynı etkiye sahip olduğu göz önüne alındığında, yöneticilerin hata ve telafileri dikkatlice düşünmesi ve hataların üstesinden gelmek için yerleşik bir hizmet telafisi planına sahip olması zorunludur (Hoffman ve Kelley, 2000). Torres ve Kline'a (2006) göre, müşterilerle onları elde tutarak uzun süreli ilişkiler kurmak, yeni müşteriler edinmekten daha kârlıdır.

Bu nedenle uygun telafi stratejilerinin belirlenmesi büyük önem taşımaktadır. Uygun telafi stratejilerinin belirlenebilmesi için ise müşterilerin gerçekleşen hizmet hatası sonrasında sahip oldukları algıların işletmeler tarafından doğru bir şekilde yorumlanması gerekmektedir. Bu noktada müşterilerin hata sonrası algılarının belirlenmesi için uygun teorilerden biri olarak literatürde yer bulan "atıf teorisi" ön plana çıkan teoriler arasında yer almaktadır.

4. ATIF TEORİSİ (ATTRIBUTION THEORY)

Yaşanılan sürece olaylar, gerçekler, insanlar ve davranışlar incelenmekte ve onlar hakkında geçici ve / veya kalıcı zihinsel algılar yaratılmaktadır. Sahip olunan bu algılar birbiri ile uyumlu olarak şekillense de olaylara ve kişilere yönelik tutum ve davranışları farklı boyutlarda etkileyebilmektedir. Bu nedenle olaylara, gerçeklere ve insanlara yönelik davranışların araştırılması sosyal psikoloji çalışmalarının en önemli alanlarından biri olmuştur. Bu çalışmalar sonucunda ortaya çıkan bazı çıkarımlar, "Atıf Teorisi (Attribution Theory)" adı verilen teorik bir yaklaşımla açıklanmaya çalışılmıştır (Gürses, 2008, s.360-361; Şimşek ve Koçak, 2020, s.71). Türkçe literatürde "atıf teorisi", "atfetme teorisi", "yükleme kuramı", "yükleme teorisi", "ilişkilendirme teorisi" olarak isimlendirilen teori, bu çalışma kapsamında "atıf teorisi" olarak kullanılmıştır.

Günlük yaşam içerisinde insanlar olayların altında yatan nedenleri aramakta, davranışların ve durumların arkasındaki mantığı anlamaya çalışmaktadırlar (Ay ve Kahraman, 2018). Başta psikologlar olmak üzere farklı alanlardan birçok araştırmacı, insanların bilgiyi nasıl yorumladığını ve geçmiş olaylara göre nasıl tepki verdiklerini açıklamayı amaçlamıştır (Yakut, 2018). İnsanoğlunun bu şekilde bir nedensel yargıya varma çabası, çevrelerini anlama, kontrol etme ve tahmin etme gereksiniminden kaynaklanmaktadır (Van Vaerenbergh ve diğerleri, 2014). Bu noktada atıf teorisi; bireylerin, olayların nedenlerini işleme şeklini açıklamak için bir çerçeve sağlamaktadır (Choi ve Cai, 2017, s.1). Atıf teorisi; belirli bir olayın veya sonucun neden ortaya çıktığını (nedensellik) ve bu olayla ilişkili tepkisel olarak ortaya çıkan davranışları açıklamakla ilgilenmektedir (Weiner, 2000). Atıf teorisi; insanları, eylemlerin ve davranışların nedensel çıkarımlarından (yani belirli bir olay veya duruma atfedilebilen nedenlerden) etkilenen rasyonel bilgi işlemcileri olarak görmektedir (Weiner, 1980; Folkes, 1984). Hastie'ye göre (1984) atıf teorisi, bireylerin olayların nedenlerini işleme şeklini açıklamak için bir çerçeve sağlayan ve özellikle olumsuz koşulların sonuçlarını yorumlamak için yararlı bir araçtır. Atıf teorisi, hangi bilgilerin toplandığı ve nedensel bir yargı oluşturmak için nasıl birleştirildiği ile ilgilenmekte olup insanların yaşadıkları ya da şahit oldukları davranışları ve olayları nasıl anlamlandırdığı ile ilgilenmektedir (Yakut, 2018, s.352).

Atıf teorisi ilk olarak Fritz Heider'in *Kişilerarası İlişkiler Psikolojisi* adlı kitabının yayınlanmasıyla doğmuştur (Weiner, 2000, s.382). Heider'in temelini oluşturduğu atıf teorisi daha sonrasında özellikle sosyal psikoloji alanında pek çok araştırmacı tarafından incelenmeye devam etmiştir. Bugün atıf teorisinin gelişiminde etkili olan altı araştırmacı ve yaklaşımdan söz edilmektedir (Gürses, 2008, s.363). Bunlar; (1) Heider'in naif veya sağduyu psikolojisi (common sense psychology), (2) Jons ve Davis'in karşılıklı çıkarımlar (correspondent inferences) teorisi, (3) Kelley'in birlikte değişme (covariation) ve nedensel şema teorileri, (4) Schacter ve Singer'in

---

duygusal kararsızlık (emotional lability) kuramı, (5) Bem'in benlik idraki (self-perception) kuramı ve (6) Weiner'in başarıya motivasyonu kuramıdır.

Söz konusu atıf teorilerinin her biri insanların neden arayışına farklı bir bakış açısı sunmakla beraber hepsinde de ortak bazı noktalar bulunmaktadır. Teorilerin ortak noktaları (Dubinsky ve diğerleri, 1989, s.10); (1) İnsanlar kendi davranışlarının ve başkalarının davranışlarının nedenlerini belirlemeye çalışmaktadırlar. (2) Bireyler davranış için sistematik bir şekilde nedensel açıklamalar yapmaktadırlar. (3) Bireylerin yaptığı atıfların gelecekteki davranış veya etkileşimler için temel oluşturacak sonuçları bulunmaktadır.

Teorinin kurucusu olan Heider (1958) bir bireyin dünyaya ilişkin sahip olduğu düşüncelerinin ya da açıklamalarının anlaşılmasının değerli olduğunu ileri sürmektedir. Bu fenomenolojik yaklaşım, o dönemde popüler olan pek çok davranışçı teorilerle tezat oluşturmasına rağmen Heider, insanların nasıl nedensel çıkarımlar yaptığını analiz etmek için yöntemler denemiş ve nedenlerin türleri veya kategorileri arasında ayırım yapmıştır. Heider, insanların aynı bir sosyal psikolog gibi çevrelerinde gerçekleşen durumlar ve diğer insanların davranışları hakkında nedensel çıkarımlarda bulunduğunu ileri sürmektedir. Heider'in geliştirdiği teoride, bir kişinin herhangi bir faaliyetteki başarı veya başarısızlıkla ilgili sahip olduğu algısının, kişinin gelecekte söz konusu faaliyette bulunmak için göstereceği çabanın miktarını belirleyeceği ileri sürülmektedir. İnsanların gelecekte öngörülebilirliği artırmak için olayların nedenlerini bulma eğiliminde olduğunu varsayan Heider, çevresel (dış) ve kişisel (iç) faktörlerin kombinasyonunun insanların olaylara yönelik nedensel atıfta bulunma şeklini etkilediğini ileri sürmektedir (Choi ve Cai, 2010, s.730).

Heider'in teorisinde vurgulanan bir diğer unsur ise; insanların nedensel çıkarımlar yaparken gerçekleşen bir takım "atıf hataları" olduğunu ileri sürmesidir. Söz konusu hatalardan, "temel atıf hatası"; insanların başka bir kişinin davranışını açıklamak için atıfta bulunurken dış faktörlerden ziyade iç faktörlere odaklanmalarınıdır. Diğer bir ifadeyle, kişi kendisi dışındaki herhangi bir tarafın davranışı için atıfta bulunurken, gerçekleşen durum ile ilgili koşullar ya da çevre gibi dış faktörleri görmezden gelmekte ve gerçekleşen durumun nedenini tamamen karşı tarafın iç faktörlerine (yetenek, kişilik özellikleri vb.) dayandırarak atfetmektedir (Kahraman, 2016, s.97). Dolayısıyla böyle bir atfetme sürecinde eksik bir değerlendirme söz konusu olmakta ve elde edilen sonucun yanlış olma ihtimali de artmaktadır. Çünkü bir durumun nedeninin tam olarak anlamlandırılabilmesi için iç ve dış faktörlerin birlikte değerlendirilerek bir sonuca varılması gerekmektedir (Bahar, 2019, s.39). "Aktör-gözlemci etkisi" olarak isimlendirilebilen ikinci hatada, aktörler kendi eylemlerini dış nedenlere atfetme eğiliminde iken ('Yöneticim adaletsiz olduğu için zayıf bir performans değerlendirme notu aldım'), gözlemciler aynı eylemleri kurum içi özelliklere ('Kötü bir performans sergilediği için zayıf bir performans değerlendirme puanı aldı') atfetme eğiliminde olmaktadır. Diğer bir ifadeyle, insanlar davranışlar ile ilgili atıflarını aktör rolünde iken dış faktörlere, gözlemci rolünde iken ise iç faktörlere dayandırarak oluşturabilmektedirler. Bir diğer atıf hatası olarak "kendine hizmet eden atıf hatası" ise; insanların kendi başarılarını bireysel ve iç faktörlere bağladığını, başarısızlıklarının nedenlerini açıklamak için ise dış ve kontrol edilemeyen faktörleri kullandıklarını belirtmektedir. Bu durum "kendine hizmet eden önyargı" olarak da isimlendirilmektedir. Örneğin terfi alan çalışanlar bu başarıyı yetenekleriyle ilişkilendirirken terfi alamayanlar bunu yönetimin adaletsizliğine bağlayabilmektedirler (Hewett ve diğerleri, 2018, s.4).

Atıf teorisi, Heider (1958) ve Kelley (1973) başta olmak üzere çeşitli yazarların eserlerine dayanılarak daha sistematik bir şekilde bilimsel literatüre tanıtılmıştır. Pazarlama ve tüketici davranışı alanında en çok yankı uyandıran ise Weiner'in "Başarıya Motivasyonu Kuramı"

olmuştur (Iglesias, 2009, s.128). Heider, nedenlerin genel özelliklerini tanımlarken (kişisel ve çevresel gibi), Weiner nedensel boyutları veya altta yatan nedensel yapıyı ayrıntılı bir şekilde tanımlayarak daha kesin bir yapı oluşturmuştur. Her ne kadar Weiner'in teorisi başlangıçta başarı davranışına dayansa da, Weiner modeli zamanla daha genel bir insan motivasyonu teorisine genişletmiştir (Folkes, 1988). Weiner, atıf kavramında daha sonra çok sayıda eserde ele alınan çeşitli boyutlara işaret etmektedir. Weiner'in oluşturduğu model sahip olduğu kapsamlı ve farklı bakış açısına dayanan yapısı nedeniyle, pazarlama literatüründeki güncel atıf teorisi çalışmalarının çoğunun temelini oluşturmuştur (Bourdeau ve diğerleri, 2015, s.312). Weiner'a göre atıf teorisini alt boyutları; hatanın kaynağı (locus of causality), kontrol edilebilirlik (controllability) ve sürekliliktir (stability) (Folkes, 1988, s.549).

4.1. Hatanın Kaynağı (Locus Of Causality) – Olaydan Kim Sorumlu?

“Nedensellik Odağı”, “Yörünge” ve “Mahal” olarak da isimlendirilen hatanın kaynağı; özellikle başarısızlıktan kimin sorumlu olduğuna odaklanan boyut olup gerçekleşen durumdan sorumlu tarafın kimliğini ifade etmektedir (Saltık ve diğerleri, 2017, s.163-164). Hatanın kaynağı, yaşanan durumun nedenine atfedilen konum meselesiyle ilgilidir. Bu, dahili bir sebep (neden bireyin kendisinden veya kararlarından kaynaklanabilir) olabileceği gibi harici bir sebep de (çevresel unsurlar) olabilir (Oliver, 1993, s.421). Aslında yapılan dahili-harici atıf ayrımı, bir eylemin sonuçlarının kişinin içindeki veya çevresindeki faktörlere bağlı olduğunu teorileştiren Heider'in atıf teorisinin temelini oluşturan önermesine işaret etmektedir (Weiner, 2000). Hatanın kaynağı boyutu, gerçekleşen durumun veya eylemin kökenini belirtmektedir. Bir nevi “Yaşanılan duruma kim neden oldu?” sorusunun cevabıdır. Yaşanılan durumun kaynağının insanlar için net olmaması, belirsiz bir hata kaynağı oluşturmaktadır (Lee ve Cranage, 2017, s.517). Örneğin, bir dizi kitap rafı, “tüketici bunları yanlış bir şekilde monte ettiği için mi ya da üretici kusurlu bir ürün yaptığı için mi çökmüştür?” sorusunun tüketicideki algısı veya cevabı hatanın kaynağını oluşturmaktadır. Bu örnekte tüketici kullanma talimatını eksik ya da yanlış okumuş olabileceği gibi, işletme eksik parça ya da yanlış üretim de yapmış olabilir. Benzer şekilde iki durumun bir bileşimi de gerçekleşmiş olabilir. Ancak müşteriler genellikle kendi hatalarından daha çok işletmenin hatalarını görmek isteyeceklerdir (Folkes, 1984, s.399). Yaşanan hatadan dolayı kimin suçlanacağı (yani hatanın kaynağı), hatanın sorumluluğunun müşterinin algısına dayalı olarak atfedileceği yeri belirleyecektir. Bu noktada temel atıf hatası uyarınca insanlar, hizmet hatasının nedenini muhtemelen hizmet sağlayıcıya atfedeceklerdir. Bununla birlikte, işletme tarafından gerçekleştirilen zamanında ve uygun bir gerekçe açıklaması ve telafi stratejisi, hatanın müşteri tarafından doğru değerlendirilmesini etkileyebilmektedir (Koç ve diğerleri, 2017).

4.2. Kontrol Edilebilirlik (Controllability) – Olayın Gerçekleşmesi Üzerindeki Hâkimiyet Kimin?

Gerçekleşen herhangi bir durumun nedeni isteğe bağlı (seçim dahilinde olabilir) veya istem dışı (kısıtlamalar vs.) olabilir (Folkes, 1984, s.399). Kontrol edilebilirlik, çeşitli tarafların gerçekleşen durum üzerindeki etkisidir. “Gerçekleşen durum engellenebilir miydi?” ya da “Hata önlenemez miydi?” sorusunun cevabı kontrol edilebilirlik boyutunu ortaya çıkarmaktadır (Lee ve Cranage, 2017, s.517; Koç ve diğerleri, 2017, s.4). Kontrol edilebilirlik, insanlar yalnızca bir şeyin neden olduğunu anlamak için değil, aynı zamanda gelecekteki olayları kontrol etmek için de nedensel atıflarda buldukları için önemlidir (Hewett ve diğerleri, 2018, s.5). Özellikle kötü bir sonuç, bir başkasının kontrol edilebilir eylemlerinden kaynaklandığında, kişi daha fazla öfkelenmektedir (Weiner, 1980, s.197). Kontrol edilebilirlik nitelikleri, bir olayın önlenemeyeceği inancını gerektirmektedir (Weiner, 2000, s.384). Başka bir tanıma göre; kontrol edilebilirlik, gerçekleşen durumun isteğe bağlılık derecesidir (Hess ve diğerleri, 2003, s.130). Örneğin bir banka müşterisi,

günün tipik olarak yavaş saatlerinde beklenmedik bir müşteri girişi olması durumunda banka lobisinde biraz beklemeyi kabul edebilir, ancak Cuma öğleden sonra çalışan yalnızca bir vezne varsa müşterilerin tepkisi daha sert olacaktır. Bunun nedeni, müşterinin Cuma öğleden sonra tek vezne ile çalışan bankanın yaşanan fazladan bekleme süresi üzerinde kontrol sahibi olduğunu ve isteyerek bu duruma sebebiyet verdiğini düşünecek olmasıdır (Magnini ve diğerleri, 2007). Ayrıca hizmet işletmeleri her ne kadar üzerlerindeki çevresel kısıtlamalar nedeni ile bir başarısızlığa zorlansalar da, bazen hataların meydana gelmesini önleme fırsatlarına sahiptirler. Örneğin, kör edici bir kar fırtınası sırasında uçuş gecikmeleri havayolu işletmesi tarafından kontrol edilemez; ancak, ağır check-in prosedürlerinden kaynaklanan bir gecikme kontrol edilebilir olarak değerlendirilmektedir (Chang ve diğerleri, 2015, s.50).

4.3. Süreklilik (Stability) – Olayın gelecekte tekrarlanma olasılığı nedir?

“Durağanlık”, “İstikrar”, “Devamlılık”, “Kararlılık” gibi isimlerle de ifade edilebilen süreklilik; en basit anlamda, “Bu durum sık sık mı oluyor yoksa geçici midir?” sorusunun cevabıdır (Chang ve diğerleri, 2015, s.50). Süreklilik, insanların bir durumu değerlendirmeleri sonucunda, gerçekleşen durumun nedeninin zaman içinde devam etme ihtimali olan bir nedene mi (kararlı bir neden) yoksa daha geçici bir nedene mi (kararsız bir neden) atfedilebileceğini belirlemesiyle ilgilidir (Weiner, 1980, s.188). Folkes’a (1984) göre süreklilik, gerçekleşen durumun nedeninin nispeten geçici (zaman içinde dalgalanan) veya oldukça kalıcı (zaman içinde sabit kalan) olması anlamına gelmektedir. Örneğin, bir araba tamircisi sadece bu sefer dikkatsiz olduğu için arabayı kötü bir şekilde tamir etmiş olabilir veya tamirci sürekli olarak özensiz bir işçi olabilir.

Süreklilik boyutu, atıfların oluşumuna güçlü bir katkı sağlamaktadır (Srivastava ve Gosain, 2020, s.102). Süreksiz, bir başka deyişle dalgalı nedenlere dayalı olarak yapılan atıflar gelecekteki sonuçlar hakkında belirsizliğe yol açarken, sürekli (sabit) nedenlere dayalı yapılan atıflar bir kişinin gelecekte aynı sonucu beklemesine yol açmaktadır. Iglesias (2009); sürekliliği, gerçekleşen durumun algılanan nedenine atfedilen zamandaki kalıcılık derecesi olarak ifade etmektedir. Başka bir ifadeyle süreklilik, bir nedenin ne kadar değişken olarak algılandığı veya zaman içinde kalıcı olduğu şeklinde açıklanabilir (Hess ve diğerleri, 2003, s.130). Müşterilerin hatanın nedenini sürekli bir gerekçeye atfetmesi müşteride “Sebep sürekliyse ve hizmet işletmesi bunun farkındaysa, hizmet sağlayıcı neden gerekli önlemleri almadı?” sorusunun sorulmasına neden olmaktadır. Bu şekilde bir değerlendirme ise müşterilerin hizmet personelini ve / veya hizmet işletmesini daha fazla suçlamamasına neden olmaktadır (Koç ve diğerleri, 2017, s.4).

Ayrıca bir ürünle ilgili tekrarlanan olumlu ya da olumsuz deneyimlerden sonra memnuniyet beklentileri “dondurulmakta”, yani değiştirilmesi zorlaşmaktadır. Şöyle ki; eğer bir müşteri bir işletmeden uzun zamandır memnunsa, bir başarısızlıkla karşılaşsa bile bu durum müşterinin memnuniyetinde çok bir etki oluşturmamaktadır. Çünkü müşteride geçmişten bu yana oluşan bir memnuniyet zinciri vardır ve müşteri bu tek seferlik hatayı mazur görerek durumu işletmeye atfetmeme ihtimali yüksektir. Ancak geçmişten buyana gelen bir memnuniyetsizlik söz konusu ise işletme kendisini gerçekten geliştirse ve kusursuz hizmet sunma taahhüdünde bulunsa dahi bu durum müşteri nezdinde çok etkili olmamaktadır. Bu nedenle memnuniyet ya da memnuniyetsizlikle ilgili sonuçlara yol açabilecek her bir durumun istikrarlı bir hale gelmesi müşterinin sonraki değerlendirmelerinde oldukça önemli bir rol oynayabilmektedir (Weiner, 2000, s.384).

Bu noktada özellikle belirtilmesi gereken bir husus da, atıf teorisine göre; bir kişinin nedensel bir yargıya varacak bilgiye sahip olmasa bile, olumsuz bir olaydan (odak) kimin sorumlu tutulması gerektiğine dair makul bir varsayım oluşturacağıdır (Chang, 2008, s.19). Kısacası insanlar

---

özellikle başarısızlık, olumsuzluk ya da hata gibi olumsuz bir durum yaşadıklarında ellerinde durum ile ilgili yeterli bilgi olmasa dahi gerçekleşen durum ile ilgili bir suçlu atayabilmektedirler. Dolayısıyla atıflar ve bunların hizmet hataları ile olan ilişkilerinin, pazarlama ve tüketici davranışı araştırmalarında önemli bir rol oynadığı belirtilmektedir.

5. ATIF TEORİSİ, HİZMET HATASI VE HİZMET TELAFİSİ İLİŞKİSİ

Weiner tarafından geliştirilen ve hatanın kaynağı, kontrol edilebilirlik ve süreklilik alt boyutlarından oluşan atıf teorisi, özellikle pazarlama ve tüketici davranışı alanında daha sonraki araştırmalarda en çok benimsenen atıf teorisi olmuştur (Iglesias, 2009, s.128). Nitekim Weiner'a göre (2000), atıfsal düşüncenin kök salması için en uygun alanlardan birisi pazarlama ve tüketici davranışdır. Weiner (2000); sonuçta tüketicilerin ürün satın aldıklarını, bu satın almalar nedeni ile pozitif veya negatif durumlarla karşılaşabildiklerini ve tüketicinin daha sonra sonucun neden "iyi" veya "zayıf" (özellikle ikincisi) olduğuna dair atıfta bulunduğunu belirterek bu sonucun kesinlikle sonraki tüketici davranışlarını etkilediğini ileri sürmektedir. Bu noktada bireylerin ya da tüketicilerin özellikle olumsuz ya da zayıf bir durumla karşılaşmaları durumunda atıf arayışına girmelerinin daha muhtemel olması, teorisinin hizmet hatası ile örtüştüğünü göstermektedir. Ek olarak hizmet sektörünün doğası itibari ile hataya daha açık bir yapıya sahip olması nedeniyle atıf teorisinin, hizmet sektörü ve hizmet hatası araştırmaları için uygun olduğu düşünülmektedir. İnsanlar, çeşitli nedensel atıflara dayanarak, başarısızlıktan sorumlu olduğunu belirledikleri kişiye ya da işletmeye suç için hesap verebilirlik ve telafi atfetmektedirler (Kim ve Baker, 2017, s.128).

Atıflar, insanların olayların ve davranışların nedenleri hakkında yaptıkları çıkarımlara dayanmaktadır (Weiner, 2000, s.383). Pazarlama ve tüketici davranışı alanında gerçekleştirilen araştırmaların ana motivasyonu ise, olayların nedenlerini daha iyi anlamak, onları değerlendirmek ve her insanın gerçek dünyadaki durumlara nasıl tepki verdiğini tahmin etmektir (Yakut, 2018, s.355). Atıf süreci bir performans veya başarısızlık gibi olayın nedenlerinin gözlemden çıkarıldığı bir post hoc muhakeme sürecidir (Zhu ve diğerleri, 2013, s.18) Bu noktada insanların günlük yaşamındaki bilgi ve neden arayışı herhangi bir müşterinin bir hizmet hatası yaşaması durumunda da ortaya çıkmakta olup müşteriler hatanın nedenini anlamaya çalışmaktadırlar. Müşteriler bu arayış neticesinde sahip oldukları bilgileri kullanarak gerçekleşen hata hakkında birtakım nedensel çıkarımlar yapmaktadırlar (Van Vaerenbergh ve diğerleri, 2014). Söz konusu hizmet hatasının müşteri tarafından algılanan nedeni, olaydan sonra memnun olmayan müşterinin tepkisinin ne olacağını etkileyen önemli bir unsurdur (Mathew, 2010, s.30-31). Diğer taraftan tüketici atıflarının hizmet hatasının yanı sıra hizmet telafisi sırasında da oldukça önemli olduğu bilinmektedir. Tüketiciler telafi sonuçlarını değerlendirirken, gerçekleşen durumun olası nedenlerini ve her bir tarafın hatanın çözümü için sorumluluklarını belirlemektedirler. Ek olarak, tüketiciler nedensel bir arama yaparak, benzer sonucun benzer koşullarda tekrar ortaya çıkıp çıkmayacağını da belirlemeye çalışmaktadırlar (Swanson ve Kelley, 2001, s.196).

Bu noktada yaşanan hizmet hatası sonrasında gerçekleştirilecek hizmet telafileri müşteri memnuniyetinin yeniden oluşturulmasında oldukça önemli bir stratejidir. Ancak her zaman hizmet telafisinin müşteri memnuniyeti üzerindeki etkisinin doğrusal olmadığı bilinmektedir. Bir başka deyişle, hızlı hizmet telafisi her zaman yüksek müşteri memnuniyetine yol açmayabilir ya da yavaş hizmet telafisi mutlaka düşük memnuniyetle sonuçlanmayabilir. Elde edilen bu sonuç, hizmet telafisinden sonra müşteri memnuniyetinin yalnızca telafinin kendisiyle değil, aynı zamanda bir hizmet hatasının müşteri tarafından gerçekleştirilen atıflarıyla da ilgili olduğu anlamına gelmektedir (Nikbin ve diğerleri, 2014, s.818). Van Vaerenbergh ve diğerleri (2014),

müşterilerin hizmet hatalarına verdiği yanıtları açıklamak için atıf teorisinin modellere dahil edilmesinin önemini vurgulamaktadır. Swanson ve Kelley'e göre (2001), tüketicinin telafi sonrası sözlü davranışını daha iyi anlamak için etkili bir yaklaşım hatanın nedenlerine ilişkin tüketici algılarının incelenmesidir. Ayrıca tüketici tepkileri sadece sonuçlara dayalı olarak gerçekleşmemekte olup neyin nasıl meydana geldiğine ilişkin çıkarılan atıflar, tüketicinin nasıl tepki vereceğini etkileyebilmektedir.

Müşterilerin hizmet hatası için gerçekleştirdikleri atıflar, olumsuz tüketici tepkilerini yoğunlaştırabildiği gibi hafifletebilmekte ve dolayısıyla genel müşteri memnuniyetini etkileyebilmektedir. Bu nedenle farklı atıf türlerinin, müşterinin hata sonrası yanıtında farklı etkilere sahip olması beklenmektedir (Srivastava ve Gosain, 2020, s.101). Literatür, tüketicilerin hata sonrası davranışlarında duyguların rolünü giderek daha fazla kabul etmektedir. Yapılan çalışmalar, tüketicilerin bir hizmet hatasına yönelik duygusal tepkilerinin, hatanın nedensel açıklamasından etkilendiğini ve hata ile ilgili nedensel atıfların olumsuz duygusal tepkiler üzerinde önemli bir role sahip olduğunu öne sürmektedir (Xie ve Heung, 2012, s.737).

6. ATIF TEORİSİ VE HİZMET HATASI İLE İLGİLİ ULUSAL LİTERATÜR

Kültürlerarası tüketici araştırmalarına göre, kültürel farklılıklar, insanların olayların nedenleri hakkındaki durumsal ya da eğilimsel kararlar vermelerini etkilemekle beraber olay sonrasındaki farklı tüketici tepkilerini de açıklayabilmektedir (Van Vaerenbergh ve diğerleri, 2014). Jackson'a (2019) göre, atıf oluşturma eğiliminde kültürler arası farklılıklar konusunda, Batılı (bireyci) kültürlerin Batılı olmayan (kolektivist) kültürlerle kıyasla bilişsel önyargılar sergileme olasılığı daha yüksektir. Benzer şekilde Yüksel ve diğerleri (2006), hizmet telafi stratejileri ile ilgili olan tüketici şikâyet tutum ve davranışlarının ülkeler arasında farklılık gösterip göstermediğini incelemek amacı ile Türkiye, Hollanda, İngiltere ve İsrail'den otel müşterilerinin şikâyetçi tutum ve davranışlarındaki benzerlikleri ve farklılıkları araştırmışlardır. Araştırma sonuçlarına göre, bu ülkelerden gelen otel müşterilerinin şikâyet davranışlarında benzerlikten çok farklılıklar olduğu tespit edilmiştir. Dolayısıyla her topluma göre hizmet hatası ve hizmet telifisi ile ilgili tüketici davranışlarının atıf teorisi temelinde kendine özgü bir sonucu olabileceği sonucuna ulaşılmaktadır. Kahraman' a (2016) göre Türkçe literatürde atıf teorisini konu alan çalışmalar 2014'ten sonra artmaya başlamakla beraber atıf teorisi ve pazarlama uygulamalarını birleştiren çalışmalar halen sınırlı sayıdadır. Bu nedenle Türk tüketicilerin hizmet hatası ve hizmet telifisi süreçlerinin atıf teorisi temelinde incelenmesinin literatüre yeni bilgiler katacağı değerlendirilmektedir.

Dolayısıyla çalışmanın bu kısmında gerçekleştirilen literatür taraması ulusal kaynaklar temelinde değerlendirilmiştir. Türkçe olarak güncel bir Google Akademik taraması yapıldığında; "hizmet hatası" ve "hizmet telifisi" kavramları için toplamda 381 sonuç, "atıf teorisi", "atfetme teorisi", "yükleme kuramı" ve "yükleme teorisi" için ise 627 sonuç listelenmektedir. "Hizmet hatası" ve "hizmet telifisi" için ulaşılan 381 sonucun ilk başlangıç tarihi 2003 yılı olup söz konusu çalışmaların 229 tanesi (%60'ı) 2015 yılından sonra yapılan çalışmalardan oluşmaktadır. "Atıf teorisi" için ulaşılan 627 sonuç içerisinde hizmet sektörü ve konaklama sektörü ile ilgili toplam yedi adet çalışmaya ulaşılmış olup çalışmaların geri kalan kısmının genellikle hukuk, din, eğitim psikolojisi ve işletme yönetimi alanında yapıldığı tespit edilmiştir. Söz konusu yedi çalışmanın 2015 ve sonrası yıllarda gerçekleştirdiği görülmekte olup çalışmalar ile ilgili bilgi Tablo 1'de sunulmaktadır. "Atıf teorisi" ve "hizmet hatası" ile ilgili Google Akademik üzerinden elde edilen bulgular, Koç'un (2019) turizm ve otel işletmelerinde hizmet hatası ve hizmet telifisi literatürünü incelediği literatür çalışmasının sonuçları ve Kahraman'ın (2016) sonuçları ile benzerlik göstermektedir. Kahraman (2016), yaptığı literatür incelemesi sonucunda atıf teorisinin sosyal

psikoloji, eğitim, girişimcilik gibi alanlarda çalışılırken pazarlama alanında oldukça az sayıda çalışma ile temsil edildiği sonucuna ulaşmıştır. Ayrıca Kahraman'a göre atıf teorisi özellikle ürün veya hizmet hatası gibi müşteri davranışlarının olumsuz etkilendiği durumların daha iyi anlaşılabilmesi için en uygun teorilerden biridir. Koç'un (2019) çalışmasının sonucunda turizm ve otel işletmelerinde yaşanan hizmet hatalarının değerlendirildiği çalışmalarda atıf teorisi %9,2'lik pay ile en son sırada yer almaktadır. Benzer durum atıf teorisinin hizmet hatası ile ilişkilendirildiği çalışmaların taranması sonucunda Türkçe yayınlar için de görülmektedir. Yapılan literatür incelemesi sonucunda hizmet hatası ve atıf teorisini birleştiren Türkçe çalışmalar Tablo1'de sunulmuştur.

Tablo 1. Hizmet Hatasının Atıf Teorisi Bağlamında Değerlendirildiği Çalışmalar

Yazar	Çalışma Türü	Çalışma Başlığı	Uygulanan Sektör	Kullanılan Teori
Şimşek (2015)	Doktora Tezi	Genişletilmiş Ürün Algısı ile Güven İlişkisinin Yükleme Kuramı Açısından İncelenmesi: Restoran Müşterileri Üzerine Bir Araştırma	Yiyecek-İçecek Sektörü	Atıf Teorisi
Kambur (2016)	Yüksek Lisans Tezi	Konaklama Sektöründe Hizmet Hatalarının Müşteriler Tarafından Algılanmasına Yönelik Bir Çalışma	Konaklama Sektörü	Atıf Teorisi
Kambur (2018)	Makale	Müşterilerin Hizmet Hatası ve Hizmet Telifisine Yönelik Algılarının Demografik Özellikler Doğrultusunda Tespit Edilmesi	Konaklama Sektörü	Atıf Teorisi
Villi (2019)	Doktora Tezi	Hizmet Hatalarında Müşteri Katılımının Atıf Teorisi Üzerinden İncelenmesi	Konaklama Sektörü	Atıf Teorisi, Adalet Teorisi
Bahar (2019)	Doktora Tezi	Otomotiv Sektöründe Müşterilerin Atıf Teorisi Üzerinden Marka Güveni ve Müşteri Memnuniyeti Perspektifinden İncelenmesi	Otomotiv Servis Hizmetleri	Atıf Teorisi
Güvercin (2020)	Yüksek Lisans Tezi	Hizmet Hataları Sonrasındaki Firmayı Suçlama Düzeyi, Müşteri Tatminsizlik Düzeyi ve Müşteri Tepkilerine İlişkin Bir Uygulama	Havayolu Sektörü	Atıf Teorisi
Villi ve Koç (2020)	Makale	Hizmet Hatalarında Müşteri Katılımının Atıf Teorisi Üzerinden İncelenmesi	Konaklama Sektörü	Atıf Teorisi

Şimşek (2015) restoran sektöründe tüketicilerin genişletilmiş ürün algılarına yönelik atıflarını ve genişletilmiş ürünün güven üzerindeki etkisini incelemiştir. Çalışmada genişletilmiş ürün kapsamında; işletme atmosferi, çalışanlar, müşteri etkileşimi ve hizmete müşteri katılımı değişkenleri kullanılmıştır. Restoran hizmetinin ayrılmazlık özelliğinden yola çıkılarak tasarlanan çalışma sonuçlarına göre genişletilmiş ürün algısı ile güven arasında pozitif yönlü ilişki tespit edilmiş olup genişletilmiş ürün algısında müşteriler tarafından yapılan atıfların özellikle personel üzerinde yoğunlaştığı ve ikinci sırada atmosferin olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Koç ve diğerleri (2017) konaklama sektöründe yaşanan hizmet hatalarına karşı müşteri atıflarının müşterilerin hizmet sürecine zihinsel, duygusal ve fiziksel katılımlarına göre farklılaşarak farklılaşmadığını inceledikleri çalışmalarında senaryo tekniğine dayalı anket uygulaması gerçekleştirmişlerdir. Çalışma sonucunda, müşterilerin bir hizmetin üretimine ve sunumuna zihinsel, duygusal ve fiziksel olarak katıldıklarında, hizmet hatasına daha az önem verdikleri, kadınların hizmet sunumuna özellikle zihinsel ve fiziksel olarak katılım gerçekleştirdiklerinde hizmet hatasını önemsememe durumunun katılımın olmadığı duruma göre oldukça yüksek olduğu ve müşterilerin hizmete zihinsel, duygusal ve fiziksel olarak katılım gerçekleştirdiklerinde hata sonrasında işletmeden ayrılışların oldukça azaldığı, hizmetlere katılımın müşterilerin otel yönetimine rahatsızlıklarını ifade etme olasılığını azalttığı tespit edilmiştir. Son olarak söz konusu etkilerin sebebi olarak, müşterilerin hizmet sunum sürecine katılımlarının hizmet hatası atıflarını etkilemesi olduğu belirtilmiştir. Bu nedenle konaklama işletmelerine, müşterilerini hizmet sunum sürecine zihinsel, fiziksel ve duygusal olarak katılımın sağlanacağı stratejiler izlenmesi önerilmektedir.

Kambur (2018) telefonla yapılan oda rezervasyonunun gerçekleşmemesi neticesinde müşterilerin ve otel yönetiminin davranışlarını incelemek, hatanın sorumlusunu bulmak, benzer hatanın tekrar gerçekleşmemesi için otelin önlemler alıp almayacağını belirlemek ve yaşanan hatanın kontrol edilebilme derecesini tespit etmek amacıyla yaptığı çalışmada anket yöntemi uygulamıştır. Çalışma kapsamında gerçekleşen yanlış rezervasyon hatasında, atıf teorisinin üç boyutu olan kontrol edilebilirlik, istikrar ve nedensellik odağı kapsamında demografik özelliklere göre bir değişim olup olmadığı değerlendirilmiştir. Çalışma sonuçlarına göre; hizmet hatasının istikrarlı olarak algılanması katılımcıların eğitim durumlarına göre anlamlı bir farklılık göstermekte, hizmet hatasının kontrol edilebileceğine yönelik algılar katılımcıların cinsiyete göre anlamlı bir farklılık göstermekte ve hatanın nedensellik odağına yönelik katılımcı algıları yaşa göre anlamlı bir farklılık göstermektedir.

Bahar (2019) otomotiv sektörü servis hizmetlerinde, marka güveni, müşteri memnuniyeti, yeniden satın alma niyeti ve adalet beklentisi konularını tüketicilerin atfetme eğilimleri doğrultusunda incelemiştir. Çalışmada senaryo tekniği kullanılmış olup elde edilen sonuçlara göre, güvenilir otomobil markalarının servis hizmetlerine karşı da bir güven duygusu atfedildiği ve oluşan bu güvenin ana markanın gücünden geldiği sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca özellikle otomobil servislerinde yaşanan hizmet hatalarında, hatadan dolayı servisi yani markayı ya da işletmeyi sorumlu tutan müşterilerin telafi beklentileri ile hatadan herhangi bir personeli sorumlu tutan müşterilerin telafi beklentilerinin adalet teorisi temelinde farklılaştığı bulunmuştur. Dolayısıyla hataya yönelik müşteriler tarafından gerçekleştirilen atıfların hata sonrası telafi beklentileri ve davranışlar üzerinde etkili olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Güvercin (2020) havayolu sektöründeki hizmet hataları sonrası, müşterilerin firmayı suçlama düzeyinin tepki türlerine etkisinde, müşteri tatminsizlik düzeyinin aracılık rolünü incelediği çalışmada havayolu hizmetinde hizmet hatası yaşamış müşterilere anket uygulamıştır. Çalışma sonucunda, yaşadığı hizmet hatası için firmayı suçlayan müşterilerin tatminsizlik seviyeleri arttığı, daha çok şikâyet ettiği, daha çok olumsuz WOM gerçekleştirdiği tespit edilmiş olup müşterilerin hata sonrasında hatayı işletmeye atfettikleri durumlarda daha çok olumsuz WOM gerçekleştirdikleri tespit edilmiştir. Dolayısıyla işletmelerin hata sonrasında müşterilere açıklamalar yapmaları ya da şikâyet yollarını kolaylaştırmaları olumsuz WOM'u engellemek için bir öneri olarak sunulmaktadır.

Villi ve Koç (2020) konaklama sektöründeki hizmet sunumuna katılım gösteren müşterilerin hizmet hatası yaşaması durumundaki atfetme eğilimlerini, hizmete katılım seviyesinin atfetme üzerindeki etkisini duygusal zekâ ve içsel kontrol odağı perspektifinden incelemiştir. Söz konusu çalışma Villi'ye ait 2019 tarihli doktora tezinden türetildiği için her iki çalışmada aynı içeriğe sahiptir. Senaryo tekniği kullanılan çalışmanın sonuçlarına göre; müşterilerin hizmet hatalarına katılımının olduğu durumlarda duygusal zekâ ile atfetme arasında bir ilişkinin bulunduğu ancak içsel kontrol ile atfetme arasında herhangi bir ilişkinin bulunmadığı belirlenmiştir. Ayrıca müşterilerin genellikle gerçekleşen hizmet hatalarını personele atfetme eğilimi gösterdikleri ve hatanın personele atfedildiği durumlarda müşterilerin dağıtımsal ve prosedürel adalet beklentilerinin yükseldiği tespit edilmiştir. Son olarak çalışmada, hata yaşayan müşterinin dışsal atıfta bulunduğu durumlarda şikâyet etme eğilimlerinin ve negatif WOM eğilimlerinin yüksek olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

7. DEĞERLENDİRME

Ülke ekonomileri geliştikçe ekonomilerde bir takım yapısal dönüşümler meydana gelmektedir. Bu dönüşümlerin başında da toplam ülke ekonomisini oluşturan sektörlerin ekonomi içerisindeki

dağılımının değişmesi gelmektedir. Ülkeler geliştikçe tarım ve sanayi sektörlerinin ekonomi içerisindeki payları kısmen azalırken hizmet sektörünün payı artmaktadır (Sayım ve Aydın, 2011, s.248; Wirtz ve Lovelock, 2016). Bu nedenle özellikle gelişmekte olan ülkeler için hizmet sektöründe yaşanacak olan gelişmeler ekonomik büyüme açısından önem taşımaktadır. Hizmet sektörünün ülke ekonomileri için taşıdığı söz konusu önem hizmet sektörü ile ilgili yapılan çalışmaların önemini de artırmaktadır. Bu noktada özellikle hizmet sektörü uygulayıcıları için mevcut iş yapış şekillerinin daha ileri bir seviyeye taşınabilmesinde farklı stratejilerin uygulanması gerekmektedir. Söz konusu farklı stratejilerin oluşturulabilmesi için ise hizmet sektörü ile ilgili her bir bileşenin özellikle teori temelli çalışmalar ile titizlikle incelenmesi gerekmektedir. Kıymalıoğlu ve Ünal (2021), özellikle pazarlama alanında yapılan çalışmalarda teori temelli çalışmaların yabancı literatüre oranla oldukça az sayıda olduğunu belirtmekte olup farklı teorileri temel alan çalışmalarla alanın zenginleştirilmesi gerektiğini belirtmektedirler. Bu noktada hizmet sektöründe sunulan hizmetin kalitesini doğrudan etkileyen hizmet hatası ve hizmet telafisi konusunun atıf teorisi gibi alan yazınında nispeten az kullanılmış olan teoriler bağlamında incelenmesi konuya derinlik kazandıracaktır. Hizmet hatasının atıf teorisi kapsamında incelendiği çalışmalara ait Türkçe literatürden de anlaşılacağı üzere konunun yeterince değerlendirilemediği düşünülmektedir. Bu nedenle hizmet sektörüne ait her bir alt sektörün hizmet hatası ve atıf teorisi bağlamında yapılacak çalışmalar ile zenginleştirilmesi araştırmacılar ve uygulayıcılar için faydalı sonuçlar sağlayacaktır.

Diğer taraftan atıf teorisini temel alan hizmet sektörüne ait çalışmalar yabancı literatürde Türkçe literatüre göre daha fazla olmakla birlikte konunun kültürler arası farklılıktan dolayı Türkiye örneğinde ayrıca incelenmesi yerli uygulayıcılar için büyük önem taşımaktadır. Pantouvakis ve Bouranta (2013) özellikle çok uluslu müşterilerle ilgilenen işletmelerin farklı ürün kategorilerine ve müşteri milletlerine göre çeşitli stratejiler sunmalarını şiddetle tavsiye etmektedirler. Özellikle 2019 yılı sonunda çıkan ve sonrasında tüm dünyayı etkisi altına alan Covid-19 pandemisi dünya ticaret dengelerini derinden etkilemiştir. Söz konusu salgın nedeni ile ülkeler arası insan ve mal hareketliliği kısıtlanmış hatta durma noktasına geldiği zamanlar olmuştur. Böylesi kriz durumlarında olası müşteri kayıplarının önlenmesi için işletmelerin sadakat temeline dayalı müşteri ilişkileri oluşturmaları daha önemli hale gelmiştir. Ayrıca yaşanan kısıtlamalar nedeni ile özellikle turizm ve konaklama, yiyecek-icecek ve sağlık gibi bir takım hizmet sektörleri için iç tüketimin ne kadar önemli olduğu ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla hizmet sektörü için yerli tüketicinin daha iyi anlaşılması ve müşteri ile kurulacak sadakat temelli ilişkinin bozulmaması için müşteri algılarının en doğru şekilde yorumlanması gerekmektedir. Bunun için ise hizmet hatası ve hizmet telafisi gibi konuların farklı ve konuya uygun atıf teorisi gibi teoriler bağlamında değerlendirilmesinin fayda sağlayacağı değerlendirilmektedir.

8. SONUÇ

Her ne kadar hizmet hataları işletmeler için bir kusur veya sorun alanı olarak görülse de, bir işletmenin hizmet kalitesine olan bağlılığının gerçek testinin, hizmet hatalarına tepki verme şekli olduğu görüşü nerdeyse tüm araştırmacıların ortak fikridir (La ve Choi, 2012, s.106). Bir hizmet işletmesi bir hizmet hatası yaşadığında, güven ve bağlılığı yeniden inşa etmek ve müşteriyi tatmin etmek için benzersiz bir fırsat penceresiyle karşı karşıya kalmaktadır (Tax ve diğerleri, 1998, s.72). Telafi başarılı olursa, güven ve memnuniyet yeniden tesis edilerek sadakat pekiştirilebilir, ancak değilse, bir “güvensizlik sarmalı” ortaya çıkabilir ve böylece müşteri rakiplere yönelebilir (Smith ve Bolton, 1998, s.67-68). Dolayısıyla hizmet işletmeleri için oldukça önemli bir konu olan hizmet hatası ve hizmet telafisi kavramları ile ilgili yapılan çalışmaların kapsamının genişletilmesi ve tüm

---

sektörü kapsayıcı bir nitelikte atıf teorisi gibi farklı teoriler bağlamında değerlendirilmesi gerekmektedir.

Ayrıca özellikle yaşanan olumsuz durumlarda bireylerin sahip oldukları algıların anlaşılabilmesinde oldukça faydalı bir teori olarak değerlendirilen atıf teorisinin yalnızca “hizmet hatası” ve “hizmet telafisi” konuları için değil, müşteri memnuniyetsizliğine yol açan her bir durum ile birlikte “marka kaçınma”, “marka nefreti”, “tüketici pişmanlığı”, “tüketici sinizmi” gibi pazarlama alanına ait pek çok kavramın daha iyi anlaşılabilmesinde faydalı olacağı değerlendirilmektedir. Bu kapsamda atıf teorisinin başta hizmet hatası olmak üzere hizmet pazarlaması ve pazarlamaya ait diğer alanlarda özellikle olumsuz müşteri davranışlarının incelenmesi amacıyla kullanılmasının uygun olacağı değerlendirilmektedir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazarlar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Etik Onay: Bu makale, insan veya hayvanlar ile ilgili etik onay gerektiren herhangi bir araştırma içermemektedir.

Yazar Katkısı: Selman Temiz(%50), Ramazan Kurtoğlu(%50)

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The authors declare that there is no conflict of interest.

Funding: The authors received no financial support for the research, authorship and/or publication of this article.

Ethical Approval: This article does not contain any studies with human participants or animals performed by the authors.

Author Contributions: Selman Temiz(50%), Ramazan Kurtoğlu(50%)

KAYNAKÇA

- Achrol, R. S. (1991). Evolution of the marketing organization: new forms for turbulent environments. *Journal of Marketing*, 55(4), 77-93. doi: 10.1177/002224299105500 406
- Akdu, S. (2017). Turizm Sektöründe Hizmet Hatası Telafi Stratejileri, Hizmet Kalitesi Algısı ve Kurumsal İmaj Algısı Arasındaki İlişkiye Yönelik Bir Araştırma (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Gümüşhane Üniversitesi, Gümüşhane.
- Babin, B. J., Zhuang, W. ve Borges, A. (2021). Managing service recovery experience: effects of the forgiveness for older consumers. *Journal of Retailing and Consumer Services*, 58, 1-10. doi: 10.1016/j.jretconser.2020.102222
- Bagherzadeh, R., Rawal, M., Wei, S. ve Torres, J. L. S. (2020). The journey from customer participation in service failure to co-creation in service recovery. *Journal of Retailing and Consumer Services*, 54, 1-10. doi: 10.1016/j.jretconser.2020.102058
- Bahar, R. (2019). Otomotiv sektöründe müşterilerin atfetme eğilimlerinin marka güveni ve müşteri memnuniyeti perspektifinden incelenmesi (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Balıkesir Üniversitesi, Balıkesir.
- Baker, M.A. (2017). Service failures and recovery: theories and models. E. Koç (Ed.). *Service Failures and Recovery in Tourism and Hospitality a Practical Manual*, 27-41, Boston: CABI
- Bell, C. R. ve Zemke, R. E. (1987). Service breakdown: the road to recovery. management review, 76(10), 32-35. Erişim Adresi: <https://www.proquest.com/openview/fd89af3ffce5fce7cdd9f0e8ac2f1c87/1?pq-origsite=gscholar&cbl=41493>

-
- Berry, L. L. ve Parasuraman, A. (2004). Marketing services: Competing through quality. Simon and Schuster. Erişim Adresi: <https://books.google.com.tr/books?hl=tr&lr>
- Bitner, M. J., Booms, B. H. ve Tetreault, M. S. (1990). The service encounter: diagnosing favorable and unfavorable incidents. *Journal of Marketing*, 54(1), 71-84. doi: 10.1177/002224299005400105
- Bonifield, C. ve Cole, C. (2007). Affective responses to service failure: anger, regret, and retaliatory versus conciliatory responses. *Marketing Letters*, 18(1), 85-99. Erişim Adresi: <https://link.springer.com/article/10.1007/s11002-006-9006-6>
- Boshoff, C. (1997). An experimental study of service recovery options. *International Journal of Service Industry Management*, 110-130. doi: 10.1108/09564239710166245
- Bourdeau, B. L., Brady, M. K., Cronin, J. J., ve Voorhees, C. M. (2015). Attributions of credit? a reexamination of the role of customer attributions across both successful and unsuccessful service encounters. in *assessing the different roles of marketing theory and practice in the jaws of economic uncertainty*. (p. 312-312). Springer: Cham.
- Brady, M. K., Cronin Jr, J. J. ve Brand, R. R. (2002). Performance-only measurement of service quality: a replication and extension. *Journal of Business Research*, 55(1), 17-31. doi: 10.1016/S0148-2963(00)00171-5
- Chang, J. C. (2008). Tourists' satisfaction judgments: an investigation of emotion, equity, and attribution. *Journal of Hospitality & Tourism Research*, 32(1), 108-134. doi: 10.1177/1096348007309571
- Chang, H. H. ve Wu, L. H. (2014). An examination of negative e-wom adoption: brand commitment as a moderator. *Decision Support Systems*, 59, 206-218. doi: 10.1016/j.dss.2013.11.008
- Chang, H. H., Tsai, Y. C., Wong, K. H., Wang, J. W. ve Cho, F. J. (2015). The effects of response strategies and severity of failure on consumer attribution with regard to negative word-of-mouth. *Decision Support Systems*, 71, 48-61. doi: 10.1016/j.Dss.2015.01.0 07
- Chetta, M. H. (2014). Impact of loyalty program membership on satisfaction, loyalty intentions, and word-of-mouth intentions following a service failure. Hofstra University. Doctorial Dissertation.
- Choi, S. H. ve Cai, L. A. (2010). Tourist attribution and the moderating role of loyalty. *Tourism Analysis*, 15(6), 729-734. doi: 10.3727/108354210X12904412050099
- Choi, S. H. ve Cai, L. A. (2017). An experiment on the role of tourist attribution: evidence from negative nature-based incidents. *Current Issues in Tourism*, 20(5), 455-458. doi: 10.1080/13683500.2016.1164673
- Choi, S. ve Mattila, A. S. (2008). Perceived controllability and service expectations: Influences on customer reactions following service failure. *Journal of Business Research*, 61(1), 24-30. doi: 10.1016/j.jbusres.2006.05.006
- Colgate, M. ve Norris, M. (2001). Developing a comprehensive picture of service failure. *International Journal of Service Industry Management*, 215-233. doi: 10.1108/09564230110393211
-

-
- Desai, P. H. ve De Souza, M. F. (2015). Severity and controllability of service failures as perceived by passengers in airline industry. *Turkish Economic Review*, 2(3), 186-195. Erişim Adresi: <http://kspjournals.org/index.php/TER/article/view/434>
- Dubinsky, A. J., Skinner, S. J. ve Whittler, T. E. (1989). Evaluating sales personnel: an attribution theory perspective. *Journal of Personal Selling & Sales Management*, 9(1), 9-21. doi: 10.1080/08853134.1989.10754509
- Ekiz, E., Khoo Lattimore, C. ve Memarzadeh, F. (2012). Air the anger: investigating online complaints on luxury hotels. *Journal of Hospitality and Tourism Technology*, 96-106. Doi: 10.1108/17579881211248817
- Folkes, V. S. (1984). Consumer reactions to product failure: an attributional approach. *Journal of Consumer Research*, 10(4), 398-409. doi: 10.1086/208978
- Folkes, V. S. (1988). Recent attribution research in consumer behavior: a review and new directions. *Journal of Consumer Research*, 14(4), 548-565. doi: 10.1086/209135
- Goodwin, C. ve Ross, I. (1992). Consumer responses to service failures: influence of procedural and interactional fairness perceptions. *Journal of Business research*, 25(2), 149-163. Doi: 10.1016/0148-2963(92)90014-3
- Grégoire, Y. ve Mattila, A. S. (2020). Service failure and recovery at the crossroads: recommendations to revitalize the field and its influence. *Journal of Service Research*, 1-6. doi: 10.1177/1094670520958073
- Gürses, İ. (2008). Yükleme teorisi ve din ilişkisi üzerine bir değerlendirme. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 17(2), 359-377. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/en/pub/uluifd/issue/13483/162886>
- Hart, C. W., Heskett, J. L. ve Sasser Jr, W. E. (1990). The profitable art of service recovery. *Harvard Business Review*, 68(4), 148-156. Erişim Adresi: <https://europepmc.org/article/med/10106796>
- Hastie, R. (1984). Causes and effects of causal attribution. *Journal of Personality and Social Psychology*, 46(1), 44. doi: 10.1037/0022-3514.46.1.44
- Hess Jr, R. L., Ganesan, S. ve Klein, N. M. (2003). Service failure and recovery: the impact of relationship factors on customer satisfaction. *Journal of The Academy Of Marketing Science*, 31(2), 127-145. doi: 10.1177/0092070302250898
- Hewett, R., Shantz, A., Mundy, J. ve Alfes, K. (2018). Attribution theories in human resource management research: a review and research agenda. *The International Journal of Human Resource Management*, 29(1), 87-126. doi: 10.1080/09585192.2017.1380062
- Hoffman, K. D. ve Kelley, S. W. (2000). Perceived justice needs and recovery evaluation: a contingency approach. *European Journal of Marketing*, 418-432. doi: 10.1108/03090560010311939
- Holloway, B. B. ve Beatty, S. E. (2003). Service failure in online retailing: a recovery opportunity. *Journal of Service Research*, 6(1), 92-105. doi: 10.1177/1094670503254288
- Huang, Y., Zhang, M., Gursoy, D. ve Shi, S. (2020). An examination of interactive effects of employees' warmth and competence and service failure types on customer's service
-

-
- recovery cooperation intention. *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, 2429-2451. doi: 10.1108/IJCHM-01-2020-0028
- Iglesias, V. (2009). The attribution of service failures: effects on consumer satisfaction. *The Service Industries Journal*, 29(2), 127-141. doi: 10.1080/02642060802293088
- Jiang, H. (2020). Research on the impact of service failure attribution and recovery on customer satisfaction. In 2020 2nd *International Conference on Economic Management and Cultural Industry* (ICEMCI2020). 509-512. doi: 10.2991/aebmr.k.201128.097
- Kahraman, A. (2016). Kurumsal sosyal sorumluluk faaliyetlerinin ürüne ilişkin kriz dönemlerinde tüketicilerin satın almaya yönelik davranışlarına etkisi: atfetme teorisine yönelik bir uygulama. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Manisa.
- Kazi, R. ve Prabhu, S. (2016). Literature review of service failure, service recovery and their effects on consumers and service employees. *Telecom Business Review: SITM Journal*, 9(1), 39-45. Erişim Adresi: <https://sidtm.edu.in/wp-content/uploads/2020/04/TBR-2016.pdf#page=45>
- Keiningham, T. L., Morgeson III, F. V., Aksoy, L. ve Williams, L. (2014). Service failure severity, customer satisfaction and market share: an examination of the airline industry. *Journal of Service Research*, 17(4), 415-431. doi: 10.1177/1094670514538119
- Kelley, S. W., Hoffman, K. D. ve Davis, M. A. (1993). A typology of retail failures and recoveries. *Journal of Retailing*, 69(4), 429-452. doi: 10.1016/0022-4359(93)90016-C
- Kıymalıoğlu, A. ve Ünal, D. A. Türkiye'deki pazarlama yazınına dair bir inceleme. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 22(1), 161-172. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/en/pub/ogusbd/issue/62655/952791>
- Kim, K. ve Baker, M.A. (2017). The influence of other customers in service failure and recovery. ed. Koç, E. *Service failures and recovery in tourism and hospitality: A practical manual*. Boston. CABI 160-180. Erişim Adresi: <https://books.google.com.tr/books?hl>
- Kim, J. H. ve Chen, J. S. (2010). The effects of situational and personal characteristics on consumer complaint behavior in restaurant services. *Journal of Travel & Tourism Marketing*, 27(1), 96-112. doi: 10.1080/10548400903539773
- Koç, E. (2017). *Service failures and recovery in tourism and hospitality: A practical manual*. Boston: CABI. Erişim Adresi: <https://books.google.com.tr/books?hl>
- Koç, E. (2018). *Hizmet pazarlaması ve yönetimi*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Koç, E., Ulukoy, M., Kilic, R., Yumusak, S. ve Bahar, R. (2017). The influence of customer participation on service failure perceptions. *Total Quality Management & Business Excellence*, 28(3-4), 390-404. doi: 10.1080/14783363.2015.1090290
- Koç, E. (2019). Service failures and recovery in hospitality and tourism: a review of literature and recommendations for future research. *Journal of Hospitality Marketing & Management*, 28(5), 513-537. doi: 10.1080/19368623.2019.1537139
- La, S. ve Choi, B. (2012). The role of customer affection and trust in loyalty rebuilding after service failure and recovery. *The Service Industries Journal*, 32(1), 105-125. doi: 10.1080/02642069.2011.529438
-

-
- Lai, M. C. (2007). The relationship among involvement, service failure, service recovery, disconfirmation and customer lifetime value. *Journal of International Management*, 13(2), 155-164.
- Lee, S. H. (2018). Guest preferences for service recovery procedures: conjoint analysis. *Journal of Hospitality and Tourism Insights*, 276-288. doi: 10.1108/JHTI-01-2018-0008
- Lee, B. Y. ve Cranage, D. A. (2017). Service failure of intermediary service: impact of ambiguous locus of control. *Journal of Travel & Tourism Marketing*, 34(4), 515-530. doi: 10.1080/10548408.2016.1208785
- Levine, L. ve Bluck, S. (2004). Painting with broad strokes: happiness and the malleability of event memory. *Cognition and Emotion*, 18(4), 559-574. doi: 10.1080/02699930341000446
- Lewis, B. R. ve Spyropoulos, S. (2001). Service failures and recovery in retail banking: the customers' perspective. *International Journal of Bank Marketing*, 37-47. doi: 10.1108/02652320110366481
- Lovelock, C.ve Wright, L. (2001). Principles of service marketing and management. *Prentice Hall*.
- Magnini, V. P., Ford, J. B., Markowski, E. P. ve Honeycutt, E. D. (2007). The service recovery paradox: justifiable theory or smoldering myth?. *Journal of Services Marketing*, 213-225. doi: 10.1108/08876040710746561
- Mathew, N. (2010). Perceived controllability and service expectations: influences and determinants of consumer reactions following a service failure (Doctorial Dissertation) Hofstra University, USA.
- Maxham III, J. G. (2001). Service recovery's influence on consumer satisfaction, positive word-of-mouth, and purchase intentions. *Journal of Business Research*, 54(1), 11-24. doi: 10.1016/S0148-2963(00)00114-4
- Maxham III, J. G. ve Netemeyer, R. G. (2002). A longitudinal study of complaining customers' evaluations of multiple service failures and recovery efforts. *Journal Of Marketing*, 66(4), 57-71. doi: 10.1509/jmkg.66.4.57.18512
- McCollough, M. A. (2009). The recovery paradox: the effect of recovery performance and service failure severity on post-recovery customer satisfaction. *Academy of Marketing Studies Journal*, 13(1), 89-104. Erişim Adresi: <https://www.proquest.com/openview/c7009b6ae>
- Michel, S. (2001). Analyzing service failures and recoveries: a process approach. *International Journal Of Service Industry Management*, 20-33. doi: 10.1108/09564230110382754
- Michel, S. ve Meuter, M. L. (2008). The service recovery paradox: true but overrated?. *International Journal of Service Industry Management*, 441-457. doi: 10.1108/09564230810891897
- Miller, J. L., Craighead, C. W. ve Karwan, K. R. (2000). Service recovery: a framework and empirical investigation. *Journal of Operations Management*, 18(4), 387-400. doi: 10.1016/S0272-6963(00)00032-2
- Murphy, K., Bilgihan, A., Kubickova, M. ve Boseo, M. (2015). There is no T'in recovery: managements' perspective of service recovery. *Journal of Quality Assurance in Hospitality & Tourism*, 16(3), 303-322. doi: 10.1080/1528008X.2014.902348
-

-
- Nikbin, D., Marimuthu, M., Hyun, S. S. ve Ismail, I. (2014). Effects of stability and controllability attribution on service recovery evaluation in the context of the airline industry. *Journal of Travel & Tourism Marketing*, 31(7), 817-834. doi: 10.1080/10548408.2014.889642
- Oliver, R. L. (1993). Cognitive, affective, and attribute bases of the satisfaction response. *Journal of Consumer Research*, 20(3), 418-430. doi: 10.1086/209358
- Pantouvakis, A. ve Bouranta, N. (2013). The interrelationship between service features, job satisfaction and customer satisfaction: evidence from the transport sector. *The TQM Journal*. 186-201. doi: 10.1108/17542731311299618
- Saltık, I.A., Çalışkan, U., Avcı, U. (2017). Staff training for service failures and recovery. Ed. Koç, E. *Service Failures and Recovery in Tourism and Hospitality: A Practical Manual*. Boston. CABI: 160-180. Erişim Adresi: <https://books.google.com.tr/books?hl>
- Sayım, F. ve Aydın, V. (2011). Hizmet sektörü özellikleri ve sistematik olmayan risklerin sektör menkul kıymetleri ile etkileşimine dair teorik bir çalışma. Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, (29), 245-262. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/en/pub/dpusbe/issue/4771/65667>
- Shams, G., Rather, R., Rehman, M. A. ve Lodhi, R. N. (2020). Hospitality-Based service recovery, outcome favourability, satisfaction with service recovery and consequent customer loyalty: an empirical analysis. *international journal of culture, Tourism and Hospitality Research*. 266-284. doi: 10.1108/IJCTHR-04-2020-0079.
- Smith, A. K. ve Bolton, R. N. (1998). An experimental investigation of customer reactions to service failure and recovery encounters: paradox or peril?. *Journal of Service Research*, 1(1), 65-81. doi: 10.1177/109467059800100106.
- Sparks, B. ve Fredline, L. (2007). Providing an explanation for service failure: context, content, and customer responses. *Journal of Hospitality & Tourism Research*, 31(2), 241-260. doi: 10.1177/1096348006297292
- Srivastava, M. ve Gosain, A. (2020). Impact of service failure attributions on dissatisfaction: revisiting attribution theory. *Journal of Management Research*, 20(2), 99-112. Erişim adresi: <https://www.indianjournals.com/ijor.aspx?target=ijor:jmr&volume=20&issue=2&article=003>
- Swanson, S. R. ve Hsu, M. K. (2009). Critical incidents in tourism: failure, recovery, customer switching, and word of mouth behaviors. *Journal of Travel & Tourism Marketing*, 26(2), 180-194. doi: 10.1080/10548400902864800.
- Swanson, S. R. ve Kelley, S. W. (2001). Service recovery attributions and word-of-mouth intentions. *European Journal of Marketing*. 194-211. doi: 10.1108/03090560110363463
- Şimşek, M. ve Koçak, G. N. (2020). Augmented product perception and attribution theory in tourism. *Journal of Tourism Leisure and Hospitality*, 2(2), 71-82. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/en/pub/toleho/issue/56188/755970>
- Tax, S. S., Brown, S. W., Chandrashekar, M. (1998). Customer evaluations of service complaint experiences: implications for relationship marketing. *Journal of Marketing*, 62(2), 60-76. doi: 10.1177/002224299806200205.
-

-
- Van Vaerenbergh, Y., Varga, D., De Keyser, A. ve Orsingher, C. (2019). The service recovery journey: conceptualization, integration, and directions for future research. *Journal of Service Research*, 22(2), 103-119. doi: 10.1177/1094670518819852.
- Vargo, S. L. ve Lusch, R. F. (2004). Evolving to a new dominant logic for marketing. *Journal of Marketing*, 68(1), 1-17. doi: 10.1509/jmkg.68.1.1.24036
- Wangenheim, F. V. (2005). Postswitching negative word of mouth. *Journal of Service Research*, 8(1), 67-78. doi: 10.1177/1094670505276684
- Weiner, B. (1980). A cognitive (attribution)-emotion-action model of motivated behavior: an analysis of judgments of help-giving. *Journal of Personality and Social Psychology*, 39(2), 186. doi: 10.1037/0022-3514.39.2.186
- Weiner, B. (2000). Attributional thoughts about consumer behavior. *Journal of Consumer Research*, 27(3), 382-387. doi: 10.1086/317592
- Weun, S., Beatty, S. E. ve Jones, M. A. (2004). The impact of service failure severity on service recovery evaluations and post- recovery relationships. *Journal of Services Marketing*, 133-146. doi: 10.1108/08876040410528737
- Wirtz, J. ve Lovelock, C., (2016). Service marketing: people, technology and strategy. *World Scientific Publishing*. Erişim Adresi: <https://books.google.com.tr/books?hl=tr&lr=&id>.
- Xie, D. ve Heung, V. C. (2012). The effects of brand relationship quality on responses to service failure of hotel consumers. *International Journal of Hospitality Management*, 31(3), 735-744. doi: 10.1016/j.ijhm.2011.09.010.
- Yakut, E. (2018). Examinaton of product recalls in terms of attribution theory in the marketing context: a qualitative meta-analysis. *Yönetim ve Ekonomi: Celal Bayar Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 25(2), 351-367.
- You, Y., Yang, X., Wang, L. ve Deng, X. (2020). When and why saying “thank you” is better than saying “sorry” in redressing service failures: the role of self-esteem. *Journal of Marketing*, 84(2), 133-150. doi: 10.1177/0022242919889894.
- Yüksel, A., Kılınc, U. ve Yüksel, F. (2006). Cross-National analysis of hotel customers’ attitudes toward complaining and their complaining behaviours. *Tourism Management*, 27(1), 11-24. doi: 10.1016/j.tourman.2004.07.007
- Zehrer, A. (2009). Service experience and service design: concepts and application in tourism SMEs. *Managing Service Quality: An International Journal*, 332-349. doi: 10.1108/09604520910955339
- Zeithaml, V. A., Bitner, M. J. ve Gremler, D. D. (2018). Services marketing: integrating customer focus across the firm. *McGraw-Hill Education*. New York.
- Zhu, Z., Nakata, C., Sivakumar, K. ve Grewal, D. (2013). Fix it or leave it? customer recovery from self-service technology failures. *Journal of Retailing*, 89(1), 15-29. doi: 10.1016/j.jretai.2012.10.004
-

SUMMARY

Background

The economic significance of the service sector is increasing more and more in the sectoral distribution of the economies of both developed and developing countries. Therefore, the studies examining service businesses can contribute to the development of the service sector and the country's economy. In the literature review, it has been determined that service failure and service compensation issues are examined on the basis of different theories such as justice theory, service quality, equality theory, expectation and confirmation theory. Although the issues of service failure and service recovery are the subjects that have been studied extensively among researchers, it has been observed that there is an agreement in the literature for the further development of the subject. In order to push our understanding further about the subject, it is considered that examining the subject in the context of different theories will be beneficial and enrich the literature. In line with this purpose, examining service compensation satisfaction and post-compensation behaviors within the scope of service businesses on the basis of attribution theory can shed more light on the subject.

Purpose

Even successful service businesses cannot prevent service failure. Although it cannot be completely prevented, increasing our understanding of service failures and subsequent service recovery can help reduce the negative effects of service failure. For this purpose, it is necessary to conduct research on the basis of different theories on the subject. In this context, it is important to understand the relationship between the concepts of service failure, service compensation and attribution theory in accordance with the aim of increasing the service quality offered in the service sector. For this purpose, after giving information about the importance of the service sector, service failure and service compensation concepts, attribution theory is discussed. Lastly, after examining the relationship and convenience of attribution theory with service failure and service compensation, suggestions are presented regarding its applicability in different service marketing issues.

Method

In this conceptual study, after giving information about service failure, service compensation and attribution theory, Turkish literature covering the subject was reviewed. In line with the literature, attention was drawn to the gaps in the literature.

Findings

It is seen that service failure and service compensation have been examined with increasing attention, especially in foreign literature, since the last quarter of the 20th century. It has been determined that the studies on the subject have increased in the last decade in the Turkish literature, and it is seen that limited service sectors are the subject of the studies and are carried out on the basis of limited theories. In addition, the fact that the service sector covers a wide area requires the enrichment of the subject by conducting studies in the context of different sectors. In addition, it has been observed that the results obtained from the foreign literature vary in different countries due to cultural differences. Therefore, it is recommended the studies to be carried out in the context of service failure, service compensation and attribution theory should take into account these cultural differences. In this context, it is evaluated that examining each factor that causes customer dissatisfaction, especially service failure and service compensation issues, within the scope of attribution theory can contribute to the literature.

Conclusion

The largest economic share in the total world economy belongs to the service sector as in Turkish economy. In order for the sector to be more competitive against its global competitors, service delivery processes need to be improved. However, every service business always experience service failure during its activities. Fortunately, these errors have the chance to be corrected with appropriate service recovery strategies. The crucial point is the implementation of appropriate service recovery strategies against these service failures. Therefore, customer expectations should be carefully examined in case of service failures. At this point, one of the least common theories in the field of service marketing, especially in Turkish literature, is attribution theory. Attribution theory is considered as an effective theory and approach in directing human behaviors, especially when faced with negative situations. Therefore, in the service marketing literature, it is recommended to examine the issues such as service failure that causes customer dissatisfaction with more comprehensive studies on the basis of attribution theory.

COVID-19 SÜRECİNDE TÜRK BANKACILIK SEKTÖRÜ VE PİYASA YOĞUNLAŞMASININ ANALİZİ

Bade EKİM KOCAMAN¹

Atıf/©: Ekim Kocaman, B. (2021). COVID-19 sürecinde Türk bankacılık sektörü ve piyasa yoğunlaşmasının analizi. *Hitit Sosyal Bilimler Dergisi*, 14(2), 384-407. doi: 10.17218/hititsbd.1007890

Özet: Bu çalışmada Türk Bankacılık Sektörünün 2019:12-2020:12 dönemine ait aylık verilerinden yararlanılarak COVID-19 salgını süresince alınan kararların bankaların finansal tablolarına ve sektörün yoğunlaşmasına etkisinin analiz edilmesi amaçlanmıştır. COVID-19 salgınının bankaların mali yapısına etkisi krediler, kârlılık, sermaye ve aktif kalitesi bileşenleri çerçevesinde ele alınmıştır. Sektördeki yoğunlaşma analizi kapsamında Herfindal Hirschman endeksi kullanılarak 2019 yıl sonu ve 2020 yıl sonu için endeks hesaplanmış ve endekste yaşanan değişim üzerinden yorum yapılmıştır. Sonuçta, COVID-19 önlemleri ile birlikte toplam kredi hacminin arttığı ve artışta kamu sermayeli mevduat bankalarının ön plana çıktığı görülmüştür. Kamu sermayeli bankalarının piyasayı canlandırmak adına üstlendikleri görev sebebiyle kârlılık açısından diğer banka gruplarına göre olumsuz ayrıştığı ve sermaye yeterlilik rasyolarının sektör ortalamasının altında seyrettiği tespit edilmiştir. Yoğunlaşma endeksi sonuçlarına göre, COVID-19 sonrası dönemde Türk Bankacılık Sektöründe aktif payları ve kredi hacmindeki yoğunlaşma artarak kamu sermayeli mevduat bankalarının piyasadaki hakimiyeti yükselmiştir.

Anahtar Kelimeler: Bankacılık Sektörü, Yoğunlaşma Endeksi, Aktif Rasyosu, Mevduat Bankaları, COVID-19

Analysis of Turkish Banking Sector and Market Concentration During COVID-19

Citation/©: Ekim Kocaman, B. (2021). Analysis of Turkish banking sector and market concentration during COVID-19. *Hitit Journal of Social Sciences*, 14(2), 384-407. doi: 10.17218/hititsbd.1007890

Abstract: In this study, it is aimed to analyze the effect of the regulations during the COVID-19 outbreak on the financial statements of the banks and market concentration of the sector by using the monthly data of the Turkish Banking Sector for the period 2019:12-2020:12. The impact of the COVID-19 outbreak on the financial structure of banks discussed in terms of loans, profitability, capital and asset quality. In the scope of market concentration analysis, the Herfindal Hirschman index was calculated for the end of 2019 and 2020, comments were made on the change of the index. As a result, it was observed that total loans increased with COVID-19 regulations, and state-owned deposit banks came to the fore in the increase. It is determined that state-owned banks negatively differentiated from other bank groups in terms of profitability and their capital adequacy ratios was below the sector average due to the task they undertook to stimulate the market. According to results of the concentration index, concentration of asset shares and total loans increased in the post-COVID-19 period, and the dominance of the state-owned deposit banks in the banking sector increased.

Keywords: Banking Sector, Concentration Index, Asset Ratio, Deposit Banks, COVID-19

Araştırma Makalesi / Research Article

Makale Geliş Tarihi / Submitted: 10.10.2021 Makale Kabul Tarihi / Accepted: 22.12.2021

¹ Arş. Gör., Başkent Üniversitesi, Ticari Bilimler Fakültesi, Uluslararası Finans ve Bankacılık Bölümü, badeekim@baskent.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-8967-3935>

1. GİRİŞ

2019 yılının aralık ayında Çin Halk Cumhuriyeti'nin Wuhan kentinde ortaya çıkan COVID-19 salgını tüm dünyada ekonomik ve sosyal anlamda derin bir krize yol açmıştır (Bayar ve Varışlı, 2020, s.86). 2008 küresel krizinden sonra ortaya çıkan en büyük finansal kriz olma özelliğine sahip olan krizin toplam ekonomik maliyetinin dünyanın milli gelirinin %6,4 ile %9,7'si arasında gerçekleşmesi beklenmektedir (Park ve diğerleri, 2020, s.5).

COVID-19'un kısa sürede küresel niteliğe bürünmesi ekonomik, sosyal ve psikolojik açıdan etkiler yaratmıştır. Özellikle ekonomik aktiviteler üzerinde yarattığı daraltıcı etki tüm sektörleri doğrudan etkilemiştir (Soylu, 2020, s.170). COVID-19 sağlık alanında ortaya çıkan bir kriz olsada, hastalığın bulaşıcılığının insandan insana temas yoluyla gerçekleşmesi hizmet sektörlerinin daha fazla olumsuz etkilenmesine neden olmuştur. Bankacılık sektörünün de yaygın şube ağı ile faaliyet göstermesi salgından etkilenen sektörlerin başında yer almasına neden olmuştur (Tuna, 2021, s.226).

Bankalar aracılık rolünü üstlenirken geleneksel olarak birçok riske maruz kalmaktadır. COVID-19 pandemisi ile birlikte bankaların likiditeye erişiminde zorluklar, kredi geri ödemelerindeki aksaklıklar sorunlu krediler oranını ve temerrüt riskini artırıcı bir unsur olacaktır. Bununla birlikte, kredi, likidite, piyasa ve faiz oranı risklerinde de artış yaşanacaktır (Barua ve Barua, 2021, s.19). Bu nedenle, salgından en fazla etkilenen sektörlerin başında bankacılık sektörü gelmektedir (Tuna, 2021, s.198).

Türkiye'de finansal sistemin en önemli aktörlerinden olan bankaların sistemik öneme sahip olmaları nedeniyle COVID-19 salgınının sektörün mali yapısına etkilerinin incelenmesi önem teşkil etmektedir (Sarı, 2021, s.90). Salgın süresince Türkiye'de bankacılık sektörü aktif olarak kullanılarak üretim kapasitesinin artırılması ve ekonomik aktivitelerin canlılığını sürdürmesi amaçlanmıştır. Bu doğrultuda, COVID-19 kapsamında alınan önlemler ile Türk Bankacılık Sektöründe hem finansal açıdan hem de piyasa yoğunlaşması açısından değişimler yaşanmıştır.

Bankacılık sektörünün etkin ve istikrarlı bir yapıya sahip olması ekonomik büyüme ve banka dışı finansal kurumların kaynaklara kolay erişiminde önemli bir etkiye sahiptir. Ekonomik büyümenin ağırlıklı olarak banka kredileri ile finanse edildiği gelişmekte olan ülkelerde bankacılık sektöründeki yoğunlaşma oranı sektörün etkinlik düzeyinin belirlenmesinde önemli bir role sahiptir (Kozak ve Wierzbwska, 2021, s.38). Bankacılık sektörünün finansal durumu ile reel ekonominin performansının ilişkili olması nedeniyle sektördeki piyasa yoğunlaşmasının izlenmesi önemli bir unsur olacaktır.

Türkiye'de finans sektörünün banka ağırlıklı bir yapıya sahip olması COVID-19 salgını ile alınan önlemlerin bankalar aracılığı ile piyasaya aktarılmasında önemli rol oynamıştır. Zorunlu karşılık oranlarının düşürülmesi, Aktif Rasyosu'nun (AR) uygulamaya konulması, donuk alacaklarda gecikme sürelerinin uzatılması gibi önlemlerle bankaların reel sektörün likidite ihtiyacını karşılaması teşvik edilmeye çalışılmıştır (Dağıdır Çakan, 2021, ss.224-225).

Çalışmanın amacı, COVID-19 kapsamında alınan önlemlerin Türk Bankacılık Sektöründe faaliyet gösteren bankaların finansal yapılarına ve piyasa yoğunlaşma yapısına etkisinin endeksler yoluyla analiz edilmesidir.

Çalışmanın bundan sonraki bölümlerinde "COVID-19 salgını ve bankacılık sektörüne" ilişkin yapılan akademik çalışmaların özeti verildikten sonra salgının Türk Bankacılık Sektörüne etkileri ortaya konulmuştur.

---

2. LİTERATÜR ARAŞTIRMASI

COVID-19 salgınının finansal piyasalara olası etkilerini inceleyen çalışma sayısı hızla artış kaydetmektedir. Bu kapsamda, bankacılık sektörü ve COVID-19 bağlantılı yapılan çalışmalar 2020 yılında başlamış olup, literatür genişleyerek devam etmektedir. Bu bölümde, COVID-19 salgınının bankacılık sektörü özelinde yarattığı etkileri kapsayan çalışmalara ve Türk Bankacılık Sektöründe yoğunlaşmayı ele alan çalışmalara yer verilmiştir.

Yayla (2007) Türk bankacılık Sektöründeki yoğunlaşmayı aktifler, krediler, mevduat ve ciro açısından statik ve dinamik endeksler yoluyla ölçümlenmiştir. Bankacılık sektöründe 1995–1999 döneminde yoğunlaşma azalırken, 2000–2005 döneminde yoğunlaşma artış göstermiştir.

Hazar ve diğerleri (2017) 2001 krizi öncesi ve sonrası için Türk Bankacılık Sektörü'nde aktif, mevduat, kar, kredi, özkaynak büyüklüklerinde kriz sonrasında yoğunlaşmanın arttığını tespit etmişlerdir. Şube ve personel sayısı açısından ise kriz dönemi öncesi ve sonrası arasında fark bulunmamıştır.

Bekçi ve diğerleri (2020) COVID-19'un Türk Bankacılık Sektörü'ne aktif kalitesi yönünden etkilerini ele almışlardır. Bu kapsamda, 9 bankanın 2019/1. çeyrek ile 2020/2. çeyrek arasındaki verileri kullanılarak bankaların ilerleyen dönemlerdeki aktif kaliteleri ile ilgili tahminler yapılmıştır. Analiz sonucunda, 6 bankanın aktif kalitesinde olası azalmalar yaşanabileceği, 3 bankanın ise aktif kalitesinin artabileceği tahmininde bulunulmuştur.

Arabacı ve Yücel (2020) COVID-19 salgınının Türk Bankacılık Sektörü'ne etkileri kapsamında 2020/Mayıs ayı sektör rakamları üzerinden inceleme yapmışlardır. Bu kapsamda, toplam krediler, sektörel kredi dağılımı, tüketici kredileri rakamları üzerinden değerlendirme yapılmıştır.

Ersoy ve diğerleri (2020) Türkiye için pandeminin başlangıcı kabul edilen 11 Mart 2020 tarihini esas alarak bu tarihten önceki ve sonraki 10 haftayı analiz kapsamında değerlendirmişlerdir. Çalışmada 5 farklı bankacılık göstergesindeki (krediler, takipteki krediler, menkul kıymetler, mevduat, yabancı para pozisyonu) değişimler üzerinden değerlendirme yapılmıştır. Sonuçta, krediler, menkul kıymetler, mevduatların artış kaydettiği görülmüştür. Takipteki krediler açısından yerli bankalarda göreceli bir azalış izlenirken, yabancı para pozisyonu için net bir etki ortaya konulamamıştır.

Karakulle (2020) pandemi nedeniyle alınan önlemlerin banka müşterilerinin memnuniyet düzeyinde yarattığı etkiyi nicel araştırma yöntemlerinden anket yolu ile incelemiştir. Bankaların işlem, hijyen ve genel anlamda almış olduğu önlemler müşteriler açısından olumlu karşılanmıştır.

Bayar ve Varışlı (2020) COVID-19 salgınının doğrudan tüketici kredileri üzerindeki etkisini analiz etmişlerdir. 2013-2020 yılları arasındaki zaman serileri aylık bazda ele alınmış ve kukla değişken olarak modele dahil edilen COVID değişkeni ile tüketici kredileri arasında pozitif yönlü bir ilişki bulunmuştur.

Kartal (2020) Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurulu (BDDK) tarafından yürürlüğe sokulan "Aktif Rasyosu" nun mevduat bankaları üzerinde yaratacağı olası etkileri ele almıştır. 2019/3. çeyrek verilerine göre 14 bankanın Aktif Rasyosu hedefine ulaşamadığı görülmüştür. Buradan yola çıkarak Aktif Rasyosu ile ilgili olarak düzenleme önerilerinde bulunulmuştur.

Serel ve Akşehirli (2020) 1999-2019 dönemine ait aktif büyüklüğü, kredi ve alacaklar, mevduat, şube sayısı, personel sayısı verilerini dikkate alarak Türk Bankacılık sektöründe yoğunlaşmayı iki farklı endeks yoluyla hesaplamışlardır. Her iki endeks sonucunda da sektörün ağırlıklı olarak zayıf oligopol yapıya sahip olduğu tespit edilmiştir.

Yetiz (2021) COVID-19 sürecinde Türk Bankacılık Sektörü'nün faaliyetlerini SWOT analizi ile incelemiştir. Pandemi sürecinde yapılan düzenleme ve değişikliklerin bankaların temel fonksiyonları ve aktivitelerinde tehdit yaratmadığı ifade edilmiştir.

Arslantürk Çöllü (2021) salgının bankaların finansal performansı üzerindeki etkisinin katılım bankaları ve geleneksel bankalar açısından farklı olup olmadığını araştırmıştır. Haziran 2019 – Haziran 2020 dönemine ait veriler Wilcoxon Testi ile karşılaştırmalı olarak incelenmiş ve analiz sonucunda, alınan önlemlerin etkisinin sınırlı olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca, iki banka grubu arasında likidite açısından farklılık gözlenmiş ve geleneksel bankaların likidite oranlarında salgın döneminde aşağı yönlü bir eğilim görülmüştür.

Tuna (2021) COVID-19 salgınının bankacılık sektörünün istihdam yapısı üzerine etkisini araştırmıştır. Mart-Aralık 2020 dönemi için çağrı merkezi, internet bankacılığı ve mobil bankacılık verileri kullanılmıştır. Alternatif dağıtım kanallarındaki kullanımın artması ile birlikte yeni şube açılışlarında duraksama ve personel alım hızının ivmesinde düşüş beklendiği belirtilmiştir.

Işık ve Akdoğan (2021) COVID-19'un mevduat bankaları üzerine etkilerini inceledikleri çalışmalarında aktif kârlılığı, kredi/mevduat oranı, nakit akış tablosu, nakit ve nakit benzerleri, net faiz marjı değişkenleri üzerinden yorum yapmışlardır. 2018, 2019 yıl sonu ve 2020/09. ay ara dönem verileri dikkate alınarak COVID-19 öncesi ve sonrası döneme ait finansal tablolar incelenmiştir. Finansal tablolarda aktif kârlılığının %50 azaldığı, kredi/mevduat oranında artış olduğu, bankacılık faaliyetleri kaynaklı nakit akışlarında gerileme, nakit ve nakit benzeri kalemlerde artış ve net faiz marjında azalış tespit edilmiştir.

Sarı (2021) COVID-19 salgınının bankacılık sektörü bilançolarına etkisini tablolar ve grafikler kullanılarak açıklamıştır. Analiz sonucunda mevduatların ve toplam kredilerin hacimsel olarak artış kaydettiği, sektörün güçlü sermaye yapısına karşın finansal kaldıraç oranının arttığı görülmüştür. Aktif karlılık oranında ise bir önceki yıla kıyasla düşüş yaşanmıştır.

Yabancı literatürde de COVID-19 salgının bankacılık sektörü üzerine etkileri ve piyasa yoğunlaşması konulu çalışmalar yapılmıştır.

Hannan ve McDowell (1984) piyasa yoğunlaşması ile bankacılık sektöründe ATM kullanımındaki yaygınlaşma arasındaki ilişkiyi incelemişlerdir. ATM'lerin ilk tanıtıldığı 1975 yılından itibaren yaygınlaşma hızında piyasa yoğunlaşmasının pozitif etkisi olmuştur. Diğer tüm değişkenler sabitken yoğunlaşmanın yüksek olduğu piyasalarda ATM kullanımının yaygınlaşmasının daha hızlı olduğu belirlenmiştir.

Amel ve Liang (1990) Amerikan bankacılık sektöründe lokal olarak faaliyet gösteren 2.000 bankanın 1966-1986 yılları arasındaki panel verisi ile yaptıkları çalışmada piyasa yoğunlaşmasının uzun dönem dengesine gelme hızını Herfindahl Endeksi ile ölçmüşlerdir. Piyasa yoğunlaşmasının uzun dönemli dengesi ile bankacılık piyasasına girişin çekiciliğini ve yasal engellerini ölçen değişkenler arasında anlamlı ilişki tespit edilmiştir.

Avrupa Birliği'nin tümü ve birliğe üye ülkeler bazında bankacılık sektöründeki rekabeti 1989-1996 yılları için ele alan Bikker ve Groeneveld (2000) çalışmalarında bankaların rekabet gücünü ölçmüşlerdir. Analiz sonucunda Avrupa Birliği'ne üye ülkelerin monopolistik bir yapı sergilemedikleri ve yoğunlaşmanın rekabet gücünü zayıflattığını görülmüştür.

Beck ve diğerleri (2006) 1980-1997 yılları arasında 69 ülke verisi ile ulusal banka yoğunlaşması, bankacılık düzenlemelerinin sistemik banka krizleri üzerindeki etkisini incelemişlerdir. Bankacılık sistemlerinde yoğunlaşmanın fazla olduğu ekonomilerde kriz olasılığının daha düşük olduğu tespit edilmiştir.

Tushaj (2010) Arnavutluk bankacılık sektöründe yoğunlaşmayı varlıklar, mevduat, krediler ve hazine bonoları alt bankacılık kalemleri itibariyle Herfindahl Endeksi aracılığıyla ele almıştır. Sektörde yapılan düzenlemeler ile varlıklar, mevduat, krediler ve hazine bonoları açısından yoğunlaşmanın azaldığı görülmüştür.

Shijaku (2017) 2008-2015 yıllarını kapsayan dönem için 2-aşamalı GMM yaklaşımı ile banka yoğunlaşmasının banka istikrarı üzerindeki etkisi incelenmiştir. Analiz sonucunda, rekabet-kırılabilirlik teorisini destekleyen sonuçlara ulaşılarak yoğunlaşma ile banka istikrarı arasında negatif yönlü bir ilişki bulunmuştur. Banka yoğunlaşmasının bir ülkenin sistemik banka kırılabilirliği olasılığını artırdığı ifade edilmiştir.

Wu ve Olson (2020) COVID-19 salgınının Çin Bankacılık Sektörü'ne olan etkisini kısa vadeli, uzun vadeli ve sistemik riskler çerçevesinde üç farklı yönden ele almışlardır. Küçük ve orta ölçekli işletmelerin düşük faizli krediler, özel kredi limitleri, uzun dönemli kredi sistemleri ile desteklenmesi gerektiği belirtilmiştir. Ayrıca, risk kontrol sistemleri için dijital dönüşümün hızlandırılması gerektiği önerilmiştir.

Mersha ve Worku (2020) COVID-19'un Etiyopya Bankacılık Sektörü üzerine etkilerini tartışmışlardır. Bankacılık sektörünün uluslararası bankacılık, kârlılık ve krediler açısından olumsuz etkilenebileceği ifade edilmiştir.

Barua ve Barua (2021) çalışmalarında Bangladeş Bankacılık Sektörü üzerinde pandeminin olası etkilerini araştırmışlardır. Araştırmada, COVID-19'un farklı NPL senaryoları altında firma değeri, sermaye değerliliği ve faiz gelirine etkileri incelenmiştir. Tüm bankaların risk ağırlıklı varlık değerlerinde, sermaye yeterlik rasyolarında ve faiz gelirlerinde düşüş olduğu; ancak, büyük ölçekli bankaların değişimlere daha duyarlı olduğu görülmüştür.

Demirgüç-Kunt ve diğerleri (2020) COVID-19 pandemisinin bankacılık sektörüne olan etkilerini tespit edebilmek için 53 ülkeden 896 ticari banka ve 2.147 banka dışı finansal kurumun 2018/Mayıs ile 2020/Mayıs dönemini içeren hisse senedi fiyatı, bilanço ve sermaye yapısı verilerinden yararlanmışlardır. Krizin bankacılık sistemini strese soktuğu ve hisse senetlerinin düşük performans göstermelerine neden olduğu sonucuna varmışlardır.

Mateev ve diğerleri (2021) çalışmalarında MENA bölgesindeki bankaların risk alma davranışları üzerinde rekabet ve sermayenin etkisini araştırmışlardır. 18 ülkeden 225 bankanın verilerinin yer aldığı çalışmada rekabetin bankaları daha fazla sermaye tutmaya yöneltip yöneltmediği araştırılmıştır. Panel veri analizi sonucunda rekabetin daha fazla olduğu durumda daha fazla sermaye oranlarına sahip oldukları görülmüştür. Elde edilen sonuçların COVID-19 pandemi sürecinde daha da önemli olduğuna vurgu yapılmıştır.

Demir ve Öztürk Danışman (2021) COVID-19 salgınının bankaların hisse senedi getirilerine etkisini incelemişlerdir. 110 ülkeden 1927 halka açık bankanın 2020/Ocak-Mayıs verileri analize tabi tutulmuştur. Sonuçta, sermaye yapısı güçlü, daha çok çeşitlenmiş, NPL oranı düşük ve büyük ölçekli bankaların hisse senedi getirilerinin COVID-19'a karşı daha esnek olabildiği görülmüştür.

Çolak ve Öztekin (2021) 125 ülkeden 14.163 bankanın 2017/3. çeyrek ile 2020/3. çeyrek dönemini içeren verileri ile pandeminin küresel kredi arzı üzerindeki etkilerini genel ve ülke bazında tespit etmişlerdir. Ayrıca, bankaların krize verdikleri tepkilerin finansal koşullar, piyasa yapısı, finansal aracılık gibi özelliklere bağlı olarak değişim gösterdiği ifade edilmiştir.

Li, Feng ve diğerleri (2021) faiz dışı gelirler ile banka kârlılığı ve riski arasındaki ilişkide COVID-19'un etkisini incelemişlerdir. Pandeminin ekonomik etkisi birçok kredi türüne talebi azaltmış ve

---

kredi standartlarını zorlaştırmıştır. COVID-19 süresince bankaların faiz dışı gelir kaynakları ile banka performansı pozitif ilişkili iken risk ile ters yönlü bir ilişkilidir.

Elnahass ve diğerleri (2021) pandeminin bankacılık sektörünün küresel istikrarına etkisi üzerine yaptıkları çalışma kapsamında 116 ülkeden 1090 bankanın 2019-2020 arası verilerini örnekleme dahil ederek inceleme yapmışlardır. Pandeminin finansal performans ve finansal istikrar göstergeleri üzerinde olumsuz etkileri olduğu tespit edilmiştir.

Appiah-Otoo (2021) salgının Çin’de yerel krediler üzerine etkisini 2020 Ocak ve Haziran arasındaki dönem için incelemiştir. Analiz sonucunda, COVID-19 vaka sayıları arttıkça özel sektöre verilen kredi miktarında artış olduğu ancak etkinin büyüklüğünün sınırlı kaldığı görülmüştür.

Ichsan ve diğerleri (2021) 2011-2020 arasındaki yıllık verileri dikkate alarak İslami bankaların COVID-19 süresince performansını incelemiştir. Çoklu doğrusal regresyon kullanılarak yapılan analiz sonucunda sermaye yeterlik oranı, faaliyet giderleri/faaliyet gelirleri, kredi/mevduat oranının finansal performans (ROA) ile pozitif ilişkili olduğu görülmüştür. Diğer yandan, takipteki krediler oranı ile aktif kârlılığı arasında negatif yönlü ilişkili bulunmuştur.

Li ve diğerleri (2021) COVID-19 ve hükümetlerin sermaye enjeksiyonlarının bankaların optimal faiz marjlarına ve gölge bankacılık operasyonlarının etkinliğine olan yansımalarını incelemiştir. COVID-19 bankaların net faiz marjını azaltmış olmasına karşın, devlet sermaye desteği ile marj artmıştır. Diğer yandan, COVID-19 ve devlet destekleri gölge bankacılıktan elde edilen verimliliğe olumsuz etkide bulunmuştur. COVID-19 nedeniyle bankaların risk eğilimlerinin artması bankaların istikrarını azaltıcı bir unsur olmuştur.

Kozak ve Wierzbowska (2021) 2005-2019 yılları arasında 19 ülkede faaliyet gösteren 150 banka ile yaptıkları araştırmada yoğunlaşma ile etkinlik arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Yoğunlaşmanın banka etkinliğini pozitif yönde ve doğrusal olmayan biçimde etkilediği belirlenmiştir.

3.COVID-19 KRİZİNE KARŞI TÜRK BANKACILIK SEKTÖRÜNE YÖNELİK ALINAN ÖNLEMLER

COVID-19 krizinin ortaya çıkması ile birlikte bankacılık sektörüne yönelik düzenlemelerle hem firmaların hem de bankaların bilançolarında ortaya çıkabilecek olası olumsuzlukların önlenerek kredi kanalının sağlıklı bir şekilde yürütülmesi amaçlanmıştır (Sarı, 2021, s.94). Türkiye’de COVID-19 sürecinde hem reel sektörün hem bireylerin minimum düzeyde etkilenmesi hem de ekonominin mümkün olduğunca az etkilenmesini sağlamaya yönelik bankacılık sektörü ile ilgili Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu (BDDK) ile Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası’nın (TCMB) ciddi seviyede düzenlemeleri gerçekleşmiştir.

3.1. Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu Önlemleri

Türkiye’de 11 Mart 2020 tarihinde ilk COVID-19 vakasının bildirilmesi ile birlikte Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu (BDDK) 2020 Mart ayından itibaren yeni kararlara imza atmıştır. Bu kapsamda, bankacılık sektörüne yönelik olarak 2 temel düzenlemeye gidilmiştir. Bunlardan ilki, Aktif Rasyosu iken diğeri “Kredilerin Sınıflandırılması ve Bunlar İçin Ayrılacak Karşılıklara İlişkin Usul ve Esaslar Hakkında Yönetmelik” te yer alan sürelerle ilişkin düzenlemelerdir.

3.1.1. Aktif Rasyosu

Aktif Rasyosu ilk olarak Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu’nun 18 Nisan 2020 tarih ve 9000 sayılı kararı ile yürürlüğe girmiştir. Söz konusu karar ile 01 Mayıs 2020 tarihinden

itibaren mevduat ve katılım bankalarının haftalık bazda Aktif Rasyosu hesaplamalarına karar verilmiştir. 18 Nisan 2020 tarih ve 9000 sayılı kararın ikinci maddesinde Aktif Rasyosu'nun uygulama amacının "COVID-19 salgını nedeniyle yaşadığımız sürecin ekonomimize, piyasaya, üretime ve istihdama olumsuz etkisini mümkün olan en az seviyeye indirmek ve bankaların ellerinde bulundurduğu kaynakların en etkin şekilde kullanılmasını sağlamak" olduğu belirtilmiştir.

BDDK tarafından 18 Nisan 2020 tarihinde tanıtılan Aktif Rasyosu'nun hesaplanma yöntemi şöyledir:

$$AR = \frac{\text{Krediler} + (\text{Menkul Kıymetler} \times 0,75) + (\text{TCMB Swap} \times 0,5)}{\text{TL Mevduat} + (\text{YP Mevduat} \times 1,25)} \quad (1)$$

(1) numaralı formül ile hesaplanan orana ilişkin her ay sonunda mevduat bankalarının %100, katılım bankalarının %80 asgari seviyede oranı tutturmaları gerektiği ifade edilmiştir.

Yukarıda yer alan ilk karardan sonra BDDK'nin 30 Nisan 2020 tarihli ve 9003 sayılı kararının birinci ve ikinci maddelerinde "Aktif Rasyosu'nun solo bazda hesaplanacağına ve Tasarruf Mevduatı Sigorta Fonu (TMSF) bünyesindeki bankaların düzenlemeden muaf olduğuna; bankalar mevduatı hariç, (TL) Mevduat + (YP) Mevduat toplamı 5 milyar TL'nin altında kalan bankalara 31.12.2020 tarihine kadar bu düzenlemeye uyum için süre tanınmasına" karar verilmiştir.

Bu düzenlemenin bir önceki düzenlemeden farkı hesaplamaya temel teşkil edecek mali verilerin bankalara ait solo veriler olması ve mevduat toplamı 5 milyar TL'nin altındaki bankalara düzenlemeye uyum bakımından esneklik sağlanmasıdır. Bu tarihte Türk Bankacılık Sektörü'nde faaliyette bulunan 47 bankanın 18 adedinin aktif toplamı belirlenen rakamın altındadır.

BDDK'nin 29 Mayıs 2020 tarihli ve 9042 sayılı kararı ile Aktif Rasyosu formülünde YP mevduat kaleminin katsayısında revizyon yapılmış ve krediler kaleminin detayına yer verilerek KOBİ, proje ve ihracat kredilerinin 1,1 katsayısı ile ağırlıklandırılarak formüle dahil edileceği belirtilmiştir. Böylece, bankaların yabancı para mevduatını en azından yabancı para krediler seviyelerine düşürmelerini teşvik ederek piyasadaki yabancı para mevduat seviyesinin azaltılarak para ikamesinin de önüne geçilmesi amaçlanmıştır. Diğer yandan, kredi genişlemesi kolaylaştırılırken istihdam yaratıcı ve verimli alanlara kanallenebilecek türdeki kredilerin desteklenmesi göz önünde tutulmuştur. Böylece, yapılan ilave düzenlemenin TCMB'nin yürüttüğü para politikasını destekleyici bir niteliği olduğu söylenebilir.

$$AR = \frac{\text{Krediler} + (\text{Menkul Kıymetler} \times 0,75) + (\text{TCMB Swap} \times 0,5)}{\text{TL Mevduat} + (\text{YP Mevduat} \times 1,75)} \quad (2)$$

29 Mayıs 2020 tarihli ve 9042 sayılı karar ile formül (2) numaradaki hali ile güncellenmiş ve kararın birinci, ikinci ve altıncı maddelerinde;

"YP Mevduat kalemi toplamının, YP Kredilere kadar olan kısmına 1 katsayısının YP Kredileri aşan kısmına ise 1,75 katsayısının uygulanmasına; 31.03.2020 tarihi itibarıyla, bankalar mevduatı hariç, (TL) Mevduat + (YP) Mevduat toplamı 25 milyar TL'nin altında kalan bankalara 31.12.2020 tarihine kadar bu düzenlemeye uyum için süre tanınmasına; Krediler kalemindeki, KOBİ kredilerinin, Proje finansmanı kredilerinin ve İhracat kredilerinin hesaplamada 1,1 katsayısı ile ağırlıklandırılmasına; 3 aydan kısa vadeli kredilerin, hesaplamada Krediler kalemine dahil edilmemesine" karar verilmiştir.

Daha sonra yine Aktif Rasyosu'na ilişkin olarak BDDK'nin 10 Ağustos 2020 tarihli ve 9125 sayılı kararının birinci ve üçüncü maddelerinde Aktif Rasyosu hesaplanmasında bir önceki düzenlemelere ilave olarak; "AR değerinin sırasıyla %95 ve %75 olarak düzenlenmesine ve AR'nin

---

pay kısmında yer verilen Menkul Kıymetler kalemine, Gayrimenkul Yatırım Fonları ile Girişim Sermayesi Yatırım Fonlarına kullanılan fonların dahil edilmesine” karar verilmiştir.

Bu değişiklik ile normalleşme süreci ile birlikte rasyonun enflasyon üzerinde de olumsuz etki yarattığı görüldüğünden %100 ve %80 oranlarının gevşetilmesi hedeflenmiştir.

Yıl içinde bankaların finansal yapılarındaki değişimleri takip eden BDDK Aktif Rasyosu’nda bir değişiklik daha yapmıştır. BDDK’nin 28 Eylül 2020 tarihli ve 9170 sayılı kararının birinci maddesinde “AR değerinin mevduat bankaları için %90 ve katılım bankaları için %70 olarak düzenlenmesine” karar verilmiştir.

BDDK’nin 26 Ekim 2020 tarihli ve 9238 sayılı kararının birinci maddesinde;

“Yurt içi bankaların yurt içindeki diğer bankalara kullandırdıkları 1 yıldan uzun vadeli YP kredilerin, doğrudan kullanılmış olan kredi tutarı nispetinde, sendikasyon kredilerinin ise, krediyi kullandıran bankanın sendikasyondaki payı nispetinde AR’ın pay kısmında yer verilen “Krediler” kalemine, kullandırım anındaki orijinal vadelerinin dikkate alınması suretiyle, 1,00 katsayısı ile dahil edilmesine” karar verilmiştir.

BDDK’nin 24 Kasım 2020 tarihli ve 9271 sayılı kararı ile Aktif Rasyosu hesaplanmasına son verilmiş ve uygulama 31.12.2020 tarihinden itibaren yürürlükten kaldırılmıştır. Aktif Rasyosu’nun kaldırılması ile birlikte bankaların kredi arzını artırma zorunluluklarının ortadan kaldırılarak kendi kredi politikaları ile uyumlu olarak kredi kullandırmaları hedeflenmiştir. Ayrıca, yüksek kredi büyümesinin getirdiği enflasyonu dizginlemek amacıyla uygulamaya son verilmiş ve eşzamanlı olarak sıkı para politikasına geçilmiştir.

3.1.2. Kredilerin Sınıflandırılması İçin Öngörülen Sürelerin Değiştirilmesi

Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu’nun COVID-19 salgını kapsamında aldığı bir diğer önlem kredi ödemelerindeki gecikmelere getirdiği esneklik olmuştur.

BDDK’nin 17 Mart 2020 tarih ve 8948 sayılı kararının birinci maddesinde;

“COVID-19 salgını neticesinde ekonomik ve ticari faaliyetlerde oluşan aksaklıklar nedeniyle, Kredilerin Sınıflandırılması ve Bunlar İçin Ayrılacak Karşılıklara İlişkin Usul ve Esaslar Hakkında Yönetmeliğin 4 üncü ve 5 inci maddeleri kapsamında kredilerin donuk alacak sınıflandırılması için öngörülen 90 gün gecikme süresinin, Birinci ve İkinci Grupta izlenen krediler için 31.12.2020 tarihine kadar 180 gün olarak uygulanmasına ve 90 günlük gecikmeye rağmen İkinci Grupta sınıflandırılmaya devam olunan krediler için ayrılacak karşılıkların, bankaların TFRS 9 kapsamında beklenen kredi zararının hesaplanmasında kullandıkları kendi risk modellerine göre ayırmalarına devam olunmasına” yer verilmiştir.

Yukarıda alınan karara ilave olarak BDDK 27 Mart 2020 tarihinde 8970 sayılı düzenlemesinin birinci maddesinde;

“Kredilerin İkinci Grupta sınıflandırılması için öngörülen 30 gün gecikme süresinin, 17.03.2020 tarihinden itibaren geçerli olmak üzere, Birinci Grupta izlenen krediler için 31.12.2020 tarihine kadar 90 gün olarak uygulanmasına ve 30 günlük gecikmeye rağmen Birinci Grupta sınıflandırılmaya devam olunan krediler için ayrılacak karşılıkların, bankaların TFRS 9 kapsamında beklenen kredi zararının hesaplanmasında kullandıkları kendi risk modellerine göre ayrılmasına devam edilmesine” karar vermiştir.

BDDK'nin 8 Aralık 2020 tarihli ve 9312 sayılı kararı ile her iki uygulamanın da 30.06.2021 tarihine kadar; 17 Haziran 2021 tarihli ve 9624 sayılı karar ile uygulamaların 30.09.2021 tarihine kadar uzatılmasına karar verilmiştir.

BDDK'nin gecikmeye giren kredilerin takip hesaplarına aktarılmadan önce 90 gün yerine 180 gün beklenilmesine ilişkin düzenlemesi ile bankaların bilançolarında takibe düşen kredi tutarında artış yaşanmayarak aktif kalitesindeki kötüleşmenin önüne geçilmesi hedeflenmiştir. Böylece, sektörün Takipteki Alacaklar/Toplam Nakdi Krediler oranında artış yaşanmamış, aksine önlemlere bağlı olarak 2019 yıl sonuna kıyasla azalış olmuştur.

3.2. Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası Önlemleri

COVID-19 salgınının “Türkiye ekonomisine olumsuz etkilerini sınırlandırmak ve finansal piyasaların, kredi kanalının ve firmaların nakit akışının kesintisiz ve sağlıklı bir şekilde işlemeye devam etmesi” için TCMB tarafından bir dizi önlem alınmıştır. TCMB tarafından 17 Mart 2020, 31 Mart 2020 ve 17 Nisan 2020 tarihinde alınan kararlar ile önlemlerin temel amacının “Bankalara Türk lirası ve yabancı para likidite yönetiminde esneklik sağlamak; Reel sektöre kredi akışının kesintisiz devamını sağlamak ve ihracatçı firmaları desteklemek; Reeskont kredi düzenlemeleriyle ihracatçı firmaların nakit akışını desteklemek; DİBS piyasası likiditesini destekleyerek parasal aktarım mekanizmasını güçlendirmek” olduğu belirtilmiştir.

3.2.1. Politika Faiz Oranı

TCMB'nin almış olduğu tedbirlerden ilki ve ekonominin işleyişine en önemli etkiyi sağlayan karar 17 Mart 2020 tarihinde politika faizi olan bir hafta vadeli repo ihale faiz oranının %10,75'ten %9,75'e indirilmesi olmuştur. Koronavirüs salgınına ilişkin gelişmelere bağlı olarak 22 Nisan 2020 tarihinde politika faiz oranı %8,75'e, 22 Mayıs 2020 tarihinde %8,25'e düşürülmüştür. 25 Eylül 2020 tarihinden itibaren ise küresel ekonomideki normalleşme süreci ile birlikte politika faizi %10,25'e yükseltilmiştir. 20 Kasım 2020 tarihinde %15, 25 Aralık 2020 tarihinde %17 ve son olarak 19 Mart 2021 tarihinde politika faizi %19'a yükseltilmiştir.

Tablo 1. 1 Hafta Vadeli Repo Faiz Oranları (%)

Tarih	Borç Alma	Borç Verme
18.03.2020	-	9,75
23.04.2020	-	8,75
22.05.2020	-	8,25
25.09.2020	-	10,25
20.11.2020	-	15,00
25.12.2020	-	17,00
19.03.2021	-	19,00
24.09.2021	-	18,00

Kaynak: Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası

COVID-19 pandemisinin başladığı 2020/Nisan ayından itibaren ekonomiyi canlı tutmak ve piyasadaki likiditeyi artırmak amacıyla faiz indirimi yapılmıştır. Ancak daha sonra hızlı kredi büyümesi ve kurlardaki yükseliş ile birlikte enflasyonda görülen artış yeniden sıkı para politikasına dönüşü getirmiştir.

3.2.2. Zorunlu Karşılık Oranları

17 Mart 2020 tarih ve (2020-16) sayılı “Koronavirüsün Olası Ekonomik ve Finansal Etkilerine Karşı Alınan Tedbirlere İlişkin Basın Duyurusu” ile reel kredi büyüme koşullarını sağlayan bankalar için yabancı para zorunlu karşılık oranları tüm yükümlülük türlerinde ve tüm vade dilimlerinde 500 baz puan indirilmiştir.

---

20 Haziran 2020 tarih ve (2020-34) sayılı “Zorunlu Karşılıklara İlişkin Basın Duyurusu” ile salgın sürecine özgü olarak “kredi talebini karşılamada bankalara esneklik sağlamak amacıyla; yıllık reel kredi büyüme oranı %15’in üzerinde olan bankaların zorunlu karşılık teşviklerinden faydalanabilmeleri için sağlamaları gereken uyarlanmış reel kredi büyüme oranının %15’ten küçük olma koşulunun, yılsonuna kadar geçici bir süre için uygulanmamasına” karar verilmiştir.

18 Temmuz 2020 tarih ve (2020-37) sayılı “Yabancı Para Zorunlu Karşılık Oranlarına İlişkin Basın Duyurusu” ile “normalleşme sürecinin bir parçası olarak, finansal istikrarın desteklenmesi amacıyla, yabancı para zorunlu karşılık oranlarının tüm bankalar için tüm yükümlülük türlerinde ve vade dilimlerinde 300 baz puan artırılmasına” karar verilmiştir.

20 Ağustos 2020 tarih ve (2020-50) sayılı “Zorunlu Karşılık Oranlarına İlişkin Basın Duyurusu” ile;

“reel kredi büyümesi koşullarını sağlayan bankaların yabancı para zorunlu karşılık oranlarının, tüm vade dilimlerinde geçerli olmak üzere, kıymetli maden depo hesapları için 700 baz puan, diğer tüm yabancı para yükümlülükleri için ise 200 baz puan artırılmasına ve TL zorunlu karşılık oranlarının 6 aya kadar vadeli tüm mevduat/katılım fonu yükümlülükleri ve 1 yıla kadar vadeli diğer yükümlülükleri için 200 baz puan, 3 yıla kadar vadeli diğer yükümlülükleri için ise 150 baz puan artırılmasına” karar verilmiştir.

Böylece, zorunlu karşılık oranlarında yapılan indirimlerle piyasaya sağlanan likiditenin geri çekilmesi amaçlanmıştır.

27 Kasım 2020 tarih ve (2020-71) sayılı “Zorunlu Karşılıklara İlişkin Basın Duyurusu” ile;

“parasal aktarım mekanizmasının etkinliğini artırmak amacıyla sade bir zorunlu karşılık sistemine geçilmesine” karar verilmiştir. Bu kapsamda, “reel kredi büyümesine göre farklılaşan zorunlu karşılık ve faiz oranları uygulamasının yürürlükten kaldırılmasına, TL cinsinden zorunlu karşılıklara ödenen faiz oranının tüm sektör için %12 olarak uygulanmasına” karar verilmiştir.

24 Şubat 2021 tarih ve (2021-10) sayılı “Zorunlu Karşılıklara İlişkin Basın Duyurusu” ile;

“TL zorunlu karşılık oranlarının tüm vade dilimlerinde ve yükümlülük türlerinde 200 baz puan artırılmasına, TL zorunlu karşılıkların döviz cinsinden tesis edilebilmesi imkânı azami oranının %30’dan %20’ye düşürülmesine, TL zorunlu karşılıkların standart altın cinsinden tesis edilebilmesi imkânı azami oranının %20’den %15’e düşürülmesine” karar verilmiştir.

1 Temmuz 2021 tarih ve (2021-27) sayılı “Zorunlu Karşılıklara İlişkin Basın Duyurusu” ile “döviz cinsinden mevduat/katılım fonuna uygulanan zorunlu karşılık oranları tüm vade dilimlerinde 200 baz puan artırılmıştır.”

Yukarıda bahsi geçen düzenlemeler neticesinde 1 Temmuz 2021 tarihinde yapılan değişiklik ile “Zorunlu Karşılık Oranları” özet bilgileri Tablo 2’de yer almaktadır.

Tablo 2. Zorunlu Karşılık Oranları (%)

Türk Lirası	Oranlar
Mevduat ve Katılım Fonu (Y. dışı bankalar mevduatı/katılım fonu hariç)	
Vadesiz, ihbarlı, 1 aya ve 3 aya kadar (1 ay ve 3 ay dâhil) vadeli	8,00
6 aya kadar (6 ay dâhil) vadeli	6,00
1 yıla kadar vadeli	4,00
1 yıl ve daha uzun vadeli	3,00
Yabancı Para	
Vadesiz, ihbarlı, 1 aya kadar, 3 aya kadar, 6 aya kadar ve 1 yıla kadar vadeli	21,00
1 yıl ve 1 yıldan uzun vadeli	15,00

Kaynak: TCMB, Zorunlu Karşılıklar Hakkında Tebliğ, Sayı: 2013/15

Zorunlu karşılık oranlarında yapılan düzenlemelerle süreç içerisinde piyasa likiditesi ayarlaması yapılmıştır.

4. COVID-19 SALGINININ MEVDUAT BANKALARINA ETKİLERİNE YÖNELİK ARAŞTIRMA

Türk bankacılık Sektöründe 2021/Ağustos itibari ile 32 mevduat, 15 kalkınma ve yatırım, 6 katılım bankası olmak üzere aktif olarak faaliyet gösteren 53 adet banka bulunmaktadır. Ayrıca, Tasarruf Mevduatı Sigorta Fonu'na devredilmiş 2 adet banka yer almaktadır (Türkiye Bankalar Birliği [TBB], 2021).

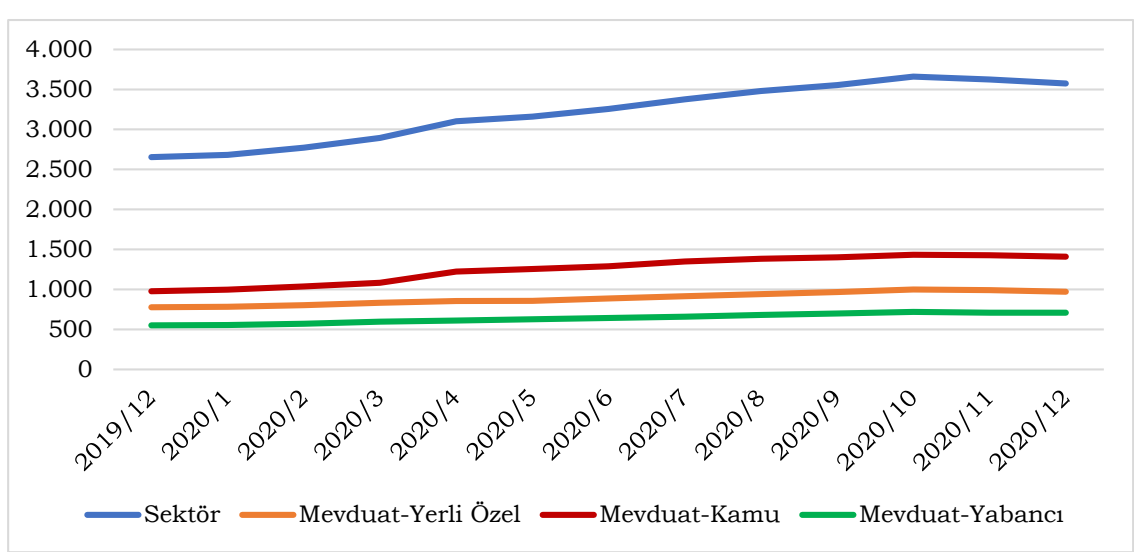
Türk bankacılık Sektörünün mevduat bankacılığı temelli olması nedeniyle çalışmada koronavirüs salgınına yönelik alınan tedbirlerin mevduat bankalarının bilançolarına olan etkisi 5 ana bankacılık göstergesi çerçevesinde ve sermaye grupları bazında (kamu, yerli özel, yabancı) incelenmiştir. Bu kapsamda, salgın öncesi 2019 yıl sonu ve salgın sonrası 2020 yılı göstergeleri tablolar ve grafikler yardımıyla ele alınmıştır.

4.1. Krediler Kalemi

Türkiye’de COVID-19 krizinin reel sektör üzerinde yaratacağı olumsuz etkileri en aza indirme ve finansal sistemin sürekliliğini sağlamada bankacılık sektörü etkin bir rol üstlenmiştir. Ülkemizde finansal sistemin temelini oluşturan bankacılık sektöründe ise özellikle mevduat bankaları kredi limitlerini artırarak ekonomik faaliyetlerin devamlılığını sağlama konusunda ön plana çıkmışlardır. Zira, Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu (BDDK) tarafından 2020 yılının Nisan ayında yayınlanan “Aktif Rasyosu” düzenlemesi ile aylık bazda “*mevduat bankalarının %100, katılım bankalarının %80 asgari oranını tutturmaları gerektiği*” ifade edilmiştir. Katılım bankaları açısından asgari oranın %80 olarak belirlenmesi söz konusu banka grubun hareket kabiliyetini rahatlatırken; mevduat bankaları açısından asgari oranın %100 olarak belirlenmesi söz konusu grubun oranı tutturabilmek adına daha fazla risk almasına neden olmuştur.

Bu noktada, Aktif Rasyosu’nun pay kısmında yer alan krediler kalemindeki yükseliş mevduat bankalarının asgari oranı (%100) yerine getirebilmelerinde önem teşkil etmiştir.

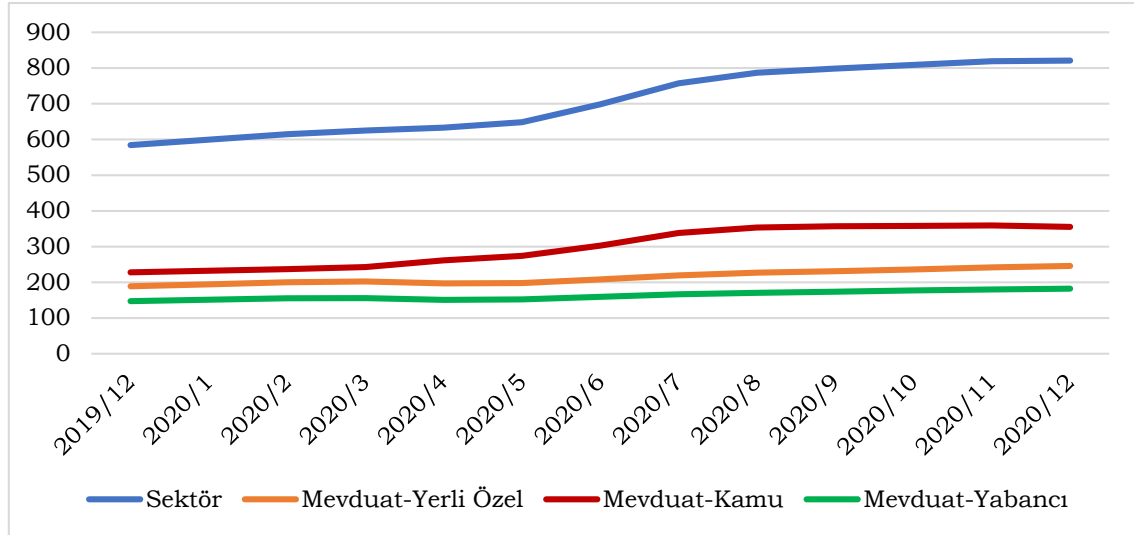
2019 yıl sonu ile 2020 yıl sonu arasında kredi hacminin gelişimi Şekil 1’de yer almaktadır.

Şekil 1. Türkiye'de Toplam Kredi Hacminin Gelişimi (Milyar TL)

Kaynak: BDDK verileri kullanılarak yazar tarafından oluşturulmuştur.

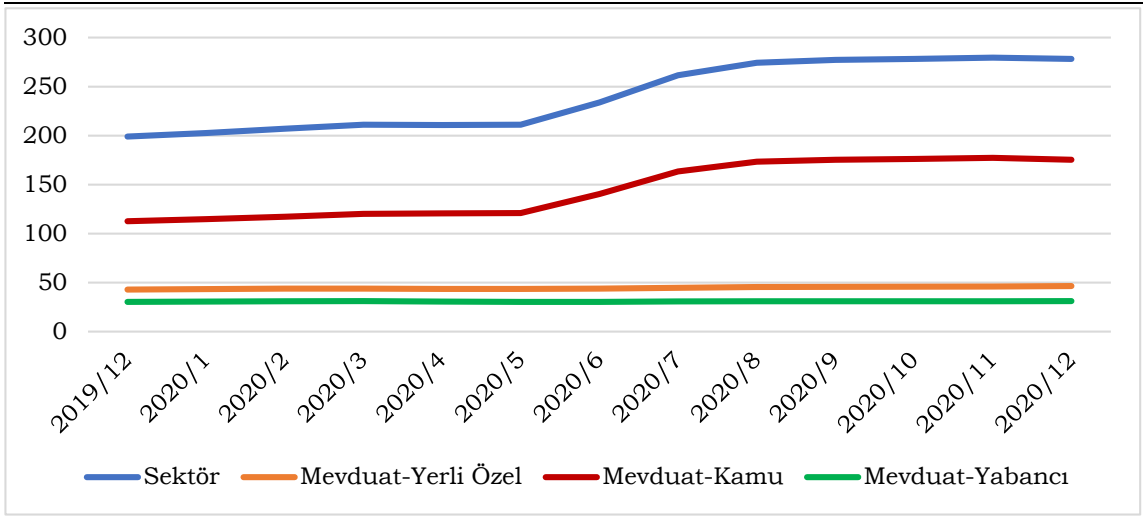
COVID-19 pandemisi kapsamında Türkiye'de uygulanan kredi politikasında uygun koşullarda ek finansman ve sektörlere özel kredi paketleri ile kredi kanalları açık tutulmuştur. Bu doğrultuda, Şekil 1'de görüldüğü üzere 2019 yıl sonunda 2,6 milyar TL seviyesindeki kredi hacmi Aktif Rasyosu'nun uygulamaya konulması ile birlikte 2020 Nisan ayında 3,1 milyar TL seviyesine yükselmiş ve Ekim ayı sonunda 3,7 milyar TL ile en yüksek seviyesine ulaşmıştır. Böylece, kredi hacmi bir yıl içinde %35 artarak 2020 yıl sonunda 3,6 milyar TL seviyesine ulaşmıştır. Kredilerdeki söz konusu artışta kamu sermayeli mevduat bankaları ön plana çıkarken, yabancı sermayeli mevduat bankaları mevcut durumlarını koruyarak nispeten daha geri planda kalmıştır.

Şekil 2. Türkiye'de Tüketici Kredileri ve Bireysel Kredi Kartlarının Gelişimi (Milyar TL)

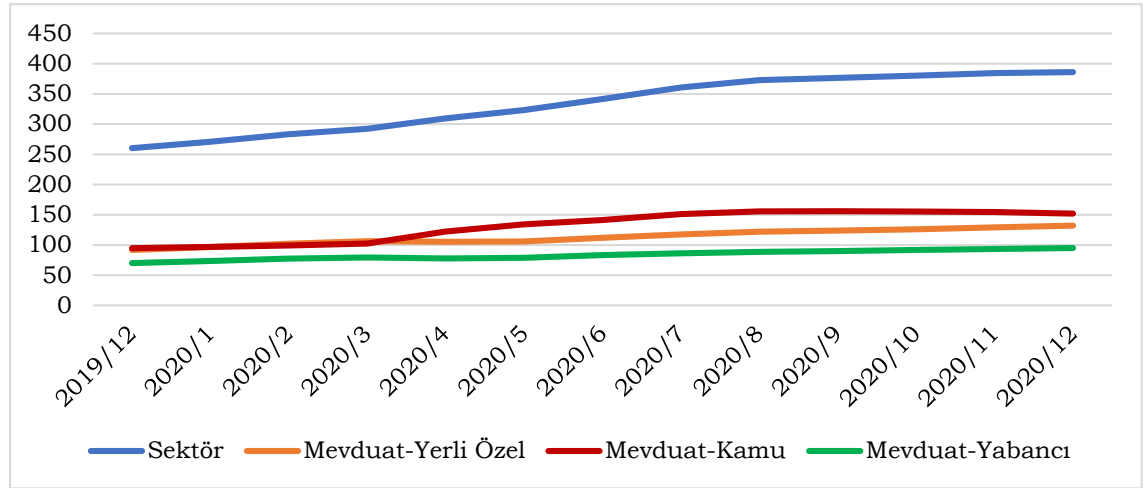
Kaynak: BDDK verileri kullanılarak yazar tarafından oluşturulmuştur.

Şekil 2'de görüldüğü üzere bireysel krediler kalemine sektörde 2020/Mayıs ayından itibaren artış kaydedilmiş ve bu artışta kamu sermayeli mevduat bankaları öncü bir rol oynamıştır.

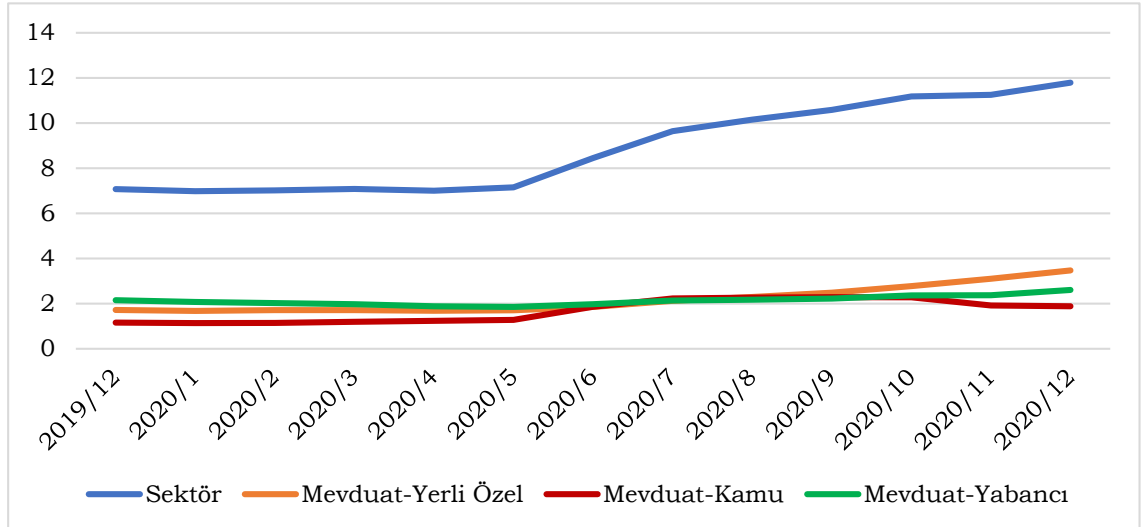
Şekil 3. Türkiye’de Konut Kredilerinin Gelişimi (Milyar TL)

Kaynak: BDDK verileri kullanılarak yazar tarafından oluşturulmuştur.

Şekil 4. Türkiye’de İhtiyaç Kredilerinin Gelişimi (Milyar TL)

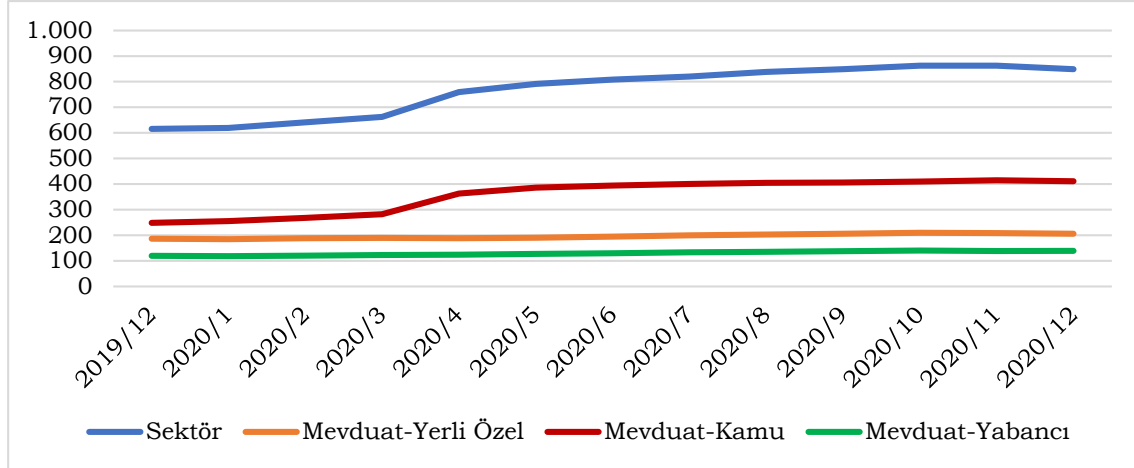
Kaynak: BDDK verileri kullanılarak yazar tarafından oluşturulmuştur.

Şekil 5. Türkiye’de Taşıt Kredilerinin Gelişimi (Milyar TL)

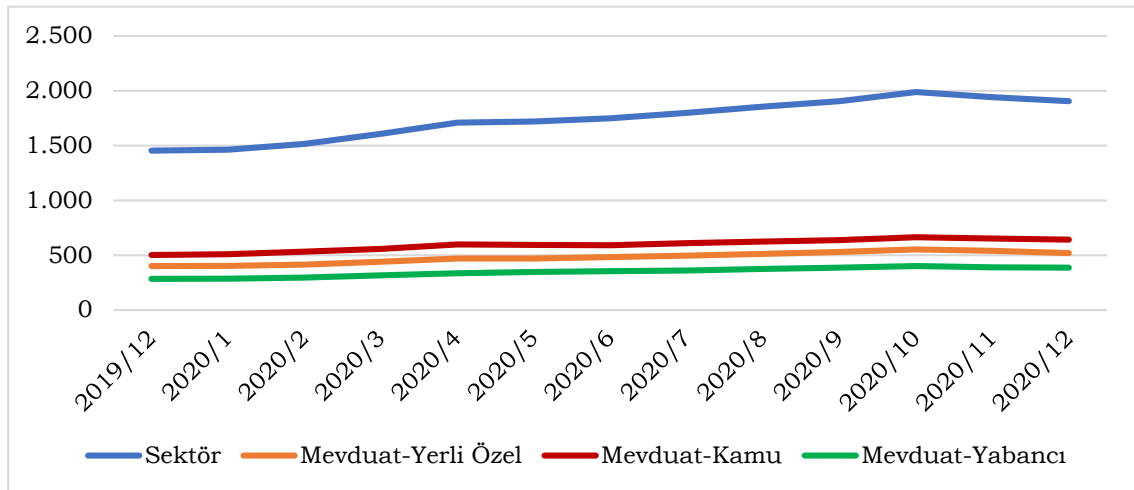
Kaynak: BDDK verileri kullanılarak yazar tarafından oluşturulmuştur.

Şekil 3, Şekil 4 ve Şekil 5 incelendiğinde bireysel krediler kaleminin tüm alt gruplarında (konut, ihtiyaç, taşıt) toplam bireysel kredi artışına katkı sağlanmıştır. Konut ve ihtiyaç kredilerinde kamu sermayeli mevduat bankaları ön plana çıkarken, sektörün toplam taşıt kredisi hacmindeki artışta katılım bankaları da rol oynamıştır.

Şekil 6. Türkiye'de KOBİ Kredileri Gelişimi (Milyar TL)

Kaynak: BDDK verileri kullanılarak yazar tarafından oluşturulmuştur.

Şekil 7. Türkiye'de Ticari ve Kurumsal Krediler Gelişimi (Milyar TL)

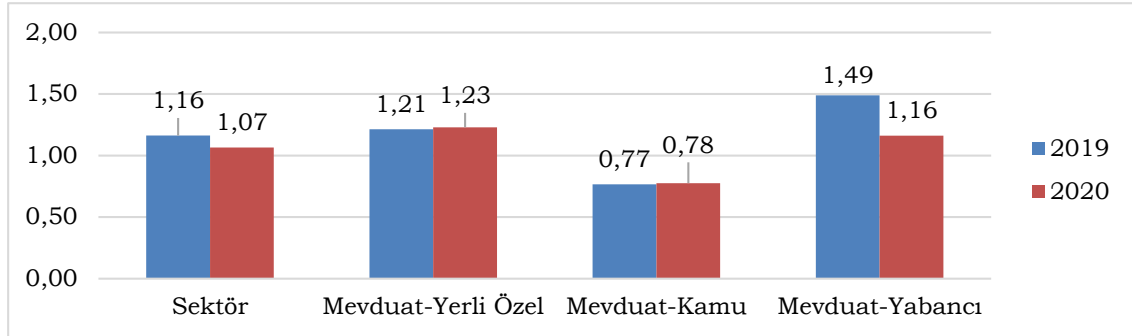
Kaynak: BDDK verileri kullanılarak yazar tarafından oluşturulmuştur.

Şekil 6 ve Şekil 7 incelendiğinde 2020 Nisan ayından itibaren Aktif Rasyosu'nun devreye girmesi ile birlikte KOBİ, Ticari ve Kurumsal Krediler gruplarında belirgin bir artış yaşandığı ve artışta kamu sermayeli mevduat bankalarının öncü rol oynadığı görülmektedir.

4.2. Kârlılık Göstergeleri

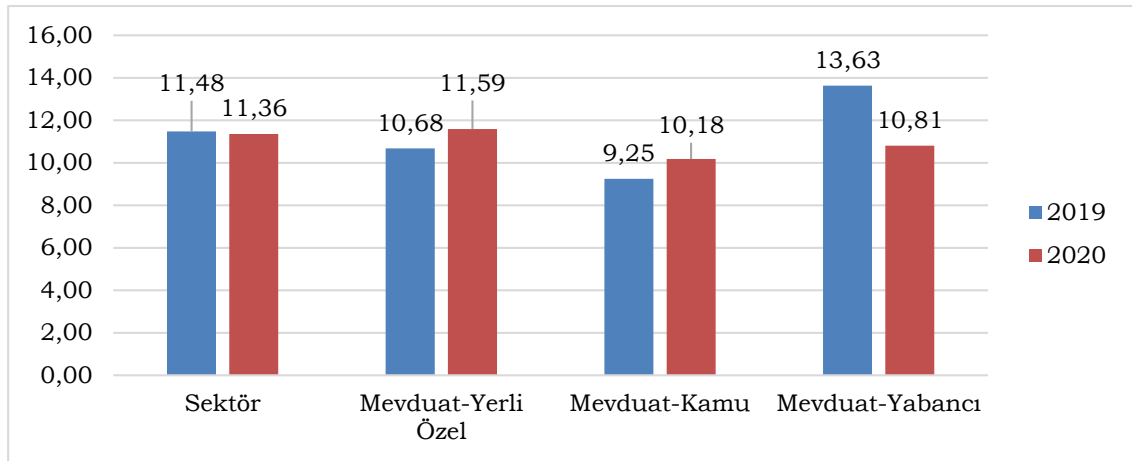
COVID-19 pandemisinin yarattığı finansman ihtiyacının önemli bölümünün mevduat bankaları tarafından üstlenilmesi ile birlikte özellikle kamu sermayeli mevduat bankaları 2020 yılında piyasaya düşük faizli kredi kullandırımında bulunmuşlardır. Düşük faizli verilen kredilere karşılık 2020 yılının 3.çeyreğinden itibaren yükselen faizlerle birlikte artan fonlama maliyetleri arasındaki marjda daralma hatta ilerleyen tarihlerde faiz giderlerinin faiz gelirlerinin üzerine çıkması ile kamu sermayeli bankaların net faiz gelirleri eksiye düşmüştür. Bu durumun sonucu olarak, kamu sermayeli mevduat bankalarının 2021 yılı birinci ve ikinci çeyrek karları düşüş kaydetmiştir. Yüksek maliyetli fonlarla düşük faizli krediler fonlandığından bankaların net faiz

gelirleri azalmıştır. Şekil 8 incelendiğinde 2020 yıl sonunda sektörün aktif kârlılığı %1,16'dan %1,07'ye gerilerken, Şekil 9 izlendiğinde özkaynak kârlılığı %11,48'den %11,36'ya düşmüştür.

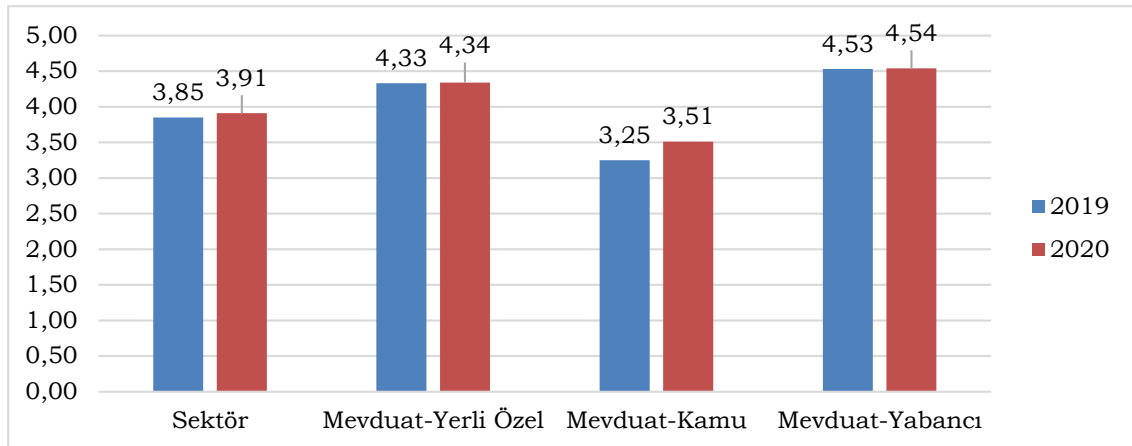
Şekil 8. Aktif Kârlılığı- ROA (%)

Kaynak: BDDK verileri kullanılarak yazar tarafından oluşturulmuştur.

Şekil 9. Özkaynak Kârlılığı- ROE (%)

Kaynak: BDDK verileri kullanılarak yazar tarafından oluşturulmuştur.

Şekil 10. Net Faiz Marjı (%)

Kaynak: BDDK verileri kullanılarak yazar tarafından oluşturulmuştur.

Şekil 10 incelendiğinde 2019 yıl sonuna göre 2020 yılında sektörün net faiz marjında sınırlı bir artış izlense de, 2020 yılında kullanılan düşük faizli kredilerin sektörün ve kamu sermayeli mevduat bankalarının kârlılık göstergelerine olumsuz etkisi 2021 yılının birinci ve ikinci çeyrek rakamlarında olmuştur.

Tablo 3. Bankaların Ara Dönemler İtibariyle Kârlılık Göstergelerinin Gelişimi (%)

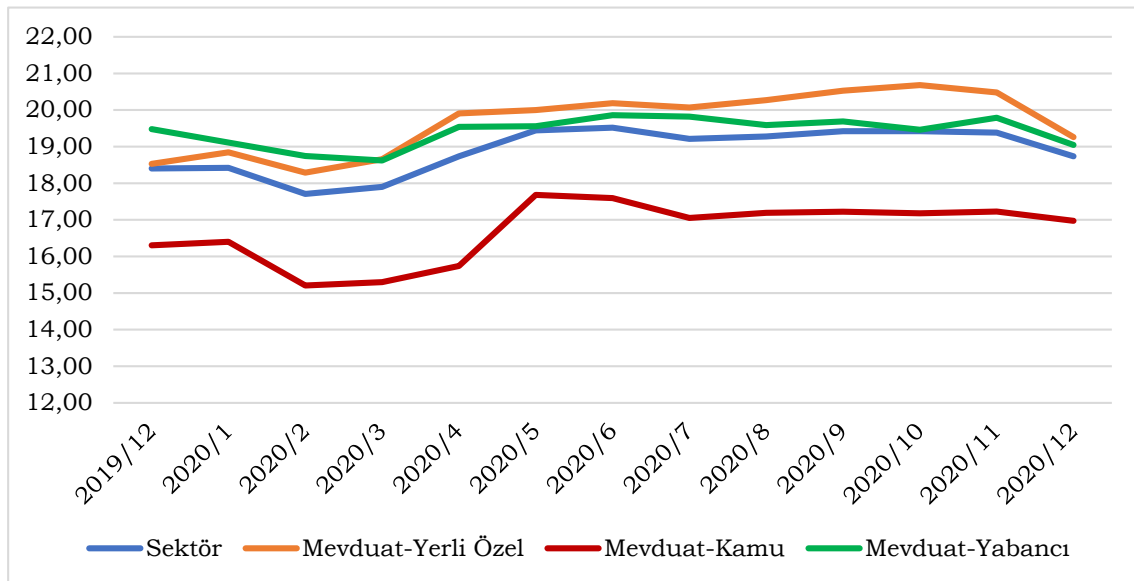
Bilgiler	Gruplar	ROA	ROE	Net Faiz Marjı
2021/Mart	Mevduat-Kamu	0,08	0,99	0,34
	Mevduat-Yerli Özel	0,33	2,98	0,95
	Mevduat-Yabancı	0,45	4,07	1,07
	Sektör	0,26	2,74	0,71
2020/Mart	Mevduat-Kamu	0,28	3,29	1,14
	Mevduat-Yerli Özel	0,33	2,88	1,27
	Mevduat-Yabancı	0,40	3,43	1,22
	Sektör	0,34	3,21	1,15
2021/Haziran	Mevduat-Kamu	0,14	1,84	0,77
	Mevduat-Yerli Özel	0,70	6,52	1,90
	Mevduat-Yabancı	0,87	8,18	2,18
	Sektör	0,53	5,66	1,46
2020/Haziran	Mevduat-Kamu	0,54	6,61	2,17
	Mevduat-Yerli Özel	0,62	5,56	2,30
	Mevduat-Yabancı	0,68	5,97	2,30
	Sektör	0,61	6,12	2,15

Kaynak: BDDK verileri kullanılarak yazar tarafından oluşturulmuştur.

Tablo 3 incelendiğinde, kamu sermayeli mevduat bankalarının 2020/Mart ve 2020/Haziran dönemlerindeki ROA, ROE ve Net Faiz Marjlarının 2021 yılının aynı dönemde ciddi düşüş sergilediği görülmektedir. Kamu sermayeli bankaların piyasayı canlandırmak adına üstlendikleri görev sebebiyle kârlılık anlamında 2021 yılında daha düşük performans sergiledikleri göze çarpmaktadır. Yerli ve yabancı sermayeli mevduat bankaları ise 2021/Mart döneminde 2020 yılının aynı dönemine kıyasla kârlılık göstergelerinde (ROA, ROE) sınırlı düşüş yaşarken; 2021/Haziran döneminde 2020 yılının aynı dönemine kıyasla kârlılık göstergelerinde (ROA, ROE) artış yaşanmıştır. Yerli ve yabancı sermayeli bankaların net faiz marjı ise 2021 yılında daralma eğilimini sürdürmüştür. Fonlama maliyetlerindeki artış nedeniyle faiz gelirleri ve giderleri makasındaki daralma, sektörün ana kar üretme merkezi olan net faiz marjını aşağı çekmektedir.

4.3. Sermaye Yeterliliği

Şekil 11 incelendiğinde, 2020 yılında kamu sermayeli mevduat bankaları üzerinden aşırı kaynak tahsis edilmesi söz konusu banka grubunun sermaye yeterlilik rasyolarının sektör ortalamasının altında seyretmesine neden olmuştur.

Şekil 11. Sermaye Yeterliliği Oranı (%)

Kaynak: BDDK verileri kullanılarak yazar tarafından oluşturulmuştur.

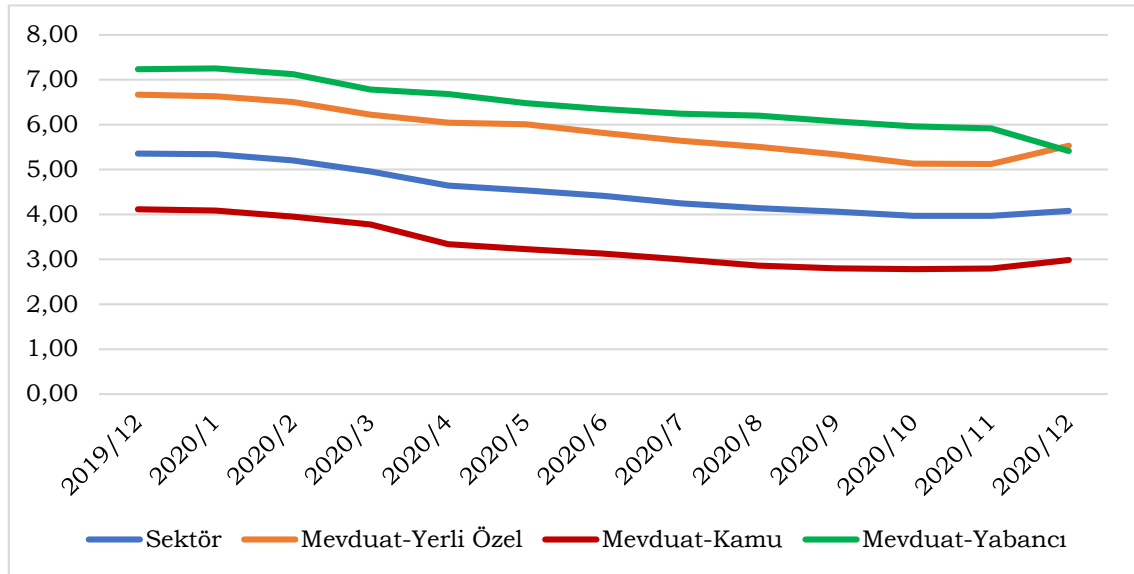

BDDK'nin 2020/Aralık ayında "Bankaların Sermaye Yeterliliğinin Ölçülmesine ve Değerlendirilmesine İlişkin Yönetmelik" uyarınca "kredi riskine esas tutar hesaplamasında; hesaplama tarihinden önceki son 252 iş gününe ait Merkez Bankası döviz alış kurlarının basit aritmetik ortalamasının kullanılabilmesine" olanak tanınması, bankaların kredi riskine esas tutarı hesaplarken 31 Aralık 2019 tarihli döviz kurlarını kullanabilmesini sağlamıştır. Böylece, sermaye yeterlik rasyosu yatay seyrini korumuştur.

COVID-19 salgını önlemleri kapsamında sorunlu kredilerin takibe atılma süreleri son olarak 30.09.2021 tarihine kadar uzatılmıştır. 30.09.2021 tarihinden sonra süre uzatımı olmaması durumunda takipteki krediler için ayrılması gereken karşılıklar ilave sermaye ihtiyacını beraberinde getirecektir.

4.4. Aktif Kalitesi

Şekil 12'de görüleceği üzere sektörün 2019 yıl sonunda %5,3 seviyesindeki takipteki krediler oranı, 2020/Mart ayında krediler ödemelerindeki gecikmelere sağlanan esneklik ile azalış trendine girerek 2020 yıl sonunda % 4 seviyesine gerilemiştir. Azalış trendi 2021 yılında da devam etmiş ve 2021/Temmuz ayında oran %3,71 olarak gerçekleşmiştir. 30.09.2021 tarihinden sonra süre uzatımı yapılmaması halinde sorunlu krediler takip hesaplarına intikal ettirilecek ve karşılık ayrılacaktır. Bu durumun bankacılık sektörünün kârlılığı ve aktif kalitesi bakımından erozyona yol açması muhtemeldir.

Şekil 12. Takipteki Krediler Oranı (%)

Kaynak: BDDK verileri kullanılarak yazar tarafından oluşturulmuştur.

5. Türk Bankacılık Sektörünün Piyasa Yoğunlaşmasındaki Gelişim

Bu bölümde, Türk Bankacılık Sektörünün COVID-19 salgını ile birlikte yaşadığı değişimlerin yoğunlaşma bakımından yarattığı değişimi incelenecektir. Bu kapsamda, yoğunlaşma endeksi kullanılarak toplam aktifler ve toplam krediler çerçevesinde uygulama yapılarak COVID-19 salgını öncesi ve sonrası dönemler için tespitlerde bulunulmuştur.

5.1. Piyasa Yoğunlaşma Ölçütleri

Piyasa yoğunlaşma düzeyini ölçmek amacıyla literatürde birden fazla ölçüt bulunmaktadır. Literatürde en sık kullanılan endeksler aşağıdaki gibi sıralanabilir (Serel ve Akşehirli, 2020, s.177):

- K-banka yoğunlaşma endeksi (CR_k),
- Herfindahl-Hirschman Endeksi,
- Rosenbluth-Hall-Tideman Endeksi,
- Hannah ve Kay Endeksi,
- Hause Endeksi,
- Kapsamlı Yoğunlaşma Endeksi,
- Entropi Endeksi,
- Hakimiyet Endeksi

Piyasa yoğunlaşma endeksleri aşağıdaki 3 no'lu formüle göre genelleştirilmektedir (Hazar ve diğerleri, 2017, s.46):

$$CI = \sum_{i=1}^n s_i \cdot w_i \quad (3)$$

CI= Yoğunlaşma Endeksi

n: banka sayısı

s_i: ilgili bankanın piyasa payı (yüzde)

w_i: ilgili bankanın piyasa payına verilen ağırlık

Genelleştirilmiş formülde yer alan ağırlıklandırma yöntemine göre endeksler farklı başlıklar altında incelenebilmektedir. Bu çalışmada, konuya ilişkin önceki çalışmalarda en sık kullanılan 2 endeksin hesaplama yöntemine yer verilecektir.

En sık kullanılan endekslerden ilki olan K banka yoğunlaşma endeksinde bankaların k kadarına w_i=1 ve kalanına w_i=0 verilerek, yalnızca k kadar banka dikkate alınmakta ve kalan bankalar hariç tutulmaktadır. K banka endeksinde formül 4 no'lu denklemde yer almaktadır.

$$CI_k = \sum_{i=1}^k s_i \quad (4)$$

Endeksin alacağı değer 0 ile 1 arasında değişmekte olup, yoğunlaşma arttıkça değer 1'e yakınsayacaktır. K sayıda en büyük banka endekse dahil edilmekte ve k sayısı rassal olarak belirlenmektedir.

İkinci olarak, Herfindahl-Hirschman Endeksi (HHI) literatürde yoğunlaşma ölçümünde en sık kullanılan ve karşılaştırmaya olanak sağlayan endekslerden birisidir. Endeks hesaplaması 5 no'lu denklemde yer almaktadır.

$$HHI = \sum_{i=1}^k s_i^2 \quad (5)$$

Endeks hesaplamasına bütün bankalar katılmakta ve banka paylarının karesinin alınması nedeniyle büyük bankalara daha büyük ağırlık verilmektedir. Böylece, büyük bankaların endeks değeri içinde önemli bir yere sahip olması sağlanmaktadır. Endekse dahil edilen banka sayısı arttıkça endeks banka sayısındaki değişmelere giderek daha duyarsız hale gelmektedir (Hazar vd. 2017: 48). Endeksin alacağı değer 0-10,000 arasında değişmektedir. Değerin sıfıra yaklaşması, birbirine yakın çok sayıda bankanın varlığını, 10.000 olması ise monopol piyasaya işaret etmektedir (Serel ve Akşehirli, 2020, ss.181-182).

5.2. Türk Bankacılık Sektörünün Herfindal- Hirschman Endeksine Göre Piyasa Yoğunlaşmasının Analizi

Çalışmada Türk Bankacılık Sektörünün 2019 ve 2020 yıl sonuna ait aktif büyüklüğü ile krediler ve alacaklar verileri kapsamında yoğunlaşma düzeyi Herfindal- Hirschman endeksine göre aktif payları ve krediler kalemi bazında ayrı ayrı ölçülmüştür. Analiz kapsamında 2019 Aralık ve 2020 Aralık ayına ait istatistik veriler Türkiye Bankalar Birliği web sitesinden (TBB) temin edilmiştir.

Tablo 4. Herfindal- Hirschman Endeksi Sonuçları

	2019/12	2020/12	Delta (Fark)
Aktif Büyüklüğü	888,18	940,96	52,78
Krediler	903,09	942,33	39,24

Tablo 4 incelendiğinde aktif büyüklüğü hesaplamalarında COVID-19 öncesi dönem olan 2019 yıl sonunda 888,18 olan endeks 2020 yıl sonunda 940,96 seviyesine yükselmiştir. Kredi ve alacaklar kaleminde 2019 yıl sonunda 903,09 seviyesindeki yoğunlaşma 2020 yıl sonunda 942,33 seviyesine yükselmiştir. Sonuç olarak, aktif büyüklüğü ve krediler kaleminde Herfindal-Hirschman Endeksi açısından farklar pozitif bulunmuştur.

Endeks sonuçlarına göre COVID-19 salgını kapsamında alınan önlemler sonucunda bankalarda aktif payları ve kredi hacmindeki yoğunlaşma artarak kamu sermayeli mevduat bankalarının piyasadaki hakimiyeti yükselmiştir. Sektör payı yüksek olan kamu sermayeli mevduat bankalarının paylarını daha da artırmaları HHI endeksini artırıcı bir unsur olarak ortaya çıkmaktadır.

6. SONUÇ

COVID-19 salgınının başlangıcından itibaren salgının yayılmasına yönelik alınan sağlık tedbirlerinin yanı sıra ekonomik birimlerin finansman ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik birtakım önlemler hayata geçirilmiştir. Önlemler kapsamında açıklanan destek paketlerinin yanı sıra kredi kanalları açık tutularak reel sektör ve hane halkına likidite sağlanmıştır.

Çalışmada pandemi önlemlerinin bankacılık sektöründe faaliyet gösteren kamu, özel ve yabancı sermayeli mevduat bankalarının 5 temel bankacılık göstergesine etkileri analiz edilmiştir. Ayrıca, sektörün COVID-19 öncesi ve sonrası dönem için yoğunlaşma endeksi hesaplanarak sektör yoğunlaşmasının aktif payları ve krediler kalemi kapsamındaki değişimi tespit edilmiştir.

Tedbirler kapsamında kullanılan krediler nedeniyle 2020/Nisan ayından itibaren krediler artmış ve kredi hacmindeki artışta kamu sermayeli mevduat bankaları ön plana çıkmıştır. Kredi hacmindeki hızlı artışa karşın takipteki krediler toplamı 150 milyar TL seviyesinde kalırken, sorunlu krediler/toplam krediler oranı da azalan bir trend izlemiştir. Bu durum, önlemler kapsamında ödeme günü gelen taksitlerin ötelenmesi ve ödenmeyen kredilerin yüzdürülmesi ile açıklanabilir. Kârlılık kaleminde ise kamu sermayeli bankaların piyasayı canlandırmak adına üstlendikleri görev sebebiyle olumsuz ayrıştığı göze çarpmaktadır. Kamu sermayeli mevduat bankaları üzerinden aşırı kaynak tahsis edilmesi söz konusu banka grubunun sermaye yeterlilik rasyolarının da sektör ortalamasının altında seyretmesine neden olmuştur.

Piyasa yoğunlaşma endeksi sonuçlarına göre, COVID-19 sonrası dönemde Türk Bankacılık sektöründe aktif payları ve kredi hacmindeki yoğunlaşma artarak kamu sermayeli mevduat bankalarının piyasadaki hakimiyetini artırmıştır.

Türk Bankacılık Sektöründe 2021 yılından itibaren kredi büyümesinin yavaşlamasına rağmen sorunlu kredilerde yaşanacak artış ve kar marjlarındaki daralmalar önümüzdeki dönemde

---

bankacılık sektörünün kırılganlığını artırarak genel ekonomik denge üzerinde olumsuz etki yaratabilir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazarlar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Etik Onay: Bu makale, insan veya hayvanlar ile ilgili etik onay gerektiren herhangi bir araştırma içermemektedir.

Yazar Katkısı: Bade Ekim Kocaman (%100)

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The authors declares that there is no conflict of interest.

Funding: The authors received no financial support for the research, authorship and/or publication of this article.

Ethical Approval: This article does not contain any studies with human participants or animals performed by the author.

Author Contributions: Bade Ekim Kocaman (100%)

KAYNAKÇA

- Amel, D. F. ve Liang, J. N. (1990). Dynamics of market concentration in US banking, 1966–1986. *International Journal of Industrial Organization*, 8(3), 375-384. doi:10.1016/0167-7187(90)90003-J
- Appiah-Otoo, I. (2020). Does COVID-19 affect domestic credit? Aggregate and bank level evidence from China. *Asian Economics Letters*, 1(3), 1-5. doi:10.46557/001c.18074
- Arabacı, H. ve Yücel, D. (2020). COVID-19 pandemisinin Türk bankacılık sektörü üzerine etkisi. *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, 9(3), 196-208. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1231767>
- Arslantürk Çöllü, D. (2021). Katılım bankaları mı? geleneksel bankalar mı? COVID-19 salgınının finansal performans üzerindeki etkisine ilişkin bir değerlendirme. *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Elektronik Dergisi*, 12(2), 477-488. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1568716>
- Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu. (2020, Mart 17). Kredilerin Donuk Alacak Sınıflandırılması için Öngörülen Gecikme Süresinin Değiştirilmesine İlişkin Karar. Karar Sayısı: 8948. Erişim adresi: <https://www.bddk.org.tr/Mevzuat/DokumanGetir/775>
- Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu. (2020, Mart 27). Kredilerin İkinci Grupta Sınıflandırılması için Öngörülen Gecikme Süresinin Değiştirilmesine İlişkin Karar. Karar Sayısı: 8970. Erişim adresi: <https://www.bddk.org.tr/Mevzuat/DokumanGetir/779>
- Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu. (2020, Nisan 18). Aktif Rasyosu'nun revize edilmesine ilişkin karar. Karar Sayısı: 9000. Erişim adresi: <https://www.bddk.org.tr/Mevzuat/DokumanGetir/786>
- Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu. (2020, Nisan 30). Aktif Rasyosu'nun revize edilmesine ilişkin karar. Karar Sayısı: 9003. Erişim adresi: <https://www.bddk.org.tr/Mevzuat/DokumanGetir/787>
- Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu. (2020, Mayıs 29). Aktif Rasyosu'nun revize edilmesine ilişkin karar. Karar Sayısı: 9042. Erişim adresi: <https://www.bddk.org.tr/Mevzuat/DokumanGetir/789>
-

-
- Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu. (2020, Ağustos 10). Aktif Rasyosu'nun revize edilmesine ilişkin karar. Karar Sayısı: 9125. Erişim adresi: <https://www.bddk.org.tr/Mevzuat/DokumanGetir/793>
- Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu. (2020, Eylül 28). Aktif Rasyosu'nun revize edilmesine ilişkin karar. Karar Sayısı: 9170. Erişim adresi: <https://www.bddk.org.tr/Mevzuat/DokumanGetir/798>
- Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu. (2020, Ekim 26). Aktif Rasyosu'nun revize edilmesine ilişkin karar. Karar Sayısı: 9238. Erişim adresi: <https://www.bddk.org.tr/Mevzuat/DokumanGetir/800>
- Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu. (2020, Kasım 24). Aktif Rasyosu'nun revize edilmesine ilişkin karar. Karar Sayısı: 9271. Erişim adresi: <https://www.bddk.org.tr/Mevzuat/DokumanGetir/804>
- Barua, B. ve Barua, S. (2021). COVID-19 implications for banks: Evidence from an emerging economy. *SN Business and Economics*, 1(1), 1-28. doi: 10.1007/s43546-020-00013-w
- Bayar, M. ve Varışlı, N. (2020). COVID-19 pandemisinin Türkiye'de tüketici kredileri hacmi üzerindeki etkisi: 2013-2020 dönemi zaman serisi analizi. *Anadolu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 21(3), 85-99. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/pub/anadoluibfd/issue/56987/791759>
- Beck, T., Demirgüç-Kunt, A. ve Levine, R. (2006). Bank concentration, competition, and crises: First results. *Journal of Banking and Finance*, 30(5), 1581-1603. doi:10.1016/j.jbankfin.2005.05.010
- Bekçi, İ., Köse, E. ve Aksoy, E. (2020). COVID-19'un Türkiye'de bankalar üzerindeki ekonomik etkisine dair bir tahmin. *Ekonomi Politika ve Finans Araştırmaları Dergisi*, 5(Özel Sayı), 185-205. doi:10.30784/epfad.806961
- Bikker, J. A. ve Groeneveld, J. M. (2000). Competition and concentration in the EU banking industry. *Kredit und Kapital*, 33(1), 62-98. Erişim adresi: <https://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.493.5081&rep=rep1&type=pdf>
- Çolak, G. ve Öztekin, Ö. (2021). The impact of COVID-19 pandemic on bank lending around the world. *Journal of Banking and Finance*, 133. doi:10.1016/j.jbankfin.2021.106207
- Dağdır Çakan, C. (2021). COVID-19'un Türk bankacılık sektörüne etkisi. T. Münyas (Ed.), *Verilerle pandemi sürecinde Türkiye* (s. 215-240) içinde. Ankara: Nobel Yayınevi.
- Demir, E. ve Öztürk Danışman, G. (2021). Banking sector reactions to the COVID-19: The role of bank-specific factors and government policy responses. *Research in International Business and Finance*, 58. doi:10.1016/j.ribaf.2021.101508
- Demirgüç-Kunt, A., Pedraza, A. ve Ruiz Ortega, C. (2020). *Banking sector performance during the COVID-19 crisis*. World Bank Policy Research Working Paper, No: 9363. Erişim adresi: <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/34369>
- Elnahass, M., Trinh, V. Q. ve Li, T. (2021). Global banking stability in the shadow of COVID-19 outbreak. *Journal of International Financial Markets, Institutions and Money*, 72. doi:10.1016/j.intfin.2021.101322
- Ersoy, H., Gürbüz, A. O. ve Fındıkçı Erdoğan, M. (2020). COVID-19'un Türk bankacılık ve finans sektörü üzerine etkileri, alınabilecek önlemler. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler*
-

-
- Dergisi*, 19(37), 146-173. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1165951>
- Hannan, T. H. ve McDowell, J. M. (1984). Market concentration and the diffusion of new technology in the banking industry. *The Review of Economics and Statistics*, 66(4), 686-691. doi:10.2307/1935996
- Hazar, A., Sunal, O., Babuşcu, Ş. ve Sezgin Alp, Ö. (2017). Türk bankacılık sektöründe piyasa yoğunlaşması: 2001 krizi öncesi ve sonrasının karşılaştırılması. *Maliye ve Finans Yazıları*, 1(107), 42-68. doi:10.33203/mfy.307173
- Ichsan, R. N., Suparmin, S., Yusuf, M., Ismal, R. ve Sitompul, S. (2021). Determinant of Sharia bank's financial performance during the COVID-19 pandemic. *Budapest International Research and Critics Institute (BIRCI-Journal): Humanities and Social Sciences*, 4(1), 298-309. doi:10.33258/birci.v4i1.1594
- Işık, A. ve Akdoğan, N. (2021). COVID-19'un Türk bankacılık sektöründeki mevduat bankalarına etkileri. *Muhasebe ve Denetim Bakış*, 21(63), 111-138. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1536776>
- Karakulle, İ. (2020). COVID-19 pandemisinde işletmelerin almış oldukları önlemlerin müşteri memnuniyeti açısından değerlendirilmesi: Bankacılık sektöründe bir araştırma. *Kastamonu İletişim Araştırmaları Dergisi*, 5, 86-101. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1673380>
- Kartal, M. T. (2020). Türk bankacılık sektöründe Kovid-19 döneminde alınan tedbirler bağlamında aktif rasyosu düzenlemesinin muhtemel etkileri: Mevduat bankaları üzerine bir inceleme. *Bankacılık ve Sermaye Piyasası Araştırmaları Dergisi*, 4(10), 1-18. doi:10.2139/ssrn.3763186
- Kozak, S. ve Wierzbowska, A. (2021). Banking market concentration and bank efficiency. Evidence from Southern, Eastern and Central Europe. *The South East European Journal of Economics and Business*, 16(1), 38-52. doi:10.2478/jeb-2021-0004
- Li, X., Feng, H., Zhao, S. ve Carter, D. A. (2021). The effect of revenue diversification on bank profitability and risk during the COVID-19 pandemic. *Finance Research Letters*, 43. doi:10.1016/j.frl.2021.101957
- Li, X., Xie, Y. ve Lin, J. (2021). COVID-19 outbreak, government capital injections, and shadow banking efficiency. *Applied Economics*, 53(4), 495-505. doi:10.1080/00036846.2020.1808183
- Mateev, M., Tariq, M. U. ve Sahyouni, A. (2021). Competition, capital growth and risk-taking in emerging markets: Policy implications for banking sector stability during COVID-19 pandemic. *PloS one*, 16(6), e0253803. doi:10.1371/journal.pone.0253803
- Mersha, D. ve Worku, A. (2020). Effect of COVID-19 on the banking sector in Ethiopia. *Journal of Business and Economics*, (Special Issue 1), 28-38. Erişim adresi: <https://journals.ju.edu.et/index.php/jbeco/article/view/2131/1206>
- Park C. Y., Villafuerte J., Abiad A., Narayanan B., Banzon E., Samson J., ...ve Tayag M.C. (2020). *An updated assessment of the economic impact of COVID-19*. Asian Development Bank, Brief No: 133. doi:10.22617/BRF200144-2
- Sarı, S. (2021). The effects of COVID-19 pandemic over Turkish banking sector. *New Era Journal of Interdisciplinary Social Studies*, 8, 89-106. doi:10.51296/newera.43
-

-
- Serel, A. ve Akşehirli, N. (2020). Türk bankacılık sektöründe yoğunlaşma. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (48), 175-204. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1181513>
- Shijaku, G. (2017). Does concentration matter for bank stability? Evidence from the Albanian Banking Sector. *Journal of Central Banking Theory and Practice*, 6(3), 67-94. doi:10.1515/jcbtp-2017-0021
- Soylu, Ö.B. (2020). Türkiye ekonomisinde COVID-19'un sektörel etkileri. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 7(6), 169-185. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1168046>
- Tuna, K. (2021). COVID-19 pandemisinin Türkiye'de bankacılık sektörü istihdamı üzerine etkileri. *İstanbul İktisat Dergisi*, 71(1), 191-230. doi:10.26650/ISTJECON2021-933821
- Tushaj, A. (2010). *Market concentration in the banking sector: Evidence from Albania*. BERG Working Paper Series on Government and Growth, No. 73. Erişim adresi: <https://www.econstor.eu/bitstream/10419/38826/1/625730917.pdf>
- Türkiye Bankalar Birliği. (2021). *31/08/2021 itibariyle üye banka bilgileri*. Erişim adresi: https://www.tbb.org.tr/modules/banka-bilgileri/banka_Listesi.asp?tarih=31/08/2021
- Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası. (2020, 17 Mart). Koronavirüsün olası ekonomik ve finansal etkilerine karşı alınan tedbirlere ilişkin basın duyurusu. Karar sayısı: 2020-16. Erişim adresi: <https://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/tr/tcmb+tr/main+menu/duyurular/basin/2020/duy2020-16>
- Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası. (2020, 31 Mart). Koronavirüsün ekonomik ve finansal etkilerine karşı alınan ilave tedbirlere ilişkin basın duyurusu. Karar sayısı: 2020-21. Erişim adresi: <https://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/tr/tcmb+tr/main+menu/duyurular/basin/2020/duy2020-21>
- Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası. (2020, 17 Nisan). Koronavirüsün ekonomik ve finansal etkilerine karşı alınan ilave tedbirlere ilişkin basın duyurusu. Karar sayısı: 2020-22. Erişim adresi: <https://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/TR/TCMB+TR/Main+Menu/Duyurul ar/Basin/2020/DUY2020-22>
- Wu D.D. ve Olson D.L. (2020). The effect of COVID-19 on the banking sector. D. Wu, D.L. Olson ve J. Birge (Ed.), *Pandemic Risk Management in Operations and Finance. Computational Risk Management* (s. 89-99) içinde. Springer. doi:10.1007/978-3-030-52197-4_8
- Yayla, M. (2007). Türk bankacılık sektöründe yoğunlaşma ve rekabet: 1995-2005. *BDDK Bankacılık ve Finansal Piyasalar Dergisi*, 1(1), 35-59. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1352527>
- Yetiz, F. (2021). COVID-19 pandemi sürecinin Türk bankacılık sektörü çalışanlarına ve müşterilerine etkileri: Swot analizi. *Avrupa Bilim ve Teknoloji Dergisi*, (22), 109-117. doi:10.31590/ejosat.835792
- Zorunlu Karşılıklar Hakkında Tebliğ. (2013, 25 Aralık). Resmî Gazete (Sayı: 28862). Erişim adresi: <https://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/e0ece628-3c6b-4a4f-9782-bc9316503fff/zk-teblig%282013-15%29.pdf?MOD=AJPERES>
-

SUMMARY

The COVID-19 outbreak, which occurred in China, caused a deep economic and social crisis all over the world. One of the sectors most affected by COVID-19 pandemic is the banking sector. In Turkey, due to vital function of the banking sector in economic activities, it is used actively to maintain the sustainability of the economy. Therefore, along with COVID-19 pandemic, difficulties in banks' access to liquidity and deferring in loan repayments increased probability of default risk of banks. Besides default risk, banks also faced with credit, interest rate and liquidity risks. For this, due to systemic importance of banks it is important to examine the effects of the COVID-19 pandemic on the financial structure of the banking sector.

In Turkey, regulations made by Banking Regulation and Supervision of Agency (BRSA) and the Central Bank of the Republic of Turkey (CBRT) regarding banking sector in order to ensure that both the real sector and households are minimally affected. With BRSA decision, Asset Ratio designed to increase bank funding to the economy to overcome negative effects of the COVID-19 pandemic. Also, BRSA changed procedures and principles for classification of loans of banks according to their qualifications. Further, CBRT changed policy rate and reserve requirement ratios within liquidity management.

The aim of the study is to analyze the impact of COVID-19 regulations on financial structures of banks and concentration level of the Turkish Banking Sector by concentration indices. In this study, using monthly data for the period 2019:Q4-2020:Q4, the effects of pandemic regulations were analyzed in terms of total loans, profitability, capital and asset quality. Loans are investigated in consumer loans, small-medium enterprises loans and working capital loans subtitles. For profitability, return on assets, return on equity and net interest margin indicators are taken into account. Finally, capital is measured with capital adequacy ratio and asset quality with non-performing loans ratio.

According to the results of the research, as of 2020/April total loans increased dramatically and state-owned deposit banks played an important role in increase of the loans. Despite the rapid increase in total loans, NPL ratio performed decreasing trend in 2020 because BRSA delayed accrued interests and fees of the loans classified in groups 3, 4 and 5 which are considered as non-performing loans. From profitability perspective, it is noticeable that state-owned banks profitability is lower than domestic private and foreign deposit banks due to their duty to stimulate the market. Allocation of excessive resources via state owned banks, capital adequacy ratios of them were also below the sector average.

Concentration index results indicate that, the market dominance of state-owned banks increased in 2020 in terms of asset share and total loans.

In 2021, despite decreasing in credit growth, increasing in non-performing loans and low profit margins, fragility of the banking sector can have a negative impact on the overall economy.

KUR'AN KURLARI ÖĞRETİCİ KİTABINDAKİ ETKİNLİK UYGULAMALARININ ÖĞRETİCİ GÖRÜŞLERİ DOĞRULTUSUNDA İNCELENMESİ*

İsmail BULUT¹
Bekir SARI²

Atıf/©: Bulut, İ. ve Sarı B. (2021). Kur'an kursları öğretici kitabındaki etkinlik uygulamalarının öğretici görüşleri doğrultusunda incelenmesi. *Hitit Sosyal Bilimler Dergisi*, 14(2), 408-428. doi: 10.17218/hititsbd.940253

Özet: Diyanet İşleri Başkanlığı 2013-2014 eğitim öğretim yılında "4-6 Yaş Din Eğitimi Projesi" kapsamında yeni bir misyon daha üstlenmiş ve 4-6 yaş grubu Kur'an kurslarıyla hedef kitlesini farklılaştırmıştır. 4-6 yaş grubu Kur'an kursları programında öğretici rehberliğinde, öğrenci merkezli, öğrencinin yaparak ve yaşayarak öğrenebileceği, etkinlik temelli öğretim yöntemine göre düzenlenmiş muhtelif etkinlikler uygulandığı görülmüştür. 4-6 yaş grubu Kur'an kursları öğretici kitaplarındaki uygulamaların incelenmesini amaçlayan bu çalışma, karma araştırma desenine göre yapılmıştır. Araştırmada Kur'an öğrenmeye yönelik etkinlik ve materyallerin yeterli olmadığı, ilkokula hazırlayıcı uygulamaların yetersiz olduğu, etkinliklerin birbirinin tekrarı niteliğinde olduğu ve öğrenci yaş seviyeleri ihmal edildiğinden öğretmenlerin alternatif etkinlik üretmekte güçlük yaşadıkları sonuçlarına ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Din Eğitimi, Yaygın Eğitim, Kur'an Kursu, 4-6 Yaş Grubu Kur'an Kursu Eğitimi, Etkinlik Temelli Öğretim

Examination of the Activity Practices in the Qur'an Courses Teacher's Book in the Direction of Teachers Views

Citation/©: Bulut, İ. and Sarı B. (2021). Examination of the activity practices in the Qur'an courses teacher's book in the direction of teachers views. *Hitit Journal of Social Sciences*, 14(2), 408-428. doi: 10.17218/hititsbd.940253

Abstract: The Presidency of Religious Affairs has undertaken a new mission within the scope of the "4-6 Age Religious Education Project" in the 2013-2014 academic year and differentiated its target audience with Qur'an courses for the 4-6 age group. It has been observed that in the program of the 4-6 age group Qur'an courses, various activities, which are student-centered, that the student can learn by doing and living, are implemented according to the activity-based teaching method. This study, which aims to examine the applications in the teaching books of the 4-6 age group Qur'an courses, was conducted according to the mixed research design. Some of the results obtained in the study are as follows: It has been observed that the activities and materials for learning from the Qur'an are not sufficient, the primary school preparatory practices are insufficient, the activities are repetitive, and the students' age levels are neglected, and the teachers have difficulty in producing alternative activities.

Araştırma Makalesi / Research Article

Makale Geliş Tarihi / Submitted: 20.5.2021 Makale Kabul Tarihi / Accepted: 23.12.2021

*Bu çalışma Doç. İsmail BULUT danışmanlığında Bekir SARI tarafından 29.8.2019 tarihinde tamamlanan "Kur'an Kursları Öğretici Kitabındaki Uygulamaların İncelenmesi" başlıklı ve 586633 tez no'lu yüksek lisans tezinden türetilmiştir.

¹ Doç. Dr., Hitit Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Çorum/Türkiye, ibulut@msn.com, <http://orcid.org/0000-0002-8588-1585>

² Sorumlu Yazar, Öğretmen, Milli Eğitim Bakanlığı, Havza Mesleki Eğitim Merkezi, Samsun, Türkiye, bekir_sari@hotmail.com, <http://orcid.org/0000-0003-2671-8400>

Etik Onayı: 2020 yılı öncesinde tamamlanmış tezden türetildiği için etik kurul izni gerekmemektedir.

Keywords: *Religious Education, Non-Formal Education, Qur'an Course, 4-6 Age Group Qur'an Course Education, Activity Based Teaching*

1. GİRİŞ

Diyanet İşleri Başkanlığı, 4-6 yaş grubu (48-72 aylık) çocukların; Allah'ı ve Peygamber Efendimizi sevgi temelli tanımaları, İslami değerleri fark etmeleri ve İslam'ın temel kaynağı olan Kur'an-ı Kerim'i ses ve şekil olarak tanıyarak kendi seviyelerine uygun sağlıklı bir din ve ahlak gelişimi gösterebilmeleri için 17.09.2011 tarih ve 653 sayılı Kanun Hükmünde Kararnamedeki yaş sınırlandırmasının kaldırılmasından sonra 26 Ocak 2012 tarihinde Kur'an kursları 4-6 Yaş Din Eğitimi Projesi'ni başlatmıştır. 07.04.2012 tarih ve 28257 sayılı Resmi Gazete'de yayınlanan yönetmelik ile yaygın din eğitimi için belirlenen yaş sınırı ortadan kalkmasıyla Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından okul öncesi din eğitimi kapsamında bu dönem için bir öğretim programı ve Kur'an Kursları Öğretici Kitabı ile Kur'an Kursları Etkinlik Kitabı oluşturulmuştur. 4-6 yaş grubu öğretici kitabı, Dini Bilgiler 1-2 ve Kur'an-ı Kerim 1-2 olmak üzere iki ayrı öğrenme alanından oluşmaktadır. Öğretici kitabı öğrenme alanları içerisindeki ünite kazanımlarının gerçekleştirilmesi için en çok hikâye, soru-cevap, drama, eğitsel oyun ve uygulamalı eğitim vb. etkinlik yöntem ve teknikleriyle desteklendiği görülmektedir.

Geleneksel eğitim anlayışında öğretmen bilgi aktaran konumda iken günümüz modern eğitim anlayışında bu yaklaşım, öğrenci merkezli yaklaşıma evrilmiş, öğretmenin/öğreticinin rolü, bilgi aktaran konumdan öğrenmeyi öğreten konuma dönüşmüştür. Günümüzde eğitime verilen değer ve eğitimden beklentiler sürekli olarak artmaktadır. Bu kapsamda eğitim-öğretim yöntem ve teknikleri de sürekli gelişmektedir. Bilhassa başarılı nesiller yetiştirilmesi için öğrencilerin derse karşı meraklarının uyandırılması amaçlanmaktadır. Gelişim basamaklarını tamamlamış, başarılı ve donanımlı bireyler yetiştirme düşüncesi ise eğitimin en temel hedeflerinden biridir (Duman, 2004). 4-6 yaş grubu Kur'an kursları programında öğretici rehberliğinde, öğrenci merkezli, öğrencinin yaparak ve yaşayarak öğrenebileceği, etkinlik temelli öğretim yöntemine göre düzenlenmiş muhtelif etkinlikler uygulandığı görülmektedir. Bu nedenle program öğreticilerin etkinlik temelli öğretimi kullanmasını gerektirmektedir. Ayrıca işlem öncesi dönemde (4-7 yaş) bulunan çocukların gelişim dönemlerine ait özelliklerinin farkında olunması ve bu doğrultuda uygulanacak etkinliklerin eğitimciler tarafından bilinecek olması, bilimsel olarak çocuğun eğitimine katkı sağlayacaktır (Sarı, 2019, s. 13).

Çocukların kolay ve kalıcı bilgiler kazanmaları için yerinde ve özenle hazırlanmış bir eğitim programı, eğitim sürecine katkı sağlayacaktır. Eğitim programının yürütülmesi için program yaklaşımlarının, prensiplerinin, eğitim ortamı özelliklerinin, çeşitli etkinlik uygulamalarına yönelik faydalanılacak metotların ve kullanılacak malzemelerin özenle belirlenip tasarlanmasına ihtimam gösterilmelidir (Dağlıoğlu, 2009, ss. 40-80). Bu noktada 4-6 yaş çocuklarının gelişim özelliklerine uygun olarak hazırlanan etkinlik uygulama yöntem ve tekniklerinin öğretmenler açısından kolaylık ve zorluklarının, iyileştirilebilir ve geliştirilebilir yanlarının bilinmesi önem arz etmektedir. 0-6 yaş dönemi birçok açıdan yaşamın en kritik dönemlerinden biridir. İlerleyen yıllarda çocuğun hayatına yön veren okul öncesi dönemi, kişiliğin oluşumu, gelişimi ve şekillenmesi, temel bilgi, beceri ve alışkanlıkların edinilmesi ile geliştirilmesi bakımından kaliteli geçirilmesi gereken önemli bir dönemdir (Dağlıoğlu ve Çakmak, 2009, ss. 510-534). Zihinsel düş yetileri son derece güçlü olan 4-6 yaş gelişim dönemindeki çocuklar hevesli, dikkatli ve soruşturma yapar niteliktedirler. Bundan dolayı çocukların bu niteliklerine ilişkin ilerleyişlerine katkı sağlamak için, heveslerini artırıcı ve karşılayıcı, araştırıp inceleyebilecekleri, dikkat uyandırıcı ve dikkatlerini cezbeden, uygulamanın neden yapıldığını ve nasıl sonuçlandığını

---

anlayabilecekleri olanaklar sağlanmalı ve eğitim plâformu buna yönelik uygulamalarla desteklenerek oluşturulmalıdır (Aktaş Arnas, 2011, ss. 67-74).

Etkinlik, eğitimsel süreçte bir konunun veya kavramın anlaşılabilmesi için düzenlenmiş, sistemli ve öğrenci seviyesine uygun faaliyet tasarımlarıdır (Kalender, 2006, s.62). Etkinlik temelli eğitim uygulamaları öğrencinin aktif olarak derse katılımını sağlamakta, öğrencilerin derse olan ilgilerini artırmakta ve öğrencilerin daha etkin olduğu öğrenme yaşantıları kazandırmaktadır. Etkinlikler sayesinde öğrenciler; özgüven, yaratıcılık gibi bireysel özelliklerini geliştirirken diğer yandan 'bilgiyi' etkin bir şekilde kullanır (Turhan, 2009, s.23). Bu nedenle eğitim ortamı içerisinde öğrenciye istendik davranışların kazandırılmasına yardımcı olmak adına öğrencinin dâhil olduğu doğru yöntem ve tekniklere dayalı etkinlik uygulamalarına ihtiyaç vardır. Gerçekçi etkinlik uygulamaları ile desteklenen bir eğitim ortamında bilgiyi aktif olarak kullanan öğrencilerin bireysel becerileri gelişeceğinden doğal yaşam koşullarına hazırlanmaları ve uyum sağlayabilmeleri de kolaylaşacaktır (Sarı, 2019, s. 31).

Etkinliklerin çocuğun hızlı öğrenmesine ve sağlıklı bir kazanım elde etmesine katkı sağladığı bir gerçektir. Erken dönem din eğitiminde etkili olmada kıssalar, hikâyeler ve masallardan yararlanma ihtiyacı (Dodurgalı, 1996, s. 218), okul öncesi yaştaki çocuğun dini gelişimine katkı sağlayan somut yaklaşımlardan birisidir. Okul öncesinde dini değer ve normların çocuğa, zorlayıcı ve sağlıksız bir yöntemle anlatılması din eğitiminde uygun ve istenilen bir yaklaşım değildir. Bulduğu dönemin gelişimsel özellikleri bakımından çocuk üst düzeydeki mantıksal açıklamaları idrak edemez. Fakat daha çok oyuna dayalı etkinliklerle desteklenmiş dini tezahürleri kavrayabilir. Çocuğun bu etkinlikler aracılığıyla kazanacağı tecrübeler ne kadar sağlıklı olursa, dini gelişimi de bir o kadar sağlıklı ilerleyecektir. Ebeveyn ve eğitimcilerin bunun farkına varması ve çocuğun dini gelişimine uygun olan etkinliklerle çocuğun dini gelişimini desteklemesi gerekir. Çocukların dini gelişimlerinin bütün hayatlarını etkilediği gerçeğinden hareketle, büyüklerin Allah ve din hakkında konuşurken, davranırken, öğretim etkinlikleri gerçekleştirirken çocukların bilişsel ve duygusal gelişimlerini dikkate almaları gerekmektedir (Arıcı, 2020, s. 229).

Bu noktada dini gelişim açısından kritik bir dönemde bulunan 4-6 yaş aralığındaki çocuklara verilecek dini eğitim ve öğretim uygulamalarında kullanılacak etkinliklerin yapısı ve uygulanma aşamalarında karşılaşılan güçlüklerin, kazanımlara ulaşılma düzeylerinin öğretmenler tarafından bilinmesinin önemi ortaya çıkmaktadır. Bu nedenle 4-6 yaş çocukluk evresi din eğitimi uygulamalarında, çocuğun seviyesine uygun sade, kolay ve çocuğun anlayabileceği belirgin dini eğitim etkinliklerine öncelik verilmelidir. Bu noktada ebeveyn ve eğitimciler çocuğun herhangi bir olumsuz davranış, bilgi ve anlayışını iyileştirmek veya olumlu olanı devam ettirmek için din eğitimi ve öğretiminde de doğru etkinlik uygulamalarını kullanmayı ihmal etmemelidir.

Çalışmamızın hedef kitesine yönelik farklı yönleri ele alan çalışmalar yapılmasına karşın 4-6 yaş grubu Kur'an Kursu öğretici kitaplarındaki etkinlikler ayrıntılı olarak konu edinilmemiştir. Öğreticilerin gözüyle etkinliklerin yapısı ve öğretime katkısını incelemesi, çalışmamızın özgünlüğünü gösterdiği düşünülmektedir. Literatürdeki benzer çalışmalarla örtüşen ve örtüşmeyen kısımlarına araştırmamızın bulgular kısmında değinilmiştir.

Bu çalışmanın problem cümlesini "4-6 yaş grubu Kur'an kursu öğretici kitabı uygulamaları hakkında öğretici görüşleri nelerdir?" sorusu oluşturmaktadır. Araştırmada, 4-6 yaş grubu Kur'an kursu öğretici kitaplarında bulunan etkinlik örneklerinin yapısı ve etkinlik çalışmalarının uygulanma düzeyine dair Amasya ilinde ve ilçelerinde görev yapan 4-6 yaş grubu Kur'an kursu öğreticilerinin görüşlerini tespit etme amaçlanmıştır.

2. LİTERATÜR ARAŞTIRMASI

Literatürde araştırmının konusuyla ilgili bazı çalışmalar bulunmaktadır. Saptanabilen bazı araştırmalar aşağıda verilmiştir.

Şimşek (2004) tarafından hazırlanan “Çocukluk Dönemi Dini Gelişim Özellikleri ve Din Eğitimi” başlıklı makalede, çocuğun gelişim evreleri ve dini gelişim özellikleri bağlamında, çocukluk döneminde nasıl bir din eğitimi uygulanabileceği incelenmiştir. Makale sonucunda, çocuğun eğitiminde gelişim evrelerinin ve gelişim özelliklerinin bilinmesi zorunluluğu, dini öğretilerin çocuğun gelişimine uygun ve destekleyici yönde sunulması, soyut kavramları anlayacakları yaşa kadar soyut kavramların duygu boyutu ile sunulması, yetişkinlerin yaşantılarıyla model olması, sevgi ve hoşgörü ekseninde davranması gerektiği ifade edilmiştir. Ayrıca çocukları baskı altına almak için Allah’tan korkutmanın hem dini ve ahlaki gelişimine engel olacağı hem de toplumun ihtiyacı olan sağlıklı bireylerin yetiştirilmesine engel teşkil edeceğine değinilmiştir.

Pınarcık (2005) tarafından yapılan “Okul Öncesi Eğitim Kurumlarında Ana Dil Öğretiminde Kullanılan Yöntemlerin İncelenmesi(Konya Örneği)” başlıklı araştırmada okul öncesi eğitim kurumlarında ana dili öğretiminde yararlanılan etkinlik yöntemleri araştırılmıştır. Araştırma sonucunda, parmak oyunu, hikâye anlatma, grup sohbeti, tekerleme, drama, bilmece, şiir, hikâye anlatırma ve tamamlattırma ve pandomimin okul öncesi öğretmenlerinin sıklıkla uyguladıkları etkinlik yöntemleri olduğu tespit edilmiştir.

Bayrakçı (2007) tarafından yapılan “Okul Öncesinde Yaratıcı Drama Etkinliklerinin İletişim Becerilerinin Gelişmesi Üzerindeki Etkisi” başlıklı çalışmada, çocukların iletişim becerilerinin gelişmesinde okul öncesi yaratıcı drama uygulamalarının katkısı araştırılmıştır. Araştırma sonucunda, okul öncesi programında yer alan ve uygulanan dil alanıyla ilgili yaratıcı drama etkinliklerinin iletişim becerilerinin geliştirilmesine olumlu etki ettiği tespit edilmiştir.

Arabacı ve Akgül (2013) tarafından “Elazığ İlinde Uygulanan Etkinlik Temelli Değer Öğretimi Uygulamalarının Değerlendirilmesi” başlıklı çalışmada, Elazığ İlindeki okulöncesi, ilköğretim ve ortaöğretim okullarında yürütülen değerler eğitimi çalışmalarındaki seçkin örnekler incelenmiştir. Çalışmada nitel araştırma desenlerinde kültür analizi, veri toplama aracı olarak ise doküman inceleme ve görüşme tekniği kullanılmıştır. Seçkin örneklerdeki etkinlik uygulamalarının umumî olarak geleneksel ve araç değerleri bulundurduğu, etkinlik uygulamalarının değer kazandırmada katkı sağladığı tespit edilmiştir.

Tosun ve Çapcıoğlu'nun (2015) 4-6 yaş Kur'an kursları öğretim programının dini gelişim kuramları çerçevesinde incelenmesini amaçladığı “4-6 Yaş Kur'an Kursları Öğretim Programının Dini Gelişim Kuramları Çerçevesinde İncelenmesi” başlıklı çalışmada, kimi yerlerde çocukların dini gelişim özelliklerinin gereğince düşünülmediği, çocukların seviyelerinin üstünde bir kazanım istendiği, çocukların soyut dini kavramlarla alakadar oldukları ve buna yönelik cevaplar aradıkları, bu noktada öğreticilerin sorumluluk bilinci ile hareket ederek dini gelişim anlamında ileride doğabilecek olumsuzluklara engel olabilmek için çocukların seviyelerini dikkate alarak doğru ve doyurucu cevaplar vermeleri gerektiği, öğretim programının uygulamalara ağırlık verilerek geliştirilmesi gerektiği, okul öncesi eğitime yönelik öğreticilerin kuramsal bilgi ve uygulamalı eğitim açısından iyileştirilmesine önem verilmesi gerektiği tespit edilmiştir.

Gün (2016) öğretici ve veli görüşleri doğrultusunda 4-6 yaş grubu Kur'an kursu eğitimini incelemiştir. “Veli ve Öğretici Görüşleri Doğrultusunda 4-6 Yaş Grubu Kur'an Kursu Eğitimi: Samsun İli Örneği” başlıklı araştırmada, öğreticilerin yarısından fazlasının pedagojik formasyon

---

yeterliliği konusunda kendilerini tam anlamıyla yeterli görmediği, velilerin ise neredeyse tamamının öğreticilerin pedagojik formasyonunu yeterli bulduğunu tespit etmiştir. Öğreticilerin ve velilerin büyük çoğunluğunun öğretim programını öğrencinin seviyesine uygun bulduğunu tespit etmiştir. Öğreticilerin ve velilerin, harfleri öğrenme, ezber yapma ve hareketleri tanıma konusunda öğrencilerin güçlük çektiğini belirtmiştir. Ayrıca eğitim ortamı açısından mekânların dar oluşu, oyun alanlarının yetersizliği, öğrenciler için uygun lavaboların bulunmaması, ısınma, yardımcı personel ve materyal eksikliği vb. sorunların bulunduğunu belirtmişlerdir.

Aybey (2017) tarafından, 4-6 yaş grubu çocuklara din eğitiminin nasıl uygulanması gerektiğine yönelik yapılan “4-6 Yaş Grubu Çocukların Gelişim Özellikleri Bağlamında Din Eğitimi” başlıklı çalışmada, psikoloji ve eğitim bilimlerinin öğrenme ve davranış kazanma ile ilgili ifade edilen sonuçlardan istifade edilmesinin çocuğa din eğitimi verilirken üzerinde titizlikle durulması gereken öncelikli hususu oluşturduğu belirtilmiştir. Aynı şekilde çocukların gelişim evrelerinin ve gelişim özelliklerin bilinmesinin din eğitimi verirken ilk ve en önemli aşamayı teşkil ettiği ifade edilmiştir. Çocukların içinde bulunduğu gelişim basamaklarının dikkate alındığı uygulamaların akla, dine ve ilme uygun eğitimler olduğu ifade edilmiş ve bu şekilde istenilen hedefe ulaşılabileceği belirtilmiştir.

Pekdoğan ve Korkmaz (2017) “Okul Öncesi Eğitime Devam Eden 5-6 Yaş Çocuklarına Verilen Değerler Eğitimine İlişkin Öğretmen Görüşlerinin İncelenmesi” başlıklı çalışmasını 15 okul öncesi öğretmenin katılımıyla gerçekleştirmiştir. Bu çalışmanın sonucunda, öğretmenler değerler eğitimi uygulamalarında en çok beyin fırtınası yöntemini uyguladıklarını, materyal olarak oyuncak kullandıklarını ve etkinlik olarak da oyun etkinliğini tercih ettiklerini belirtmişlerdir. Çocuklara en çok sevgi ve yardımlaşma değerlerinin öğretildiği, değerler eğitiminin çocukların en çok sosyal duygusal alanına etki ettiği ve oyun yönteminin alternatif değerlendirme yöntemi olarak kullanıldığı bulgusuna ulaşılmıştır. Öğretmenlerin çoğunluğunun değerler eğitime yönelik bir eğitim almadığı görülmüştür.

Kurt (2017) 4-6 yaş grubu Kur'an kursları hakkında velilerin memnuniyet düzeyleri ve beklentilerini tespit edip değerlendirmeyi amaçladığı “Velilerin 4-6 Yaş Grubu Kur'an Kurslarından Memnuniyet Düzeyleri ve Beklentileri Üzerine Bir Araştırma (Ankara Örneği)” başlıklı çalışmada, velilerin çoğunluğunun bu kurslardan memnun olduğu tespit edilmiştir. Gerçekleştirilen eğitimin içeriği ve düzenleyen kuruma karşı duyulan güven bu oranın yüksek çıkmasında öne çıkmaktadır. Velilerin bilhassa kursların fiziksel durumlarının ve öğretici yeterliliğinin iyileştirilmesini arzuladıkları tespit edilmiştir. Velilerin, çocuklarını bu kurslara ekseriyetle Allah, Peygamber Efendimiz ve temel dini bilgiler hakkında bilgi sahibi olmaları, ibadetlere ve eğitime yönelik bir bilinç oluşturmaları, kişisel anlatım becerisi kazanmaları, sosyalleşmeleri ve bir arada yaşamayı kolaylaştıran sosyal normları öğrenmeleri amacıyla gönderdikleri tespit edilmiştir. Araştırmacının gözlemleri ve anket sonuçları doğrultusunda kursların, velilerin çocuklarını burada bulundurma amaçlarını karşıladığı sonucuna ulaşılmıştır.

Öztürk'ün (2018) Kur'an Kursları Okul Öncesi Din Eğitimi Projesi'nin programı, öğreticileri ve uygulanmasına yönelik mevcut durumun ortaya konulması amaçlanan “Okul Öncesi Dini Eğitim: “Kur'an Kursları Okul Öncesi Din Eğitimi Projesi” ve Öneriler” başlıklı çalışmada, dünyanın değişik ülkelerinde uygulanmakta olan erken dönem çocukluk din eğitiminin ailelerin ilgi ve istekleri doğrultusunda ülkemizde de giderek yaygınlaştığı belirtilmiştir. Bu nedenle mevcut durumun iyileştirilmesine yönelik, farklı bir öğretim programı geliştirilmesi, öğreticilerin formasyon bakımından yetkinleştirilmesi ve sağlıklı bir eğitim ortamının hazırlanmasına yönelik çalışmaların yapılmasının önemli olduğu ifade edilmiştir.

Yağcı (2018) tarafından gerçekleştirilen “Öğreticilere Göre Diyanet İşleri Başkanlığı 4-6 Yaş Grubu Kur'an Kursları (İzmir İli Örneği)” başlıklı bu çalışmada, İzmir ili merkez ilçelerinde bulunan 4-6 yaş grubu Kur'an kurslarının hâlihazırdaki konumunun talep ve gereksinimlere hangi oranda cevap verebildiği çeşitli değişkenler açısından incelenmiştir. Araştırmacı tarafından yarı yapılandırılmış mülakat sonucu elde edilen veriler betimsel olarak analiz edilerek nitel bir durum çalışması ortaya koyulmuş ve elde edilen sonuçlardan hareketle de birtakım tekliflerde bulunulmuştur.

Karasu (2019) tarafından yapılan “Kur'an Kursu Öğreticilerine Göre Okul Öncesi Dönemde Din Eğitimi: Muş İli Örneği” başlıklı bu çalışmada, Muş il merkezinde D grubu Kur'an kursu kapsamında okul öncesi eğitim kurumlarında görevlendirilen 12 Kur'an kursu öğreticisi ile mülakat yapılmıştır. Nitel araştırma deseninde hazırlanan çalışmada, Milli Eğitim Bakanlığına bağlı okul öncesinde eğitimde görevlendirilen Kur'an kursu öğretmenlerinin gerçekleştirdikleri etkinliklerin mahiyetini ortaya koyulmuştur. Çalışmada, Kur'an kursu öğretmenlerinin öğrencilerin gelişim özelliklerini bilme ve konuyu öğrencilerin seviyesine uyarlama konularında eksiklikleri olduğu tespit edilmiştir. Kazanımların bir kısmının öğrenci seviyesinin üzerinde olduğu ve özellikle Kur'an-ı Kerim'in yüzünden okunmasının öncelendiği sonucuna ulaşılmıştır.

3. ARAŞTIRMA

Bu başlık altında araştırmanın amacı, önemi, yöntemi ve modeli ile ilgili bilgilere yer verilmiştir.

3.1. Araştırmanın Amacı

Bu çalışmada, 2013 yılı itibariyle Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından uygulamaya konulan 4-6 yaş grubu Kur'an kursu öğretici kitaplarında bulunan etkinlik örneklerinin yapısı ve etkinlik çalışmalarının uygulanma düzeyine dair Amasya merkez ve ilçelerinde görev yapan 4-6 yaş grubu Kur'an kursu öğretmenlerinin din eğitimi çalışmalarına etkisini tespit etmek amaçlanmıştır.

3.2. Araştırmanın Yöntem ve Modeli

4-6 yaş grubu Kur'an kursu öğretici kitabı etkinlik uygulamalarının yapısı ve etkinlik uygulamalarına dair öğretici tutumlarının belirlenmesi, açıklanması ve analizler yapılarak sonuçlara ulaşılmasına yönelik olan bu çalışma karma araştırma desenine göre tasarlanmıştır. Karma araştırma deseninin tercih edilmesinin nedeni, çalışmamızın ayrıntılı ve gelişmiş bir analiz seçeneğiyle zenginleştirilmek istenmesidir (Butgel Tunalı ve diğerleri, 2016, ss. 106-112). Nicel boyutta anket tekniği kullanılarak çalışma grubundan elde edilen verilerin frekans ve yüzde değerleri incelenmiştir. Nitel boyutta ise yarı yapılandırılmış görüşme formu ile toplanan veriler betimsel analiz tekniği ile yorumlanmıştır. Araştırmanın nicel sürecinde ulaşılan 35 öğreticiye veri toplamak için Kişisel bilgiler formu, Ders Etkinliklerinin Uygulanması Ölçeği ve Ders Etkinliklerinin Yapısı Ölçeği uygulanmıştır. Ayıklanan veriler istatistiksel program kullanılarak değerlendirilmiştir. Yarı yapılandırılmış görüşme tekniği (Merriam, 2013, s. 88) üzerinde 10 adet açık uçlu sorunun bulunduğu yazılı bir form ile gerçekleştirilmiştir. Ankete katılım gösteren öğretmenler içinden basit seçkisiz örnekleme yöntemiyle gönüllü 10 öğretici seçilmiş ve uygulama gerçekleştirilmiştir. Ses kayıtları ve yazılı belge şeklinde elde edilen veriler, alt problemlerle ilişkilendirilerek metin haline dönüştürülmüş ardından betimsel analiz tekniği ile çözümlenmiştir.

3.2.1. Araştırmanın Alt Problemleri

Kur'an Kursları Öğretici Kitaplarında (4-6 Yaş Grubu);

1. Etkinliklerin yapısına ilişkin öğretmenlerin görüşleri nelerdir?

2. Etkinliklerin uygulanmasına ilişkin öğretmenlerin görüşleri nelerdir?
3. Etkinlikleri uygulamada öğretmenlerin karşılaştıkları sorunlar nelerdir?
4. Öğreticilerin derslerin etkinlik ve verimliliğini artırmaya yönelik öneri ve teklifleri var mıdır?
5. Öğreticiler etkinlik kitabı içeriğinden başka etkinlik ve öğretim faaliyetlerinde bulunmakta mıdır?
6. 4-6 yaş grubu Kur'an kursu öğretmenlerinin, öğretici etkinlik kitabı hakkındaki düşünceleri nedir?

3.2.2. Araştırmanın Evren ve Örneklemi

Araştırmanın evrenini, 2018-2019 yılı Amasya İl Müftülüğü ve ilçe müftülüklerine bağlı olarak faaliyette bulunan 4-6 yaş grubu Kur'an kurslarında görev yapan öğretmenler oluşturmuştur. Araştırma örnekleminde ise, 2018-2019 eğitim öğretim yılında Amasya il ve ilçe müftülükleri bünyesinde görev yapan 46'sı kadrolu, 5'i geçici görevlendirilmiş toplam 51 Kur'an kursu öğreticisi (4-6 yaş grubu) yer almıştır. Araştırmanın nicel boyutunda görüşmeyi kabul eden 35 öğreticiye ulaşılmıştır. Değişik çevrelerden (ilçelerden) tedarik edilen verilerin evreni yansıtacağı varsayılmış, anketler gönüllülük esasına dayalı olarak öğretmenlere uygulanarak tamamlanmıştır. Araştırmanın nitel boyutunda ise basit seçkisiz örnekleme yöntemiyle seçilmiş 10 öğretici araştırmanın örneklemini oluşturmuştur.

3.2.3. Veri Toplama Araçları ve Verilerin Analizi

Araştırma verilerinin toplanmasında "Kişisel Bilgi Formu" ve Turhan (2009) tarafından geliştirilen "Ders Etkinliklerinin Uygulanması Ölçeği" ve "Ders Kitabındaki Etkinliklerin Yapısı Ölçeği"ni içeren anket formları kullanılmıştır. Taslak soruları 5'li likert tipi anket formuna dönüştürülmüş ve soru sayısı ihtiyaçları karşılayacak oranda düşürülmüştür.

Kişisel bilgi formu, araştırmacı tarafından katılımcıların özellikleri hakkında bilgi elde etmek için hazırlanmıştır. Yarı yapılandırılmış mülakat formunda ise araştırmanın amacına yönelik, ihtiyacı karşılayacak şekilde uzman görüşleri alınmış ve literatür taraması yapılarak 10 soru oluşturulmuştur. Mülakat sorularının geçerlik ve güvenilirliği için üç uzman öğretim üyesi ve rastgele seçilen bir ilçedeki üç Kur'an kursu öğreticisinin görüşlerine başvurulmuştur. Bu sorular pilot olarak belirlenen bir ilçede rastgele seçilen üç Kur'an kursu öğreticisine uygulanmış, görüşlerine başvuru yapılan kişilerle yapılan istişare ve yapılan uygulama sonucunda mülakat soruları araştırmanın amacına uygun olacak şekilde yeniden düzenlenmiştir. Bu sorular ise araştırmanın son 10 alt problemini oluşturmuştur. Ancak çalışmanın hacmi düşünülerek 6 alt probleme yer verilmiştir (Sarı, 2019, s. 2).

Elde edilen bütün veriler araştırmacılar tarafından toplanmıştır. Veri toplama aşamasında ilgili il ve ilçe müftülüklerine bağlı 4-6 yaş grubu Kur'an kursu öğretmenleri ile görüşülmüş ve araştırma hakkında bilgi verilmiştir. Araştırmaya gönüllü olarak katılmayı kabul eden 4-6 yaş grubu Kur'an kursu öğretmenlerine kişisel bilgi formu, Ders Etkinliklerinin Uygulanması ölçeği ve Ders Kitabındaki Etkinliklerin Yapısı ölçeği dağıtılmış, doldurulduktan sonra geri toplanan anketler tek tek kontrol edilmiş eksik doldurulan anketler ile tam olarak cevaplanmamış olan ölçekler ayıklanmış ve değerlendirilmeye alınmamıştır. Veriler SPSS (Statistical Packet for Social Sciences) 22.00 istatistik paket programı ile değerlendirilmiştir.

Ankete katılım gösteren öğretmenler içinden basit seçkisiz örnekleme yöntemiyle gönüllü 10 öğretici seçilmiş ve uygulama gerçekleştirilmiştir. Görüşmenin kesintiye maruz kalmayacağı bir ortam seçilmiş, gizliliğe ve amaca ilişkin bilgilendirme yapılmıştır. Katılımcıların vakit problemi olmadığından mülakat süresi net olarak kararlaştırılmamış ancak mülakatın ortalama 60 dakika

süreceği ifade edilmiştir. Görüşmeyi yavaşlatmaması için öğretmenlerin görüşleri elektronik cihazlar ile kayıt altına alınmıştır. Elektronik kayıtlar ve yazılı doküman şeklinde elde edilen materyaller, betimsel analiz tekniği ile anlaşılır bir biçimde ortaya koymaya çalışılmıştır.

4. BULGULAR VE YORUM

Bu başlık altında sırasıyla araştırmanın bulgularına ve yorumlara yer verilmiştir.

4.1. Etkinliklerin Yapısı Hakkında Öğreticilerin Görüşlerine İlişkin Bulgular

Birinci alt problemde “Etkinliklerin yapısı hakkında öğretmenlerin görüşleri nelerdir?” sorusuna cevap aranmıştır.

Tablo 1. Ankete Katılan Öğreticilerin 4-6 Yaş Grubu Öğretici Kitabındaki Etkinliklerin Yapısına İlişkin Bulgular

1. Kesinlikle Katılıyorum 2. Katılıyorum 3. Kararsızım 4. Katılmıyorum 5. Kesinlikle Katılmıyorum	1	2	3	4	5
Öğretici kitabındaki etkinlikler sınıfın fiziksel şartlarına uygundur	f 6 % 17,1	9 25,7	13 37,1	7 20	-
Öğretici kitabındaki etkinlikler somuttur	f 4 % 11,4	23 65,7	7 20	1 2,9	-
Öğretici kitabındaki etkinlikler öğrenciler tarafından kolayca anlaşılır	f 9 % 25,7	14 40	10 28,6	2 5,7	-
Öğretici kitabındaki etkinlikler 4-6 yaş grubu Kur'an Kursunu sevdirmeye yardımcıdır	f 2 % 14,3	22 62,9	7 20	1 2,9	-
Öğretici kitabındaki etkinlikler bilgiyi sorgulamaya yöneliktir	f 4 % 11,4	21 60	6 17,1	4 11,4	-
Öğretici kitabındaki etkinlikler öğrencilerin ilgilerine yöneliktir	f 4 % 11,4	16 45,7	12 34,3	3 8,6	-
Öğretici kitabındaki etkinlikler öğrencilerin yeteneklerine uygundur	f 4 % 11,4	14 40	12 34,3	4 11,4	1 2,9
Öğretici kitabındaki etkinlikler öğrencileri işbirliği yapmaya yönlendirmektedir	f 6 % 17,1	23 65,7	3 8,6	3 8,6	-
Öğretici kitabındaki etkinlikleri uygulamak için çok fazla materyal kullanmak gerekmektedir	f 2 % 5,7	7 20	2 5,7	20 57,1	4 11,4
Öğrencilerin sosyo-ekonomik yapısı etkinlikleri uygulamaya uygundur	f 5 % 14,3	25 71,4	4 11,4	1 2,9	-
Benzer etkinlikler öğrencilerin sıkılmasına neden olmaktadır	f 8 % 22,9	14 40	3 8,6	6 17,1	4 11,4

4-6 Yaş grubu Kur'an Kursu öğretici kitabındaki etkinlikler sınıfın fiziksel şartlarına uygundur cümlesinin tabloda verilen frekans ve yüzde değerlerine bakıldığında sınıfın fiziksel şartları kurslara göre farklılık göstermekte olup fiziksel şartlar açısından kursların tam bir yeterliliğe sahip olduğu söylenememektedir. Her öğreticinin kendi kursunun şartlarını göz önünde bulundurarak cevap verdiği düşünüldüğünde, kursların fiziksel şartlarındaki değişikliğin normal olduğu söylenebilir.

Öğretici kitabındaki etkinlikler somuttur cümlesine verilen cevaplara göre öğretmenlerin büyük bir bölümünün, Kur'an kursları öğretici kitabındaki uygulamaların açık, net, anlaşılır ve algılanabilir olduğunu düşündükleri söylenebilir.

Öğretici kitabındaki etkinlikler öğrenciler tarafından kolayca anlaşılır cümlesinin frekans ve yüzde değerlerine göre öğretmenlerin çoğunluğu (% 65,7) etkinliklerin öğrenciler tarafından kolayca anlaşılır olup öğrenci seviyesine uygun düzeyde olduğunu düşünmektedirler. Ancak öğretmenlerin azımsanmayacak kısmı tarafından (% 34,3) bütün öğrencilerin aynı algıya sahip olmadığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla etkinlik içeriklerinin öğrenci seviyelerine göre güncellenmesi gerektiği söylenebilir.

Öğretici kitabındaki etkinlikler 4-6 yaş grubu Kur'an Kursunu sevdirmeye yardımcıdır cümlesine verilen cevaplara bakıldığında öğretmenlerin çoğunluğu etkinliklerin Kur'an kursunu sevdirmeye

---

yardımcı olduğunu ifade etmişlerdir. Bu haliyle programdaki etkinliklerin öğrencileri Kur'an kurslarına çekebilme özelliğine sahip olduğu söylenebilir.

Öğretici kitabındaki etkinlikler bilgiyi sorgulamaya yöneliktir cümlesine verilen cevaplara bakıldığında öğretmenlerin çoğunluğu tarafından (%71,4) etkinliklerin programın amaçlarına uygun olarak bilgiyi sorgulamaya yönelik olduğu ifade edilmiştir. Bu yönüyle öğretici kitabı etkinliklerinin yeni düşüncelere kapı açıp özgün fikirlere yönelttiği, merak uyandırıcı ve doğru öğrenmenin gerçekleşmesini kolaylaştırıcı bir yapıda olduğu düşünülmektedir.

Öğretici kitabındaki etkinlikler öğrencilerin ilgilerine yöneliktir cümlesine verilen cevaplara bakıldığında öğretmenlerin çoğu (%57,1) etkinliklerin öğrencilerin ilgilerine yönelik olduğunu belirtmişlerdir. Öğreticiler tekrarlanan etkinliklerin özellikle ikinci defa kursa katılan öğrencilerin sıkılmasına neden teşkil ettiğini ifade etmişlerdir. Yarı yapılandırılmış mülakat sonucu bu konu hakkında öğretmenlerin görüşleri şöyle özetlenebilir: "4 yaş çocuğu, 5 yaşında veya 5 yaş çocuğu 6 yaşında kursumuza ikinci defa geldiğinde benzer etkinlikleri tekrar görünce sıkılabiliyor. Her yaş grubuna özel etkinlikler tasarlanmalı diye düşünüyorum" (Ö2, Ö8).

Öğretici kitabındaki etkinlikler öğrencilerin yeteneklerine uygundur cümlesinin tabloda verilen frekans ve yüzde değerlerine bakıldığında öğretmenlerin yarısından fazlası (%51,4) etkinliklerin çocukların yeteneklerine uygun olduğunu düşünmekle birlikte diğer yarısının ise uygun olmadığını düşünmektedirler. Öğreticilerin bu şekilde düşünmesinin öğrencilerin algı seviyeleri ve yaş basamaklarındaki farklılıktan kaynaklandığını düşünülmektedir.

Öğretici kitabındaki etkinlikler öğrencileri işbirliği yapmaya yönlendirmektedir cümlesine öğretmenlerin büyük çoğunluğu (%82,8) olumlu yanıt vermiştir. Öğreticilerin çoğunluğu etkinliklerin öğrencilerde ortaklaşa uğraşı gerektiren bir sinerji oluşturduğunu düşünmektedirler. Bu noktada etkinliklerin öğrenci katılımını desteklemede, grup etkileşimini sağlamada ve öğrenmeye elverişli bir ortam hazırlamada başarılı olduğu söylenebilir.

Öğretici kitabındaki etkinlikleri uygulamak için çok fazla materyal kullanmak gerekmektedir cümlesine yönelik frekans ve yüzdelere göre öğretmenlerin çoğunluğu (%68,5) etkinliklerin çok fazla materyal kullanmayı gerektirmediği ve yeterli olduğu konusunda görüş belirtmişlerdir. Yarı yapılandırılmış mülakat sonucu elde edilen öğretici görüşlerine bakıldığında daha önceki eğitim öğretim dönemlerine göre materyallerin yeterli olduğu ifade edilmiş ve Kur'an öğrenmeye yönelik materyallerin yeterli olmayıp artırılması yönünde bir öneride bulunulmuştur. Bu öneri şu şekilde özetlenebilir: "Önceki yıllara göre materyaller yeterli. Bir de zamanında bizlere ulaştırılırsa daha memnun olacağız"(Ö4), "...Kur'an okumaya yönelik yapılacak etkinliklerin ve materyallerin artırılması gerektiğini düşünüyorum" (Ö1, Ö2). Kur'an öğrenmeye yönelik daha fazla materyale ihtiyaç olduğu Yağcı'nın (2018, s. 123) çalışmasında da dile getirilmiştir. Bu noktada elde ettiğimiz bulguların Yağcı'nın bulguları ile örtüştüğü görülmektedir.

Öğrencilerin sosyo-ekonomik yapısı etkinlikleri uygulamaya uygundur cümlesine verilen cevaplara bakıldığında öğretmenlerin çoğunluğu (%85,7) etkinliklerin öğrencilerin yaşadığı toplumsal yapıya uygun olduğunu, materyallerin fazlaca bir maddi külfet gerektirmeden temin edilebileceğini düşünmektedir. Öğrencilerin farklı sosyo-ekonomik yapıda olmaları uygulamaların gerçekleşmesinde bir sorun oluşturmadığı anlaşılmaktadır.

Benzer etkinlikler öğrencilerin sıkılmasına neden olmaktadır cümlesine öğretmenlerin çoğunluğu (62,9) tarafından olumlu cevap vermiştir. Öğreticilerin çoğu etkinliklerin birbirini tekrar eden yapıda olduğundan dolayı benzer uygulamaların öğrencilerin sıkılmasına neden oluşturduğuna bağlamışlardır. Bu konuda öğretici görüşleri şu şekilde özetlenebilir: "4 yaş çocuğu, 5 yaşında

veya 5 yaş çocuğu 6 yaşında kursumuza ikinci defa geldiğinde benzer etkinlikleri tekrar görünce sıkılabiliyor. Her yaş grubuna özel etkinlikler tasarlanmalı diye düşünüyorum.” (Ö2, Ö8). Benzer etkinliklerin çıkartılmasının ya da her yaş grubuna farklı etkinlik tasarlanmasının yerinde bir uygulama olacağı düşünülmektedir.

Kur'an kursları etkinlik kitabındaki uygulamaları yapısal özellikler açısından genel olarak değerlendirildiğinde;

- Uygulamaların yapılabirliğinin kursların iç ve dış fiziksel şartlarına göre değişiklik gösterdiği,
- Etkinliklerin açık ve anlaşılır olduğu,
- Etkinliklerin genel olarak öğrenci seviyesine uygun olduğu,
- Kur'an kursu derslerini sevdirmeye katkı sağladığı,
- Yeni fikirlere yönlendirici ve öğrenmeyi hızlandırıcı olduğu,
- Tekrarlanan etkinliklerin öğrencinin sıkılmasına neden olduğu,
- Etkinliklerin öğrencilerin yeteneklerine uygun olup öğrenci yaş basamaklarına göre farklılık gösterdiği,
- Etkinliklerin maddi bir yük gerektirmediği ve sınıf içerisinde iş birliğine dayalı öğrenci etkileşimini sağlayıcı uygulamalar olduğu söylenebilir.

4.2. Etkinliklerin Uygulanmasına Yönelik Öğreticilerin Görüşlerine İlişkin Bulgular

İkinci alt problemde “Etkinliklerin uygulanmasına ilişkin öğretmenlerin görüşleri nelerdir?” sorusuna cevap aranmıştır.

Tablo 2. Ankete Katılan Öğreticilerin 4-6 Yaş Grubu Öğretici Kitabındaki Etkinliklerin Uygulanmasına İlişkin Bulgular

1. Kesinlikle Katılıyorum 2. Katılıyorum 3. Kararsızım 4. Katılmıyorum 5. Kesinlikle Katılmıyorum	1	2	3	4	5
4-6 yaş grubu Kur'an kursu ders etkinliklerini uygularken öğrenci merkezli eğitim anlayışını benimsiyorum	f 22	10	1	2	-
	% 62,9	28,6	2,9	5,7	-
Etkinliklerin uygulanması için fiziksel açıdan elverişli bir sınıf ortamı mevcuttur	f 9	13	6	7	-
	% 25,7	37,1	17,1	20	-
2018 yılı 4-6 yaş grubu Kur'an kursu öğretim programı etkinlik uygulamada yeterlidir	f 2	11	11	10	1
	% 5,7	31,4	31,4	28,6	2,9
4-6 yaş grubu Kur'an kursu öğretici kitabındaki etkinlikler bilişim teknolojileri kullanmayı gerektiriyor	f 6	8	8	10	3
	% 17,1	22,9	22,9	28,6	8,6
Etkinlik bitiminde öğrencilerin kendilerini değerlendirmelerini özendiriyorum	f 20	15	-	-	-
	% 57,1	42,9	-	-	-
Etkinlikler uygulanırken öğrencilerin diğer öğrencilerle etkileşimini destekliyorum	f 19	15	1	-	-
	% 54,3	42,9	2,9	-	-
Etkinliklerde öğretici öğrenci ilişkilerinin demokratik olmasına özen gösteriyorum	f 26	9	-	-	-
	% 74,3	25,7	-	-	-
Öğretici kitaplarında verilen etkinliklerin hepsini seçim yapılmaksızın uyguluyorum	f 3	10	4	17	1
	% 8,6	28,6	11,4	48,6	2,9
Öğrenci seviyesine uygun olmayan etkinlikleri öğrencilerin seviyesine uygun hale getiriyorum	f 17	17	1	-	-
	% 48,6	48,6	2,9	-	-
Etkinlik çalışmalarında öğrencilerin eksiklik ve hatalarını bularak düzeltmelerini sağlıyorum	f 13	17	5	-	-
	% 37,1	48,6	14,3	-	-
Öğrencilerin motivasyon, ilgi, beceri ve öğrenme stilleri gibi bireysel farklılıkları göz önünde bulunduruyorum	f 20	15	-	-	-
	% 57,1	42,9	-	-	-

4-6 yaş grubu Kur'an kursu ders etkinliklerini uygularken öğrenci merkezli eğitim anlayışını benimsiyorum cümlesine katılımcılardan %91,5'i olumlu yanıt vermişlerdir. 4-6 yaş grubu öğretim programının öğrenci merkezli yaklaşıma göre hazırlandığı bilindiğinden, öğretmenlerin çoğunluğunun buna uygun hareket ederek öğrencilere yol gösterici oldukları söylenebilmektedir. Öğreticilerin %5,7'sinin ise öğrenci merkezli yaklaşımı önemsemekle birlikte öğretmen merkezli bir yaklaşım benimsedikleri görülmüştür. Ancak öğrenci merkezli eğitim anlayışının ağırlıkta olduğu görülmektedir. Öğreticilerin bahsi geçen konudaki görüşleri şöyle özetlenebilir: “Programın

---

öğrenci merkezli olmasını önemsiyorum ancak öğrencinin hazır bulunmuşluğu bazen buna el vermiyor. Bu anlamda öğretmen merkezli bir anlayış benimsediğim oluyor”(Ö4).

Etkinliklerin uygulanması için fiziksel açıdan elverişli bir sınıf ortamı mevcuttur cümlesine katılımcılardan %62,8'i olumlu görüş bildirirken, %37,2'si ise olumsuz görüş bildirmişlerdir. Frekans ve yüzde değerlerine göre; sınıfın fiziksel şartları kurslara göre farklılık göstermekte olup fiziksel şartlar açısından kursların tam bir yeterliliğe sahip olduğu söylenememektedir. Her öğreticinin kendi kursunun şartlarını göz önünde bulundurarak cevap verdiği düşünüldüğünde, kursların fiziksel şartlarındaki değişikliğin normal olduğu söylenebilir.

2018 yılı 4-6 yaş grubu Kur'an kursu öğretim programı etkinlik uygulamada yeterlidir cümlesine 35 öğreticiden 2'si (%5,7) kesinlikle katılıyorum, 11'i (%31,4) katılıyorum, 11'i (%31,4) kararsızım, 10'u (%28,6) katılmıyorum, 1'i (%2,9) ise kesinlikle katılmıyorum cevabını vermişlerdir. Öğreticilerin öğretim programı etkinlik uygulamalarının yeterliliği hususunda kararsız olmalarını ve olumsuz görüş beyan etmelerini farklı yaş gruplarına aynı etkinliğin uygulanışına ve Kur'an öğrenmeye yönelik uygulamaların yeterli olmayışına bağladıkları düşünülmektedir.

4-6 yaş grubu Kur'an kursu öğretici kitabındaki etkinlikler bilişim teknolojileri kullanmayı gerektiriyor cümlesine 35 öğreticiden 6'sı (%17,1) kesinlikle katılıyorum, 8'i (%22,9) katılıyorum, 8'i (%22,9) kararsızım, 10'u (%28,6) katılmıyorum, 3'ü (%8,6) ise kesinlikle katılmıyorum cevabını vermişlerdir. Bu noktada etkinliklerin uygulanmasında öğreticilerin kurslarında nispeten teknik donanım yetersizliği olduğunu, dolayısıyla teknik araç ve gereçlere ihtiyaç duydukları anlaşılmaktadır.

Etkinlik bitiminde öğrencilerin kendilerini değerlendirmelerini özendiriyorum cümlesine katılımcıların hepsinin olumlu görüş bildirdikleri görülmüştür. Dolayısıyla öğreticilerin tamamının 4-6 yaş grubu öğretim programının genel çerçevesine uygun olarak etkinlik sonunda öğrencilerin kendilerini değerlendirmelerini özendirmekte, çocuklara öz denetim kazandırmakta oldukları görülmektedir.

Etkinlikler uygulanırken öğrencilerin diğer öğrencilerle etkileşimini destekliyorum cümlesine öğreticilerin çoğunluğunun (%97,2) olumlu yanıt verdiklerini görülmüştür. Bu noktada öğreticilerin, öğrencilerin birbirleriyle etkileşimini desteklemekte, çocukların birbirlerine saygı duymasını sağlamakta ve 4-6 yaş grubu öğretim programının temel ilkelerine uygun hareket ettikleri söylenebilmektedir.

Etkinlik uygulamalarında öğretici öğrenci ilişkilerinin demokratik olmasına özen gösteriyorum cümlesine öğreticilerin tamamının katıldıkları görülmektedir. Öğreticilerin tamamının etkinlikleri güvenli ve öğrencileri cesaretlendirici âdilâne bir sınıf ortamında uygulamaya çalıştıkları söylenebilmektedir. Bu noktada öğreticilerin, 4-6 yaş grubu öğretim programının temel ilkelerine uygun hareket ettikleri görülmektedir.

Öğretici kitaplarında verilen etkinliklerin hepsini seçim yapılmaksızın uyguluyorum cümlesine 35 öğreticiden 3'ü (%8,6) kesinlikle katılıyorum, 10'u (%28,6) katılıyorum, 4'ü (%11,4) kararsızım, 17'si (%48,6) katılmıyorum, 1'i (%2,9) ise kesinlikle katılmıyorum cevabını vermişlerdir. Öğreticilerin bazılarının etkinliklerin tamamını uyguladıkları bazılarının da etkinliklerin tamamını uygulamayıp seçim yaparak kolay ve yapılabilir uygulamalar olmasına dikkat ettikleri söylenebilmektedir. Öğreticilerin çoğunluğunun (%51,5) etkinlikleri seçim yaparak uyguladıkları görülmüştür. Öğreticilerin bu şekilde görüş beyan etmelerinin sebebinin mevcut sınıfların karma bir yapıda olmasına, etkinliklerin çocukların ilgi ve ihtiyaçlarına uygun olmasına, tüm etkinlikleri istenilen şekilde yetiştirmede tereddüt etmelerine bağladıklarını düşünmekteyiz. Ayrıca

öğreticilerin, 4-6 yaş grubu Kur'an kursları öğretim programının temel yaklaşımı gereğince; "Öğretici, programdaki kazanımlardan çocukların ilgi ve ihtiyacına göre seçtiği kazanım için hazırlanan etkinlikleri uygulayacaktır. Bu aşamada öğretici etkinliklerin bir kısmını uygulama dışı bırakabileceği gibi aynı amaca götüren farklı etkinlikler de planlayabilecektir" (DİB, 2018, s. 7) maddesine uygun olarak hareket ettikleri söylenebilir. Uygulamaların öğrencilerin bireysel özelliklerine göre değişebileceği göz önünde bulundurulduğunda, yukarıdaki değerlerin normal olduğu düşünülmektedir.

Öğrenci seviyesine uygun olmayan etkinlikleri öğrencilerin seviyesine uygun hale getiriyorum cümlesine katılımcıların %97,2'sinin katıldığını görmekteyiz. Öğreticilerin, sınıflarda 4, 5 ve 6 yaş grubunda farklı öğrenciler bulunduğundan etkinlik uygulamalarını her bir öğrencinin kolayca anlayabilmesi için öğrenci seviyesine hitap edecek uygulamalar düzenledikleri söylenebilmektedir.

Etkinlik çalışmalarında öğrencilerin eksiklik ve hatalarını bularak düzeltmelerini sağlıyorum cümlesine yönelik frekans ve yüzde değerlere bakıldığında katılımcıların tamamına yakınının (%85,7) olumlu yanıt verdikleri görülmüştür. Öğreticilerin çoğunluğunun uygulama esnasında öğrencilerin hedeflenen kazanıma doğru bir şekilde ulaşabilmeleri için çocukların hatalarını fark etmelerine ve eksiklerini görmelerine yardımcı olmada rehberlik ettikleri söylenebilmektedir.

Etkinlikleri uygularken öğrencilerin motivasyon, ilgi, beceri ve öğrenme stilleri gibi bireysel farklılıklarını göz önünde bulunduruyorum cümlesine 35 öğreticiden 20'si (%57,1) kesinlikle katılıyorum, 15'i (%42,9) ise katılıyorum cevabını vermişlerdir. Öğreticilerin tamamının öğrencilerin bireysel farklılıklarına dikkat ettikleri söylenmektedir.

4.3. Etkinlikleri Uygulamada Öğreticilerin Karşılaştıkları Sorunlara İlişkin Bulgular

Üçüncü alt problemde "Etkinlikleri uygulamada öğreticilerin karşılaştıkları sorunlar nelerdir?" sorusuna cevap aranmıştır.

Öğreticiler, etkinliklerle ilk defa karşılaştıklarını ve deneme yanılma yoluyla öğrendiklerini bu nedenle zaman kaybettiklerini, değerler eğitimine yönelik çok sayıda soyut kavramla karşılaştıklarını, özellikle tekli öğretime geçtiklerinde diğer çocuklarla ilgilenen yardımcı öğretici eksikliği yaşadıklarını ifade etmişlerdir. Gün (2016, ss. 33-66), Yağcı (2018, s. 95) ve Genç (2019, s. 518) tarafından yapılan çalışmalarda da aynı sorunlara dikkat çekildiği görülmüştür. Yardımcı öğretici ihtiyacına yönelik bulgularımızın bahsi geçen çalışmalardaki bulgularla örtüştüğü görülmüştür. Öğreticilerin bu konu hakkındaki görüşleri şöyle özetlenmiştir: "Hizmet içi eğitim kursuna henüz katılmadım. Etkinliklerin çoğuyla ilk defa karşılaşıyorum, aslında ben de zamanla deneyerek öğreniyorum. Öğretirken öğrenenlerdenim desem yanlış söylemiş olmam. Çocuklar gelişim dönemlerinin özelliği dolayısıyla soyut kavramları anlamakta güçlük çekiyorlar. 4-6 yaş Kur'an kursuları programında ise sık sık soyut kavramlarla karşılaşıyoruz. 4-6 yaş kursları daha çok yeni bir oluşum ve zamanla kendini geliştiriyor. Her ne kadar uzmanlarca hazırlanmış müfredat ve etkinliklerimiz olsa da en zayıf yönümüz deneme yanılma yoluyla öğreniyor olmamız." (Ö2, Ö8).

Öğreticiler, ilkokula hazırlayıcı uygulamaların mevcut kaynaklarda yetersiz olduğunu, yükledikleri pozisyonu tam olarak gerçekleştiremediklerini bu nedenle vicdanen rahatsızlık duyduklarını ifade etmişlerdir. Genç (2019, s. 514) tarafından yapılan çalışmada da aynı sorunlara dikkat çekilmekte ve bu çalışmanın bulgularıyla örtüştüğü görülmektedir. "Çocukları ilkokula hazırlayacak etkinlikler konusunda kitaplar yetersiz. Kurum özel setleri kullanmamıza izin vermeyince vicdanen rahatsız oluyoruz." (Ö8).

4.4. Öğreticilerin Derslerin Etkinlik ve Verimliliğini Artırmaya Yönelik Öneri ve Teklifte Bulunmalarına İlişkin Bulgular

Dördüncü alt problemde “Öğreticilerinin derslerin etkinlik ve verimliliğini artırmaya yönelik öneri ve teklifleri var mıdır?” sorusuna cevap aranmıştır.

4-6 yaş grubu Kur’an kursu öğretmenleri, hikâyelerdeki görsellerin yeterli olmadığını, görsellerin zenginleştirilmesini ve bu sayede çocuğun anlatılan hikâyeyi zihninde canlandırmasına katkı sağlayacak etkinlik uygulamalarının düzenlenmesini gerekli gördüklerini ifade etmişlerdir. Genç’in (2019, s. 512) bahsi geçen kurslarda gerçekleştirilen eğitime yönelik yaptığı çalışmada da benzer sonuçlara ulaşılmıştır. Ayrıca kesme, yapıştırma, renkli ve çizgili resimlere daha fazla yer verilmesini, özellikle 6 yaş için daha gerçekçi resimlerin kullanılmasını önermektedirler. Öğreticiler farklı materyallere dini ve milli kahramanların çizgi ve resim çıkartmalarının da basılmasını önermektedir. “*Öğretici etkinlik kitaplarında değerlerin anlatılmasına ilişkin çok sayıda hikâyeye yer verilmiş. Bunları biz okuyoruz çocuklar dinliyor. Yani çocuklar pasif kalıyor. Hikâyelerin işlem öncesi dönemde olan çocuklara yazılı olarak sunulmasını uygun bulmuyorum. Bunun için hikâyeler çizgi film veya animasyonlarla anlatılan sesli ve görüntülü materyallerle desteklenebilir.*” (Ö3, Ö4).

Söz konusu Kur’an kursu öğretmenleri etkinlik kitabının adapla ilgili konularda her bir yaş grubuna yönelik, bir sonraki yaş döneminde tekrar etmeyecek şekilde genişletmeler yapılması gerektiğini ifade etmişlerdir. “*Genel olarak kitabın içeriği güzel fakat adapla ilgili bazı konularda eksiklikler mevcut. Bu noktada her bir yaş grubuna yönelik genişletmeler yapılmalı.*” (Ö8).

Kur’an kursu öğretmenleri, programın daha çok 5 ve 6 yaş grubunu aktifleştirdiğini ancak 4 yaş grubunu pasif bıraktığını belirtmişlerdir. Bu nedenle programın kendi arasında 4, 5 ve 6 yaş için ayrı ayrı planlanmasını ve ona uygun etkinliklerle yeniden düzenlenmesi gerektiğini, özellikle 4 yaş grubu için daha basit, yapılabilir ve anlaşılabilir etkinliklere yer verilmesi gerektiğini ifade etmişlerdir. Ayrıca karma sınıflarda 4 yaş çocuklarını 6 yaş çocuklarının yanına katarak grup çalışmalarını çözüm ürettiklerini ifade etmişlerdir. Öğreticilerin görüşleri şöyle özetlenebilir: “*Kurslar karma, küçük çocukları büyüklerin arasında dağıtmak zorunda kaldık. Bu sayede küçükler büyüklerden etkilenerek öğreniyor ancak kurslarımızın farklı yaş grubuna göre ayrılmasını ve etkinlik kitaplarının ona göre düzenlenmesini gerekli görüyorum. Kursu kayıta 6 yaş son sınır. Bu yaş çocuklarına yönelik uygulamalarda zorlanmıyoruz. Fakat daha küçükler için (4 yaş) programa daha basit ve yapılabilir etkinliklere yer verilmeli.*” (Ö1, Ö10).

Öğreticiler, ikinci defa kursa kayıt yaptıran öğrencilerin önceki sene yaptığı uygulamaların benzerini tekrar yaptığında çocuğun sıkılmasına neden olduğuna bağlamışlardır. Bu noktada yaz Kur’an kurslarında olduğu gibi bahsi geçen bu kurslarda da kur sisteminin uygulanmasını gerekli görmüşler, her bir kur için farklı değerlerin işlenmesi ve ona yönelik etkinlik uygulamalarının tasarlanması gerektiğini ifade etmişlerdir. Öğreticilerin görüşleri şöyle özetlenebilir: “*Yaz Kur’an kurslarındaki kur sistemi gibi düşünülmeli. 4 yaş çocuğu, 5 yaşında veya 5 yaş çocuğu 6 yaşında kursumuza ikinci defa geldiğinde benzer etkinlikleri tekrar görünce sıkılabiliyor. Her yaş grubuna özel etkinlikler tasarlanmalı diye düşünüyorum.*” (Ö2, Ö8).

4-6 yaş grubu Kur’an kursu öğretmenleri, motivasyona çok ihtiyaç duyduklarını bu nedenle DİB’in bahsi geçen kurslarda çalışan öğretmenlere yönelik teftiş değil teşvik niteliğinde yaklaşılarak sorunlarının dinlenmesini, göreve yönelik hareket kazandıracak konuşmaların yapılmasını önermektedirler. Ayrıca bahsi geçen yaş grubunda ilk defa çalıştıklarını, eksikliklerinin olduğunu, zaman zaman psikolojik sağlıklarının olumsuz etkilendiğini belirtmişler bu anlamda çocuklara

yönelik yaklaşımlarda kendilerine rehberlik edebilecek pedagoglarla ayda bir defa da olsa düzenli olarak iletişime geçmek istediklerini ifade etmektedirler. *“Diyanetten farklı birileri gelip kurs kurs gezip öğreticilerin problemlerini dinlemeli. En azından bir motivasyon konuşması yapabilirler. Başkanlıktan tanımadığımız farklı yüzler bizi teftişe değil, eksiklerimizi dinlemeye gelmeli. Motivasyon açısından buna ihtiyacımız var.”*(Ö4, Ö5). *“Program çocukların sağlığını düşündüğü kadar bizim de sağlığımızı düşünmeliydi. Hoca arkadaşımın dersten ağlayarak çıktığına şahidim. Bu anlamda çocuklara yönelik yaklaşımlarımızda bizlere rehberlik edecek Pedagoglara ihtiyaç duyuyoruz. Bu ayda bir defa da olsa olur.”*(Ö6).

2018-2019 eğitim-öğretim yılı Kur'an kursları uygulama esasları kapsamında “4-6 yaş grubu öğrencilerine yönelik din eğitimi verilen Kur'an kurslarında, PDR öğretmenlerinin görev aldığı illerde, 4-6 yaş grubu kurslarında ihtiyaç olması halinde öğreticinin talebi, ilgili müftünün de onayı ile PDR öğretmeni rehberlik yapabilecektir” maddesi yer almaktadır. Yapılan görüşmelerde öğreticilerin, başkanlığın böyle bir hizmeti olduğunun bile farkında olmadıkları tespit edilmiştir. Elde edilen bu bulgular Yağcı (2018, s. 96) tarafından yapılan çalışmanın bulguları ile benzerlik göstermektedir. Öğreticilerin ihtiyaçlar doğrultusunda bir psikoloğun yardımına gereksinim duydukları, bu gereksinimin kurum tarafından karşılanmasının ise eğitim öğretim faaliyetlerine kalite kazandıracağı düşünülmektedir.

Öğreticiler, çocukların cep telefonları başta olmak üzere TV, bilgisayar, tablet gibi cihazlarla vakit geçirmelerini teknolojik çağın gerekliliklerine bağlamışlardır. Bu noktada teknolojik cihazlar üzerinde çocuk etkinliklerinin tasarlanmasını, bu sayede hem çocukların ve ailelerin bu kurslara yönelik ilgilerinin artırılacağını, hem de teknolojiyi sağlıklı bir şekilde kullanıma yönelik çocuklara rehberlik edilebileceğini ifade etmektedirler. *“Çocuklarımızın çoğu TV, bilgisayar, tablet ve özellikle ebeveynlerin cep telefonları gibi bir araçla zaman geçiriyor. Buna yönelik teknolojik cihaz etkinlikleri tasarlanabilir. Bu sayede hem çocukların ilgilerine dokunulmuş olur hem de kurslarımızda teknoloji kullanımına yönelik çocuklara rehberlik de edilebilir.”*(Ö3, Ö10). Ayrıca, Diyanet TV üzerinden 4-6 yaş grubuna yönelik yapılmakta olan yayınların artırılmasının, ülke genelinde bu kursların farklı ve başarılı çalışmalarına yer verilebileceğini, mevcut kaynaklara karne, teşekkür belgesi vb eklenmesi gerektiğini ifade etmişlerdir. *“Başkanlığımız eğitim setleri daha geniş çaplı ve ayrıntılı olmalı. Bu setlerin içerisinde karne, teşekkür belgesi vb. evrakların bulunması gerektiğini düşünüyorum.”*(Ö2).

4.5. Öğreticilerin Etkinlik Kitabı İçeriğinden Başka Etkinlik ve Öğretim Faaliyetlerinde Bulunmalarına İlişkin Bulgular

Beşinci alt problemde “Öğreticiler etkinlik kitabı içeriğinden başka etkinlik ve öğretim faaliyetlerinde bulunmakta mıdır?” sorusuna cevap aranmıştır.

Tablo 3. Ankete Katılan Öğreticilerin Etkinlik Kitabı İçeriğinden Başka Etkinlik ve Öğretim Faaliyetlerinde Bulunmalarına İlişkin Bulgular

		Evet	Hayır
Etkinlik kitabı içeriğinden başka etkinlik ve öğretim faaliyetlerinde bulunuyorum	f	29	6
	%	82,9	17,1

Öğreticilerin etkinlik kitabı içeriğinden başka farklı etkinlik ve öğretim faaliyetlerinde bulunmalarına ilişkin bulgulara bakıldığında 29'unun (%82,9) evet, 6'sının (%17,1) ise hayır cevabını verdikleri görülmektedir. Oranlara göre öğreticilerin çoğunluğunun 4-6 yaş grubu etkinlik kitabından başka kaynaklara ihtiyaç duydukları ve bu kaynaklardan istifade ettikleri söylemek mümkündür.

Öğreticiler konunun anlaşılması noktasında etkinlik kitabının yetersiz kaldığı yerlerde ve dersin sıkıcı geçmemesi için kendilerini zorunlu hissettiklerini bu nedenle de farklı çizgi, boyama çalışmaları ve beceri etkinliklerine ağırlık verdiklerini ancak müfredata bağlı kalarak ve ilişkilendirerek başka çalışmalara yer verdiklerini ifade etmişlerdir. Öğreticilerin görüşleri şöyle özetlenebilir: *“Dışarıdan kaynak kullanıyorum, kullanmazsak dersimiz sıkıcı geçiyor. Çocuklar birbirini tekrar eden etkinliklerde heyecanlı ve istekli değiller. Başkanlığımızın mevcut kaynağında çizgi çalışması, boyama ve beceri geliştirme etkinlikleri çok yetersiz. Daha kapsamlı setler hazırlanmalı.”* (Ö3).

2018-2019 eğitim-öğretim yılı Kur'an kursları uygulama esasları kapsamında; “4-6 yaş grubu öğrencilerine yönelik din eğitimi verilen Kur'an kurslarında, öğretmenlerimiz MEB okul öncesi eğitimi kapsamında hazırlanan ve programın amaç ve kazanımlarına uygun materyallerden de yararlanabileceklerdir” maddesi yer almaktadır. Buna dayanarak öğretim programının izin verdiği şekilde MEB'in okul öncesi çalışmalarından da istifade ettiklerini, bu noktada daha çok oyun ve drama etkinliklerinden yararlandıklarını ifade etmek mümkündür. *“Ders kitabımızda hazırlanmış olan etkinlik resimleri küçük ve fotokopi ile çoğaltığımızda renksiz çıktılar çocukların ilgisini yeterince çekmediğinden farklı kaynaklardan destek alıyorum”*(Ö3). *“Etkinlik kitabı haricinde hikâye ve kavramları işlediğim oluyor. Bunu yaparken daha çok oyun ve drama çalışmaları ile destekliyorum.”*(Ö9, Ö10). Etkinlik temelli eğitim öğretimi temel alan 4-6 yaş grubu Kur'an kursu öğretmenlerinin, kursların fiziksel özellikleri, öğrenciler arasındaki yaş farklılığı, öğrenci algı seviyeleri ve ilkokula yönelik etkinlik örneklerinin azlığı gibi nedenlerden dolayı ders kitabı haricinde farklı etkinliklere yer verdikleri düşünülmektedir.

4.6. Öğreticilerin 4-6 Yaş Grubu Kur'an Kursu Öğretici Etkinlik Kitabı Hakkındaki Düşüncelerine İlişkin Bulgular

Altıncı alt problemde “4-6 yaş grubu Kur'an kursu öğretmenlerinin, öğretici etkinlik kitabı hakkındaki düşünceleri nedir?” sorusuna cevap aranmıştır.

Bahsi geçen öğretmenler etkinliklerin tamamı hakkında söz konusu olmasa bile etkinliğin kendisinin, programda hedeflenen kazanımlara uygun paralellikte olduğunu ancak etkinliklerin kazanımlara ulaşılma noktasında, görsel zenginliğin artırılması ve kullanılan kavramlarda öğrencinin yaş seviyelerinin dikkate alınması gerektiğini ifade etmişlerdir. Öğreticilerin görüşlerini şöyle özetlemek mümkündür: *“Etkinlikler tüm çocukların seviyesine uygun olmadığı gibi etkinliklerdeki görseller yeterli olmadığını düşünüyorum. Görseller çok küçük parçalardan oluşuyor, bu çocuk için dikkat çekmeyebiliyor. Görseller hem renklendirilmeli hem de büyütülmeli. Bütün yaş grupları için etkinliklerin kazanımlara ulaştırdığından bahsedemem, 4 yaş çocuğu ile 6 yaş çocuğu aynı değil.”*(Ö1, Ö3, Ö4, Ö9). Ayrıca katılımcılar ezber ve melodiye dayalı uygulamalardan daha sağlıklı dönütler aldıklarını ifade etmişlerdir. Öğreticilerin görüşleri şöyle özetlenebilir: *“Etkinlik kitabındaki ezber, dua, ilahi vb uygulamalarda diğer uygulamalara nazaran daha sağlıklı sonuçlar alıyorum. Dönütlere baktığımda daha kalıcı olduğunu söyleyebilirim.”* (Ö3, Ö4). Bu bulgulardan yola çıkarak 4-6 yaş grubu Kur'an kurslarında öğrenmeyi kolaylaştırarak temellendirmek ve kurslardaki başarıyı arttırmak adına, her yaş grubu için ayrı ayrı tasarlanmış, görsel zenginliği artırılmış daha büyük ve renkli resimlerle desteklenmiş, bir ders saati içinde bitirilebilecek ve birbirinin tekrarı olmayan etkinlik kitapları hazırlanması gerektiği düşünülmektedir.

4-6 yaş grubu öğretici etkinlik kitaplarında her bir etkinliğin başında konunun hangi yöntem ve tekniklerle işleneceği, hangi materyallerin kullanılacağı, kazanımlara ulaşıp ulaşılmadığının anlaşılması için konu bitiminde hangi değerlendirme sorularının kullanılacağına kadar belirtilerek öğretmenlere yol gösterilmiştir. Talimatların yeterli ve kullanışlı olmasının öğretmenlerde

uygulamaya dair bir rahatlama oluşturduğunu söylemek mümkündür. Bu konu hakkında öğretmenlerin görüşleri şöyle özetlenebilir: *Etkinliklerin nasıl işleneceğine dair yapılan yönlendirmeler öğretmenlerin işlerini kolaylaştırır ve destekler nitelikte bu anlamda çok katkı sağlıyor.*” (Ö1, Ö3, Ö5, Ö6).

Öğreticiler çocukların içinde buldukları dönem olarak sembolik ifadeleri dikkate aldıklarını göz önünde bulundurarak etkinliklerin görsellik açısından zenginleştirilerek hazırlanmasını istemişlerdir. Çocukların herhangi bir nesnenin dikkat çeken yönüne odaklandığı bilindiğinden, öğretmenlerin kitaplardaki görsellerin düzenlenmesiyle ilgili yerinde bir talepte bulduklarını söylemek mümkündür. 4 yaş çocuğunun görselden yola çıkarak yapacağı yorumlama gücü ile 6 yaş çocuğunun yorumlama gücü aynı olmayacağından öğretmenler, her bir yaş grubunun göz önünde bulundurulduğu farklı görseller hazırlanması gerektiğini de ifade etmişlerdir. Öğreticiler, 4-6 yaş grubu etkinlik kitabında bu farklılığa dikkat edilmediği yönünde değerlendirmede bulunmuşlardır. Öğreticilerin görüşleri şöyle özetlenebilir: *“Etkinlik kitabındaki görseller diğer yaş grupları ile karşılaştırıldığında özellikle 6 yaş grubunun seviyesinin altında kalıyor. Görseller genelde 4 yaş çocuğuna yönelik, bazı 6 yaş çocukları için basit kaçabiliyor.”* (Ö5).

Öğretim programı etkinlikler için DİB yayınlarını ve ihtiyaç halinde programın amaç ve özelliklerine uygun olan MEB materyallerinden istifade edilebileceği öngörmektedir (DİB, 2018, ss. 7-8). DİB ve MEB kaynakları dışında başka bir seçeneğin bulunmaması söz konusu öğretmenlerin bir kısmını rahatsız ettiği görülmektedir. 4-6 yaş grubu Kur'an kursu öğretmenlerinin görüşleri değerlendirildiğinde DİB' in ve MEB' in yayınlarının dışında bir takım özel setlerden yararlanmak istediklerini söylemek mümkündür. Öğreticilerin görüşleri şöyle özetlenebilir: *“Bazen programın dışına çıkarak ihtiyaca yönelik bazı özel setlerden etkinlik uygulamak istiyorum. Örneğin, ilkokula hazırlayacak ama bizim müfredatımızda olmayan bazı etkinlikler. Fakat kurum yönetimi ile sıkıntı yaşama endişesi taşıyor değilim. Bir taraftan kurumla yaşanabilecek sıkıntı, diğer tarafta çocuklar...”* (Ö9). Okul öncesi veya çocuk gelişimi alanlarında herhangi bir lisans eğitimi almayan öğretmenlerin bir arayış içinde olmaları bir taraftan eksikliklerini gidermek diğer taraftan ise mesleki gelişimlerine katkı sağlamak gibi bir çabalarının olduğunu söylemek mümkündür. Kaynak konusunda seçeneğin kısıtlanmasının öğretmenlerde motivasyon kaybına sebebiyet verdiği düşünülmektedir.

4 yaşındaki bir çocuk sonraki eğitim öğretim yılında tekrar kursa kayıt yaptırdığında benzer etkinliklerle karşılaşmaktadır. Öğreticiler bu durumu bir zamandan sonra öğrencinin sıkılması ile ilişkilendirmişler ve her bir yaş grubu için farklı bir müfredat altında değişik etkinlikler tasarlanması gibi bir çözüm önerisinde bulunmuşlardır. Ayrıca konuların çok fazla olduğundan, her haftaya bir değer düşecek şekilde etkinlik tasarlanmasını uygun görmüşler böyle bir programın daha elverişli olacağını ifade etmişlerdir. Öğreticilerin görüşleri şöyle özetlenebilir: *“Sınıflar 4, 5 ve 6 yaş şeklinde ayrılıp, her basamağa ayrı ayrı etkinliklerle farklı değerlere yönelik eğitim sunulmalı. Yaz Kur'an kurslarındaki kur sistemi gibi düşünülmeli.”*(Ö2). *“4 yaş çocuğu 5 yaşında veya 5 yaş çocuğu 6 yaşında kursumuza ikinci defa geldiğinde benzer etkinlikleri tekrar görünce sıkılabiliyor. Her yaş grubuna ayrı etkinlik tasarlanmalı diye düşünüyorum.”* (Ö8).

5. SONUÇ VE ÖNERİLER

Bu araştırmadan elde edilen sonuçlara göre; öğretmenlerin bazıları etkinliklerin tamamını uygulamakta, bazıları da seçim yaparak kolay ve yapılabilir uygulamalar olmasına dikkat etmektedirler. Öğretim programı da buna müsaade etmektedir. Dolayısıyla öğretmenlerin mevcut öğretim programının temel ilkelerine yaraşır şekilde hareket ettikleri anlaşılmıştır. Etkinliklerin tümünü uygulayamayan öğretmenlerin bu kurslarda yeni olup henüz etkinliklerle ilgili tam bir

---

ameliye geliştiremeyişlerinden dolayı seçim yapmak zorunda kaldıkları düşünülmektedir. Ayrıca yukarıdaki bulgulardan yola çıkarak öğrencilerin farklı yaş basamaklarında bulunmalarının algı seviyelerinde de değişiklik oluşturduğu dolayısıyla etkinliklerin mevcut şekliyle her yaş seviyesine tam olarak uygulanamadığı anlaşılmıştır. Kurslarda arzulanan eğitim ortamının gerçekleşmesi adına her yaş grubu için düzenlenmiş kaynaklara ihtiyaç duyulmakta olduğu düşünülmektedir.

Araştırmanın bulgularından Kur'an öğrenmeye yönelik materyallerin ve buna yönelik uygulamaların tam olarak yeterli olmadığı, mevcut Elif-Ba/Kur'an öğretimi materyallerinin öğrenmeyi istenilen düzeye ulaştırmada eksik kaldığı anlaşılmıştır. Dolayısıyla Kur'an okumaya yönelik araç ve gereçlerin güncellenip geliştirilmesinin elzem olduğu düşünülmektedir. Ayrıca 4-6 yaş grubu Kur'an kursları mevcut kaynaklarında çocukları ilkokula hazırlayıcı uygulamaların da yetersiz kaldığı anlaşılmıştır. Dolayısıyla Kur'an öğrenimine yönelik materyallerde olduğu gibi ilkokula hazırlayıcı içerik ve araç gereçlerin de bu çerçevede yenilenmesi önem arz etmektedir.

Araştırmaya iştirak eden öğretmenlerin çoğu etkinliklerle ilk defa karşılaştıklarını ve deneme yanılma yoluyla öğrendiklerini bu nedenle zaman kaybettiklerini, değerler eğitimine yönelik çok sayıda soyut kavramla karşılaştıklarını, özellikle tekli öğretime geçtiklerinde diğer çocuklarla ilgilenecek yardımcı öğretici eksikliği yaşadıklarını ifade etmişlerdir. Mevcut öğretim programının hedeflenen düzeyde sürdürülebilmesi ve etkinliklerin tam olarak yürütülebilmesi için kapsamlı bir hizmet içi eğitime ihtiyaç duyulduğu anlaşılmıştır. Bahsi geçen kurslara yönelik öğretici yetersizliklerinin en aza indirilmesi için uzun süreli, alanına hâkim uzmanlar tarafından uygulamalı olarak verilecek mesleki çalışmalara ihtiyaç olduğu anlaşılmıştır.

Mevcut öğretici kitabındaki etkinliklerin nasıl işleneceğine yönelik talimatlar öğretmenler tarafından yeterli bulunmuş olup, bu yönergelerin etkinlikleri kullanışlı kıldığı ve bu sayede okul öncesi eğitim öğretimde gerekli görülüp uygulanması gereken etkinlikleri kullanma becerilerindeki zorluğu bir nebze de olsa telafi ettikleri anlaşılmıştır.

Araştırmanın sonuçlarından yola çıkarak aşağıdaki önerilerde bulunulmuştur:

4-6 yaş grubu Kur'an kursları öğretim programının uygulanabilirliği açısından öğretici etkinlik kitapları öğrenci seviyesine uygun hale getirilmeli ve etkinlik kitaplarında özellikle 6 yaş basamağı için ilkokula hazırlayıcı etkinlik uygulamalarına daha sık yer verilmelidir. 4-6 yaş grubu öğretici etkinlik kitabı uygulamalarının sağlıklı olarak yürütülebilmesi için öğretmenlere öğrenci merkezli eğitim uygulamaları konusunda yeterlilik kazandırılmalıdır. Öğrencilerin sınıf ortamına aktif olarak katılabilmesi için mevcut kaynakların birbirinin tekrarı niteliğinde olan etkinliklerden ayrıştırılmalı ve öğrenci yaş basamaklarına göre yeniden tasarlanmalıdır. Etkinlik kitabındaki hikâyeleri destekleyecek görseller artırılmalıdır. Yaşadığımız çağın bir gerekliliği olarak teknolojik cihazlar üzerinde öğretim programına uygun çocuk etkinlikleri tasarlanmalı ve sağlıklı teknoloji kullanımına yönelik çocuklara rehberlik edilmelidir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazarlar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Etik Onay: 2020 yılı öncesinde tamamlanmış tezden türetildiği için etik kurul izni gerekmemektedir.

Yazar Katkısı: İsmail Bulut (%50), Bekir Sarı (%50)

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The authors declare that there is no conflict of interest.

Funding: The authors received no financial support for the research, authorship and/or publication of this article.

Ethical Approval: Ethics committee approval is not required as it is derived from the thesis completed before 2020.

Author Contributions: İsmail Bulut (50%), Bekir Sarı (50%)

KAYNAKÇA

- Aktaş Arnas, Y. (2011). Dramada ortam ve araç gereçler. A. Köksal Akyol (Ed.). *İlköğretimde drama* içinde (s. 67-74). İstanbul: Kriter Yayıncılık.
- Arabacı, İ. B. ve Akgül, T. (2013). Elazığ İlinde uygulanan etkinlik temelli değer öğretimi uygulamalarının değerlendirilmesi. *Değerler Eğitimi Dergisi*, 11(20), 7-31. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ded/issue/29175/312419>
- Arıcı, İ. (2020). Çocukluk dönemi din eğitimi. İ. Turan ve B. Nazıroğlu (Ed.). *Din Eğitimi* içinde (s. 220-234). Ankara: Bilimsel Araştırma Yayınları.
- Aybey, S. (2017). 4-6 Yaş grubu çocukların gelişim özellikleri bağlamında din eğitimi. *Journal of Social and Humanities Sciences Research* 4(12), 781-787. Erişim adresi: <http://www.jshsr.org/DergiTamDetay.aspx?ID=150&Detay>
- Bayrakçı, M. (2007). Okul öncesinde yaratıcı drama etkinliklerinin iletişim becerilerinin gelişmesi üzerindeki etkisi (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Kafkas Üniversitesi, Kars.
- Butgel Tunah, S., Gözü, Ö. ve Özen, G. (2016). Nitel ve nicel araştırma yöntemlerinin bir arada kullanılması "karma araştırma yöntemi". *Anadolu Üniversitesi İletişim Bilimleri Fakültesi Uluslararası Hakemli Dergisi*, 24(2), 106-112. Erişim adresi: http://ekurgu.anadolu.edu.tr/assets/upload/pdf/20170112090408_ekurgu.pdf
- Dağlıoğlu, E. (2009). Okul öncesi öğretmenlerin özellikleri ve okul öncesi eğitime öğretmen yetiştirme. G. Haktanır (Ed.). *Okul öncesi eğitime giriş*. (s. 40-80). Ankara: Anı Yayıncılık.
- Dağlıoğlu, H. E. ve Ç. Çakmak, Ö. (2009). Okul öncesi çocuklarına yönelik yayınlanan hikâye kitaplarının şiddet ve korku öğeleri açısından incelenmesi. *Türk Kütüphaneciliği*, 23(3), 510-534. Erişim adresi: <http://tk.org.tr/index.php/TK/article/view/505>
- Diyanet İşleri Başkanlığı (2018). *Kur'an kursları öğretici kitabı, 4-6 yaş grubu*. İzmir: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Diyanet İşleri Başkanlığı (2019). Diyanet İşleri Başkanlığı(DİB) Kur'an kursları öğretim programı. Erişim adresi: <https://egitimhizmetleri.diyaret.gov.tr/Detay/544>
- Dodurgalı, A. (1996). *Ailede çocuğun din eğitimi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.
- Duman, B. (2004). *Öğrenme-Öğretme Kuramları ve Süreç Temelli Öğretim*. Ankara: Anı Yayıncılık.
- Genç, M. F. (2019). Diyanet İşleri Başkanlığı'na bağlı 4-6 yaş grubu Kur'an Kurslarında din Eğitimi. *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi*, 5(2), 507-521. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/768798>
- Gün, A. (2016). Veli ve öğretici görüşleri doğrultusunda 4-6 yaş grubu Kur'an kursu eğitimi: Samsun İli Örneği. *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4(7), 33-66. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/amauidf/issue/26903/282862>
- Kalender, A. (2006). Sınıf öğretmenlerinin yapılandırmacı yaklaşım temelli "yeni matematik programı"nın uygulanması sürecinde karşılaştığı sorunlar ve bu sorunların çözümüne yönelik önerileri (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir.
- Karasu, T. (2019). Kur'an kursu öğreticilerine göre okul öncesi dönemde din Eğitimi: Muş ili örneği. *İlted: İlahiyat Fakültesi Dergisi* 51, 479-499. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ilted/issue/46594/495961>

-
- Kurt, İ. (2017). Velilerin 4-6 yaş grubu Kur'an kurslarından memnuniyet düzeyleri ve beklentileri üzerine bir araştırma (Ankara Örneği) (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Hitit Üniversitesi, Çorum.
- Merriam, S. B. (2013). *Nitel Araştırma Desen ve Uygulama İçin bir rehber*. S.Turan (Çev.). Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
- Müslim, Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. (1992). *el-Câmiu's-sahih*, VIII, 2. İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Öztürk, N. (2018). Okul öncesi dini eğitim: "Kur'an kursları okul öncesi din eğitimi projesi" ve öneriler. *Analiz Yazı Dizisi, Temmuz*, 247. SETA Vakfı Yayınları. Erişim adresi: <https://www.setav.org/tag/okul-oncesi-dini-egitim/>
- Pekdoğan, S. ve Korkmaz, H. İ. (2017). Okul öncesi eğitime devam eden 5-6 yaş çocuklarına verilen değerler eğitimine ilişkin öğretmen görüşlerinin incelenmesi. *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 14(37), 59-72. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/mkusbed/issue/44714/555476>
- Pınarcık, Ö. (2005). Okul öncesi eğitim kurumlarında ana dil öğretiminde kullanılan yöntemlerin incelenmesi: Konya örneği. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Sarı, B. (2019). Kur'an kursları öğretici kitabındaki uygulamaların incelenmesi (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Atatürk Üniversitesi, Erzurum.
- Şimşek, E. (2004). Çocukluk dönemi dini gelişim özellikleri ve din eğitimi. *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, IV(1), 207-220. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/daad/issue/4520/62206>
- Turhan, G. (2009). İlköğretim din kültürü ve ahlak bilgisi ders etkinliklerinin öğretmenlere göre değerlendirilmesi (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Sakarya Üniversitesi, Sakarya.
- Yağcı, S. (2018). Öğreticilere göre DİB 4-6 yaş grubu Kur'an kursları (İzmir İli Örneği) (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, İzmir.

SUMMARY

The basic element and the executive of the non-formal religious education and teaching activities are the Quran course teachers with different functions within the framework of imam-oratores, muezzin-trustees, preachers and our subject. The Directorate of Religious Affairs has brought a new identity to its body within the scope of the "4-6 Age Religious Education Project" in the 2013-2014 academic years and differentiated the student image with the 4-6 age group Quran courses.

Although it is seen that in the Quran courses program of 4-6 age group, student-centered, students can learn by doing and living, arranged according to the activity-based teaching method, the program requires teachers to use activity-based teaching.

The 4-6 age group tutorial books consist of two separate learning areas: Religious Information 1-2 and Quran 1-2. It is seen that it utilizes various activity methods and techniques to realize unit acquisitions within these learning areas. It is seen that the tutorial book is mostly supported by story, question-answer, drama, educational game and applied training activity methods and techniques.

It is the biggest helper for learning activities for preschool children. Because activity practices give the child knowledge, behavior and understanding by doing and living. Parents and educators should not neglect to use activity practices in religious education and teaching to improve any child's negative behavior, knowledge and understanding or to maintain positive. Considering that the activities contribute to the speedy learning of the child and reach a healthy result, it is important to know the ease and difficulties of the application methods and techniques prepared according to the developmental characteristics of 4-6 years old children. Therefore, priority should be given to simple, easy and understandable religious education activities suitable for the level of the child in religious education practices between the ages of 4-6, which is a critical period in terms of religious development.

In this study, it is aimed to examine the applications of the 4-6 age group Quran courses tutorial books. This study was made according to the mixed research design. Frequency and percentage values of the data obtained from the study group were examined using the quantitative survey technique. In the qualitative dimension, the data collected through the semi-structured interview form were interpreted by descriptive analysis technique.

This study will be beneficial for the professional skills and achievements of the Quran teachers since it is seen in the literature that there is no comprehensive study on the structure of Quran lesson tutorial book activities and activity practices for the 4-6 age group. It is also thought to contribute to the field of religious education. According to some findings of the research;

1. It has been observed that the vast majority of Quran course instructors include different activities other than the content of the activity book,
2. The activities and materials for learning in the Quran should not be considered sufficient and increased,
3. It was observed that the preparations for primary school were inadequate and the activities were repetitive.

Some conclusions reached in the context of the findings obtained from the research are as follows;

1. Some of the tutorials implement all of the activities, while others make selection easy and feasible.
2. The physical appearance of the courses is far from visuals that can appeal to children.

---

3. The instructions for the implementation of the activities in the current tutorial book are sufficient and it has been found that these instructions make the activities useful.

Some suggestions based on the results of the research are as follows;

1. Redesigning the existing resources according to age levels or developing them to reflect all age levels so that students can actively participate in the classroom environment,
2. To simplify the activities and curriculum topics that help the subject to be understood in order to achieve the targeted achievements,
3. It is proposed to separate the activities that are repetitive.

TÜRKİYE'DE BAĞIMSIZ DENETİM RAPORLARI: 2016-2020 YILLARI ARASI BİR İNCELEME

Ceren ÖZVEREN¹
Aslı TÜREL²

Atıf/©: Özveren, C. ve Türel, A. (2021). Türkiye'de bağımsız denetim raporları: 2016-2020 yılları arası bir inceleme. *Hitit Sosyal Bilimler Dergisi*, 14(2), 429-441. doi: 10.17218/hititsbd.1017050

Özet: Bu çalışmada Borsa İstanbul'da yer alan şirketlerin 2016 ile 2020 yılları arasında yayınlanan 5 yıla ilişkin bağımsız denetim raporları incelenmiştir. İncelenen toplam 2.449 denetim raporu sonucunda, şirketlerin %57'sinin dört büyük denetim firması tarafından denetlenmiş olduğu, denetim raporunu imzalayan sorumlu ortak baş denetçilerin yaklaşık %19'unun kadın olduğu, dört büyük denetim firmasında kadın denetçi oranı %79 iken, bu oranın diğer denetim firmalarında yaklaşık %21 olduğu tespit edilmiştir. Yine incelenen denetim raporlarının yaklaşık %89'unda olumlu görüşe yer verildiği, dört büyük denetim firması tarafından hazırlanan denetim raporlarında olumlu görüş içeren raporların oranının %93 olduğu, diğer denetim firmalarında ise bu oranın %82 olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca yapılan incelemede bir yıl içerisinde sadece Borsa İstanbul'da işlem gören şirket denetimlerinde toplam 20 denetim raporu imzalayan sorumlu ortak baş denetçi olduğu tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Denetim Raporu, Denetim Firması, Denetim Görüşü, Denetçi İş Yükü

Independent Audit Reports in Turkey: A Review Between 2016-2020

Citation/©: Özveren, C. and Türel, A. (2021). Independent audit reports in Turkey: A review between 2016-2020. *Hitit Journal of Social Sciences*, 14(2), 429-441. doi: 10.17218/hititsbd.1017050

Abstract: In this study, the independent audit reports published between 2016 and 2020 of companies in Borsa Istanbul were examined. As a result of a total of 2,449 audit reports examined, 57% of the companies were audited by the big four audit firms, approximately 19% of the audit partners who signed the audit report were women. While the rate of female auditors in the big four audit firms is 79%, it has been determined that this rate is approximately 21% in other audit firms. Again, it has been determined that approximately 89% of the audit reports examined include unqualified opinion, the rate of reports containing unqualified opinions in the audit reports signed by the big four audit firm is 93%, and this rate is 82% in other audit firms. In addition, it was determined that there was an audit partner who signed a total of 20 audit reports in the audits of companies traded only in Borsa Istanbul within a year.

Keywords: Audit Report, Audit Firm, Audit Opinion, Auditor Workload

1. GİRİŞ

İşletmeler, çıkar gruplarının bilgi ihtiyacını karşılamak amacıyla hazırlamış oldukları finansal tabloların güvenilirliklerini artırmak amacıyla bağımsız denetim hizmeti almaktadır. Bağımsız denetim, işletmelerin hazırlamış oldukları finansal tabloların ilgili muhasebe kurallarına uygun olup olmadığı konusunda yeterli sayıda ve uygun denetim kanıtı toplayıp, bu kanıtları değerleyen ve bir görüşe ulaşan bir süreçtir. Bağımsız denetim çalışmasının sonucunda denetçiler

Araştırma Makalesi / Research Article

Makale Geliş Tarihi / Submitted: 31.10.2021 Makale Kabul Tarihi / Accepted: 23.12.2021

¹Sorumlu Yazar, Arş. Gör., İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi Muhasebe Anabilim Dalı, ceren.dincel@istanbul.edu.tr, <http://orcid.org/0000-0002-3665-2452>

² Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi Muhasebe Anabilim Dalı, gunduzay@istanbul.edu.tr, <http://orcid.org/0000-0002-2658-4636>

---

işletmelerin finansal tablolarının hata veya hile kaynaklı önemli bir yanlışlık içerip içermediği konusunda makul güvence verirler.

Bağımsız denetim ve bağımsız denetim mesleği, geçmişten günümüze kadar üstendiği rol ile güvenilir finansal bilgilerin sağlanmasında, tasarrufların ekonomiye aktarılmasının özendirilmesinde, sermaye piyasalarının gelişmesinde, ekonomik çevrenin sağlıklı olarak oluşturulması ve sürdürülmesinde vazgeçilmez bir unsur olmaktadır.

Ülkemizde bağımsız denetim bağımsız denetime tabi şirketlerin sayısı her geçen gün artmaktadır. Bu çalışmada hisse senetleri Borsa İstanbul'da işlem gören şirketlerin 2016 ile 2020 yılları arasında yayınlanan 5 yıla ilişkin bağımsız denetim raporları incelenmiştir. İnceleme kapsamında bağımsız denetimlerin hangi firmalar tarafından gerçekleştirildiği, sorumlu ortak baş denetçilerin cinsiyeti, görüş türleri ve sorumlu ortak baş denetçi başına düşen şirket sayısı gibi araştırma sorularının cevabı aranmıştır. Çalışma bulgularının Türkiye'deki bağımsız denetim ortamı ile ilgili olarak bilgi edinmek isteyen ilgililere ve bu alanda araştırmalar yapmak isteyen akademisyenlere fayda sağlayacağı düşünülmektedir. Çalışmanın ikinci bölümünde Türkiye'de bağımsız denetimin gelişimi anlatılmış, üçüncü bölümde denetim raporu ve denetim görüş tipleri açıklanmıştır. Dördüncü bölümde literatür taramasına yer verilmiştir. Beşinci bölümde çalışmanın konusu, ana kütlesi ve örnekleme tanımlandıktan sonra araştırmanın bulgularına yer verilmiştir. Sonuç bölümünde ise bulgular yorumlanmış, çalışmanın kısıtları belirtilmiş ve gelecek çalışmalar için önerilerde bulunulmuştur.

2. TÜRKİYE'DE BAĞIMSIZ DENETİM

Türkiye'deki bağımsız denetim uygulamalarında, denetim standartlarının ve yasal düzenlemelerin çeşitli kamu otoriteleri ve kuruluşlarca saptandığı, bu konuda farklı amaçların güdüldüğü ve farklı kesimlere yönelik yaptırımların olduğu görülmektedir (Çömlekçi ve diğerleri, 1993).

Türkiye'de 1987 yılında bankacılık sektöründe başlayan zorunlu bağımsız denetim uygulamaları, 6102 sayılı Türk Ticaret Kanunu (TTK) ile birlikte birçok şirketi kapsayacak şekilde genişletilmiştir. 16.1.1987 tarih ve 19343 sayılı Resmi Gazete'de yayınlanan "Bağımsız Denetim Kuruluşlarına İlişkin Tebliğ" ile 1211 sayılı Merkez Bankası Kanununun 3098 sayılı Kanun ile değiştirilen 213.maddesine dayanılarak bankalarda yapılacak bağımsız denetimlere yönelik olarak bağımsız denetim kuruluşlarına ilişkin esaslar belirlenmiştir (Baklacioğlu, 1992). Türkiye'de bağımsız denetim ile ilgili diğer bir düzenleme de Sermaye Piyasası Kurulu (SPK) tarafından 1987 yılında yapılmıştır. Bunu Maliye Bakanlığı (1989), Sigorta Denetleme Kurulu (1994), Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurulu (BDDK) (1999) ve Enerji Piyasası Denetleme Kurumu' nun (EPDK) (2003) düzenlemeleri izlemiştir (Güvemli ve Özbirecikli, 2011).

TÜRMOB, SPK, BDDK, EPDK, Maliye Bakanlığı ve Hazine Müsteşarlığına verilen bağımsız denetim alanında düzenleme yapma yetkisi, farklı uygulamalar ve tekniklerin kullanılması ve yeknesaklığın sağlanamaması sorunlarını ortaya çıkarmıştır. Bağımsız denetim alanındaki bu dağınık yapı ve düzensizlik 6102 sayılı TTK ve 660 sayılı Kanun Hükmünde Kararnamenin yürürlüğe girmesi ve Kamu Gözetimi Muhasebe ve Denetim Standartları Kurumunun kurulması ile ortadan kaldırılmaya çalışılmıştır (Uzay ve Bayat, 2016: 1507). Bağımsız denetçileri ve bağımsız denetim kurumlarını yetkilendirmek ve denetlemek amacıyla, Kamu Gözetimi, Muhasebe ve Denetim Standartları Kurumu kurularak, bağımsız denetim için kamu gözetimi getirilmiştir.

6102 sayılı TTK ile birçok işletme için bağımsız denetim zorunlu hale getirilmiş ve denetim alanında yeni düzenlemeler yapılmıştır. Bu kapsamda 2018/11597 sayılı "Bağımsız Denetime

Tabi Şirketlerin Belirlenmesine Dair” Bakanlar Kurulu Kararı ile bağımsız denetime tabi şirketler aşağıdaki gibi belirlenmiştir:

- “- Herhangi bir ölçüte bağlı olmaksızın ilgili Bakanlar Kurulu Kararının ekli (1) sayılı listesinde belirtilen şirketler.
- Aşağıdaki üç ölçütten en az ikisinin eşik değerlerini art arda iki hesap döneminde aşan diğer şirketler:
- (1) Sermaye piyasası araçları bir borsada veya teşkilatlanmış diğer piyasalarda işlem görmeyen ancak 6/12/2012 tarihli ve 6362 sayılı Sermaye Piyasası Kanunu kapsamında halka açık sayılan şirketlerden eşik değerler:
    - Aktif toplamı 15 milyon Türk Lirası,
    - Yıllık net satış hasılatı 20 milyon Türk Lirası,
    - Çalışan sayısı 50 kişi.
  - (2) İlgili Bakanlar Kurulu Kararının ekli (II) sayılı listede belirtilen şirketler için eşik değerler:
    - Aktif toplamı 30 milyon Türk Lirası,
    - Yıllık net satış hasılatı 40 milyon Türk Lirası,
    - Çalışan sayısı 125 kişi.
  - (3) (1) ve (2) numaralı alt bentlerde belirtilenler kapsamında olmayan şirketler için eşik değerler:
    - Aktif toplamı 35 milyon Türk Lirası,
    - Yıllık net satış hasılatı 70 milyon Türk Lirası,
    - Çalışan sayısı 175 kişi.”

Ekim 2021 itibariyle KGK listesine kayıtlı 358, SPK listesine kayıtlı 106, BDDK listesinde 28 bağımsız denetim kuruluşu bulunmaktadır.

3.BAĞIMSIZ DENETİM RAPORLARI

Denetçi, yapmış olduğu denetim çalışması sonucunda finansal tabloların tüm önemli yönleriyle geçerli finansal raporlama çerçevesine uygun olarak hazırlanıp hazırlanmadığına ilişkin bir görüş oluşturur. Söz konusu görüşü oluşturmak için denetçi, bir bütün olarak finansal tabloların hata veya hile kaynaklı önemli yanlışlık içerip içermediğine ilişkin makul güvence elde etmiş olup olmadığı konusunda bir sonuca varır (BDS 700, m.11).

Bağımsız denetim raporlarının formatı ile ilgili olarak 2016 yılında yapılan değişiklik ile denetime ilişkin daha kapsamlı bilgilerin sunulması sayesinde kullanıcıların gerçekleştirilen denetimi anlaması, denetim raporuna olan ilginin artması beklenmektedir (Türel ve Türel, 2016).

Denetçi raporu yazılı olarak düzenlenir. Denetçi raporunda sırasıyla; başlık, görüş, görüşün dayanağı, kilit denetim konuları, yönetimin ve üst yönetimden sorumlu olanların finansal tablolara ilişkin sorumlulukları, bağımsız denetçinin finansal tabloların bağımsız denetimine ilişkin sorumlulukları, mevzuattan kaynaklanan diğer yükümlülükler, sorumlu denetçinin adı, imzası ve adresi ve raporun tarihi yer almaktadır (BDS 700, m.20T).

Denetim raporunda denetçi tarafından verilebilecek görüş türleri: olumlu görüş, sınırlı olumlu görüş (şartlı görüş), olumsuz görüş ve görüş vermektan (bildirmektan) kaçınmadır. Denetçi, finansal tabloların, tüm önemli yönleriyle geçerli finansal raporlama çerçevesine uygun olarak hazırlandığı sonucuna varırsa olumlu görüş verir.

Denetçi, yeterli ve uygun denetim kanıtı elde etmiş olmasına rağmen, yanlışlıkların tek başına veya toplu olarak önemli olduğu ancak finansal tablolarda yaygın olmadığı sonucuna varırsa veya görüşüne dayanak teşkil edecek yeterli ve uygun denetim kanıtı elde edememekle birlikte -varsayım- tespit edilmemiş yanlışlıkların finansal tablolar üzerindeki muhtemel etkilerinin önemli olabileceği ancak yaygın olmayabileceği sonucuna varırsa sınırlı olumlu (şartlı) görüş verir.

Yeterli ve uygun denetim kanıtı elde etmiş olan denetçi, yanlışlıkların tek başına veya toplu olarak finansal tablolar için önemli ve (etkisinin) yaygın olduğu sonucuna varırsa olumsuz görüş verir.

Denetçi, görüşüne dayanak teşkil edecek yeterli ve uygun denetim kanıtı elde edemezse ve -varsayım- tespit edilmemiş yanlışlıkların finansal tablolar üzerindeki muhtemel etkilerinin önemli ve yaygın olabileceği sonucuna varırsa, görüş vermekten (bildirmekten) kaçınır. Denetçi, birden fazla belirsizlik içeren istisnai durumlarda, belirsizliklerin her birine ilişkin yeterli ve uygun denetim kanıtı elde edilmiş olmasına bağlı kalmaksızın, belirsizliklerin muhtemel etkileşimi ve finansal tablolar üzerindeki muhtemel kümülatif etkileri sebebiyle, finansal tablolara ilişkin görüş oluşturmanın mümkün olmadığı sonucuna varırsa da görüş bildirmekten kaçınır (BDS 705, m.9-10).

4. LİTERATÜR TARAMASI

Bu bölümde bağımsız denetim raporlarının incelenmesi ve sonuçların analiz edilmesi ile ilgili çalışmalara yönelik yapılan literatür incelemesi sonucunda ulaşılan çalışmalar ve bu çalışmaların sonuçları açıklanmıştır.

Carson ve diğerleri (2006) 1996-2003 yılları arasında Avustralya Borsası'nda (Australian Stock Exchange) işlem gören şirketlerin denetim raporlarını incelemişlerdir. İncelenen 8 yıl boyunca toplamda %95 oranında olumlu görüş verildiği tespit edilmiştir. Çalışmanın yapıldığı dönemde büyük denetim firmalarından biri olarak kabul edilen Arthur Andersen'in ise olumlu görüş dışında en az sayıda görüş bildiren şirket olduğu tespit edilmiştir. Olumlu görüş dışında görüş bildirilen sektörler ise ağırlıklı olarak teknoloji, telekomünikasyon, ve enerji olarak tespit edilmiştir.

Türel ve diğerleri (2015) yapmış oldukları çalışmada 2012 yılında Borsa İstanbul'da işlem gören işletmelerin denetim raporundaki denetim görüşlerini, olumlu görüş dışındaki görüşlerin sebeplerini, diğer hususlar paragrafının içeriğini incelemişlerdir. Çalışmanın sonuçlarına göre 429 şirketin %53'ünün dört büyük denetim firması tarafından denetlenmiş olduğunu, denetim raporunda açıklanan görüş tipinin %89'unun olumlu olduğunu, olumlu görüş dışındaki görüşlerin sebeplerinin %32'sinin işletmenin sürekliliği ile ilgili olduğunu, diğer hususlar paragrafında yer alan açıklamaların %31'inin denetçi değişikliği ile ilgili olduğunu tespit etmişlerdir.

Akdoğan ve diğerleri (2015a) yapmış oldukları çalışmada 2009-2013 yılları arasında Borsa İstanbul Ulusal Pazarda işlem gören şirketlerin denetim raporundaki denetim görüşleri, denetçi değişikliklerinin denetim görüşüne etkisi, bağımsız denetçiler, şartlı görüş alan şirketlerin denetçi değişikliğine gidip gidilmediği incelenmiştir. Çalışmada dört büyük denetim firmasının yıllar itibarı ile piyasada payının arttığı, olumlu görüş oranlarının oldukça yüksek olduğu ve şartlı görüş verilmesinin sebeplerinin ise belirli konularda yoğunlaştığı sonucuna varılmıştır. Şartlı görüş alan firmaların yaklaşık %63'ünün bir sonraki yıl da aynı bağımsız denetim şirketi ile çalışmaya devam ettiği görülmüştür.

Akdoğan ve diğerleri (2015b) Borsa İstanbul Gözaltı Pazarında işlem gören şirketlerin bağımsız denetim görüşlerini, bağımsız denetim şirketlerini, bağımsız denetim görüşünün nedenlerini

incelemişlerdir. Ayrıca denetçi görüşü ile Gözaltı Pazarına alınması arasındaki ilişkiyi incelemişler ve bu ilişkide denetçi görüşlerinin önemli bir değişken olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Dört büyük denetim firmasının Ulusal Pazardaki paylarının yaklaşık %20 olduğu tespit edilmiş, 128 bağımsız denetim raporunda verilen görüşlerden 78 tanesinde ise olumlu dışında görüş verilmiştir.

Türel ve Türel (2017) yaptıkları çalışma ile 2006-2015 yılları arasında Borsa İstanbul’da işlem gören şirketlerin bağımsız denetim raporlarını, dört büyük denetim firmalarının paylarını, gerçekleştirdikleri denetim sayılarını, denetim görüşlerini, bu görüşlerin denetim firmaları arasında nasıl dağıldığını incelemişlerdir. Çalışmada dört büyük denetim firmasının ortalama denetim sayısının diğer denetim firmalarından daha yüksek olduğu, kadın denetçilerin yıllar itibari ile artan bir eğilim gösterdiği ve yıllar itibariyle en çok olumlu görüş verildiği tespit edilmiştir. Ayrıca sorumlu ortak başına düşen denetim sayısı ise dört büyük denetim firmasında dört büyük dışında kalan diğer firmalara göre daha fazla olduğu görülmüştür.

Akdoğan ve diğerleri (2018) tarafından yapılan bir başka çalışmada ise 2014-2016 yılları arasında denetim sektörünün dağılımı, borsada işlem gören 511 şirketin denetim raporlarındaki denetim görüşleri ve bu görüşlerin nasıl oluştuğu incelenmiştir. Çalışmanın sonucunda dört büyük denetim firmasının toplam içerisindeki payının %58 olduğu tespit edilmiştir. Denetim görüşleri açısından ise üç yıl için toplamda %82 oranında olumlu görüş verildiği tespit edilmiştir.

Akdoğan’ın (2020) yapmış olduğu çalışmada, 2017 ve 2018 yıllarında Borsa İstanbul’da işlem gören şirketlerin bağımsız denetim raporları, denetim firmalarının dağılımı, denetim görüşleri ve bu görüşlerin dayanağı incelenmiştir. 2017 ve 2018 yılları arasında en fazla görüş bildiren şirketler PwC, E&Y ve Kpmg olmuştur ve bunların toplam içinde ağırlıkları her iki yıl için %47 olarak tespit edilmiştir. Olumlu görüş veren şirketlerin sayısı artış göstermiştir.

Audit Analytics’in (2020) yayımladığı rapora göre 31 Aralık 2019 tarihi itibari ile Avrupa birliği üyesi olan 28 ülke içinde (Portekiz, Yunanistan ve Bulgaristan hariç) dört büyük denetim firması olarak kabul edilen Deloitte, Kpmg, Ernst&Young ve Price Waterhouse Coopers, piyasada %50’den daha fazla paya sahiptir. 2014-2019 yıllarında ise -2014 yılında denetim sektöründeki bazı regülasyonlar sebebi ile- dört büyük denetim firmasının piyasadaki payları %80’den %73’e düşerken, dört büyük dışında kalan diğer 6 büyük denetim firmasının payları ise (Baker Tilly, BDO, Grant Thornton, Mazars, Nexia, ve RSM) %12’den %18’e yükselmiştir.

5. ARAŞTIRMA

Bu çalışmada, Borsa İstanbul’da işlem gören işletmelerin son beş yıla ilişkin denetim raporları ile ilgili bir durum analizi yapılmıştır. Araştırma kapsamında elde edilen veriler ile içerik analizi yapılmıştır.

5.1. Araştırmanın Konusu

Çalışma kapsamında, dört büyük ve diğer denetim şirketlerinin denetledikleri şirket sayıları, sorumlu ortak baş denetçi başına düşen denetim sayısı, sorumlu ortak baş denetçilerin cinsiyetlerine göre dağılımı, verilen denetim görüşü türleri ve bu görüşlerin denetim firmaları bazında dağılımı incelenmiştir.

5.2. Araştırmanın Evreni ve Örneklemi

Çalışma kapsamında Borsa İstanbul’da işlem gören tüm şirketlerin 2016 ile 2020 yılları arasında yayımlanmış olan denetim raporlarına Kamuyu Aydınlatma Platformu’ndan (KAP)³ ulaşılmıştır.

³ www.kap.gov.tr

2016 ile 2020 yılları arasında Borsa İstanbul'da işlem gören ve denetim raporuna ulaşılan şirket sayısı toplam 2.449'dır. 2016 yılında 491, 2017 yılında 500, 2018 yılında 499, 2019 yılında 478 ve 2020 yılında da 481 şirketin denetim raporlarına ulaşılmıştır.

5.3. Bulgular

Çalışma kapsamında 2016 ile 2020 yılları arasında imzalanan denetim raporu sayısına göre ilk on denetim firmasının dağılımı aşağıdaki tabloda sunulmuştur.

Tablo 1. Denetim Raporlarının Denetim Firmaları Açısından Dağılımı

Sıra No	Denetim Firması	Sayı	Yüzde
1	PricewaterhouseCoopers (PwC)	465	19,0
2	Ernst & Young (EY)	396	16,2
3	KPMG	270	11,0
4	Deloitte	267	10,9
5	Gürel	97	3,9
6	Arkan Ergin	66	2,7
7	HSY	61	2,5
8	Ata	50	2,0
9	Birleşim	37	1,5
10	İrfan	34	1,4

Tablo 1 incelendiğinde 2016 ile 2020 yılları arasında Borsa İstanbul'da işlem gören şirketlerin %57'sinin dört büyük denetim firması tarafından denetlenmiş olduğu görülmektedir. Dört büyüklerden sonra gelen dört şirketin müşteri sayıları toplamının (274) neredeyse dördüncü sırada yer alan denetim şirketinin müşteri sayısına (267) ancak yetişebildiği gözlemlenmektedir.

Tablo 2. Denetim Firmasının Büyüklüğüne Göre Dağılımı

	2016	2017	2018	2019	2020	Toplam
Dört Büyük	59,9	59,4	58,1	54,8	53,0	57,1
Diğer	40,1	40,6	41,9	45,2	47,0	42,9

Tablo 2'de araştırma kapsamındaki yıllarda dört büyük denetim firmasının Borsa İstanbul'da işlem gören şirketlerin denetimindeki ağırlığı görülmektedir. 2016 yılında şirketlerin yaklaşık %60'ı dört büyük denetim firması tarafından denetlenirken, 2020 yılına gelindiğinde bu oranın %53'e kadar gerilediği gözlemlenmektedir. Tablo 3'te de dört büyük denetim firmasının yıllar itibarıyla dağılımı verilmiştir.

Tablo 3. Dört Büyük Denetim Firmasının Müşteri Sayılarına Göre Dağılımı

Denetim Firması	2016	2017	2018	2019	2020	Toplam
PricewaterhouseCoopers (PwC)	16,3	20,2	19,2	19,9	19,3	19,0
Ernst & Young (EY)	15,1	16,0	16,4	17,4	16,0	16,2
KPMG	12,2	11,6	12,8	8,9	9,4	11,0
Deloitte	16,3	11,6	9,6	8,6	8,3	10,9
Toplam	59,9	59,4	58,1	54,8	53,0	57,1

Tablo 3 incelendiğinde 2016 ile 2020 yılları arasında Borsa İstanbul'da işlem gören şirketlerin denetimini yapan şirketler arasında en büyük paya sahip şirketin hem toplamda hem de her yıl için PwC olduğu görülmektedir. Deloitte'un son beş yıl içerisinde denetlediği şirket sayısında yarı yarıya azalma olduğu da tablodaki dikkat çekici sonuçlardan biri olmaktadır. Ülkemizde 7 yılda bir gerçekleşen zorunlu denetim firması rotasyonunun ve hisse senetleri borsada işlem görmeyen şirketlerin bağımsız denetimine ilişkin kapsamın son yıllarda genişlemiş olmasının bu dağılımda etkin bir rol oynadığı ve ileriki yıllarda yine bu tabloyu etkileyeceği açıktır.

Tablo 4. Denetçilerin Cinsiyetlerine Göre Dağılım

	2016	2017	2018	2019	2020	Toplam
Kadın	25,0	19,4	19,2	14,6	14,1	18,5
Erkek	75,0	80,6	80,8	85,4	85,9	81,5

Tablo 4’te denetim raporlarını imzalayan sorumlu ortak baş denetçilerin cinsiyetlerine göre dağılımı sunulmuştur. Önceki yılları kapsayan çalışmalardan elde edilen sonuçlar ile karşılaştırıldığında (Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bkz. Türel ve diğerleri, 2017) son beş yıl içerisinde denetim raporunu imzalayan sorumlu ortak baş denetçiler arasında kadınların oranının artmış olduğu görülmektedir. 2020 yılında %14 olan bu oran, 2020 yılında %25’e kadar yükselmiştir.

Tablo 5. Kadın Denetçilerin Denetim Firmalarına Göre Dağılımı

	2016	2017	2018	2019	2020
Dört Büyük	76,4	78,3	73,9	71,4	79,4
Diğer	23,6	21,7	26,1	28,6	20,6

Tablo 4’te denetim raporlarını imzalayan kadın denetçilerin denetim firmalarına göre dağılımı sunulmuştur. Tablo sonuçlarına göre 2016 yılında denetim raporunu imzalayan kadın denetçilerin %79’unun dört büyük denetim firmasında çalışmakta olduğu görülmektedir. Dört büyük denetim firması tarafından yapılan denetimlerin %71 ile %78’i arasındaki denetim raporlarının kadın denetçiler tarafından imzalanmış olduğu görülmektedir. Dört büyük denetim firması dışında kalan diğer denetim firmaları tarafından yapılan denetimlerin sadece yaklaşık %20 ile %28’i arasındaki denetim raporlarının kadın denetçiler tarafından imzalanmış olduğu görülmektedir.

Tablo 6. Dört Büyük Denetim Firmasında Kadın Denetçilerin Oranı

Denetim Firması	2016	2017	2018	2019	2020	Toplam
Ernst & Young (EY)	46,0	36,3	34,1	26,5	22,1	32,8
KPMG	30,0	29,3	26,6	18,6	13,3	24,4
Deloitte	31,3	13,8	10,4	7,3	37,5	21,0
PricewaterhouseCoopers (PwC)	21,3	21,8	21,9	17,9	17,2	20,0
Toplam	76,4	78,3	73,9	71,4	79,4	

Tablo 6’da denetim raporlarını imzalayan kadın denetçilerin çalıştıkları dört büyük denetim firmasına göre dağılımı sunulmuştur. Tablo sonuçlarına göre en yüksek kadın denetçi oranına sahip olan denetim firması %32,8 ile EY iken, en düşük orana sahip denetim firması PwC olmuştur. Yine tablo sonuçlarına göre 2020 yılına kadar en yüksek kadın denetçi oranına sahip olan denetim firması EY iken, en düşük orana sahip olan denetim firması Deloitte olmuştur. 2020 yılına gelindiğinde ise bu durumun tam tersi olarak kadın denetçi oranı en yüksek olan denetim firması Deloitte olmuş, en düşük orana sahip denetim firması ise KPMG olmuştur.

Tablo 7. Denetim Görüşü Türlerine Göre Dağılım

	2016	2017	2018	2019	2020	Toplam
Olumlu	461	445	433	409	419	2.167
Şartlı	28	49	60	65	60	262
Kaçınma	2	6	6	3	2	19
Olumsuz	0	0	0	1	0	1
Toplam	491	500	499	478	481	2.449

Tablo 7’de incelenen yıl aralığında denetim raporlarında açıklanan denetim görüşünün türlerine göre dağılımı sunulmuştur. Tablo sonuçlarına göre beş yıllık denetim raporlarının %88’inde olumlu görüş yer almıştır. Şartlı görüşe yer verilen denetim raporlarının oranı sadece %10

olmuştur. Bunun yanında 5 yıl boyunca sadece 19 denetim raporunda görüş bildirmekten kaçınma ve 1 denetim raporunda da olumsuz görüşe yer verilmiştir.

Tablo 8. Denetim Görüşlerinin Denetim Firmalarına Göre Dağılımı

	Olumlu	%	Şartlı	%	Kaçınma	%	Olumsuz	%	Toplam
Dört Büyük	1.302	93,1	96	6,9	-	-	-	-	1.398
Dört Büyük Dışı	865	82,3	166	15,8	19	1,8	1	0,0	1.051
Toplam	2.167	88,5	262	10,7	19	0,0	1	0,0	2.449

Tablo 8’de denetim görüşlerinin denetim firmalarına göre dağılımı sunulmuştur. Tablo sonuçlarına göre dört büyük denetim firması tarafından imzalanan denetim raporlarının %93’ünde olumlu görüş, yaklaşık %7’sinde şartlı görüş yer almıştır. Dört büyük denetim firması tarafından imzalanan denetim raporlarında görüş bildirmekten kaçınma veya olumsuz görüşe yer verilmemiştir. Dört büyük denetim firması dışındaki diğer denetim firmaları tarafından imzalanan denetim raporlarının %82’sinde olumlu görüş, yaklaşık %16’sında şartlı görüş, yaklaşık %2’sinde görüş bildirmekten kaçınma ve 1 denetim raporunda da olumsuz görüşe yer verilmiştir.

Tablo 9. Denetim Görüşlerinin Denetçi Cinsiyetine Göre Dağılımı

	2016		2017		2018		2019		2020		Toplam	
	Olumlu	Diğer	Olumlu	Diğer	Olumlu	Diğer	Olumlu	Diğer	Olumlu	Diğer	Olumlu	Diğer
Kadın	% 95	% 5	% 89	% 11	% 83	% 17	% 80	% 20	% 87	% 13	% 88	% 12
Erkek	% 93	% 7	% 89	% 11	% 88	% 12	% 87	% 13	% 87	% 13	% 89	% 11

Tablo 9 beş yıl boyunca verilen sorumlu ortak baş denetçiler tarafından verilen denetim görüşlerinin cinsiyetlere göre dağılımı verilmiştir. Tabloda yer alan sonuçlara göre kadın denetçiler tarafından imzalanan denetim raporlarında 2016 yılında %95 oranında olumlu görüş yer alırken, bu oran 2017 (%89), 2018 (%83) ve 2019 (%80) yıllarında düşmüş fakat 2020 (%87) yılında tekrar yükselmiştir. Erkek denetçiler tarafından imzalanan denetim raporlarında da 2016 yılında %93 oranında olumlu görüş yer alırken, sonraki yıllarda oran %87 seviyelerine düşmüştür.

Tablo 10. Denetim Görüşlerinin On Büyük Denetim Firmasına Göre Dağılımı

	Olumlu	%	Şartlı	%	Kaçınma	%	Olumsuz	%	Toplam
PwC	449	96,6	16	3,4	-	-	-	-	465
EY	352	88,9	44	11,1	-	-	-	-	396
KPMG	250	92,6	20	7,4	-	-	-	-	270
Deloitte	251	94,0	16	6,0	-	-	-	-	267
Dört Büyük	1.302	93,0	96	7,0	-	-	-	-	1.398
Gürel	74	76,3	20	20,6	3	3,1	-	-	97
Arkan Ergin	54	81,8	12	18,2	-	-	-	-	66
HSY	55	90,1	4	6,6	2	3,3	-	-	61
Ata	39	78,0	11	22,0	-	-	-	-	50
Birleşim	26	70,3	11	29,7	-	-	-	-	37
İrfan	32	94,1	2	5,9	-	-	-	-	34
Dört Büyük Dışı	280	81,0	60	18,0	5	1,0	-	-	345

Tablo 10’da denetim görüşlerinin BİST’de en fazla müşteriye sahip olan ilk on denetim firmasına göre dağılımı sunulmuştur. Tabloda yer alan sonuçlara göre ilk onda yer alan denetim firmaları arasında en fazla olumlu görüş içeren denetim raporu hazırlayan denetim firması PwC olmuş, en az olumlu görüş içeren denetim raporu hazırlayan denetim firması ise Birleşim Bağımsız Denetim olmuştur.

Tablo 11. Sorumlu Denetçi Başına Düşen Denetim Sayısının Dağılımı

	2016	2017	2018	2019	2020	Toplam
1	52	51	66	54	52	275
2	20	26	26	34	35	141
3	17	17	23	24	28	109
4	16	6	16	8	9	55
5	8	14	10	12	7	51
6	5	10	7	4	6	32
7	4	6	3	3	5	21
8	4	5	2	4	4	19
9	6	1	4	3	4	18
10	5	2	1	3	2	13
11	2	3	3	1	-	9
12	-	1	1	-	-	2
13	-	-	1	1	1	3
14	2	-	-	-	-	2
15	-	-	1	-	1	2
16	-	1	-	1	-	2
17	-	-	-	-	1	1
18	-	-	-	1	-	1
19	-	-	-	-	-	-
20	-	1	-	-	-	1

Tablo 11’de sorumlu ortak baş denetçi başına düşen müşteri sayıları sunulmuştur. Sonuçlara göre bir denetim döneminde (2017) toplam 20 denetim raporu imzalayan sorumlu ortak baş denetçi olduğu gözlemlenmektedir. Bu çalışmanın kısıtlarından birinin çalışma kapsamında incelenen denetim raporlarının, denetim firmaları tarafından imzalanan sadece Borsa İstanbul’da yer alan şirketlerin denetim raporları olduğu unutulmamalıdır. Dolayısıyla sorumlu ortak baş denetçi tarafından denetlenen bu 20 müşteri dışında aynı yıl yürütülmekte olan başka denetim çalışmalarının da bulunduğu düşünülmektedir.

6. SONUÇ

Bu çalışmada hisse senetleri Borsa İstanbul’da işlem gören işletmelerin 2016 ile 2020 yılları arasında yayımlanan ve işletmelerin finansal tablolarının tamamlayıcısı niteliğinde olan toplam 2.449 bağımsız denetim raporu incelenmiştir.

Yapılan inceleme sonucunda Borsa İstanbul’da işlem gören şirketlerin toplam %57,1’inin dört büyük denetim firması tarafından denetlenmiş olduğu, dört büyük denetim firması arasında en büyük payın da PwC şirketine ait olduğu tespit edilmiştir. Dört büyükler arasında müşteri sayısı açısından son sırada yer alan Deloitte’in payının (müşteri sayısının) ise PwC’nin yarısı kadar olduğu görülmüştür. Bu sonucun ortaya çıkmasında ülkemizde 7 yılda bir gerçekleşen zorunlu denetim firması rotasyonunun ve hisse senetleri borsada işlem görmeyen şirketlerin de bağımsız denetimine ilişkin kapsamın son yıllarda genişlemiş olmasının önemli bir rol oynayabildiği söylenebilir.

Denetim raporlarını sorumlu ortak baş denetçi olarak imzalayan kadın denetçilerin oranının %18,5 olduğu, bu kadın denetçilerin %79’unun da dört büyük denetim firmasında çalışmakta olduğu tespit edilmiştir. 2018 ve 2019 yıllarına bakıldığında dört büyük dışındaki denetim firmasında çalışan kadın denetçi oranında artış olduğu (sırasıyla %26 ve %28) fakat 2020 yılında düşüş yaşandığı (%20) görülmüştür. Ayrıca dört büyük denetim firmasında denetim raporlarını imzalayan kadın denetçilerin oranı incelendiğinde de %32,8 ile EY’nin en büyük orana, PwC’nin ise %20 ile en düşük orana sahip olduğu görülmüştür.

Denetim raporlarında yer alan denetim görüşleri incelendiğinde, literatürde yer alan daha önceki çalışmaların sonuçlarına paralel şekilde %88 olumlu görüşün yer aldığı tespit edilmiştir. Olumlu

---

görüşün denetim firmaları arasındaki dağılımına bakıldığında da dört büyük denetim firması tarafından imzalanan denetim raporlarının %93'ünün olumlu görüş içerdiği, dört büyük denetim firması dışında kalan denetim firmaları tarafından imzalanan denetim raporlarının ise %83'ünün olumlu görüş içerdiği tespit edilmiştir.

Sorumlu ortak baş denetçi başına düşen denetim sayısı incelendiğinde incelenen süreçteki denetim raporlarının %11'ini imzalayan denetçilerin ilgili yılda sadece 1 denetim raporu imzalamış oldukları tespit edilmiştir. Bu oranın sadece Borsa İstanbul'da yer alan şirketlere ait denetim raporlarına dayanılarak hesaplanmış olduğu unutulmamalıdır. 2017 yılında bir denetçinin de toplam 20 denetim çalışmasında sorumlu ortak baş denetçi olarak görev aldığı tespit edilmiştir. Bu konuda da özellikle kamu yararını ilgilendiren kuruluşlarla ilgili olarak KGK tarafından bir kısıt getirilmesinin bağımsız denetim kalitesinin yükselmesi açısından fayda sağlayacağı düşünülmektedir.

Bu çalışmanın çeşitli kısıtları bulunmaktadır. Yapılan inceleme sonucunda ulaşılan sonuçlar sadece Borsa İstanbul'da yer alan şirketlere ait bağımsız denetim raporlarına aittir. Sonuçlar Türkiye'deki bağımsız denetim ortamının tamamını yansıtmamaktadır. Gelecek çalışmalarda sorumlu ortak baş denetçinin cinsiyeti veya sorumlu ortak baş denetçi başına düşen firma sayısı gibi bağımsız değişkenler ile denetim kalitesi arasındaki ilişkiler incelenebilir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazarlar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Etik Onay: Bu makale, insan veya hayvanlar ile ilgili etik onay gerektiren herhangi bir araştırma içermemektedir.

Yazar Katkısı: Ceren Özveren(%55), Aslı Türel(%45)

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The authors declare that there is no conflict of interest.

Funding: The authors received no financial support for the research, authorship and/or publication of this article.

Ethical Approval: This article does not contain any studies with human participants or animals performed by the authors.

Author Contributions: Ceren Özveren(55%), Aslı Türel(45%)

KAYNAKÇA

Akdoğan, N. (2020). Borsa İstanbul (BİST) şirketlerinin 2017 ve 2018 yıllarındaki denetim görüşleri ile bağımsız denetçi raporlarında verilen görüşün dayanağının incelenmesine yönelik bir araştırma. *Muhasebe ve Denetim Bakış Dergisi*, 19(59), 1-18. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1869602>.

Akdoğan, N., Aktaş, M., ve Gülhan, O. (2015a). Borsa İstanbul'da bağımsız denetim şirketleri ve bağımsız denetim görüşleri üzerine bir inceleme. *Muhasebe Bilim Dünyası Dergisi*, 17(1), 19-32. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1180287>

Akdoğan, N., Gülü, E. S., Işık, A., Sevindik, İ., Şahin, D., ve Özkan, G. (2018). 2014-2016 yılları arasında Bist şirketleri ile ilgili denetim görüşleri. *Muhasebe ve Denetim Bakış Dergisi*, 18(54), 1-18. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1869615>

Akdoğan, N., Gülhan, O., ve Aktaş, M. (2015b). Halka açık şirketlerde bağımsız denetçi görüşleri Borsa İstanbul Gözaltı Pazarı örneği. *Muhasebe Bilim Dünyası Dergisi*, 17(2), 245-260. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1177928>

- Audit Analytics (Aralık 2020). Monitoring the audit market in Europe. Erişim adresi: <https://www.auditanalytics.com/audit-analytics-reports?page=1>
- Bakanlar Kurulu Kararı (2018). 2018/11597 sayılı bağımsız denetime tabi şirketlerin belirlenmesine dair bakanlar kurulu kararı.
- Bağımsız Denetim Standardı (BDS) 700 finansal tablolara ilişkin görüş oluşturma ve raporlama. (2020, 30 Aralık). Resmi Gazete (Sayı: 31350). Erişim adresi: https://kgk.gov.tr/Portalv2Uploads/files/Duyurular/v2/TDS/TDS_2021_Seti/BDS%20700.pdf
- Bağımsız Denetim Standardı (BDS) 705 bağımsız denetçi raporunda olumlu görüş dışında bir görüş verilmesi (2020, 30 Aralık). Resmi Gazete (Sayı: 31350). Erişim adresi: https://kgk.gov.tr/Portalv2Uploads/files/Duyurular/v2/TDS/TDS_2021_Seti/BDS%20705.pdf
- Baklacioğlu S. (1992). Türkiye’de bağımsız muhasebe denetim sistemi. *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 47(3), 21-55. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/36554>
- Carson E., Ferguson A., ve Simnett, R. (2006). Australian audit reports: 1996–2003. *Australian Accounting Review*, 16(40), 89-96. Erişim adresi: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/j.1835-2561.2006.tb00049.x>
- Çömlekçi F., Kepekçi C., ve Erdoğan M. (1993). *Muhasebe denetimi*, Anadolu Üniversitesi, Eskişehir.
- Güvemli O., ve Özbirecikli M. (2011). Türkiye’de bağımsız muhasebe denetiminin gelişim süreci 1990-2011. *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 146-180. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/319987>
- Türel A., ve Türel A. (2016). Yeni denetim raporlarının finansal iletişime etkileri. G. Yücel (Ed.), *Seçmeler 2016* içinde (ss.101-106). İstanbul: İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi Muhasebe Enstitüsü. Erişim adresi: <https://cdn.istanbul.edu.tr/FileHandler2.ashx?f=secmeler-2016.pdf>
- Türel A., Türel A., ve Çiftçi H. N. (2017). Ülkemizde bağımsız denetim: son on yıla bakış. G. Yücel (Ed.), *Seçmeler 2017* içinde (ss.93-102). İstanbul: İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi Muhasebe Enstitüsü. Erişim adresi: <https://cdn.istanbul.edu.tr/FileHandler2.ashx?f=secmeler-2017.pdf>
- Türel A., Şenyiğit B., ve Çiftçi H.N. (2015). Audit Environment in Turkey. Yücel G. (Ed.), *Seçmeler 2015* (ss.113-120). İstanbul: İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi Muhasebe Enstitüsü. Erişim adresi: <https://cdn.istanbul.edu.tr/FileHandler2.ashx?f=secmeler-2015.pdf>
- Uzay Ş., ve Bayat S. (2016). 6102 Sayılı Türk ticaret kanununun bağımsız denetim alanında getirdiği yenilikler ve tartışılmalı konular. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi Muhasebe Denetimi Özel Sayısı*, 21, 1503-1513. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1013574>
-

SUMMARY
Introduction

Companies obtain independent audit services in order to increase the reliability of the financial statements they have prepared to meet the information needs of interest groups. Independent auditing is a process that collects sufficient and appropriate audit evidence, evaluates this evidence and reaches an opinion on whether the financial statements prepared by the companies are in accordance with the relevant accounting rules. As a result of the independent auditing, the auditors give reasonable assurance whether the financial statements of the companies do not contain a material misstatement due to error or fraud.

As a result of the audit, the auditor reaches an opinion on whether the financial statements have been prepared, in all material respects, in accordance with the applicable financial reporting framework. To reach that opinion, the auditor concludes whether he has obtained reasonable assurance as to whether the financial statements as a whole are free from material misstatement due to fraud or error.

Research Problem

In this study, a content analysis has been made about the audit reports of the companies traded in Borsa Istanbul for the last five years. Within the scope of the study, the number of companies audited by the big four audit firms and other audit firms, the number of audits per audit partner, the distribution of the partner auditors by gender, the types of audit opinions and the distribution of these opinions on the basis of audit firms and on the basis of auditor gender were examined.

Results and Conclusion

In terms of the findings, it was determined that a total of 57.1% of the companies traded in Borsa Istanbul were audited by the big four audit firms, and the largest share among the big four audit firms belonged to PwC.

Table 1. Distribution of Audit Firm by Size

	2016	2017	2018	2019	2020	Total
Big Four	59,9	59,4	58,1	54,8	53,0	57,1
Other	40,1	40,6	41,9	45,2	47,0	42,9

It has been observed that the share of Deloitte, which is in the last place among the big four in terms of number of clients, is half that of PwC. It can be said that the mandatory rotation of audit firms, which takes place every 7 years in our country, and the widening of the scope of independent auditing of companies whose stocks are not traded in the stock exchange, may have played an important role in the emergence of this result.

Table 2. Distribution of the Big Four Audit Firms by Number of Clients

Audit Firm	2016	2017	2018	2019	2020	Total
PricewaterhouseCoopers (PwC)	16,3	20,2	19,2	19,9	19,3	19,0
Ernst & Young (EY)	15,1	16,0	16,4	17,4	16,0	16,2
KPMG	12,2	11,6	12,8	8,9	9,4	11,0
Deloitte	16,3	11,6	9,6	8,6	8,3	10,9
Total	59,9	59,4	58,1	54,8	53,0	57,1

According to the data presented in Table 3 below, it has been determined that the rate of female auditors who signed the audit reports as partner auditors is 18.5%, and 79% of these female auditors work in big four audit firms.

Table 3. Auditor Gender Distribution

	2016	2017	2018	2019	2020	Total
Female	25,0	19,4	19,2	14,6	14,1	18,5
Male	75,0	80,6	80,8	85,4	85,9	81,5

By examining the years 2018 and 2019, it was seen that there was an increase in the rate of female auditors working in audit firms other than the big four (26% and 28%, respectively) but a decrease (20%) in 2020. In addition, when the ratio of female auditors signing audit reports in big four audit firms is analyzed, it is seen that EY has the highest rate with 32.8%, and PwC has the lowest rate with 20%.

Table 4. Distribution of Female Auditors by Audit Firms

	2016	2017	2018	2019	2020
Big Four	76,4	78,3	73,9	71,4	79,4
Other	23,6	21,7	26,1	28,6	20,6

When the audit opinions in the audit reports are examined, it has been determined that 88% of the unqualified opinions are in line with the results of the previous studies in the literature. Considering the distribution of the unqualified opinion among the audit firms, it has been determined that 93% of the audit reports signed by the big four audit firms contain unqualified opinion, and 83% of the audit reports signed by the audit firms other than the big four audit firms contain unqualified opinion.

Table 5. Types of Audit Opinions

	2016	2017	2018	2019	2020	Total
Unqualified	461	445	433	409	419	2.167
Qualified	28	49	60	65	60	262
Disclaimer	2	6	6	3	2	19
Adverse	0	0	0	1	0	1
Total	491	500	499	478	481	2.449

When the number of audits per partner auditor is examined, it has been determined that the auditors who signed 11% of the audit reports only signed 1 audit report in the relevant year. It should be noted that this ratio has been calculated based on the audit reports of companies only listed in Borsa Istanbul. In 2017, it was determined that an auditor took part as the partner auditor in a total of 20 audits. In this regard, it is thought that the introduction of a restriction by the KGK, especially regarding the institutions that are of public interest, will be beneficial in terms of increasing the quality of independent auditing.

Table 6. Distribution of the Number of Audits Per Partner Auditor

	2016	2017	2018	2019	2020	Total
1	52	51	66	54	52	275
2	20	26	26	34	35	141
3	17	17	23	24	28	109
4	16	6	16	8	9	55
5	8	14	10	12	7	51
6	5	10	7	4	6	32
7	4	6	3	3	5	21
8	4	5	2	4	4	19
9	6	1	4	3	4	18
10	5	2	1	3	2	13
11	2	3	3	1	-	9
12	-	1	1	-	-	2
13	-	-	1	1	1	3
14	2	-	-	-	-	2
15	-	-	1	-	1	2
16	-	1	-	1	-	2
17	-	-	-	-	1	1
18	-	-	-	1	-	1
19	-	-	-	-	-	-
20	-	1	-	-	-	1

ULUSAL KÜLTÜR BOYUTLARININ İŞLETMELERİN KURUMSAL SOSYAL SORUMLULUK ÇALIŞMALARINA ETKİSİ

Ayşe Gözde İYİCİL¹

Atıf/©: İyicil, A., G. (2021). Ulusal kültür boyutlarının işletmelerin kurumsal sosyal sorumluluk çalışmalarına etkisi. *Hitit Sosyal Bilimler Dergisi*, 14(2), 442-460. doi: 10.17218/hititsbd.1019568

Özet: Bu çalışmanın temel amacı ulusal kültür boyutlarının, işletmelerin kurumsal sosyal sorumluluk çalışmaları üzerindeki muhtemel etkisini incelemektir. Araştırmanın amacına ulaşmak için GLOBE Projesi ile Ulusal Kurumsal Sosyal Sorumluluk Endeksinde yer alan altmış iki ülkeye ait veriler kullanılmıştır. Verilerin analizinde IBM SPSS 22.0 programından faydalanılmıştır. Yapılan korelasyon ve regresyon analizleri sonucunda ulusal kültür boyutları ile ulusal kurumsal sosyal sorumluluk çalışmaları arasında bir ilişki olduğu ve ulusal kültürün KSS çalışmalarını etkilediği belirlenmiştir. Ulusal kültürün alt boyutlarından belirsizlikten kaçınma, girişkenlik, gelecek odaklılık ve kolektivizm II değişkenlerinin Ulusal Kurumsal Sosyal Sorumluluk üzerinde önemli (anamlı) bir yordayıcı etkisi olduğu ortaya çıkmıştır. Diğer değişkenler istatistiksel olarak önemli bir etkiye sahip değildir.

Anahtar Kelimeler: *Kültür, KSS, GLOBE Projesi, Ulusal Kurumsal Sosyal Sorumluluk Endeksi*

The Effect of National Cultural Dimensions on Corporate Social Responsibility of Businesses

Citation/©: İyicil, A., G. (2021). The effect of national cultural dimensions on corporate social responsibility of businesses. *Hitit Journal of Social Sciences*, 14(2), Number of Pages. 10.17218/hititsbd.1019568

Abstract: The main aim of this study was to examine the possible impact of the dimensions of national culture on the corporate social responsibility activities of businesses. In order to reach the purpose of the research, data from sixty-two countries listed in the GLOBE Project and National Corporate Social Responsibility Index were used. IBM SPSS 22.0 was used in the analysis of the data. As a result of the correlation and regression analyzes, it was determined that there is a relationship between the dimensions of national culture and national corporate social responsibility, and that national culture affects CSR activities. It has been revealed that the variables of uncertainty avoidance, assertiveness, future orientation and collectivism II, which are sub-dimensions of national culture, have a statistically significant predictive effect on national corporate social responsibility. Other dimensions of national culture do not have a statistically significant effect.

Keywords: *Culture, CSR, GLOBE Project, National Corporate Social Responsibility Index*

1. GİRİŞ

1970'li yıllardan bu yana kurumsal sosyal sorumluluk (KSS) üzerine yapılan teorik çalışmalar ve pratik uygulamalar örgütsel yönetime yön vermekte, bir yandan da sürdürülebilir gelişim çalışmaları ile konu, uluslararası anlamda farklı boyutlarda önem kazanmaktadır (Skouloudis ve diğerleri, 2016, s.61). Bu açıdan bakıldığında, işletmelerin devamlılığını sağlaması adına KSS, gerekli bir işletme stratejisi olarak görülmektedir. İşletmeler için KSS, gönüllü olarak yapılan bir çalışma gibi düşünülse de birçok akademik çalışma, konunun işletmenin görünürlüğü ile

Araştırma Makalesi / Research Article

Makale Geliş Tarihi / Submitted: 5.11.2021

Makale Kabul Tarihi / Accepted: 23.12.2021

¹Dr. Öğr. Üyesi, Ufuk Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, gozde.iyicil@ufuk.edu.tr, <http://orcid.org/0000-0003-2386-1025>

yakından alakalı olduğunu daha da ötesi, işletmelerin ulusal düzeyde benimsenmesi ve gelişmesinde önemli rolü olduğunu göstermektedir (örneğin; Amor-Esteban ve diğerleri, 2017; Demirbag ve diğerleri, 2017). Özellikle büyük ölçekli işletmelerin sosyal sorumluluk çalışmalarına dâhil olması yönünde artan baskılar ve beklentiler küreselleşmenin bir sonucu olarak görülmektedir (Mohan, 2006, s.9). Ancak işletmelerin KSS çalışmalarını benimsemesi ve aynı zamanda sosyal yönden sorumlu davranışı özümsemesi dünya üzerinde farklı bölgelere göre değişiklik göstermektedir (Wotruba 1997; Midttun ve diğerleri, 2006; Czinkota ve Skuba 2014; Skouloudis ve diğerleri, 2016, s.2).

İşletme paydaşlarının çoğunluğu, işletmelerin topluma karşı etik ve hayırseverlik yükümlülükleri olduğunu düşünmektedir (Jamali ve Keshishian, 2009, s.278). Dahası hem teorisyenler hem de uygulayıcılar uzun zamandır işletmelerin, kar maksimizasyonundan fazlasını hedeflemek için artan paydaş baskılarına verebilecekleri tepkiler ile ilgilenmektedir (Fortanier ve diğerleri, 2011, s.665). Dolayısıyla işletmeler, KSS çalışmalarını paydaşları ile açık olarak paylaşmaktadır. İşletmelerin KSS çalışmalarını paydaşları ile paylaşması makro düzeyde, KSS çalışmaları adına bir genelleme yapılabilmesini mümkün kılmaktadır. Ulusal düzeyde bir KSS endeksi oluşturmak, kurumsal ve kültürel özelliklerin uluslararası düzeyde farklı olmasından dolayı ağır ilerleyen, zor bir durumdur ve böyle bir endeksin oluşturulması bu sebepten dolayı kolay olmamaktadır (Gjølberg, 2009, s.11). Tüm bu engellere rağmen teorik anlamda ulusal farklılıklara göre değişen KSS uygulamaları üzerine tanımlama ve sınıflandırma çalışmalarının yapıldığı görülmektedir. Örneğin; Campbell (2007) sosyal sorumlu işletme davranışı seviyesini belirten ön koşullar üzerine bir çalışma ortaya koyarken, Matten ve Moon (2008) açık ve örtük KSS arasındaki temel ayrım üzerine kavramsal bir çerçeve inşa etmektedir. Benzer şekilde, Gugler ve Shi (2009) gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler arasındaki KSS çalışmalarına ve farklılıklarına dikkat çekmektedir. Bu çalışmada, Skouloudis ve diğerleri (2016) tarafından oluşturulmuş Ulusal Kurumsal Sosyal Sorumluluk Endeksi (UKSSE) verileri kullanılacak olup aynı zamanda ulusal kültür düzeyleri de dikkate alınarak bir analiz yapılacaktır.

Literatürde, KSS çalışmalarını ulusal kültür ile ilişkilendiren birçok çalışma bulunmaktadır. Söz konusu çalışmaların çoğunluğunda Hofstede tarafından ileri sürülen kültür boyutlarının özellikle kullanıldığı görülmektedir. Ancak, Hofstede'nin (1980) çalışmasında kullanılan anketin kültürel farklılıkları belirlemede geçerliliğinin tartışmaya açık olması (Schwartz, 1999, s.24), çalışmanın bireysel değerlendirme üzerinden yapıp sonuçlarının ise topluluğa genellenmesinin doğru olmadığı (Dorfman ve Howell, 1988, s.137), yapıldığı dönem nedeniyle belirsizlikten kaçınma gibi faktörlerin sonuçlarının yüksek çıkmasının zamansal olarak genellenebilirliği etkileyeceği (Sondergaard, 1994, s.447; Newman, 1996, s.753) ve en önemlisi sadece bir işletmenin çalışanlarından elde edilen veriler ile tüm ülkeye özgü kültürel özellikler şeklinde genelleme yapılmasının bilimsel olarak geçerli sayılamayacağı (Graves, 1986, s.96; Olie, 1995, s.128) yönünde eleştiriler yapılmaktadır. Öte yandan söz konusu çalışma, eylem odaklı olmadığı, durum tespitinde bulunmadığı, odağına tek işletmeyi alarak çalışma yürütüldüğü için merkezden uzak olduğu, kültürel değerler ile uygulamaları ayrı tutmadığı için eleştirilmektedir. Bu sebepten, daha güncel bir çalışma olan GLOBE Projesi incelenmeye alınmıştır. Hofstede'nin yapmış olduğu kültürel çalışmaya yöneltilen eleştiriler nedeniyle, Globe Projesinin nispeten daha güncel olması sebebiyle ve de daha önce yapılan çalışmalarda KSS ile GLOBE Projesine ait ulusal kültürel faktörlerin ilişkilendirilmemiş olması, diğer bir ifade ile literatürde bu konuda bir boşluk tespit edilmesi sebebiyle bu çalışma, GLOBE Projesine ait olan kültürel boyutlar üzerinden yürütülmüştür.

Ulusal kültür, işletmelerdeki etik davranışlar üzerinde olduğu kadar (Hunt ve Vitell, 1993, 775), etik tutumlar, etik yönelimler, şirket değerleri ve KSS üzerinde de doğrudan ve önemli derecede etkiye sahiptir (Crane ve Matten, 2004, s.362). Aynı zamanda, işletmelerin KSS uygulamaları içinde bulunulan perspektife göre değişiklik göstermektedir (Agudo-Valiente ve diğerleri, 2015, s.13). Bu bağlamda, GLOBE Projesi, belirli bir kültürü tanımlayan niteliklerin aynı zamanda o kültürdeki liderlik tarzını ve örgütsel uygulamalarını tanımlayan bir teori önermektedir (House ve diğerleri, 2004, s.10). Bu çalışmada, GLOBE Projesinde önerilen teori çerçevesinde analizler yapılmıştır.

Tüm bu açıklamalardan yola çıkarak çalışmanın araştırma problemi; ulusal kültürün KSS çalışmalarına etkisi olarak belirlenmiştir. Araştırma soruları ise şunlardır;

- Ulusal kültürün boyutları ile KSS çalışmaları arasında bir ilişki var mı?
- Ulusal kültürün boyutlarının KSS çalışmaları üzerinde etkisi var mı?

Çalışma şu şekilde düzenlenmiştir: Birinci bölümde UKSSE açıklanacak, ikinci bölümde GLOBE Projesi ve projeye ait kültür boyutları detaylandırılmıştır. Üçüncü ve dördüncü bölümde ise çalışmanın yöntemi açıklanarak yapılan analiz sonuçlarına yer verilmiştir. Son olarak sonuç ve kısıtlar dâhilinde daha sonra yapılacak çalışmalara önerilerde bulunulmuştur.

2. KAVRAMSAL ÇERÇEVE VE LİTERATÜR ARAŞTIRMASI

Kurumsal sosyal sorumluluk (KSS); işletme paydaşlarının işletmelerden herhangi bir zamanda sahip oldukları ekonomik, yasal, etik konularda ihtiyari beklentileri olarak tanımlanmaktadır (Carroll, 1979; Carroll ve diğerleri, 2012, s.3). KSS, işletme biliminin disiplinler arası bir konusu olarak sürdürülebilirliğin kurumsal yönetim ve stratejik yönetim gibi kavramlarla ilişkileri bağlamında değerlendirildiğinde üst yönetimin KSS'ye ilişkin uygulayacağı stratejiler toplumsal fayda üzerinde doğrudan etkili olmaktadır (Tuna ve diğerleri, 2019, s.281). Öyle ki bir işletmenin başarısız olması, işletmenin tüm paydaşlarının refah kaybına yol açmaktadır ve tam da bu nedenle toplumun sorumluluk sahibi bir üyesi olarak işletme yöneticilerinin ticari faaliyetlerini yaparken verdiği kararların sonuçlarının toplum üzerindeki sosyal ve ekonomik etkilerini dikkate almaları oldukça önemlidir (Özkara ve Yazıcı, 2019, s.140). KSS çalışmalarının istikrarlı büyüyen bir işletme çalışması olduğuna dair çok sayıda kanıt bulunmaktadır. Yeminli mali müşavirler derneğinin (The Association of Certified Chartered Accountants - ACCA) son yayınlanan raporuna göre dünya genelinde yaklaşık olarak iki bin firmanın KSS raporu oluşturduğu belirtilmiştir (Cheney ve diğerleri, 2007, s.6). Tüm dünyada sürdürülebilir, ortak bir küresel kalkınma kültürünü yaymak üzere, işletmeleri sürdürülebilir ve sosyal sorumluluklarına uygun uygulamalar geliştirmeye teşvik eden BM Küresel İlkeler Sözleşmesine (UN Global Compact) ise seksenden fazla ülkede iki bin üç yüzü aşkın işletme dâhil olmuştur (Cetindamar ve Husoy, 2007, s.167). Bu bağlamda yapılan kapsamlı bir çalışma da Ulusal Kurumsal Sosyal Sorumluluk Endeksidir.

2.1. Ulusal Kurumsal Sosyal Sorumluluk Endeksi

Literatürde, KSS konusunun stratejik filantropi, kurumsal vatandaşlık, sosyal sorumluluk gibi farklı isimlerle anıldığı görülmektedir. KSS'yi ifade eden her isim, işletmenin toplum içindeki rolünü farklı perspektiften ele almaktadır ancak kullanılan isim ne olursa olsun KSS için hâkim paradigmanın “paylaşılan değer” olduğunu ifade etmek mümkündür (Rangan ve diğerleri, 2012, s.1). KSS için ifade edilen paylaşılan değer kavramı en son Porter ve Kramer (2011) tarafından vurgulanmıştır. Öncesinde ise Freeman (1984) tarafından paydaş teorisi olarak literature kazandırılmış, ardından John Elkington (1994) ile üçlü hat (triple bottom line), Kanter (1999) ile

sosyal inovasyon (social innovation), Emerson (2000) ile harmanlanmış değer (blended value) ve Prahalad ve Hart (2002) ile piramidin altı (bottom of the pyramid-BOP) olarak karşılıklar bularak literatürde gelişim göstermiştir. Neticede, vurgulanan kavram olan *paylaşılan değer*, işletmelerin toplumdaki rolü üzerine yıllar süren düşünce geleneğinden ortaya çıkan bir kavram ve uygulamadır (Carroll, 1999, s.277).

KSS üzerine terim birliği olmadığı gibi anlam birliğinin de olmadığı düşünülebilir. KSS, “farklı yerlerde, farklı zamanlarda ve farklı insanlar için farklı şeyler ifade edebilmektedir (Campbell, 2007, s.950). Dolayısıyla, KSS kavramının yorumlanması ve uygulanması işletmenin faaliyet gösterdiği bağlama ve içinde bulunduğu değerler sistemine göre farklılık gösterebilmektedir (UNIDO 2002; Van-Marrewijk 2003; Hill ve diğerleri, 2007; Jamali 2008; Welford ve diğerleri, 2008; Thanetsunthorn, 2015, s.35). Bu durum, KSS'nin ülkeler ve bölgeler arasında nasıl farklı şekilde kavramsallaştırıldığı ve uygulandığına dair bir çalışmayı gerekli kılmaktadır. Bu doğrultuda Ulusal Kurumsal Sosyal Sorumluluk Endeksi'nin (UKSSE) objektif olarak katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Dolayısıyla bu çalışmada öncelikle Gjølberg (2009) tarafından mantığı ve yapısı temellendirilen ve ardından Skouloudis ve diğerleri (2016) tarafından geliştirilen Ulusal Kurumsal Sosyal Sorumluluk Endeksinden (UKSSE) faydalanılarak işletmelerin bölgesel KSS çalışmaları analiz edilecektir. UKSSE, temelde ülke bazında on altı uluslararası KSS girişimine, çevresel ve sosyal standartlara, etik yatırım endeksine dayanmaktadır.² Bu belirtilen unsurlar, kayıtlı, yetkili, onaylı veya resmi olarak uygun bulunan işletmelerin KSS girişimlerini/düzenlemelerini içermek üzere belirlenmiştir (Skouloudis, 2017, s.3).

KSS uygulamaları ülkeler arasında farklılık göstermektedir. Aynı zamanda bir ülkede endüstriyel, yasal ve kültürel uygulamalar gibi faktörler sosyal açıdan sorumlu olunan faaliyetlerin önem derecesini doğrudan etkilemektedir. Holloway ve diğerlerine (1999) göre bir işletmenin KSS'ye duyarlılığı, faaliyet gösterdiği ulusal kurumsal bağlamdan etkilenmektedir. Robertson'a (2009) göre ise KSS, belirli bir ülkeye özgü ilgili kültürel, sosyal, politik ve ekonomik faktörlerden güçlü bir şekilde etkilenmekte ve çalışmalar kültürel uyuma tabi olmalıdır.

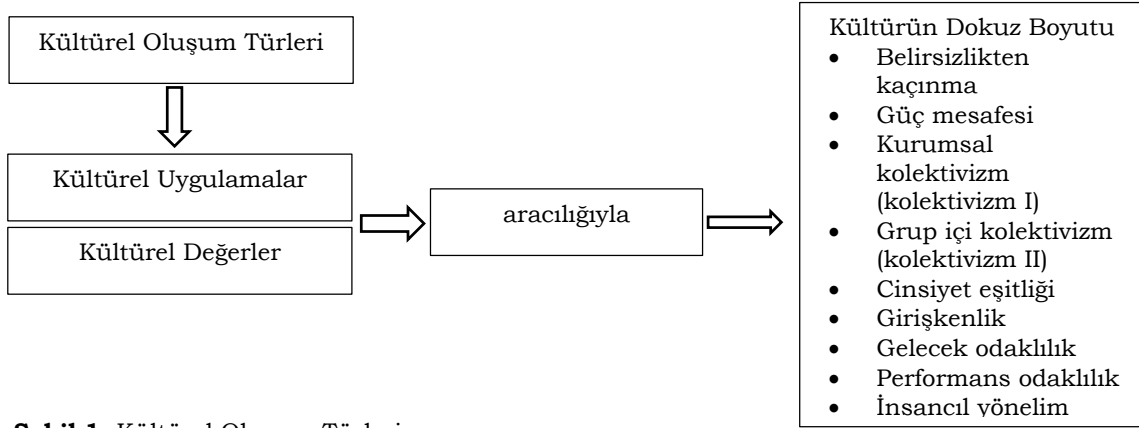
2.2. Globe Projesi ve Kültür Boyutları

Altmış iki ülkede iki yüzden fazla araştırmacı, on yedi binden fazla orta seviye yönetici ile yirmi dört ülkede yüz CEO ve beş bin üst düzey yönetici ile kültürün toplumsal liderlik beklentileri ve CEO davranışları üzerine etkisini gösteren araştırmaları içeren GLOBE projesi (The GLOBE - Global Leadership and Organisational Behaviour Effectiveness project), sosyal bilimler alanında en geniş çaplı çalışma olarak kabul edilmektedir (Globe, t.y.). GLOBE Projesi, ulusal kültür, örgüt kültürü, liderlik ve toplumsal başarılar arasındaki karşılıklı ilişkileri inceleyen çok aşamalı, çok yöntemli bir proje olup konu ile ilgili mevcut bilgilerin geliştirilmesine katkı sağlamaktadır (Javidan ve Dastmalchian, 2009. s.44). GLOBE Projesi (1996) aynı zamanda toplumsal ve örgütsel kültürün liderlik ve örgütsel uygulamaları nasıl etkilediğine ilişkin sistematik bilginin geliştirilmesine yönelik uzun dönemli bir çalışma olup evrensel olarak kabul edilen ve kültürler

² Bu on altı KSS 'değişkeni' şu kriterlere ilişkin sertifikasyona atıfta bulunmaktadır: (i) yönetim sistemi standartları (ISO 14001, OHSAS 18001, SA 8000), (ii) finansal olmayan muhasebe ve raporlama kılavuzlarının benimsenmesi ve ilgili veri tabanlarına / anketlere dâhil edilmesi (Küresel Raporlama Girişimi, Karbon Saydamlık Projesi, Sera Gazı Protokolü, KSS raporlamasına ilişkin KPMG üç yıllık anketi), (iii) kapsayıcı ilkeler dizisine ve iş dünyası liderliğindeki koalisyonlara abonelik (Küresel İlkeler Sözleşmesi, Sürdürülebilir Kalkınma için Dünya İş Konseyi), (iv) KSS/ Sürdürülebilirlik çalışmalarına dâhil olma ile ilgili borsa endeksleri (Ethibel Sürdürülebilirlik Endeksi, FTSE4Good Küresel Endeksi, Dow Jones Sürdürülebilirlik Dünyası Genişletilmiş Endeksi, ECPI Küresel ESG Alpha Sermaye Endeksi, MSCI Dünya ESG Endeksi ve (v) uluslararası KSS sıralamaları (Dünyanın En Etik Şirketleri, Küresel 100 En Sürdürülebilir Şirketler Sıralaması).

arasında etkili olan lider davranışları ve kültürler arasında farklı olarak kabul edilen ve etkili olan bu tür davranışlar üzerine konumlandırılmıştır.

GLOBE Projesi ulusal kültürü, ortak güdüler, değerler, inançlar, kimlikler ve topluluk üyelerinin ortak deneyimlerinden kaynaklanan ve nesiller boyunca aktarılan önemli olayların yorumları veya anlamları olarak tanımlamaktadır (Javidan ve House 2001, s.293). Globe Projesi kapsamında ulusal kültürü incelemek için dokuz kültürel boyut önerilmektedir. Bunlar; belirsizlikten kaçınma, güç mesafesi, kurumsal kolektivizm (kolektivizm I), grup içi kolektivizm (kolektivizm II), cinsiyet eşitliği, girişkenlik, gelecek odaklılık, performans odaklılık, insancıl yönelimdir. Projede aynı zamanda kültürel uygulamalar ve kültürel değerler olarak iki farklı kültürel oluşum arasında ayırım yapılmaktadır (Segall ve diğerleri, 1998; House ve diğerleri, 2010, s.115). Kültürel uygulamalar, işlerin nasıl yapıldığına dair algılarını ifade etmekte (dolayısıyla mevcut durum), kültürel değerler ise işlerin nasıl yapılması gerektiği (nasıl olması gerektiği) yolundaki istekleri ifade etmektedir (House ve diğerleri, 2002, s.3). GLOBE boyutlarının iki yönlü olması ulusal kültürün her boyutta hem kültürel pratikleri (olduğu gibi) hem de kültürel değerleri (olması gereken) açısından konumlandırılması sebebiyle oldukça önemlidir (Javidan ve diğerleri, 2005, s.61).

Şekil 1. Kültürel Oluşum Türleri

Kaynak: House ve diğerleri, 2002, s.4

GLOBE Projesine ait kültürel boyutların açıklaması Tablo 1’de görüldüğü gibidir.

Tablo 1. GLOBE - Toplumsal Kültür Boyutları, Uygulamaları ve Değerleri

Belirsizlikten Kaçınma	Bir toplumun, örgütün veya grubun gelecekteki olayların öngörülemezliğini hafifletmek için sosyal normlara, kurallara ve prosedürlere ne ölçüde güvendiği
Güç Mesafesi	Bir toplumun, örgütün veya grubun üyelerinin gücün eşit olarak paylaşılmasını bekleme derecesi
Kolektivizm I	Toplumsal kolektivizm; örgütsel ve toplumsal kurumsal uygulamaların, kaynakların toplu dağıtımını ve kolektif eylemi teşvik etme ve ödüllendirme derecesi
Kolektivizm II (Grup içi)	Grup içi kolektivizm; bireylerin çalıştıkları örgütlerde veya ailelerinde gurur, sadakat ve bağlılık ifade etmek derecesi
Cinsiyet Eşitliği	Bir toplumun cinsiyet eşitsizliğini en aza indirme derecesi veya bir örgütün veya toplumun cinsiyet rolü farklılıklarını ve cinsiyet ayrımcılığını en aza indirme derecesi
Girişkenlik	Örgütlerdeki veya toplumdaki bireylerin sosyal ilişkilerde iddialı, çatışmacı ve saldırgan olma derecesi
Gelecek Odaklılık	Bir toplumun planlama, geleceğe yatırım yapma ve hazı erteleme gibi geleceğe yönelik davranışları ne ölçüde teşvik ettiği ve ödüllendirdiği
Performans Odaklılık	Bir örgütün veya toplumun performans iyileştirme ve mükemmellik için grup üyelerini teşvik etme ve ödüllendirme derecesi
İnsancıl Yönelim	Bir toplumun, grup üyelerini adil, fedakâr, cömert, şefkatli ve başkalarına karşı nazik oldukları için cesaretlendirme ve ödüllendirme derecesi

Kaynak: Javidan ve diğerleri, 2005, s.62

İlgili literatürde ulusal kültür ile KSS çalışmaları arasındaki ilişkiyi inceleyen çalışmalar mevcuttur. Yapılan çalışmalar, KSS uygulamalarının ve konuya ilişkin açıklamaların türü ve miktarının hem içinde bulunulan ülkeye hem de zamana göre değişiklik gösterdiğini ortaya koymaktadır (örneğin; Gray ve diğerleri, 1987; Guthrie ve Parker, 1989). Ayrıca KSS'nin, içinde bulunduğu ülkeye özgü ilgili kültürel, sosyal, politik ve ekonomik faktörlerden güçlü bir şekilde etkilendiği ifade edilmektedir (Robertson, 2009, s.631). Ulusal kültürün boyutları üzerinden yapılan bir çalışmada yüksek güç mesafesi, bireysellik, erillik ve belirsizlikten kaçınma seviyelerine sahip ülkelerde bulunan işletmelerin daha düşük KSS seviyeleri sergilediği iddia edilmektedir (Ringov ve Zollo, 2007; Skouloudis, 2014, s.4). Yapılan farklı bir çalışmada ise, uzun dönem odaklılık, hoşgörü gibi kültürel bakış açılarının KSS endeksini olumlu yönde etkilediği, belirsizlikten kaçınmanın ise olumsuz yönde bir etkiye sahip olduğu sonucu elde edilmiştir (Skouloudis, 2017, s.595).

3. ARAŞTIRMA

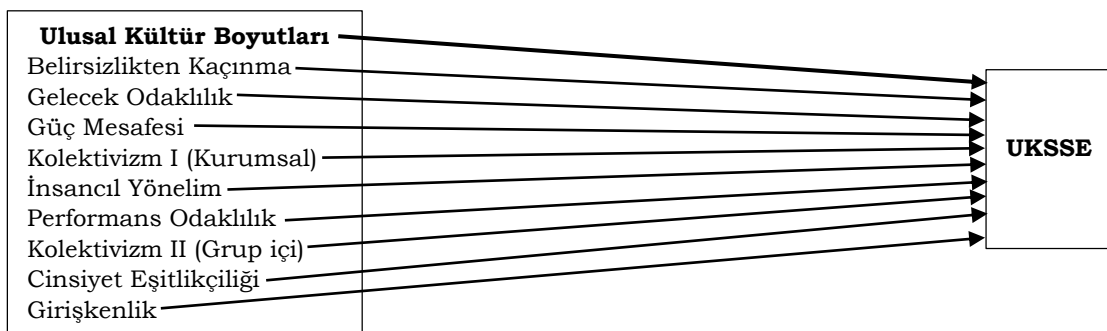
Bu kısımda verilerin analizi ve yorumlanması konularında açıklamalarda bulunulmuştur. Ayrıca bu araştırma; pozitivist, rasyonel ve tümevarımcı olup nedensel bir çalışmadır.³

3.1. Araştırmanın Amacı, Yöntemi ve Modeli

Bu çalışmanın temel amacı; ulusal kültürün boyutlarının, işletmelerin KSS çalışmaları üzerindeki muhtemel etkisini incelemektir. Ayrıca, ulusal kültürün boyutları ile KSS çalışmaları arasındaki ilişkiye de yer verilmiştir. Araştırmanın amacına ulaşmak için GLOBE projesi çıktıları ile Ulusal Kurumsal Sosyal Sorumluluk Endeksi (UKSS) verileri kullanılmıştır.

Değişkenler arasındaki ilişkinin çok boyutlu incelenmesi amacıyla araştırmanın soruları şu şekilde detaylandırılmıştır:

- UKB₁, UKB₂, UKB₃, UKB₄, UKB₅, UKB₆, UKB₇, UKB₈, UKB₉ değişkenleri ile UKSSE değişkeni arasında anlamlı bir ilişki var mıdır?
- UKB₁, UKB₂, UKB₃, UKB₄, UKB₅, UKB₆, UKB₇, UKB₈, UKB₉ değişkenleri UKSSE değişkenini anlamlı bir şekilde yordamakta mıdır?

Şekil 2. Araştırmanın Modeli

3.2. Araştırmanın Verileri

Yukarıda belirtildiği gibi araştırmaya GLOBE Projesi ve UKSSE verileri dâhil edilerek analizler gerçekleştirilmiştir. GLOBE Projesi dâhilinde altmış iki ülke için dokuz temel ulusal kültür boyutu belirlenmiştir. Aynı şekilde UKSSE dâhilinde ülkeler için bir skor belirlenmiştir. Dolayısıyla bu

³ Bu çalışma, kapsamı gereği etik kurul onayı gerektirmemektedir.

çalışma, ikincil veriler üzerinden yapılmıştır Veriler, betimsel istatistik analizi, korelasyon analizi ve regresyon analizi ile çözümlenmeye çalışılmıştır.

Tablo 2. Araştırmanın Değişkenleri

Değişken Türü	Değişken Adı
Bağımlı değişken	UKSSE
Bağımsız değişken	Belirsizlikten Kaçınma
Bağımsız değişken	Güç Mesafesi
Bağımsız değişken	Kolektivizm (Toplulukçuluk) I
Bağımsız değişken	Kolektivizm II (Grup içi)
Bağımsız değişken	Cinsiyet Eşitliği
Bağımsız değişken	Girişkenlik
Bağımsız değişken	Gelecek Odaklılık
Bağımsız değişken	Performans Odaklılık
Bağımsız değişken	İnsancıl Yönelim

Bağımsız değişkenler üzerinden kurgulanan modelin matematiksel modellemesi aşağıdaki gibidir;

$$UKSSE = \beta_0 + \beta_1(\text{belirsizlikten kaçınma}) + \beta_2(\text{güç mesafesi}) + \beta_3(\text{kolektivizm I}) + \beta_4(\text{kolektivizm II}) + \beta_5(\text{cinsiyet eşitliği}) + \beta_6(\text{girişkenlik}) + \beta_7(\text{gelecek odaklılık}) + \beta_8(\text{performans odaklılık}) + \beta_9(\text{insancıl yönetim}) + \varepsilon^4$$

3.3. Araştırmanın Hipotezleri

Çalışmanın literatür araştırması bölümünde verilen açıklamalardan yola çıkarak ulusal kültürün KSS faaliyetlerini etkilemesi beklenmektedir. Çalışmada, ulusal kültürün KSS faaliyetlerini yordaması beklenirken ulusal kültürün alt unsurlarından hangisinin daha yordayıcı olduğu belirlenmeye çalışılmıştır. Dolayısıyla bu çalışmanın hipotezleri aşağıdaki gibi oluşmaktadır;

H₁: Ulusal Kültürün boyutları ile KSS çalışmaları arasında bir ilişki vardır.

H₂: Ulusal Kültür KSS çalışmalarını etkilemektedir.

H_{2a}: Ulusal Kültürün bir boyutu olarak belirsizlikten kaçınma, KSS çalışmalarını etkilemektedir.

H_{2b}: Ulusal Kültürün bir boyutu olarak gelecek odaklılık, KSS çalışmalarını etkilemektedir.

H_{2c}: Ulusal Kültürün bir boyutu olarak güç mesafesi, KSS çalışmalarını etkilemektedir.

H_{2d}: Ulusal Kültürün bir boyutu olarak kolektivizm I, KSS çalışmalarını etkilemektedir.

H_{2e}: Ulusal Kültürün bir boyutu olarak insancıl yönelim, KSS çalışmalarını etkilemektedir.

H_{2f}: Ulusal Kültürün bir boyutu olarak performans odaklılık, KSS çalışmalarını etkilemektedir.

H_{2g}: Ulusal Kültürün bir boyutu olarak kolektivizm II, KSS çalışmalarını etkilemektedir.

H_{2h}: Ulusal Kültürün bir boyutu olarak cinsiyet eşitlikçiliği, KSS çalışmalarını etkilemektedir.

H_{2i}: Ulusal Kültürün bir boyutu olarak girişkenlik, KSS çalışmalarını etkilemektedir.

3.4. Araştırma Bulgularının Değerlendirilmesi

Araştırmada elde edilen verilerin çözümlenmesinde, IBM SPSS 22.0 istatistik paket programından yararlanılmış ve hipotezlerin değerlendirilmesinde % 95 güven aralığı dikkate alınmıştır. Ulusal kültürün boyutlarını yordayıcı olarak kabul edip KSS çalışmalarına dayandırılmasını analiz etmek amacıyla çoklu doğrusal regresyon analizi kullanılmıştır. Eş zamanlı regresyonda değişkenler aynı anda modele dâhil edilmektedir.

Öncelikle, GLOBE Projesi UKSSE verilerinin ortalamaları üzerinden çarpıklık ve basıklık değerlerine bakılmış, elde edilen sonuçların +1 ile -1 aralığında yer aldığı görülmüştür.

⁴ Modelde yer alan “ε” terimi bağımlı değişkeni etkileyen fakat ölçülemeyen, gözlenemeyen ya da basitlik ilkesi gereği doğrudan modele dâhil edilmeyen tüm değişkenleri temsil etmektedir ve hata terimi olarak ifade edilmektedir. Bu durum modelin stokastik olduğunu göstermektedir.

Ulusal kültürün boyutlarının tümünün UKSS üzerindeki etkisini incelemek amacıyla korelasyon analizi yapılmıştır. Analiz sonucunda değişkenler arası pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı sonuç elde edilmiştir ($p < 0,05$ ve Pearson $C.=0.723$). Dolayısıyla; H_1 : *Ulusal Kültürün boyutları ile KSS çalışmaları arasında bir ilişki vardır* hipotezi kabul edilmiştir.

Tablo 3. Model Özeti

Model	R	R ²	Ayarlanmış R ²	Std. Tahmin Hatası
1	0,924(a)	0,854	0,778	6.80762

Not: a Yordayıcılar: (Sabit), Ulusal Kültür Boyutları
b Bağımlı Değişken: UKSS

Tablo 3'te de görüldüğü üzere ulusal kültürün dokuz boyutundan oluşan bağımsız değerler, UKSS çalışmalarını %85 oranında yordamaktadır. Diğer bir ifade ile UKSS çalışmalarındaki varyansın %85'i ulusal kültür boyutları ile açıklanmaktadır. Dolayısıyla ulusal kültür KSS faaliyetlerini etkilemektedir. H_2 hipotezi kabul edilmiştir.

Tablo 4. Anova(b)

Model		Kareler Toplamı	df	Ortalama Kare	F	Sig.
1	Regresyon	9463,963	18	525,776	11,345	0,000(a)
	Artık D.	1622,030	35	46,344		
	Toplam	11085,993	53			

Not: a Yordayıcılar: (Sabit), Ulusal Kültür Boyutları
b Bağımlı Değişken: UKSS

Anova tablosundan da görüldüğü üzere ulusal kültür boyutları ile açıklanan %85'lik varyansın istatistiksel olarak anlamlı olduğu belirtilebilir ($p < 0,01$).

GLOBE Projesine ait ulusal kültürün dokuz boyutuna göre UKSSE verilerinin yordanmasına ilişkin regresyon analizi sonuçları Tablo 5'te verilmiştir. Sosyal uygulamalar açısından yordayıcı değişkenlerle bağımlı değişken arasındaki ikili ve kısmi korelasyonlar incelendiğinde kültürün belirsizlikten kaçınma ile KSS arasında pozitif ve orta düzeyde bir ilişkinin ($r=0,62$) olduğu, ancak diğer değişkenler kontrol edildiğinde iki değişken arasındaki korelasyonun $r=0,50$ olarak hesaplandığı görülmektedir. Belirsizlikten kaçınma ile UKSSE arasında pozitif ve orta düzeyde etki görülmektedir. Gelecek odaklılık ile KSS arasında pozitif ve orta düzeyde ($r=0,57$) bir ilişki bulunmaktadır. Ancak diğer değişkenler kontrol edildiğinde, bu korelasyonun $r=-0,08$ olarak hesaplandığı görülmektedir. Güç mesafesi ile KSS arasında negatif ve zayıf düzeyde bir ilişkinin ($-0,34$) ile diğer değişkenler kontrol edildiğinde iki değişken arasındaki korelasyon ise $r=-0,10$ olarak hesaplanmaktadır. Kurumsal kolektivizmi ifade eden Kolektivizm I faktörü ile KSS arasında pozitif yönlü zayıf bir ilişki ($r=0,26$) söz konusu iken diğer değişkenler kontrol edildiğinde $r=-0,08$ sonucu elde edilmektedir. İnsancıl yönelim boyutunun KSS ile ilişkisi negatif ve zayıf yönlü ($r=-0,32$) ve de diğer değişkenler kontrol altına alındığında $r=-0,33$ olarak elde edilmektedir. Performans odaklılık ile KSS arasındaki ilişki yine pozitif ve zayıf bir ilişki olarak bulunmuştur ($r=0,27$) ayrıca diğer değişkenler kontrol altında iken ilişki daha da zayıf bir bağ ile $r=0,14$ şeklinde sonuç vermektedir. Grup içi dayanışmayı ifade eden kolektivizm II ile KSS ilişkisi negatif ve orta düzeyde ilişki sonucunu vermektedir ($r=-0,67$), diğer değişkenler kontrol altında iken bu ilişki yine negatif ve bu sefer zayıf bir ilişki olarak sonuç vermektedir ($r=-0,40$). Ulusal kültürün bir alt faktörü olan cinsiyet eşitlikçiliği ile KSS arasında çok zayıf ve pozitif yönlü bir ilişki mevcuttur ($r=0,11$) aynı zamanda diğer değişkenler kontrol altında iken bu ilişki yok denecek kadar az olarak sonuç vermektedir ($r=0,02$). Girişkenlik faktörü ile KSS arasında negatif yönlü çok zayıf bir ilişki bulunurken ($r=-0,03$), diğer değişkenler kontrol altında tutulduğunda söz konusu ilişki negatif ve zayıf ($r=-0,42$) olarak sonuç vermektedir. Yapılan korelasyon analizi sonucunda ulusal kültürün belirtilen alt faktörlerinden belirsizlikten kaçınma, insancıl yönelim, kolektivizm II ve gelecek odaklılık boyutları arasındaki ilişki istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur.

Sosyal değerler açısından yordayıcı değişkenlerle bağımlı değişken arasındaki ikili ve kısmi korelasyonlar incelendiğinde kültürün belirsizlikten kaçınma boyutu ile KSS çalışmaları arasındaki ilişki negatif ve yüksek düzeyde bulunmuştur ($r=-0,71$), diğer değişkenler kontrol altında iken iki değişkenin arasındaki ilişki çok zayıf hatta yok denilecek düzeyde sonuç vermektedir ($r=-0,03$). Gelecek odaklılık ile KSS arasında negatif yönlü ve zayıf bir ilişki var iken diğer değişkenler kontrol altında iken söz konusu ilişki yine negatif yönlü ve zayıf çıkmaktadır. Sosyal değerler açısından ulusal kültürün güç mesafesi boyutu ile KSS arasındaki ilişki negatif yönlü ve zayıf çıkmakta iken diğer değişkenler kontrol altında tutulduğunda ilişki yine negatif ve zayıf bir ilişki şeklinde sonuç vermektedir ($r=-0,32$). Kolektivizm I ile KSS arasındaki ilişki negatif yönlü ve zayıf ($r=-0,31$) sonuç vermekte, diğer değişkenler kontrol altında tutulduğunda iki değişken arasında çok zayıf hatta korelasyon yoktur sonucu bulunmaktadır ($r=-0,09$). İnsancıl yönelim değişkeni ile KSS arasındaki ilişki çok zayıf ($r=0,26$) ve diğer değişkenler kontrol altında iken söz konusu ilişki yine çok zayıf olarak sonuç vermektedir ($r=0,32$). Performans odaklılık ile KSS arasında yapılan korelasyon analizine göre ilişki yoktur ($r=0,02$) ve diğer değişkenler kontrol altında iken değişkenler arasında negatif yönlü zayıf bir ilişki bulunmaktadır ($r=-0,27$). Kolektivizm II ile KSS arasında yapılan korelasyon analizine göre ilişki negatif yönlü ve zayıftır ($r=-0,22$) ve diğer değişkenler kontrol altında iken söz konusu değişkenler arasında negatif yönlü zayıf bir ilişki bulunmaktadır ($r=-0,26$). Cinsiyet eşitlikçiliği ile KSS arasındaki ilişki pozitif ve orta düzeyde ($r=0,53$) bir ilişkinin olduğu, diğer değişkenler kontrol edildiğinde iki değişken arasındaki korelasyonun yine pozitif ve orta düzey ($r=0,45$) olarak hesaplandığı görülmektedir. Girişkenlik ile KSS arasında ilişki yoktur ($r=-0,08$), diğer değişkenler kontrol altında tutulduğunda iki değişken arasında çok zayıf sonuç bulunmaktadır ($r=0,17$).

Tablo 5. Ulusal Kültürün Boyutlarına İlişkin Çoklu Standart Regresyon Sonuçları

Değişken	B	Standart Hata	β	T	P	İkili r	Kısmi R	Façça	Tolerans	VIF	B	Std.Hata
Sabit	21,9	52,4		0,4	0,6	-84,5	128,5					
Belirsizlikten Kaçınma-KU	10,2	3,0	0,4	3,3	0,0	4,1	16,3	0,6	0,4	0,2	0,2	3,6
Gelecek Odaklılık -KU	-2,0	4,5	-0,0	-0,4	0,6	-11,2	7,1	0,5	-0,0	-0,0	0,1	5,4
Güç Mesafesi -KU	-2,9	4,4	-0,0	-0,6	0,5	-12,0	6,2	-0,3	-0,1	-0,0	0,2	4,5
Kolektivizm I -KU	-2,2	4,5	-0,0	-0,4	0,6	-11,5	7,1	0,2	-0,0	-0,0	0,2	4,5
İnsancıl Yönelim-KU	-6,9	3,2	-0,2	-2,1	0,0	-13,6	-0,3	-0,3	-0,3	-0,1	0,4	2,4
Performans Odaklılık-KU	3,2	3,9	0,0	0,8	0,4	-4,7	11,2	0,2	0,1	0,0	0,3	3,0
Kolektivizm II-KU	-7,3	2,7	-0,4	-2,6	0,0	-12,9	-1,6	-0,6	-0,4	-0,1	0,1	5,5
Cinsiyet Eşitlikçiliği-KU	0,5	3,9	0,0	0,1	0,8	-7,5	8,6	0,1	0,0	0,0	0,4	2,4
Girişkenlik-KU	13,0	4,7	-0,3	-2,7	0,0	-22,6	-3,5	-0,0	-0,4	-0,1	0,3	3,1
Belirsizlikten Kaçınma-KD	-0,6	3,6	-0,0	-0,1	0,8	-7,9	6,6	-0,7	-0,0	-0,0	0,1	6,2
Gelecek Odaklılık -KD	11,8	4,4	0,4	2,6	0,0	2,8	20,8	-0,3	0,4	0,1	0,1	6,3
Güç Mesafesi -KD	-9,2	4,4	-0,2	-2,0	0,0	-18,3	-0,1	-0,2	-0,3	-0,1	0,2	3,6
Kolektivizm I -KD	-2,1	3,5	-0,0	-0,5	0,5	-9,4	5,1	-0,3	-0,0	-0,0	0,2	3,8
İnsancıl Yönelim -KD	10,3	5,0	0,2	2,0	0,0	0,0	20,6	0,2	0,3	0,1	0,2	4,2
Performans Odaklılık -KD	-5,8	3,5	-0,2	-1,6	0,1	-13,0	1,2	-0,0	-0,2	-0,1	0,2	4,5
Kolektivizm II -KD	-8,0	4,9	-0,2	-1,6	0,1	-18,0	1,9	-0,2	-0,2	-0,1	0,2	4,2
Cinsiyet Eşitlikçiliği -KD	9,8	3,3	0,3	2,9	0,0	3,1	16,6	0,5	0,4	0,1	0,3	3,3
Girişkenlik -KD	2,0	1,9	0,0	1,0	0,2	-1,8	6,0	-0,0	0,1	0,0	0,5	1,9

Not: R=0,924 R²=0,854 F_(18, 35)=11,345 p=0,0000

a Bağımlı Değişken: Ulusal Kurumsal Sosyal Sorumluluk KU=Kültürel Uygulama, KD=Kültürel Değer

Belirsizlikten kaçınma, gelecek odaklılık, güç mesafesi, kolektivizm I (kurumsal), insancıl yönelim, performans odaklılık, kolektivizm II (grup içi), cinsiyet eşitlikçiliği, girişkenlik değişkenleri birlikte UKSS puanları ile yüksek düzeyde ve anlamlı bir ilişki sonucu vermektedir, R=0,924, R²=0,854, p<0,01. Adı geçen dokuz değişkenle birlikte, ulusal kurumsal sosyal sorumluluktaki toplam varyansın yaklaşık %85'ini açıklamaktadır.

Standardize edilmiş regresyon katsayısına göre (β), yordayıcı değişkenlerin UKSS üzerindeki görece önem sırası, gelecek odaklılık KD (0,432), belirsizlikten kaçınma KU (0,419), kolektivizm II -KU (-0,402), cinsiyet eşitlikçiliği KD (0,350), girişkenlik KU (-0,317), insancıl yönelim KD (0,271), güç mesafesi KD (-0,256), performans odaklılık KD (-0,230), Kolektivizm II KD (-0,218), insancıl

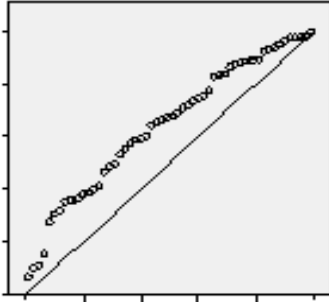
yönelim KU (-0,217), girişkenlik KD (0,095), performans odaklılık (0,093), güç mesafesi KU (-0,089), kolektivizm I KD (-0,075), gelecek odaklılık KU (-0,069), kolektivizm I KU (-0,066), belirsizlikten kaçınma KD (-0,029), cinsiyet eşitlikçiliği KU (0,014) olarak belirlenmiştir.

Regresyon katsayılarının anlamlılığına ilişkin t-testi sonuçları incelendiğinde sadece belirsizlikten kaçınma KU (p=0,002), girişkenlik KU (p=0,009), gelecek odaklılık KD (P=0,012), kolektivizm II KU (P=0,013) değişkenlerinin UKSS üzerinde önemli (anlamlı) bir yordayıcı olduğu görülmektedir (p<0,01). Diğer değişkenler istatistiksel olarak önemli bir etkiye sahip değildir.

Regresyon analizi sonuçlarına göre UKSS'nin yordanmasına ilişkin regresyon eşitliği aşağıda verilmiştir.

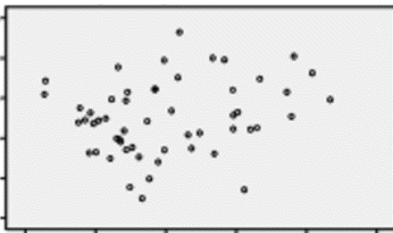
$$UKSS = 21,996 + 10,235BK KU - 2,050GOKU - 2,900GM KU - 2,205KIKU - 6,957İYKU + 3,281POKU - 7,331KI KU + ,544CIKU - 13,090GKU -,636BK KD + 11,833GOKD - 9,238GM KD - 2,126KIKD + 10,336İYKD - 5,875POKD - 8,048KI KD + 9,885CEKD + 2,069GKD$$

Yordayıcı değişkenlerle bağımlı değişken arasındaki ilişkinin doğrusallık ve normallik varsayımlarının detaylı incelenmesi amacıyla iki şekil oluşturulmuştur.

Şekil 3. Bağımlı değişken KSS ile Regresyon Standardize Öngörülen Değer

Şekil 3 incelendiğinde, standardize edilmiş artık değerler ile standardize edilmiş yordanan değerler için oluşturulan saçılma diyagramının doğrusal bir ilişkiyi tanımladığı, noktaların bir eksen etrafında toplanma eğilimi içinde olduğunu söylemek mümkündür. Standardize edilmiş yordanan değerler için oluşturulan histogram ve normal dağılım eğrilerinin de normale yaklaşık bir dağılım gösterdiği belirtilebilir.

Şekil 4. Bağımlı değişken UKSS ile Regresyon Standardize Öngörülen Değer

Ayrıca, Şekil 4'ten görüldüğü üzere saçılım grafiğinin sıfır civarında olması, aynı zamanda artıkların saçılımının kabaca bir dikdörtgen şeklini oluşturması beklentisi karşılanmaktadır. Bu durumda artıkların bağımsızlığı veya doğrusallık varsayımını karşıladığı ifade edilebilir.

Şekil 3 ve Şekil 4'te verilen grafikler incelendiğinde, standardize edilmiş artık değerler ile standardize edilmiş yordanan değerler için oluşturulan saçılma diyagramının doğrusal bir ilişkiyi tanımladığı, noktaların bir eksen etrafında toplanma eğilimi olduğu görülmektedir. Standardize

edilmiş yordanan değerler için oluşturulan histogram ve normal dağılım eğrilerinin de normale yaklaşık bir dağılım gösterdiği ileri sürülebilir.

Özetle, araştırma dâhilinde yapılan analizler neticesinde araştırmanın hipotezlerine ait elde edilen sonuçlar Tablo 6'da gösterilmiştir.

Tablo 6. Hipotez Ret / Kabul Durumu

Hipotez	Durum
H ₁ Ulusal Kültürün boyutları ile KSS çalışmaları arasında bir ilişki vardır.	Kabul
H ₂ Ulusal Kültür KSS çalışmalarını etkilemektedir.	Kabul
H _{2a} Ulusal Kültürün belirsizlikten kaçınma boyutu KSS çalışmalarını etkilemektedir.	Kabul
H _{2b} Ulusal Kültürün gelecek odaklılık boyutu KSS çalışmalarını etkilemektedir.	Kabul
H _{2c} Ulusal Kültürün güç mesafesi boyutu KSS çalışmalarını etkilemektedir.	Ret
H _{2d} Ulusal Kültürün kolektivizm I boyutu KSS çalışmalarını etkilemektedir.	Ret
H _{2e} Ulusal Kültürün insancıl yönelim boyutu KSS çalışmalarını etkilemektedir.	Ret
H _{2f} Ulusal Kültürün performans odaklılık boyutu KSS çalışmalarını etkilemektedir.	Ret
H _{2g} Ulusal Kültürün kolektivizm II boyutu KSS çalışmalarını etkilemektedir.	Kabul
H _{2h} Ulusal Kültürün cinsiyet eşitlikçiliği boyutu KSS çalışmalarını etkilemektedir.	Ret
H _{2i} Ulusal Kültürün girişkenlik boyutu KSS çalışmalarını etkilemektedir.	Kabul

4. SONUÇ

Ulusal kültürün boyutlarının, işletmelerin KSS çalışmaları üzerindeki muhtemel etkisini incelemeyi amaç edinen bu çalışmada konuya ilişkin bilimsel olarak desteklenebilir çıktılar elde edilmiştir. Yapılan analiz sonucunda ulusal kültürün UKSS çalışmalarını genel anlamda etkilediği sonucuna ulaşılmıştır. Ardından dokuz boyut üzerinden analize alınan ulusal kültürün her bir boyutunun KSS faaliyetlerini etkileme ihtimali incelenmiştir. Söz konusu her bir boyutun değerlendirilmesi, kültürel uygulamalar ve kültürel değerler olarak iki farklı kültürel oluşumun üzerinden incelenmiştir. Kültürel uygulamalar, işlerin nasıl yapıldığına dair algılarını ifade etmekte (dolayısıyla mevcut durum) iken, kültürel değerler ise işlerin nasıl yapılması gerektiği (nasıl olması gerektiği) yolundaki istekleri ifade etmektedir (House ve diğerleri, 2002, s.8). Dolayısıyla, çalışma KSS uygulamalarını esas aldığı için kültürel uygulamalar analizin merkezine alınmış, hipotezler bu değerler üzerinden sonuçlandırılmıştır. Kültürel değerler verilerine ise analiz sonuçlarını desteklemesi gerekçesiyle yer verilmiştir.

Bu açıklamalar ışığında, yordayıcı değişkenlerin UKSS üzerindeki görece önem sırası, gelecek odaklılık-KD, belirsizlikten kaçınma-KU, kolektivizm II-KU, cinsiyet eşitlikçiliği-KD, girişkenlik-KU, insancıl yönelim-KD, güç mesafesi-KD, performans odaklılık-KD, Kolektivizm II-KD, insancıl yönelim-KU, girişkenlik-KD, performans odaklılık-KU, güç mesafesi-KU, kolektivizm I-KD, gelecek odaklılık, kolektivizm I-KU, belirsizlikten kaçınma-KD ve cinsiyet eşitlikçiliği-KU olarak bulunmuştur.

Regresyon katsayılarının anlamlılığına ilişkin t-testi sonuçları incelendiğinde sadece belirsizlikten kaçınma (p=0,002), girişkenlik (p=0,009), gelecek odaklılık (P=0,012), kolektivizm II (P=0,013) değişkenlerinin UKSS üzerinde önemli (anlamlı) bir yordayıcı olduğu görülmektedir (p<0,05). Diğer değişkenler istatistiksel olarak önemli bir etkiye sahip değildir.

Ulusal kültürün boyutlarına ilişkin elde edilen sonuçlara göre ulusal kültür boyutlarından belirsizlikten kaçınma, KSS çalışmaları üzerinde en fazla etkiye sahip olan boyuttur. Bu durum daha önce yapılan çalışmalarla da desteklenmektedir. Örneğin; Kang ve diğerleri (2016) tarafından yapılan çalışmada, belirsizlikten kaçınmanın toplam KSS skoru üzerinde pozitif etkisi olduğunu kanıtlamıştır. Aynı şekilde, Peng ve Dashdeleg (2014) tarafından yapılan çalışmada, belirsizlikten kaçınma boyutunun işletmelerin KSS çalışmalarında pozitif etkisi olduğunu göstermişlerdir. Bilindiği üzere, Hofstede (1980, s, 111) belirsizlikten kaçınmayı; bir topluluğun

bilginin yetersiz olduğu ve açık olmadığı, karmaşıklığın var olduğu, değişmelerin hızlı ve kestirilemez bir biçimde geliştiği ortamlardan duyduğu tedirginlik düzeyi olarak açıklamaktadır. Belirsizlikten kaçınmanın yüksek olduğu toplumlarda gelecek hakkında kaygı yüksek olmaktadır. Dolayısıyla, belirsizlikten kaçınmanın KSS çalışmalarını etkiliyor oluşunun muhtemel nedeni, belirsizliğe tahammülü düşük olan toplumların geleceği belirleme ve söz konusu belirsizliğin yarattığı kaygıdan kaçınma motivinden kaynaklanıyor oluşudur.

Çalışmada elde kanıtlanan bir diğer etki de ulusal kültürün boyutlarından gelecek odaklılığın KSS üzerine olan etkisidir. Mueller ve diğerleri (2012, s.1195) tarafından yapılan çalışmada da söz konusu bu etki kanıtlanmıştır. Gelecek odaklılığı yüksek olan toplumlar; kısa vadeli kazanç için kaynakları kullanmak yerine uzun vadeli çalışma ve planlar yapma eğilimi göstermekte, bu durum da işletmelerin KSS çalışmalarını doğrudan etkilemektedir. Yapılan bu tanım ile elde edilen bu sonuç uyumluluk göstermektedir.

Grup içi kolektivizm; bireylerin çalıştıkları örgütlerde veya ailelerinde gurur, sadakat ve bağlılık ve bunları ifade etme derecesi olarak tanımlanmaktadır. Yapılan analiz sonucunda Kolektivizm II olarak adlandırılan grup içi kolektivizmin KSS çalışmalarına etkisi olduğu belirlenmiştir. Bu etki, daha önce yapılan çalışmalarla da paralellik göstermektedir. Örneğin; Zhao ve diğerleri, (2019), çalışanların kolektivist yöneliminin, stratejik KSS algısı ile KSS çalışmaları arasındaki ilişkiyi olumlu yönde etkilediği sonucuna ulaşmışlardır.

Ulusal kültürün bir alt boyutu olarak incelenen girişkenlik faktörünün KSS çalışmaları üzerinde anlamlı bir etkisi olduğu görülmüştür. Girişkenlik unsurunun KSS üzerine etkisi konulu yapılan daha önceki çalışmalarda da farklı ülkelerde böyle bir etkinin söz konusu olduğu ortaya çıkarılmıştır (Ho ve diğerleri, 2012; Peng ve diğerleri, 2012; Steensma ve diğerleri, 2000; Thanetsunthorn, 2015, s.49).

Literatürde, daha önce yapılan çalışmalarda ulusal kültür boyutları ile KSS konularının ayrı ayrı çalışıldığı görülmektedir. Ancak söz konusu iki konunun birbiriyle etkileşimi üzerine daha önce bir çalışma yapılmadığı belirlenmiştir. Dolayısıyla bu çalışma, alandaki boşluğu doldurur nitelikte olup bu anlamda çalışmanın alana katkı sağladığını belirtmek mümkündür.

Çalışmanın analizinde Globe Project verileri ile UKSS endeksi verileri kullanılmıştır. UKSS seksen altı ülkeyi kapsamakta iken Globe Project altmış iki ülke incelemesini içermektedir. Dolayısıyla, UKSSE'de olup Globe Project'te yer almayan ülkeler mevcuttur. Bu ülkelerin kültürel özelliklerinin tespit edilip analize dâhil edilmesi daha sonra yapılacak çalışmalara önerilmekle birlikte bu konu üzerine daha sonra yapılacak çalışmaların genellenebilirliğini arttıracaktır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazarlar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Etik Onay: Bu makale, insan veya hayvanlar ile ilgili etik onay gerektiren herhangi bir araştırma içermemektedir.

Yazar Katkısı: Ayşe Gözde İyicil(100%)

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The authors declare that there is no conflict of interest.

Funding: The authors received no financial support for the research, authorship and/or publication of this article.

Ethical Approval: This article does not contain any studies with human participants or animals performed by the authors.

Author Contributions: Ayşe Gözde İyicil(100%)

KAYNAKÇA

- Agudo-Valiente, J. M., Garcés-Ayerbe, C. ve Salvador-Figueras, M. (2017). Corporate social responsibility drivers and barriers according to managers' perception; evidence from Spanish firms. *Sustainability, MDPI*, 9(10), 1-24. doi:10.3390/su9101821
- Amor-Esteban, V., García-Sánchez, I.M. ve Galindo-Villardón, M.P. (2017). Analysing the effect of legal system on corporate social responsibility (CSR) at the country level, from a multivariate perspective. *Social Indicators Research*, 140(1), 435-452. doi: 10.1007/s11205-017-1782-2
- Campbell, J. L. (2007). Why would corporate behave in socially responsible ways? An institutional theory of corporate social responsibility. *Academy of Management Review*, 32(3), 946-967. doi:10.2307/20159343
- Carroll, A. (1979). A three-dimensional conceptual model of corporate social performance. *Academy of Management Review*, 4(4), 497-505. doi: 10.2307/257850
- Carroll, A. (1999). Corporate social responsibility: Evolution of a definitional construct. *Business and Society*, 38, 268-295. doi: 10.1177/000765039903800303
- Carroll, A., Lipartito, K., Post, J. ve Werhane, P. (2012). *Corporate responsibility: The American experience*. Cambridge: Cambridge University Press. doi: 10.1177/0001839213518025
- Cheney, G., J. Roper ve May, S. (2007). Overview. S. May, G. Cheney and J. Roper (Eds.). *The debate over corporate social responsibility* içinde (s.3-12). Oxford: Oxford University Press.
- Crane, A., ve Matten, D. (2004). Questioning the domain of the business ethics curriculum: Where the law ends or where it starts? *Journal of Business Ethics*, 54, 357-369. doi: 10.1007/s10551-004-1825-x
- Cultural Influences on Leadership and Organizations: Project. (t.y.). *GLOBE. The development and cross-cultural validation of scales measuring societal culture, organizational culture, and prototypical leader attributes*. Wharton School, PA, in review. Erişim adresi:https://www.researchgate.net/publication/43490722_Cultural_influences_on_leadership_and_organizations_Project_GLOBE
- Cultural Influences on Leadership and Organizations: Project. (t.y.). *GLOBE Project*. Erişim adresi: <https://globeproject.com/studies#overview>.
- Czinkota, M.R., ve Skuba, C.J. (2014). Contextual analysis of legal systems and their impact on trade and foreign direct investment. *Journal of Business Research*, 67, 2207-2211. doi: 10.1016/j.jbusres.2014.01.005
- Cetindamar, D., ve Husoy, K. (2007). Corporate social responsibility practices and environmentally responsible behavior: The case of The United Nations Global Compact. *Journal of Business Ethics*, 76, 163-176. doi: 10.1007/s10551-006-9265-4
- Demirbag, M., Wood, G., Makhmadshoev, D. ve Rymkevich, O. (2017). Varieties of CSR: Institutions and socially responsible behaviour. *International Business Review*, 26, 1064-1074. doi: 10.1016/j.ibusrev.2017.03.011
- Dorfman, P., ve Howell, J. (1988). Dimension of national culture and effective leadership patterns: Hofstede revisited. *Advances in international comparative management: A research annual*,

---

127149.Erişim adresi: https://www.researchgate.net/publication/233894930_Dimension_of_national_culture_and_effective_leadership_patterns_Hofstede_revisited

- Elkington, J. (1994). Towards the sustainable corporation: Win-win-win business strategies for sustainable development. *California Management Review*, 36(2), 90-100. doi: 10.2307/41165746
- Emerson, J. (2000). The nature of returns: a social capital markets inquiry into elements of investment and the blended value proposition. *Harvard Business School Social Enterprise Series*, 1(17). Erişim adresi: <https://www.fi-compass.eu/sites/default/files/publications/the-nature-of-returns-a-social-capitla-market-inquiry-into-elements-of-investment-and-the-blended-value-proposition.pdf>
- Fortanier, F., Kolk, A. ve Pinkse, J. (2011). Harmonization in CSR reporting. *Management International Review*, 51, 665-696. doi:10.2307/41411001
- Freeman, R.E. (1984). *Strategic management: A stakeholder approach*. Marshfield: Pitman Publishing.
- Gjørlberg, M. (2009). Measuring the immeasurable? Constructing an index of CSR practices and CSR performance in 20 countries. *Scandinavian Journal of Management*, 25, 10-22. doi: 10.1016/j.scaman.2008.10.003
- Graves, A.W. (1986). Effects of direct instruction and metacomprehension training on finding main ideas. *Learning Disabilities Research*, 1, 90-100.
- Gray, R., Owen, D. ve Maunders, K. (1987). *Corporate social reporting*. Englewood Cliffs, NJ: PrenticeHall. Erişim adresi: https://www.environmentandsociety.org/sites/default/files/key_docs/gray_3_1.pdf
- Gugler, P., ve Shi, J. Y. J. (2009). Corporate social responsibility for developing country multinational corporations: Lost war in pertaining global competitiveness? *Journal of Business Ethics*, 87, 3-24. Erişim adresi: <https://link.springer.com/article/10.1007/s10551-008-9801-5>
- Guthrie, J., ve Parker, L.D. (1989). Corporate social reporting: A rebuttal of legitimacy theory. *Accounting and Business Research*, 19(76), 343-352. doi: 10.1080/00014788.1989.9728863
- Guthrie, J., ve Parker, L.D. (1990). Corporate social disclosure practice: A comparative international analysis. *Advances in Public Interest Accounting*, 3(1), 159-175. Erişim adresi: <https://researchers.mq.edu.au/en/publications/corporate-social-disclosure-practice-a-comparative-international--2>
- Halkos, G., ve Skouloudis A. (2017). Revisiting the relationship between corporate social responsibility and national culture: a quantitative assessment. *Management Decision*, 55(3), 595-613. doi: 10.1108/MD-12-2016-0868
- Hill, R. P., Ainscough, T., Shank, T. ve Manullang, D. (2007). Corporate social responsibility and socially responsible investing: A global perspective. *Journal of Business Ethics*, 70(2), 165-174. doi: 10.1007/s10551-006-9103-8
- Ho, F. N., Wang, H. D., ve Vitell, S. (2012). A global analysis of corporate social performance: The effects of cultural and geographic environments. *Journal of Business Ethics*, 107(4), 423-433. doi: 10.1007/s10551-011-1047-y

-
- Hofstede, G. (1980). *Cultures consequences*. California: Sage Publication.
- Holloway, J., Ingberman, D., ve King, R. (1999). An analysis of settlement and merit under federal securities law: What will be the effect of the reform of 1995? *Journal of Accounting and Public Policy*, 18(1), 1-30.
- House, R., Javidan, M., Hanges, P. ve Dorfman, P. (2002). Understanding cultures and implicit leadership theories across the globe: an introduction to project GLOBE. *Journal of World Business*, 37(1), 3-10. Doi: 10.1016/S1090-9516(01)00069-4
- House, R., Hanges, P., Javidan, M., Dorfman, P. ve Gupta, V., (2004). *Leadership and Organizations: The GLOBE Study of 62 Societies*. USA: SAGE Publications. Erişim adresi: <https://digitalcommons.andrews.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1005&context=jacl>
- House, R. J., Quigley, N. R. ve Luque, M. S. (2010). Insights from Project GLOBE, *International Journal of Advertising*, 29(1), 111-139. doi: 10.2501/S0265048709201051.
- Hunt, S. D., ve Vitell, S. M. (1993). The general theory of marketing ethics: A retrospective and revision. N. C. Smith and J. A. Quelch (Eds.). *Ethics in marketing* içinde (775-784). IL: Homewood Irwin.
- Jamali, D. (2008). A stakeholder approach to corporate social responsibility: A fresh perspective into theory and practice. *Journal of Business Ethics*, 82, 213-231. doi: 10.1007/s10551-007-9572-4
- Jamali, D., ve Keshishian, T. (2009). Uneasy alliances: lessons learned from partnerships between businesses and NGOs in the context of CSR. *Journal of Business Ethics*, 84, 277-295. doi: 10.1007/s10551-008-9708-1
- Javidan, M., ve Dastmalchian, A. (2009). Managerial implications of the GLOBE Project: A study of 62 societies. *Asia Pacific Journal of Human Resources*, 47, 41-58. doi: 10.1177/1038411108099289
- Javidan, M., ve House, R.J. (2001). Cultural acumen for the global manager: Lessons from Project GLOBE. *Organizational Dynamics*, 29(4), 289-305. doi: 10.1016/S0090-2616(01)00034-1
- Javidan, M., Stahl, G., Brodbeck, F. ve Wilderom, C. (2005). Cross-border transfer of knowledge: Cultural lessons from project GLOBE. *Academy of Management Executive*, 19, 59-76. Erişim adresi: https://www.researchgate.net/publication/228803543_Javidan_M_Stahl_G_K_Brodbeck_F_Wilderom_C_2005_Crossborder_transfer_of_knowledge_Cultural_lessons_from_project_GLOBE_Academy_of_Management_Executive_19_59-76
- Kang, K.H., Lee, S. ve Yoo, C. (2016). The effect of national culture on corporate social responsibility in the hospitality industry. *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, 28(8), 1728-1758. doi: 10.1108/IJCHM-08-2014-0415
- Kanter, R.M. (1999). From spare change to real change: the social sector as beta site for business innovation. *Harvard Business Review*, 77(3), 122-123. Erişim adresi: <https://hbr.org/1999/05/from-spare-change-to-real-change-the-social-sector-as-beta-site-for-business-innovation>
- Kolk, A., ve Pinkse, J. (2011). Harmonization in CSR Reporting. *Management International Review*, 51, 665-696. doi: 10.2307/41411001
-

-
- KPMG International, (2015). *The KPMG survey of corporate responsibility reporting*. Switzerland: International Cooperative. Erişim adresi: <https://assets.kpmg/content/dam/kpmg/xx/pdf/2017/10/kpmg-survey-of-corporate-responsibility-reporting-2017.pdf>
- Matten, D., ve Moon, J. (2008). Implicit and explicit CSR: A conceptual framework for a comparative understanding of corporate social responsibility. *Academy of Management Review*, 33(2), 1-26. Erişim adresi: 10.5465/AMR.2008.31193458
- Midttun A, Gautesen K. ve Gjørberg M. (2006). The political economy of CSR in Western Europe. *Corporate Governance*, 6, 369–385. doi: 10.1108/14720700610689496
- Mohan, A. (2006). Global corporate social responsibilities management in MNCs. *Journal of Business Strategies*, 23(1), 9-32. doi: 10.54155/jbs.23.1.9-32
- Mueller, K., Hattrup, K., Spiess, S., O. ve Lin-Hi, N. (2012). The effects of corporate social responsibility on employees' affective commitment: A cross-cultural investigation. *Journal of Applied Psychology*, 97(6), 1186–1200. doi: 10.1037/a0030204
- Newman, K. L. (1996). Culture and congruence: The fit between management practices and national culture. *Journal of International Business Studies*, 27(4), 753. Erişim adresi: <https://books.google.com.tr/Newman,K.L.Cultureandcongruence:Thefitbetweenmanagementpracticesandnationalculture>
- Olie, R. (1995). The 'culture' factor in personnel and organization policies. A. Harzing and V. R. J. London(Eds.) *International human resource management: an integrated approach* içinde (s124-143). USA: Sage Publications.
- Özkara, Z.U, ve Yazıcı, N. (2019). İşletmelerde sürdürülebilirliğin sağlanmasında iç denetimin yönetim fonksiyonu ile etkileşimi. G. Kurt ve S. Karacaer (Eds.). *Denetimde seçme konular 2* içinde (s.137-152). Ankara, Gazi Kitabevi.
- Peng, Y., ve Dashdeleg, A.U. (2014). National culture and firm's CSR engagement: A cross-nation study. *Journal of Marketing and Management*, 5(1), 38-49. doi: 10.7763/IPEDR. 2012.V58. 9
- Porter, M.E., ve Kramer, M.R. (2011). Creating shared value. *Harvard Business Review*, 89(1/2), 62–77. Erişim adresi: <https://hbr.org/2011/01/the-big-idea-creating-shared-value>
- Prahalad, C.K., ve Hart, S.L. (2002). The fortune at the bottom of the pyramid. *Strategy+Business*, 26, 54–67. doi: 10.19177/reen.v1e220081-23
- Rangan, K., Chase, L.A. ve Karim, S. (2012). Why every company needs a CSR strategy and how to build it. *Hbs Working Paper Series*. Erişim adresi: <https://www.hbs.edu/ris/Publication%20Files/12-088.pdf>
- Ringov, D., ve Zollo, M. (2007). The impact of national culture on corporate social performance. *Corporate Governance*, 7, 476-485. doi: 10.1108/14720700710820551
- Robertson, D., C. (2009). Corporate social responsibility and different stages of economic development: Singapore, Turkey, and Ethiopia. *Journal of Business Ethics*, 88(4), 617–633. Erişim adresi: https://repository.upenn.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1014&context=lgst_papers
-

-
- Schwartz, S. H. (1999). A theory of cultural values and some implications for work. *Applied Psychology: An International Review*, 48(1), 23-47. doi:10.1111/j.1464-0597.1999.tb00047.x
- Segall, M. H., Lonner, W. J., ve Berry, J. W. (1998). Cross-cultural psychology as a scholarly discipline: On the flowering of culture in behavioral research. *American Psychologist*, 53(10), 1101-1110. doi: 10.1037/0003-066X.53.10.1101
- Skouloudis, A., Isaac, D. ve Evaggelinos, K. (2016). Revisiting the national corporate social responsibility index. *International Journal of Sustainable Development and World Ecology*, 23(1), 61-70. doi: 10.1080/13504509.2015.1099121
- Sondergaard, M. (1994). Research note: Hofstede's consequences – A study of reviews, citations and replications. *Organization Studies*, 15(3), 447-456. doi: 10.1177/017084069401500307
- Steensma, K., Marino, L., ve Weaver, K. (2000). Attitudes toward cooperative strategies: a cross cultural analysis of entrepreneurs. *Journal of Personality of International Business Studies*, 31(4), 591-609 doi: 10.1057/palgrave.jibs.8490924
- Thanetsunthorn, N. (2015). The impact of national culture on corporate social responsibility: evidence from cross-regional comparison. *Asian J Bus Ethics*, 4, 35-56. Erişim adresi: <https://link.springer.com/article/10.1007/s13520-015-0042-2>
- Tuna, A. A., Özkara, Z. U., ve Taş, A. (2019). Paydaş temelli kurumsal sosyal sorumluluk ölçeğinin Türkçe'ye uyarlanması çalışması. *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 21(2), 263-285. doi: 10.26745/ahbvuibfd.542265
- United Nations Industrial Development Organization, UNIDO, (2002). *Corporate social responsibility: Implications for small and medium enterprises in developing countries*. Vienna: United Nations Industrial Development Organization. Erişim adresi: https://www.unido.org/sites/default/files/200807/CSR_Implications_for_SMEs_in_Developing_Countries_0.pdf
- Van-Marrewijk, M. (2003). Concepts and definitions of CSR and corporate sustainability: Between agency and communion. *Journal of Business Ethics*, 44(2/3), 95-105. Erişim adresi: https://www.jstor.org/stable/25075020?seq=1#metadata_info_tab_contents
- Welford, R., Chan, C. ve Man, M. (2008). Priorities for corporate social responsibility: A survey of businesses and their stakeholders. *Corporate Social Responsibility and Environmental Management*, 15(1), 52-62. doi: 10.1002/csr.166
- Wotruba T.R. (1997). Industry self-regulation: A review and extension to a global setting. *J Public Policy Mark.* 16, 38-54. doi: 10.1177/074391569701600105
- Zhao, L., Lee, J. ve Moon, S. (2019). Employee response to CSR in China: the moderating effect of collectivism. *Personnel Review*, 48(3), 839-863. doi: 10.1108/PR-05-2017-0146

SUMMARY

Purpose

The main purpose of this study is to examine the possible impact of the dimensions of national culture on the CSR efforts of businesses. In addition, the relationship between the dimensions of national culture and CSR activities will be included. In order to achieve the aim of the research, the outputs of the GLOBE Project and the National Corporate Social Responsibility Index (NCSRI) data were used. In order to examine the relationship between the variables in a multidimensional way, the questions of the research were determined as follows:

- Is there a significant relationship between national cultural dimensions and the NCSRI?
- Do the national cultural dimensions significantly predict the NCSRI variable?

Design and Methodology

This research is positivist, rational, inductive and a causal study. The analysis was carried out by including the GLOBE Project and NCSRI data in the research. Within the GLOBE Project, nine basic national cultural dimensions have been identified for sixty-two countries. Likewise, a score has been determined for countries within the NCSRI. The logic and structure of which is based firstly by Gjolberg (2009), and then Skouloudis et al. (2016), regional CSR activities of businesses were analyzed by making use of the NCSRI. NCSRI is basically based on sixteen international CSR initiatives, environmental and social standards, ethical investment index on a country basis. These specified elements have been determined to include CSR initiatives / regulations of registered, authorized, approved or officially eligible businesses. The GLOBE Project (Global Leadership and Organizational Behavior Effectiveness Project), which includes research on the impact of culture on social leadership expectations and CEO behaviors, is accepted as the largest study in the field of social sciences. Within the scope of the Globe Project, nine cultural dimensions are proposed to examine national culture. These dimensions are; uncertainty avoidance, power distance, institutional collectivism, intragroup collectivism, gender egalitarianism, assertiveness, future orientation, performance orientation, humanistic orientation. Therefore, the study is based on secondary data. Data were analyzed with descriptive statistical analysis, correlation analysis and regression analysis.

Findings

Firstly, correlation analysis was conducted to examine the effect of all dimensions of national culture on NCSRI. As a result of the analysis, positive and statistically significant results were obtained between the variables. According to the regression analysis independent values, which consist of nine dimensions of national culture, predict NCSRI activities by 85%. In other words, 85% of the variance in the NCSRI is explained by the dimensions of national culture. Therefore, national culture affects CSR activities. The relative order of importance of the predictor variables on NCSRI, future orientation-CV, uncertainty avoidance-CP, collectivism II-CP, gender egalitarianism-CV, assertiveness-CP, humanistic orientation-CP, power distance-CP, performance orientation-CV, collectivism II-CV, humanistic orientation-CV, assertiveness-CV, performance orientation-CP, power distance-CV, collectivism I-CV, future orientation-CP, collectivism I-CP, uncertainty avoidance-CV, and gender egalitarianism-CP. When the t-test results regarding the significance of the regression coefficients were examined, only the variables of uncertainty avoidance-CP, assertiveness-CP, future oriented-CV, collectivism II-CP were statistically significant on NCSRI. Other variables do not have a statistically significant impact.

Research Limitations

GLOBE Project data and NCSRI data were used in the analysis of the study. While the NCSRI covers eighty-six countries, the GLOBE Project includes sixty-two country reviews. Therefore, there are countries that are in NCSRI but not in the GLOBE Project. Identifying and including the cultural characteristics of these countries in the analysis will increase the generalizability of future studies.

Implications (Theoretical, Practical and Social)

By expanding the range of the research, not only cross-country but also cross industry, new studies may shed further light on the disclosure of CSR.

Originality/Value

Few researches have been conducted on the CSR discourses and practices. This paper highlights the main characters of the CSR discourses and practices, while relating the issue with national culture.

ÇEVİRİBİLİMİNDE THEO HERMANS BAĞLAMINDA DİZGE ODAKLI BİR YAKLAŞIM

Hilal İZCİ¹
Faruk YÜCEL²

Atıf/©: İzci, H. ve Yücel, F. (2021). Çeviribiliminde Theo Hermans bağlamında dizge odaklı bir yaklaşım. *Hitit Sosyal Bilimler Dergisi*, 14(2), 461-476. doi: 10.17218/hititsbd.951328

Özet: Çeviride dizge odaklı yaklaşım denildiğinde akla ilk gelen isimlerden biri Çoğuldizge (Polysystem) Kuramı ile bilinen Itamar Even-Zohar'dır. Bununla birlikte, Belçikalı çeviribilimci Theo Hermans 1999'da yayımlanan *Translation in Systems* adlı eseriyle çeviride dizge odaklı yaklaşımları irdeleyip dizge kavramını açmıyarak Alman sosyolog Niklas Luhmann'ın dizge yaklaşımını çeviribilime uyarlamasıyla farklı bir bakış açısı getirmiştir. Bu makalede, Hermans'ın çeviride seksenli yıllardan itibaren tartışılan dizgesel yaklaşımları nasıl değerlendirdiğini ve özelde çeviri sosyolojisi alanında sınırlı bir ilgiyle karşılanan Luhmann'ın dizge kuramının çeviribilim alanında neden ve nasıl kullanılabileceğine yönelik görüşleri ele alınmıştır. Bu bağlamda, Hermans'ın Çoğuldizge Kuramı'nı hangi açılardan eleştirdiği ve söz konusu kuramdaki kavramsal yaklaşımları nasıl sorguladığı dile getirilmiştir. Çalışmada ayrıca, çeviribiliminde sosyolojiden aktarılan bazı kavramların çeviribilimine nasıl yansıdığı ve bunun çeviri biliminin sınırlarını nasıl genişlettiği irdelenmiştir. Dolayısıyla disiplinler arası ilişkilere açık bir alan olan çeviribilimin sosyolojiden nasıl etkilendiği Luhmann'ın kuramı çerçevesinde tartışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Theo Hermans, Dizgesel Yaklaşımlar, Niklas Luhmann, Çeviri Sosyolojisi, Çoğuldizge*

A System-oriented Approach in Theo Hermans' Context in Translation Studies

Citation/©: İzci, H. and Yücel, F. (2021). A system-oriented approach in Theo Hermans' context in translation studies. *Hitit Journal of Social Sciences*, 14(2), 461-476. doi: 10.17218/hititsbd.951328

Abstract: When it comes to system-oriented approaches to translation studies, the first name coming to mind is usually Itamar Even-Zohar with his poly-system theory. On the other hand, Theo Hermans did not only analyse system-oriented approaches to translation studies in his book *Translation in Systems* but he also offered a different point of view for translation studies by applying systems theory of German sociologist Niklas Luhmann to issues of translation. This article aims at studying Hermans' criticism and interpretation of previous systemic approaches and his opinions in the aforesaid book on why and how Luhmann's systems theory, which has actually been of limited concern in the field of sociology of translation, can be utilised in translation studies. In this context, Hermans' criticism of poly-system theory and his views about the drawbacks of the mentioned theory will be examined. It will also be scrutinised how the terms borrowed from sociology are reflected to the study of translation and how far they spanned the boundaries of the translation studies. Hence, the effects of sociology on translation studies, as a field open to interdisciplinary relations, will be argued within the framework of Luhmann's systems theory.

Keywords: *Theo Hermans, System-Oriented Approaches, Niklas Luhmann, Sociology of Translation, Polysystem*

Derleme Makale / Review Article

Makale Geliş Tarihi / Submitted: 12.6.2021 Makale Kabul Tarihi / Accepted: 23.12.2021

¹ Doktora Öğrencisi, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çeviribilim Programı, hilalkoc2109@gmail.com, <http://orcid.org/0000-0002-9347-0508>

²Sorumlu Yazar, Prof. Dr., Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Mütercim ve Tercümanlık Bölümü, faruk.yucel@ege.edu.tr, <http://orcid.org/0000-0003-2027-882X>

1. GİRİŞ

Manipülasyon Ekolü'nün en önemli temsilcilerinden biri olan Belçikalı çeviribilimci Theo Hermans'ın, 1985 yılına kadar bu ekolün fazla bilinmeyen çalışmalarını *The Manipulation of Literature* başlıklı antolojide toplaması sonucu söz konusu ekolün tartışılmasına ve tanınırlığına neden olduğu için alana yaptığı katkı takdirle karşılanmıştır (Stolze, 2013, s. 168). Ekolün öne sürdüğü devingen ve kültür odaklı yaklaşım, sonraki yıllarda çeviribiliminde dilbilimsel olarak nitelendirilen yaklaşımları gölgede bırakarak egemenliğini ilan etmiştir (Munday, 2008, s. 13). Hermans, editörlüğünü yaptığı bu kitabın giriş bölümünde, yeni bir paradigma ihtiyacını karşılaştırmalı edebiyat, dilbilim ya da psikoloji gibi alanların çeviriyi anlamadaki eksiklerini vurgulayarak savunmaktadır. Bu alanların çeviriyi irdelemede yetersiz kalan yönlerini şu şekilde açıklamaktadır: Karşılaştırmalı edebiyat, salt özgün metin üzerinden hareket etmiş; hiçbir zaman çeviriyi ayrı bir alan olarak, belli bir edebiyatın gelişiminde bu alanın işlevini göz önünde bulundurarak ele almamıştır. Çeviri konusunda araştırma yapanlar buna bağlı olarak irdelemeye ilişkin yanlış sorular sorarak çözümün değil, sorunun bir parçası olmuşlardır. Çözümü psikoloji gibi başka alanlara yönelerek gelişme sağlamaya çalışan araştırmacıların, karmaşık bir süreç olan insan zihnini irdelerken adeta kaybolmasının nedeni, onun nihayetinde kara kutuların en karası olmasıdır. Dilbilim, Hermans'a göre edebi olmayan metinlerde fayda sağlamadığı gibi edebi metinlerin çok katmanlı olan karmaşık yapısını anlamada çok sınırlı kalmıştır (Hermans, 1985, ss. 7-10).

Bu kapsamda, 1970'lerin ortasından başlayarak dünyanın pek çok yerinden birbirlerinden bağımsız çalışan (loosely-knit) bir grup araştırmacı, çeviribiliminde kapsamlı bir kuram oluşturmuş; bu araştırmacıların uygulamalı araştırmaları alana yeni bir paradigma getirmiştir. Hermans bu araştırmacıların ortak noktalarını, edebiyatı karmaşık ve devingen bir dizge olarak kabul etme, kuram ve uygulama arasında devamlı etkileşimi göz önünde bulundurma, edebi çeviriye betimleyici, erek-odaklı, işlevsel ve dizgeci yaklaşım benimseme, çeviri metinlerinin üretimi yönlendiren norm ve kısıtlamalara ilgi duyma, çeviri ve diğer metin üretme süreçleri arasındaki ilişkiyi sorgulama, çevirmenin mevcut edebiyattaki ve edebiyatlar arasındaki etkileşimdeki konumu ve rolünü vurgulama olarak özetlemektedir (Hermans, 1985, ss. 10-11).

Yukarıdaki ifadelerden de anlaşılabilceği gibi Hermans; Gideon Toury ve Itamar Even-Zohar'ın adlarıyla özdeşleşen betimleyici çeviri araştırmalarına ve dizgesel yaklaşımlara oldukça yakın bir isimdir. Bununla birlikte, Hermans'ın 1999'da yayımlanan *Translation in Systems: Descriptive and System-oriented Approaches Explained* adlı çalışmasıyla salt betimleyici çeviri yaklaşımlarının güçlü ve zayıf yönlerini ortaya koymakla kalmayıp, aynı zamanda çeviribilimde yeni yönelimlere işaret ederek bazı önerilerde bulunmasıyla son derece verimli bir eleştirel bakış açısı getirmiştir. Seguinot'ın altını çizdiği gibi Hermans, betimleyici çalışmalar yapan araştırmacıların alana yaptıkları katkıları vurgulayıp sorun oluşturan noktalara dikkat çekerek bu araştırmacılar arasındaki bağları ustalıklı kurmaktadır (Seguinot, 2000, ss. 199-200). Söz konusu makalenin başlangıç bölümünde Hermans, betimleyici çeviri araştırmalarını ele alarak dizge odaklı yaklaşımlar bağlamında, çeviribilimde yeterince tartışılmadığını düşündüğü Luhmann'ın dizge kuramına ilişkin görüşlerine ayrı bir önem vermektedir.

Hermans'ın çeviribilime, Alman sosyolog Luhmann'ın dizge kuramı çerçevesinde yorum getirmesi esasen çeviribilimde kökleri 1970'lerin sonlarına uzanan dönüşümle yakından ilgilidir. Söz konusu yıllar itibarıyla çeviribilim araştırmaları betimleyici ve işlevselci yaklaşımlar olmak üzere iki ayrı koldan ilerlemiştir. Bu iki yaklaşımın da kaynak metinden ziyade erek metnin erek kültür içindeki statü ve işlevine odaklanmasıyla kaynak metnin dilbilimsel etmenlerinden çok, çevirinin gerçekleştiği kültürel bağlama odaklanılmıştır (Snell-Hornby, 2006, s. 367). Böylece çeviri

incelemelerinden edinilen bilgiler, çeviride kullanılan dilin ötesinde kültürel, ideolojik ve toplumsal fark ve niteliklerin yorumlanmasında önemli veriler elde edilmektedir. Bu açıdan bakıldığında, çeviri olgusu, dilsel bir aktarımdan çok, erek kültürde yaratmış olduğu sonuçlarıyla toplumları etkileyen, hatta dönüştüren bir olgu olarak Wolf'un haklı biçimde altını çizdiği gibi, çeviriye ilişkin "sosyolojik gözün" (Wolf, 2007, s. 13) açılmasını sağlamıştır. Çünkü çeviri, salt sonuçları bakımından sosyolojik bir eylem değildir; genel anlamda değerlendirildiğinde çeviriler gerek ürün, gerek eylem olarak bir toplumsal bağlam içinde gerçekleşmektedir. Çeviri sürecine dâhil olan aktörler ya da bu süreçte kullanılan farklı araçlar dikkate alındığında, çeviri "sosyal olarak düzenlenmiş bir eylem" (Arı, 2014, ss. 38-39) olarak ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla, çeviri sosyolojisi çeviri araştırmalarının bir alt araştırma alanı olmaktan çok, günümüzde çeviriye bakışın kuramsal düzlemde zenginleşmesine ve çeşitlenmesine yol açtığı söylenebilir. Hermans'ın bu bağlamda çeviribilimine olan katkısı, bu çalışmada da irdeleneceği gibi, Luhmann'ın kuramını özellikle toplumsal dizgelerde "iletişimi" merkezde konumlandırmasıyla söz konusu kuramın çeviribilime nasıl uygulanabilir olduğunu göstermesidir.

Bu çalışmada, Hermans'ın çeviribiliminde tartışılan dizgesel yaklaşımları nasıl ele aldığı ve çeviri sosyolojisi alanında yeteri kadar irdelenmeyen Luhmann'ın dizge kuramının çeviribilim alanında neden ve nasıl kullanılabileceğine yönelik görüşleri tartışılmaktadır. Bu bağlamda, Hermans'ın Even-Zohar'ın Çoğuldizge (Polysystem) Kuramı'nı hangi açılardan eleştirdiği ve söz konusu kuramdaki kavramsal yaklaşımları nasıl yorumladığı gösterilmeye çalışılacaktır. Bunun yanında makalede, çeviribiliminde sosyolojiden aktarılan bazı kavramların farklı düzlemde alana nasıl yansıdığı ve bunun çeviribiliminin sınırlarını nasıl genişletebileceği irdelenecektir. Bir başka deyişle, bu makale, çeviribilimde Even-Zohar'la başlayan dizgeci yaklaşımın daha sonraki çeviribilimcilerin eleştirisi ve katkılarıyla gelişim sürecini ve bu sürecin bir uzantısı olarak çeviribilimde yaşanan "sosyolojik dönüşümün" de etkisiyle Luhmann'ın dizgeler kuramının çeviribilim alanına sunacağı yeni bakış açılarını, bugüne kadar bu kuramı çeviribilim alanında en kapsamlı şekilde irdeleyen Hermans'ın perspektifinden ele almayı bilimsel düzlemde amaçlamaktadır.

2. ÇEVİRİBİLİMDE DİZGELERE DOĞRU

Çevirinin karmaşık toplumsal ve kültürel bir edim olduğuna yönelik düşünceler ilk kez 1960'lı yıllarda dile getirilmeye başlanmıştır. Tahir-Gürçağlar'ın da haklı olarak altını çizdiği gibi Jiri Levy, çevirinin salt dilsel bir olgu olarak değil, iletişim bağlamı içinde ele alınması gerektiğini belirtmiştir. Ona göre çeviride iki tür normun belirleyiciliğinden söz edilebilir: bazı normlar, çeviriyi türev bir metin olarak biçimlendirmesine karşın, bazıları ise çeviriyi kendi içinde biçimlendiren estetik normlardan oluşmaktadır (Levy, 2011, s. 119). Dolayısıyla çeviri, Hermans'un vurguladığı gibi, bir yandan özgün metne atıfta bulunurken, öte yandan çevirmenin katkısını da barındıran melez bir ürün olarak kabul edilebilir (Hermans, 1999, s. 21). Yetmişli yıllardan sonra çeviri sürecinde erek kültüre ve beklentilerine başat bir yer veren iki ayrı akımın geliştiği söylenebilir. Birinci akımı oluşturan işlevci çeviribilim, çeviri olgusuyla daha çok süreç olarak ilgilenirken; ikinci akım, diğer bir söyleyişle, betimleyici çeviribilim çeviriyi daha çok bir ürün olarak değerlendirerek çeviri metinlerin çözümlenmesinde çeviri, edebiyat, kültür, tarih ve ideoloji arasındaki etkileşimlere ışık tutmaya çalışmaktadır (Tahir-Gürçağlar, 2011, s. 120). Bu açıdan bakıldığında, Hermans çeviri çalışmalarında salt betimlemenin yeterli olmadığını; yapılan çalışmalarda aynı zamanda açıklamaya ilişkin niteliklerin bulunması gerektiğini öne sürmektedir. Çevirinin açıklanabilir olması, görüngülerin bir bağlama oturtulmasını ve bu bağlamın açığa çıkarılacağı araçları gerekli kılmaktadır. Hermans, betimleyici paradigma ile dizge kavramının kesiştiği yerin tam da burası olduğunu savunmaktadır (Hermans, 1999, s. 102). Özetlemek

---

gerekirse Hermans, çeviri araştırmalarında bu bağlantının kurulmasına duyulan gereksinim nedeniyle, nesnel çerçeveyi sağladığı gerekçesiyle dizgeci yaklaşımlara ayrı bir önem vermektedir. Benzer biçimde Andre Lefevere de dizge odaklı araştırmaların, ele alınan sorunların çözümlenmesinde yol gösterici olabileceğini düşünmektedir. Arı ve Tosun'un altını çizdikleri gibi, dizge odaklı yaklaşımlar, diğer alanlara ait kuramlarla bağdaşabilme ve bir alanın diğer alanlarla disiplinler arası bir ilişki kurabilme imkânını sağlamaktadır (Arı ve Tosun, 2018, s. 489). Bu bağlamda değerlendirildiğinde, çeviribilimde dizgesel yaklaşımların Itamar Even-Zohar'la birlikte başladığı görüşü savunulabilir. Hermans'ın kitabında Even-Zohar'ın kuramına ayrı bir bölüm ayırarak ona daha geniş yer vermesinin nedeni buna bağlanabilir.

3. ÇOĞULDIZGE KURAMI

Çeviriye dilbilimsel yaklaşımların dışına çıkarak, daha önce de vurgulandığı gibi ilk dizgesel yaklaşımı savunan isim Çoğuldizge Kuramı ile Itamar Even-Zohar olmuştur. Hermans, Çoğuldizge Kuramı'nın güçlü yönlerini açıklarken, onun toplumda egemen olan ideolojik ve sosyo-ekonomik yapıların yanında kültürel dizgelerle doğrudan ilişkili olduğu için mekaniklikten uzak, devingen yapısına vurgu yapmaktadır. Bunun dışında, Çoğuldizge, kuram ile uygulama arasındaki etkileşimi göz önünde bulundurduğundan Hermans'a göre bu kuram kural koyucu olmaktan çok açıklayıcı bir niteliğe sahiptir. Söz konusu kuram ayrıca, farklı durumlara uyarlanabilecek esnekliğe ve kapsamlılığa sahip olması nedeniyle çeviribilimsel çalışmaların ufkunu son derece genişletmiştir (Hermans, 1985, s. 14). Burada dikkat çeken bir konu, Hermans'ın Çoğuldizge Kuramı'na ilişkin öne sürdüğü görüşler arasında, bu kuramın başka kuramlarla bir ilişkisinin bulunmadığıdır (Hermans, 1999, s. 102). Ona göre, Betimleyici Araştırmalar ile Manipülasyon Ekolü arasındaki yakın ilişki, temelde tarihsel bir rastlantının ve kavramsal uygunlukların sonucundan başka bir şey değildir. Bu düşüncenin temelinde, kitabında kullanılan başlığın, dizge kuramının yalnızca betimleyici çalışmalara uyarlanmaması gerektiği görüşü yer almaktadır.

Hermans'ın kuramsal düzlemde açıklık getirmek istediği ve tartışmaya açık olan diğer bir konu ise, aslında dizge diye bir şeyin var olmadığıdır. Dizgeler, kuramsal olarak salt dizgeyi odak alan alanlarda söz konusudur. Dolayısıyla herhangi bir varoluşsal statüleri yoktur. Çeviri, edebiyat, siyaset ya da eğitim gibi alanları dizge olarak tanımlamak salt bu alanların dünyasına belli bir bakış açısı sunmanın yanında sözü edilen alanların, iç yapılanmalarını, dönüşümlerini ve dış dünyayla olan ilişkilerini anlamayı kolaylaştırmaktadır (Hermans, 1999, s. 103). Çoğuldizge Kuramı'nın temelleri, Even-Zohar'ın da sıklıkla vurguladığı gibi Rus Biçimciliği'ne dayanmaktadır. Bu bağlamda, 1920'li yıllarda yazdığı makalelerinde edebiyat için ilk kez dizge kavramını kullanan isim Yury Tynjanov'dur. Tynjanov'a göre "edebilik" ilişkisel bir niteliğe sahip olmanın yanında bir aę içinde karşılıklı etkileşimde bulunduğu diğer ögelerle anlam kazanmaktadır. Eşzamanlı ve artzamanlı düzlemde yapılan irdelemelerde, bu aę içindeki egemenlik ve bağlılık ilişkilerinin sürekli değiştiği görülmektedir. Bu değişimi dile getiren ilişkiyi Tynjanov merkez-çevre karşıt kavramlarla açıklamaktadır. Benzer bir yaklaşımı savunan Yury Lotman, kültürel göstergebilim yaklaşımında kültür kavramını da çok katmanlı bir dizge olarak nitelendirip kültürün birbirine bağlı olarak yapılanmış bir çekirdek ve ona bağlı daha esnek bir yapıya sahip olan çevrelerden olduğunu öne sürmektedir. Ancak Lotman, salt dizgelerle çevresi arasındaki ilişkiye değil, aynı zamanda dizgelerin kendi içindeki ilişkilerine de vurgu yapmaktadır. Yine, Prağlı yapısalcılardan Jan Mukarovsky de, Hermans'ın öne sürdüğü gibi edebi değişimlerin, gerek içsel dönüşümlerden gerekse dışardan gelen müdahalelerle gerçekteğini dile getirmektedir (Hermans, 1999, ss. 103-105). Yukarıda özetlenen görüşler çerçevesinde, biçimciler ve yapısalcılardan görüşlerinden etkilenen Even-Zohar, Çoğuldizge Kuramı'nda, merkez-çevre arasında değişen ilişkilere ve çevirinin dizge içerisinde değişebilen işlevlerine işaret ederek, çevirinin bir dizge olarak içinde

bulduğu diğer dizgeleri etkileyebileceği gibi, kendisinin de diğer dizgeler tarafından etki altında kalabileceği görüşünü savunmaktadır.

Hermans Translation in Systems adlı çalışmasında Çoğuldizge Kuramı'nın terimlerinin ayrıntılı biçimde ele alındığı bölümde, Even-Zohar'ın 1970'lerde geliştirdiği kuramını Poetics Today Dergisi'nin 1990 Bahar sayısında çok küçük değişikliklerle yayımladığını belirtirken, bu durumu çeviribilim alanının söz konusu yirmi yılda geçirdiği değişim süreci göze alındığında, başka kuramlarla herhangi bir diyalogu olmaması açısından şaşırtıcı bulmaktadır (Hermans, 1999, s. 106). Hermans'ın Even-Zohar'ın kullandığı terminolojiye ilişkin en dikkat çekici eleştirisi "Çoğuldizge" terimine yöneliktir. Even-Zohar "çoğuldizge terimini alışkanlıktan ziyade, eşzamanlı yaklaşımın aksine, dizge kavramının devingen ve çok unsurlu yapısını açığa çıkarmak amacıyla" (Even-Zohar, 1990, s. 12) kullandığını dile getirmektedir. Öte yandan, Hermans'a göre büyüklüğü ne olursa olsun her edebi ve kültürel dizge devingen ve çok unsurlu olduğundan, her biri birer çoğuldizgedir; bu nedenle, "çoğul" vurgusunun kuramda yapılmasına gerek yoktur (Hermans, 1999, s. 106). Bu nedenle, kitabının başlığında da görüldüğü gibi özellikle Even-Zohar'ın yaklaşımına atıfta bulunacağı yerler dışında, Hermans "dizge" kavramını kullanmayı tercih etmektedir.

Even-Zohar, çeviri yaklaşımını oluşturan terminolojiye bakıldığında, biçemcilerin de kullandığı ikili karşıtlıklara dikkat çekmektedir. Kullandığı ikili karşıtlıklardan ilki, "saygın görülen (canonised)" ve "saygın görülmeyen (non-canonised)" metinlerdir. Bu metinler genel olarak "yüksek" ve "alçak" edebiyata karşılık gelen kavramlardır. Ancak bu sınıflandırma, dizgenin konumuna göre değişebilmektedir; dahası bu konumlandırma "belli bir kültür çevresinde baskın" (Even-Zohar, 1990, ss. 15-17) konuma gelebilir ya da öyle bir işleve sahip olan bir türe göre de değişmesi söz konusu olabilir. Even-Zohar'da dikkat çeken bir diğer ikili karşıtlık "merkez-çevre" ayrımıdır. Saygın görülen metinler merkezde konumlanırken; saygın görülmeyen metinler çevrede kalır. Dizgenin merkezi ya da çekirdeği, dizge içerisinde yaratacağı çekim gücüyle ve daha örgütlü yapısıyla "çevreyi" etkileyip kendisine doğru çekmektedir. Çünkü "merkez" konumunda bulunan bir metnin/çevirinin etki ve değişim yaratma gücü, diğer alanlarla daha yakın ya da daha açık/ulaşılabilir olacağından "çevreye" göre daha fazla olması doğaldır. Even-Zohar'ın kuramında yer alan ve ikili karşıtlığa dayanan üçüncü sınıflandırma "birincil" ve "ikincil" edebiyat kavramıdır. Birincil edebiyat, dizgede yenilik getirmesine karşın, ikincil edebiyat daha çok, var olan gelenekleri pekiştirmektedir; bu açıdan bakıldığında, aynı şeylerin tekrarıyla sonuçlanan ve yenilik getirmeyen edebiyat anlayışını yansıtmaktadır (Even-Zohar, 1990, ss. 20-21).

Even-Zohar'a göre edebi Çoğuldizge içindeki dizgelerden salt birini oluşturan çevirinin merkezde konumlanması şu üç koşula bağlıdır: (a) Çoğuldizge henüz oluşmamışken, başka bir deyişle, edebiyat henüz "genç" ve yerleşme sürecinde iken; (b) edebiyat (daha büyük ve birbirleriyle ilişkili edebiyatlar arasında) ya "çevresel", ya "güçsüz" ya da her iki durumda iken; (c) edebiyatta dönüm noktaları, bunalımlar ve edebi boşluklar yaşanırken (Even-Zohar, 1990, s. 47). Her ne kadar Even-Zohar yaklaşımını oldukça açık bir biçimde dile getirmiş olsa da Hermans, Çoğuldizge Kuramı'nın, özünde bazı sorunlar barındırdığı görüşündedir. Bu sorunlar, yalnızca Bassnett'in belirttiği gibi "kabataslak" bir görüntü sergilemesinde değil; kavramlara hangi bakış açısından yaklaştığına ilişkin belirsizliklerden kaynaklanmaktadır (Hermans, 1999, s. 109). Benzer bir yaklaşımı savunan Hermans, söz konusu kuramda, bir edebiyatın genç, zayıf olması, bir geçiş döneminde bulunması ya da hangi değer yargıların belirleyici olacağı, açık biçimde ifade edilmemektedir.

Hermans, Çoğuldizge Kuramı'na yönelik eleştirilerini birkaç başlık altında toplarken, öncelikle çeviribilimin çalışma alanını genişletmesine yönelik yaptığı katkıyı vurgulamaktadır. Örneğin

kuramda, saygın ile çevrede kalmış eserlerin bir ilişkiler ağı içinde incelenmesi, göz ardı edilmiş metin ve biçimlerin çeviri irdelemelerinde çalışma konusu olmasının önünü açmaktadır. Kuramın bir başka katkısı, çevirinin, tarihsel bir devamlılık içinde farklı uygulamalarla etkileşim içerisinde kalarak kültürel bir uygulamaya dönüşmesi ve böylelikle kültür tarihi çalışmalarına ışık tutmasıdır. Bu bağlamda değerlendirildiğinde, Çoğuldizge Kuramı çeviri çalışmalarının alanını genişletmekte kalmamış, aynı zamanda kültürel dizgelerin toplumsal etmenlerle iç içe olmasına karşın, uygulamada siyasi ve toplumsal güç ilişkilerine, somut anlamda kurum ve gruplara yeterince yer vermediğinden dolayı metin-odaklı bir yaklaşımın olanaklarını geliştirmiştir. Hermans'ın bir başka eleştirisi de, kuramda sınıflandırmalara ve farklı gruplar arasındaki geçişlere yer verilirken, bu değişimlerin altında yatan nedenlerin sorgulanmamasıdır. Son olarak Hermans'a göre ikili karşıtlıklara dayanan ve bunlardan birine göre kendini tanımlayan Çoğuldizge Kuramı, melez, arada kalan ve değişken etmenleri hesaba katmamaktadır (Hermans, 1999, ss. 117-119). Her ne kadar Çoğuldizge Kuramı'nda, yukarıda vurgulandığı gibi bazı eksiklikler bulunsada, günümüzde Çoğuldizge'den esinlenen, çevirinin gerek çevresel koşullar tarafından şekillendirildiğini, gerekse o çevreyi şekillendirdiğini öne süren ve çevirinin toplumsal gerçeklikleri dolaylı yoldan yansıtmakla kalmayıp çevirinin ideolojik bağlamına gönderme yaptığını savunan ve Çoğuldizge'den yola çıkarak onu geliştiren araştırmacılar bulunmaktadır.

4. GENİŞ BİR BAKIŞ AÇISIYLA DİZGE ODAKLI YAKLAŞIMLAR

Çeviriye ilişkin öne sürülen dizgesel yaklaşımlar salt Çoğuldizge Kuramı ile sınırlandırılmaz. Bunun en belirgin kanıtı, Hermans'ın Çoğuldizge'nin sınırlılıklarını aşmaya ilişkin yaklaşımlarının başka beşerî bilimlerden hareketle oluşturulmuş fikir ve kavramlardan yola çıkmasıdır. Hermans çeviride dizge odaklı yaklaşımlardaki gelişmeyi dört başlık altında irdelemektedir. Birincisi, Jose Lambert'in kitle iletişim araçları üzerine yaptığı çalışması, ikincisi, Lefevre'nin ideoloji ve poetika üzerine ileri sürdüğü düşünceleri, üçüncüsü, toplumbilimci Bourdieu'nun "alan" ve "habitus" kavramlarını kullanan çeviribilimciler üzerindeki etkisi ve sonuncusu ise, Alman toplumbilimci Niklas Luhmann'ın dizge kuramıdır (Hermans, 1999, s. 120). Hermans'ın çalışmasında Luhmann'a ayrı bir bölüm ayırmasının nedeni, onun çeviri bilimciler tarafından yeterli ve layık olduğu düzeyde ele alınmaması ve ona hak ettiği ilginin gösterilmemesidir.

Hermans, öncelikle Jose Lambert'in kitle iletişim araçlarında yapılan çeviri üzerine görüşlerini ele alarak, özellikle kitle iletişim araçlarıyla sağlanan bildirişimin uluslararası doğasına, bu alandaki çoğul ortamlı teknoloji kullanımına, teknolojinin insanların günlük hayatının ayrılmaz bir parçası haline gelişine ve çok sınırlı sayıdaki gönderenin dünya çapında çok geniş kitlelere ulaşabilmesi gibi konulara odaklanmaktadır (Hermans, 1999, s. 121). Lambert bu alanın çeviri çalışmaları için önemli olabilecek dört açıdan sorgulayarak konuya dikkat çekmektedir. Bu bağlamda, tartışmaya açtığı ilk konu, kitle iletişim araçlarında sanıldığından daha çok çevirinin kullanılmasıdır. Çünkü basında, gazetelerde, dergilerde, televizyonda ve çevrimiçi ortamda karşımıza çıkan çoğu bilgi ve metinler, çeviri ürünü olmakla birlikte toplumsal ve kültürel etkileri olan çok geniş bir alana yayılmaktadır. Tartışılması gereken ikinci konu, kitle iletişim ve sosyal medya araçlarında söz konusu olan metinlerin ya da aktarılan bilgilerin genelde çeviri olmasının açık ya da örtük biçimde gizlenmesidir. Özellikle erek kitlenin beklentileri olduğu kadar gereksinmelerinin ve kültürel algısının belirleyici olduğu yabancı ürünlere ilişkin yapılan reklamların çeviri olarak algılanması, ürünün satışını ve tanıtımını olumsuz anlamda etkileyebilmektedir. Bu durum, doğal bir etki yaratarak izleyicilerin kendilerini oyuncularla daha rahat özdeşleştirebilmelerini sağlamak için filmlerde alt yazının yerine dublajın kullanılmasında da geçerli olabilmektedir. Son olarak, bu alanda kullanılan metinlerde her zaman metnin tamamı çevrilmez. Dolayısıyla çeviribilim tam

metinlerin yanı sıra kısmi çevirilerle de ilgilenmelidir. Hermans'ın işaret ettiği gibi, Lambert son olarak, bu alanda çeviri, uyarlama, taklit gibi farklı uygulamalar arasında ayırım yapılmadığını, farklı dillerde aynı anda metinler üretilebildiğini (AB metinleri gibi) dile getirmektedir (Hermans, 1999, s. 122). Hedef kitle odaklı olan ve yerelleştirici çeviri yaklaşımının egemen olduğu böyle bir ortamda, özgün metinle çeviri metin arasında keskin bir ayırım yapmak oldukça zordur. Öte yandan, kitle iletişim araçlarının yukarıda sıralanan nitelikleri düşünüldüğünde haklı olarak Toury'nin, somut anlamda çeviri bir metin söz konusu olmasa da, çeviri olarak kabul edilen ve 'varsayılan çeviri' (Toury, 1995, s. 31) olarak tanımladığı çeviri anlayışını bu bağlamda yeniden düşünmemize yol açmaktadır. Lambert ayrıca ithal filmler, reklamlar ve televizyon programları izlerken salt öykülerin ya da konuların değil; kültür, dil ve değerlerin de ithal edildiğine dikkat çeker (Hermans, 1999, s. 124). Özetle, kitle iletişim araçları değer dizgelerini yalnızca etkilemeyeip aynı zamanda değiştirdikleri için bu bağlamda gerçekleşen çevirilerin siyasi ve ideolojik boyutunun da olduğu açıktır. Sonuç olarak, Hermans'ın altını çizdiği gibi, Lambert, Çoğuldizge Kuramı'nın farkında olmakla beraber, üzerinde çok durmadığı çeviriyi yönlendiren daha karmaşık etmenlere ve farklı uygulamalara açıklık getirmiştir. Benzer biçimde, Lefevere de metinlerin sürekli olarak farklı amaçlar ve kısıtlamalar altında farklı biçimlere dönüştüğü, bir anlamda yenilendiği dahası yeniden kazandırdığı görüşünü dile getirerek çeviribilimine yeni ve geniş bir boyut kazandırmıştır.

Lefevere'nin sunduğu kuramsal çerçeve her ne kadar temelde edebi dizgeye ilişkin olsa da kuşkusuz daha geniş alanlara uygulanabilir. Lefevere de, özellikle 1980'lerden sonra Even-Zohar'ın Çoğuldizge Kuramı'ndan etkilenmekle beraber, kuramı öncelikle Çoğuldizge'nin çoğul düzlemde işleyen bir dizgenin varlığını tartışmasız biçimde görmesi, jargon üzerinde fazlaca durması, birincil ve ikincil faaliyetler üzerine kurulu karşıtlığın tutarsızlığı ve önerdiği soyut kategorilerin çeviri alanında yapılan somut araştırmalara cevap vermede yetersiz kalabilmesi gibi açılardan eleştirmektedir (Hermans, 1999, s. 125). Lefevere, edebi eserlerin alımlanması, kabulü ya da reddini dizgesel olarak yönlendiren güç, ideoloji ve kurumlar gibi daha somut faktörlere dikkat çekmektedir. Aynı zamanda onun yaklaşımında, himaye, poetika, ideoloji ve söylem evreni gibi kavramların belirleyici olması, dizge anlayışın Even-Zohar'dan farklı biçimde yorumlandığını göstermektedir. Bir diğer önemli fark, Lefevere'nin dizgenin çevresiyle etkileşimine, dizgenin iç örgütlenmesine ve kontrol mekanizmalarına yaptığı vurgudur (Lefevere, 1992, s. 2). Özellikle çeviride bazı kırılmaların olduğunu dile getirmesi ve daha sonra kabaca Anton Popovic'in üst metin kavramına denk gelebilecek yeniden yazım kavramını önermesi, onu Even-Zohar'ın yaklaşımından farklı kılmaktadır. Çeviriyi bir yeniden yazım olarak görmesi de dizgesel yaklaşımların bir sonucudur. Munday'ın de altını çizdiği gibi Lefevere, çeviride dizgesel olarak tanımlanan yaklaşımlarla "kültürel dönüş" arasında bir köprü kurması açısından önemlidir (Munday, 2008, s. 125).

Lefevere'nin dizge kavramına ilişkin olarak önemle vurguladığı bir konu da dizgenin yalnızca keşfe yönelik bir model olması değil, bunun yanında bilişsel bir metafor olmasıdır. Lefevere, toplumun dizgelerden oluştuğunu söyler. Edebiyat da bu dizgelerden biridir, daha doğrusu bir alt dizgedir ve ikili bir kontrol mekanizması vardır. İlki, edebiyat dizgesinin dışından edebiyatın çevresiyle ilişkisini kontrol ederken, ikincisi, dizgenin içinden dizgeyi kontrol ederek iç düzeni sağlamaktadır. Edebi dizge içeriden, eleştirmen ve çevirmen gibi uzmanlar tarafından ve yine bu uzmanların belirlediği dönemin ya da kültürün baskın yazım tekniği (poetics) tarafından kontrol edilirken; dışardan etki eden mekanizma, esasen edebiyat dizgesinin dışında faaliyet gösteren bir himaye sistemiyle (patronage) kontrol edilmektedir. Himaye sistemi kavramından, gücü elinde bulunduran kişi ve kurumlar anlaşılabilir. Hamilerin ilgi alanı poetikadan çok, ideolojiye yönelik olduğundan poetikayla ilgili konularda öncelikle dizgenin içinde bulunan uzmanlara yetki

---

verilmektedir. Bu bağlamda Lefevere, himaye sistemini ideoloji, ekonomi ve statüye ilişkin olmak üzere üç bileşene ayırmaktadır. Himayenin ideolojik bileşeni, edebiyatın öteki dizgelerle ilişkisini belirlerken, ekonomik bileşeni, yazarın elde edeceği kazancının hamiler tarafından belirlenmesiyle ilgilidir. Son olarak, himaye sisteminin geçerliliğine bağlı olarak hamilerin prestij kazanması hamiliğin üçüncü bileşenini oluşturmaktadır (Lefevere, 1992, s. 14-16).

Lefevere, kültürel aktarım sürecinde oluşan bilgi birikimimizin, “özgün metinlerle” doğrudan etkileşimden ziyade, tedavüldeki “yeniden yazımların” ürünü olduğu görüşündedir. Yeniden yazımlar, Popovic’in üstmetin kavramına benzer şekilde çeviri, eleştiri, özet, çocuklar için uyarlamalar, çizgi romana ya da sinema filmine dönüştürme gibi uygulamaları içermektedir. Slovakyalı çeviribilimci Anton Popovic “Üstmetnin Yönleri” adlı makalesinde metinler arası devamlılık ilişkisinin edebi bildirişim modeliyle sağlandığını belirtmektedir. Bu bildirişim modelinde özgün metnin her türlü işlenmesi söz konusudur ve bu modelde ‘ilkmetin’ (prototext) metinler arası sürekliliğin nesnesi olan metin biçiminde tanımlanabilirken; ‘üstmetin’ (metatext) ilkmetnin modeli, iki metin arasındaki ortak değişmezlerin gerçekleştirilme biçimi olarak yorumlanabilir. Bu çerçevede, özgün metinden türemiş her türlü metin (parodi, çeviri, tanıtma yazısı, yorum, ders kitabı, okur eleştirileri, vb.) üstmetin kapsamında değerlendirilebilir. Ancak, bir eserin sonraki basımları gibi, doğrudan metni tekrar eden metinler bu kapsamda değerlendirilemez. Popovic bu bağlamda, üstmetinden söz edebilmek için göstergesel bir değişiklik olması gerektiği kanısındadır (Popovic, 1976, ss. 226-227). Bu açıdan bakıldığında, çevirinin üstbildirişimin bir ürünü, bir üstmetin türü olarak ele alındığı söylenebilir.

Her bir yeniden yazım uygulaması, yukarıda söz edilen baskın ideoloji, himaye sistemi, poetika gibi sınırlamalara tabidir; ancak, çeviride tüm bu sınırlamaların/kısıtlamaların dışında çeviriyi biçimlendiren etmenlerin biri de dildir. Hermans’a göre Lefevere’in dil faktörünü bilinçli olarak çalışmasının sonunda dile getirmesi, onun özellikle dilden kaynaklanan kısıtlamaların çeviride belirleyici rol oynamalarına karşın dilin mutlak bir değer olmadığını göstermeye yöneliktir. Çünkü bireyler, diğer bir söyleyişe çevirmenler, güç ilişkilerine olduğu kadar baskın poetikaya karşı aykırı bir tutum içerisine girebilirler. Ancak, genel anlamda bakıldığında çeviri ürünler, dizgenin sınırlarını ithal etme olarak yorumlanabileceğinden, potansiyel olarak daha çok dizgeye boyun eğme eğiliminde olmasından dolayı gereğinden fazla biçimde düzenlenmeye çalışılır (Hermans, 1999, ss. 128-129). Bu açıdan irdelendiğinde, Lefevere’in dizge içerisinde var olan karmaşık ilişkiler ağına vurgu yaparak, Çoğuldizge Kuramı’nın olumsuz anlamda en çok eleştirinin yapıldığı insan etmenine ve güç ilişkilerine yer vermeme konusuna eğilerek, edebiyatın ve çevirinin güç ilişkilerin sorgulanmasına yol açtığı kadar ideoloji ile de yakın bir bağlantı içerisinde olduğunu ortaya koyması önemlidir.

Hermans’ın kuramsal olarak dizge odaklı çeviri yaklaşımı kapsamında ele aldığı bir diğer isim, çeviribilim alanının dışından gelen toplumbilimci Pierre Bourdieu’dur. Bourdieu beşeri bilimlere “alan” ve “habitus” olmak üzere iki anahtar kavram sunmuştur. Bourdieu “alan” kavramını kendi içinde işleyiş kanunları olan ve etrafını çevreleyen ilişkiler ağı içerisindeki aktörler tarafından yapılandırılan bir uzam olarak tanımlamaktadır (Bourdieu, 1977, s. 72). Her ne kadar Bourdieu “dizge” kavramını kullanmasa da “alan” kavramının tanımına bakıldığında dizge kavramıyla benzerlikler taşıdığı görülmektedir. Buna karşın “habitus” kavramı, öğrenilerek alışkanlıklara dönüşmüş, içselleştirilmiş yapılara işaret etmekle birlikte “habitus” bir alan içinde yapılandırılmış bir öge olarak aynı zamanda o alanı biçimlendirip onu eyleme dönüştürmektedir (Hermans, 1999, s. 132). Daniel Simeoni, Bourdieu’nun habitus kavramının çeviribilim açısından çok uygun olduğunu fark etmiş; çeviribilime sosyolojik bir yaklaşım getirip çeviri habitusunu normlarla bağdaştırarak Toury’nin norm kavramına yeni bir bakış açısı getirmiştir. Gerçekten de Hermans,

“habitus” kavramının gerek yapılandırılmış gerekse yapılandırıcı niteliği göz önüne alındığında, çevirmenlerle normlar arasındaki ilişkiyle birebir örtüştüğü görüşündedir (Hermans, 1998, s. 59). Buna karşın Simeoni'nin çevirmenlerin boyun eğme eğiliminde olmalarının karşılaşılan genel bir davranış biçimi mi olduğu, yoksa bu davranışı zamanla mı kazandıkları sorusuna yanıt bulmaya çalışması, habitusun nasıl ve ne zaman değişebileceğini göstermektedir. Simeoni'ye göre çeviri bağımlı (heteronomous) ve daha çok müşterinin alanına (tarım, bankacılık, açıcılık, vb.) odaklı bir etkinliktir. Bourdieu, edebiyatın özerk bir “alan” olarak kendi kural ve değerlerini ortaya koyduğunu söylerken; Simeoni'ye göre çeviri, çevrilen alana göre biçim aldığı için özerk değildir. Bu bakımdan çevirinin yapısı gereği ‘boyun eğen’ bir tarafı bulunmaktadır (Hermans, 1999, s. 134). Çevirinin bu niteliği, onun kaynak metinler için söz konusu olan yazarın yaratıcılığının ve var olan koşulların sonucu olarak ortaya çıkmasından çok, çevirilerin belli bir gereksinim ya da ideolojik bir tercihe bağlı olarak bir çevirmen ya da ona bu görevi veren haminin/işverenin ‘bitmiş/tamamlanmış’ bir eserin erek dil ve kültürde yeniden yaratılarak okurların beklentileri ve onlar üzerinde yaratacağı etkinin odak alınmasının bir sonucu olarak görülebilir.

Habitus kavramında, çeviri etkinliğinin alışlagelmiş kuralları yapılandırılmış olmakla beraber, çeviri sonrası uygulamalarının yapılandırılmasına da gönderme yapmaktadır. Bu nedenle, çeviri normları “itaatkâr” çevirmenler tarafından korunup varlığı sürdürülmektedir (Simeoni, 1998, s. 6). Ancak madalyonun öteki yüzüne bakıldığında, Hermans'ın da haklı olarak altını çizdiği gibi, bu normlarda gerçekleşen değişikliklerin de yine çevirmenlerin sergiledikleri davranışlar ya da geliştirdikleri söylemler aracılığıyla meydana geldiği görülmektedir. Ona göre Simeoni'nin bu yaklaşımı Venuti gibi direnişçi ve öz-benliği vurgulayan çeviri anlayışının yolunu açmıştır (Hermans, 1999, s. 134). Öte yandan Hermans, Simeoni'nin bir alan olarak çevirinin varlığına ilişkin görüşünü desteklemediği görülmektedir. Çünkü ona göre Bourdieu her ne kadar edebiyatın bir “alan” olarak ortaya çıktığını söylese de, edebi eserler sansüre uğradığında ya da bastırıldığında bu, genelde alandan kaynaklanan edebi kaygılarla gerçekleşmez. Edebilik, insanlardan ya da kurumlardan izole bir kavram olmadığı gibi, edebiyatta da özerklik ve dışa bağımlılık söz konusudur. Dolayısıyla Hermans, çevirinin başka etmenlere bağımlı olmasının, çeviriyi “alan” olmaktan çıkarmadığı, aksine çeviriyi de bir “alan” olarak irdelemek için bir neden oluşturduğu kanısındadır (Hermans, 1999, ss. 135-136). Bu kapsamda, Hermans'ın çeviriyi toplumsal bir dizge olarak kavramsallaştırabilme adına Niklas Luhmann'ın kuramsal modelini kullanması, kuramsal bir dayanak oluşturması açısından dikkate değerdir.

5. LUHMANN'IN DİZGE KURAMI ÇERÇEVESİNDE ÇEVİRİYE BAKIŞ

Hermans, Luhmann ile Bourdieu arasında kuramsal olarak bazı benzerliklerin olduğunu savunmaktadır. Bunun en belirgin kanıtı, her iki alandaki sosyolojik yaklaşımların başka alanlara yenilikler getirmesidir. Bunun yanında, iki kuramcının odaklandığı konuların daha çok modern sanayi toplumunun ve kültürü de kapsayacak biçimde toplumun alt bölümlerinin işleyişiyle ilgili olduğu görüşündedir. Dahası, her ikisi de kuramsal ve yöntemsel yaklaşımları ön plana alarak iki alanla ilişki kurmanın önemini vurgulayan düşünürlerdir. Son olarak, her kuramcı da çeviri konusunda yazmamakla beraber, çeviribilimcilerin çalışmalarını, özellikle de son yıllarda etkilemişlerdir. Her ne kadar iki kuramcı arasında ortak nitelikler bulunsa da Hermans, iki ismin arasında belirgin farklar olduğunu vurgulamaktadır. Bourdieu, antropolojiye eğilen bir sosyolog olmasına karşın, Luhmann daha çok dizge-kuramsal bakış açısıyla hareket etmektedir (Hermans, 1999, s. 137). Kuşkusuz Luhmann'ın fikirleri zamanla kaçınılmaz olarak bazı değişimlere uğramıştır. Başlangıçta dizgeleri, karmaşıklığı azaltmanın bir yolu olarak gören Luhmann, zaman içinde dizgelerin öz-dönüşümsel (self-reproducing) ve öz-göndergesel (self-referential) yapısına daha çok odaklanmaya başlamıştır (Luhmann, 2013, ix). Luhmann, dizgeler

kuramını ekonomi, hukuk, politika, eğitim, din, bilim ve sanat gibi daha geniş ölçekli dizgelerin yanı sıra ekolojik bildirişim, protesto eylemleri gibi daha dar alanları da dikkate alarak oluşturmaktadır. Luhmann'ın kuramının ayıt edici özelliği, toplumsal dizgeleri bireylerden oluşan yapılar olarak değil; bir iletişim aracı olarak yorumlamasıdır (Luhmann, 2013, s. 28). Birer 'anlamlandırma dizgesi' (Sinnsysteme) olan toplumsal dizgelerde bilgi alışverişi önemli bir yere sahiptir. Bu dizgeler çevrelerinden de bilgi edinmekle beraber 'autopoietik' (kendi kendini yeniden üreten) yapılarıyla tüm bileşenlerini yeniden üretir ve çevresindeki diğer dizgelerden ayrılmaktadır. Dizgeler ayrıca 'öz-göndergesel' (self-referential) yapılarıyla kendi çıktılarını yeniden kullanarak kendi unsurlarını üretirler. Böylece dizgeler kendi iç işleyişlerini düzenleyen ve dizge ile çevreyi ayırıştıran yapılarıyla 'operasyonel' (işlevsel) bir kapalılık içindedir. Öte yandan, Luhmann'a göre bu operasyonel kapalılık, dizgenin çevresiyle ilişki kurmayacağı anlamına gelmemektedir (Luhmann, 2013, ss. 68-69). Çevre ile dizge arasındaki karmaşıklık düzeyini sıkça vurgulanması, toplumsal dizgeler karmaşıklıkla başa çıkmanın ve karmaşıklığı azaltmanın bir yolu olarak görülebilir. Bu açıdan bakıldığında, her toplumsal dizgenin kendine özgü ikili kodları vardır ve dünyanın geri kalanını bu kodlar üzerinden okuduğu söylenebilir. De Berg'in edebiyatta yaptığı gibi araştırmacıların, Luhmann'ın kuramından başka alanlardan da etkilenip yararlandığı bilinmektedir. Bu çerçevede Hermans, Luhmann'ın kuramsal yaklaşımının, çeviriyi toplumsal ve tarihsel açıdan irdeleyip anlayabilmek için önemli olduğu kanısındadır. Dahası, Luhmann'ın fikirleri, Çoğuldizge Kuramı ve Pierre Bourdieu'nun görgül ve tarihsel yaklaşımlarına dolaylı olarak gönderme yaptığı için bazı açılardan bu yaklaşımları tamamlayacaktır (Hermans, 2002, s. 4).

Hermans, Luhmann'ın dizge kuramını çalışmasında irdelerken, dizgeyi bir bütün olarak ele almanın zorunlu olmadığını, belli sorulara yanıt aramak için dizgenin belli bir alanı üzerinden hareket edilebileceği düşüncesinden yola çıkılması gerektiğini öne sürmektedir. Bu kapsamda, Hermans'ın, tabiiyetine (heteronomy) rağmen çevirinin nasıl kavramsallaştırılabileceği, çeviri kavram ve uygulamalarındaki devamlılık, farklılık ve değişikliklerin nasıl izah edilebileceğine yönelik sorularına yanıtlar aramak gerekmektedir (Hermans, 1999, s. 137). Öte yandan, Luhmann'ın kuramının daha çok modern sanayi toplumuna yönelik olduğu, modernite öncesi toplumlar hakkında bazı sorunlara ışık tutamayacağı akılda tutulmalıdır. Buna karşın, çeviriyi "toplumsal bir dizge" ya da Bourdieu'nun deyişiyle bir "alan" olarak görmek çeviri için yeni bakış açıları sağlayacaktır. Luhmann'ın kuramında kullandığı anahtar terim ve kavramlara bakıldığında, Luhmann'ın toplumsal dizgeyi, birey ya da topluluklardan oluşan bir yapı olarak düşünmediği görülmektedir. Çünkü bireyler daha çok fiziksel dizgenin bir parçası olarak düşünülmektedir. Bu bağlamın da işaret ettiği gibi, toplumsal dizgede gözlemlenebilir olan iletişimdir. Toplumsal dizgeler anlamlandırmaya dayalı (Sinnsysteme) dizgelerden oluşmaktadır. Dizgeyi oluşturan ve devamını sağlayan etmenler, iletişimsel etkinliklerdir (Luhmann, 2013, s. 28). Dilin farklı biçimdeki kullanımları gibi, çeviriler de dolaysız olarak iletişimle ilgili bir alandır ve her toplumsal davranış gibi iletişime dahil olanların işbirliğini gerektirmektedir. Bu açıdan bakıldığında, iletişim, kişilerin doğrudan ve yüz yüze etkileşimi yoluyla gerçekleşebileceği gibi, zaman ve uzamın ötesine de geçebilmektedir. Normlar ya da Luhmann'ın deyişiyle beklentiler de iletişimdeki bu belirsizliğin önüne geçerek, bir ölçüde istikrar sağlamaktadır (Hermans, 2002, s. 5).

Luhmann'ın dizge-kuramsal fikirlerini edebi çeviriye ve normlara uygulayan ilk isim Andreas Poltermann'dır. Poltermann'a göre edebiyatın ayrı bir toplumsal dizge olarak ortaya çıkması, din, siyaset, eğitim gibi alanlarla karşılaştırıldığında ona bir ölçüde özerklik kazandırmıştır. Bu bağlamda, edebiyatın ayrı bir dizge olarak ortaya çıkışı 18. yüzyıla dayandırılabilir. Bu ayrışmada edebiyatın ahlaki ölçütlere bağlı olmaktan çok, estetik değerler üzerinden yargılanması etkili

olmuştur. Bunun nedeni, edebi normlar ve çeviri normlarının, edebi türlerin beklentileriyle ilgili olmasıdır. Edebi türün beklentilerini karşılamak Hermans'ın belirttiği gibi, karmaşıklığı azaltmanın, “yabancı” öğelerle dizge içinde baş edebilmenin bir yoluyken; bu karmaşıklığı sürdürmek de bir yöntem olabilir (Hermans, 1999, s. 140). Luhmann ayrıca modern sanayi toplumunun siyasal, iktisadi, dinî dizgeler, hukuk, bilim, sanat ve eğitim dizgeleri gibi işlevsel olarak birbirinden ayrılmış dizgelerden oluştuğunu savunmaktadır. Bu farklı dizgelerin birbirleriyle gerek etkileşim içinde olması, gerekse birbirlerine ihtiyaç duyması, her bir dizgenin dünyanın geri kalanını kendi bakış açısından yorumlaması anlamına gelmektedir. Örneğin hukuk dizgesi, dünyayı hukuki olan/olmayan üzerinden okurken, siyasal dizgeler dünyayı güç ilişkileri üzerinden okumaktadır. Luhmann'a göre bu «merkezsizlik» toplumun dünyanın karmaşıklığıyla başa çıkmasını sağlamaktadır (Luhmann, 2013, s. 121).

Luhmann'ın kuramında dikkat çeken bir başka konu, anlamı önceden belirlenen bir ileti olarak görmemesidir. Çünkü anlam, alıcının alımlama biçimiyle oluşan bir olgudur. Dolayısıyla ortaya çıkan her anlam, hariç tutulan olasılıklarla anlam kazanmaktadır. İletişim genel olarak değerlendirildiğinde, belli bir bağlam içinde ve belli bir zaman diliminde gerçekleştiğinden, iletişimi anlamak için yalnızca bilgi ile bilginin dile getirilişi arasındaki farka değil; aynı zamanda, iletişimin ayırıcı yönüne, hangi anlamların olumlanıp dahil edilirken, hangi anlamların olumsuzlanarak hariç tutulduğuna da bakılmalıdır (Hermans, 1999, s. 140). Bu açıdan bakıldığında, çeviriyi anlamaya ve anlamlandırmaya çalışırken neden başka şekilde çevrilmediği de sorgulanmalıdır. Durağan bir anlamdan söz edilemeyeceğinden her çevirinin farklı bir anlamı ortaya koyması ve bunun kaynak metinle birebir örtüşmemesinin anlamın topluma ve bireye göre farklı biçimlenmesinden kaynaklandığı söylenebilir. Anlamın, Saussure'nin öne sürdüğü gibi birbirleriyle örtüşen bir göstergeler dizgesine indirgenemeyeceğini savunan Derrida, anlamın değişkenliğini somutlaştırmak için çeviriden örnek vererek dilsel göstergelerin “taşınma”sı (transport) olan çeviri kavramı yerine farklılığı ve değişimi nitelendiren “dönüşüm” (transformation) kavramını önermektedir (Derrida, 1994, ss. 36-37). Özellikle çevirilerde görülen bu dönüşüm olgusu, anlamın dilden dile ne ölçüde farklılaşabileceğini gösterdiği gibi, anlamın aslında aynı dil içerisinde koşullara, bağlama ve insana göre değiştiğini de vurgulamaktadır.

Luhmann'ı yorumlayan araştırmacılardan De Berg, Hermans'ın da işaret ettiği gibi “anlamın zamana bağlılığına” vurgu yaparak özellikle çeviri tarihi araştırmalarına yeni bir boyut kazandırmaktadır (Hermans, 2002, s. 10). Bu görüş aynı zamanda metinlerin değişmez bir anlama sahip olmadıklarını belirttiği gibi çeviri metinlerin de sabit bir anlamı olamayacağını göstermektedir. Anlam denilen olgu, sözcüklerde ya da tarihsel ve toplumsal bir boşlukta deşifre edilmeyi bekleyen dilbilimsel kodlarda saklı değildir. Çeviri eserlerin kaynak metinle ilişkisi salt anlambilimsel düzeye indirgenirse, iletişim sürecinde yapılan seçimler göz ardı edilmiş olmaktadır. Çeviride belli bir çeviri yönteminin seçilmesi dahi, çeviriyi yönlendiren normatif ve bilişsel beklentilerin sonucudur. Bu nedenle, çevirinin uyarılma, özetleme, taklit ve alıntı gibi diğer türlerden ayrılması, onun iki tür norm tarafından belirlenmesine yol açmaktadır. Hermans bunları, asli (constitutive) ve düzenleyici (regulatory) normlar biçiminde tanımlamaktadır (Hermans, 1999, s. 141). Asli normlar, çevirinin bir kurum olarak sınırlarını denetleyen beklentiler olmasına karşın, düzenleyici normlar, belli tür ve söylem alanlarında uygun görülebilecek yöntemlere ilişkin beklentileri kapsamaktadır. Luhmann'a göre, dizgeler her ne kadar iletişimin bir ürünü olsa da, iletişimi yapılandıran etmenlerden biri de var olan beklentilerdir (Luhmann, 2013, s. 61). Bu beklentilerin biçimlenmesi konusunda üzerinde durulması gereken bir kavram da ‘çifte olumsuzluk’tur. Çifte olumsuzluk kavramıyla, iletişim sırasında alıcının alımlama biçiminin de göz önünde bulundurulması gereği vurgulanmaktadır. İletişim sırasında alıcının alımlama biçimine ilişkin bir beklentiye girmesi kabul edilmektedir. Bu

---

bağlamda, alıcı ve iletiyi gönderen birbirlerinin beklentilerini ne kadar az bilirse 'çifte olumsuzluk' sorunu o kadar büyük olmaktadır. Luhmann iletişime dayalı toplumsal dizgenin 'çifte olumsuzluk' sorununu çözmek için Öntaş ve Akçay'ın işaret ettikleri gibi toplumsal yapıların oluşturulması bir gerekliliktir (Öntaş ve Akçay, 2014, ss. 102-103).

Luhmann'ın dizge kuramında iletişimin bir dizgenin işleyişini sağlayan temel etmen olarak görülmesi ve bu iletişimin gerek çevirinin iç işleyişinde devingen duruma gelmesi, gerekse diğer dizgelerle ilişkisinin çeviri aracılığıyla gerçekleşiyor olması, çeviriyi merkezi bir konuma yerleştirmektedir. Çeviri yoluyla kurulan iletişim, toplumsal dizgelerin içyapısını kendine yeterli hale getirebilmek için, kendi iç iletişiminin dışında, dizgenin devingenliğine yönelik diğer dizgelerle kurulacak ilişkide çeviri dizgesinin rolünü de belirlemektedir (Arı ve Tosun, 2018, s. 489). Luhmann, sanat eserlerini yorumlarken, üslubun her bir sanat eserinin üretimi olduğu kadar tüketimini de belirlediğini öne sürmektedir. Bu görüşten yola çıkan Hermans, çeviri olsun ya da olmasın aynı türdeki eserleri farklı türde dahi olsa diğer çeviri eserlerle ilişkilendirmiştir. Bir kaynak metne göndermenin söz konusu olduğu ilk durumda, çevirinin dış göndergeselliği (external reference) geçerliken; ikinci durumda öz-göndergeselliği (self-reference) söz konusudur. Bundan dolayı, çevirinin de kendi içinde toplumsal bir dizge olduğu görüşü egemendir (Hermans, 1999, ss. 140-141). Luhmann, çevre ile dizge arasındaki karmaşıklık düzeyini sıklıkla vurgular ve toplumsal dizgelerin bu karmaşıklığı azaltmak için kendi ikili kodlarını ürettiğini ve dünyanın geri kalanını bu kodlar üzerinden okuduğunu belirtmektedir (Luhmann, 2013, s. 121). Örneğin bilim "doğru/yanlış", hukuk "yasal/yasal olmayan" ayrımı üzerine kurulu bir değerler dizgesine sahipken çeviri için Hermans, "geçerli/geçersiz" temsil (valid/invalid representation) kavramlarını önermektedir (Hermans, 1999, ss. 142-143).

Luhmann'ın dizge kuramının ayırt edici niteliklerinden bir diğeri, toplumsal dizgeleri "kapalı" dizgeler olarak tanımlamasıdır. Luhmann'a göre, dizgeler çevrelerinden de bilgi edinmekle beraber autopoietik (kendi kendini yeniden üreten) yapılarıyla tüm bileşenlerini yeniden üretir ve çevresindeki diğer dizgelerden ayrılır. Dizgeler ayrıca öz-göndergesel (self-referential) yapılarıyla kendi çıktılarını yeniden kullanarak kendi unsurlarını üretir. Böylece dizgeler kendi iç işleyişlerini düzenleyen ve dizge ile çevreyi ayırıştıran yapılarıyla operasyonel bir kapalılık içindedir. Öte yandan, Hermans'a göre bu operasyonel kapalılık dizgenin çevresiyle ilişki kurmayacağı anlamına gelmez (Hermans, 1999, ss. 68-69). Yani dizgelerin dışardan girdilere ihtiyaç duyduklarından «açık»; ancak, bu girdileri yine kendi terimleriyle işlemeleri bakımından kapalı bir yapıya sahiptir. Bunun yanı sıra, yalnızca kendini çevresine adapte edebilen dizgeler varlığını sürdürebilir. Luhmann'ın öz-göndergesel dizge kuramı, anlam yüklemenin ya da anlamı işlemenin tek ve ayrıcalıklı bir yolunun, belli bir merkeze bağlı olmadığını gösterdiği gibi, çok bağlamlı bir evren sunarak görecelik anlayışının geçerliliğini de yansıtmaktadır. Bu açıdan bakıldığında, bilgi denilen olgunun aslında görece bir değerler dizgesi olduğunun kabul edilmesi, olaylara bakış açımızı kısıtlayan etmenlerin ayrımına varmamızı sağlayacaktır. Hermans, öz-göndergesel dizge kuramı çeviribilimde birkaç işlev üstlendiği için çevirinin toplumda var olma biçimi yeniden sorgulanması görüşündedir. Dahası, ona göre çevirinin toplumsal bir dizge olarak irdelenmesi, yapılacak çalışmalara yeni kulvarlar açacağı gibi, çeviribilim disiplininin kendine alışılmadık sorular sorarak temel sorunlarına çözüm bulmasını da sağlayabilir (Hermans, 1999, s. 150).

Özetle, çevirinin iletişimin özel bir türü olması, kendi başına varlığını sürdürmesi, çevirinin kapalı bir dizge olarak görülmesine neden olur ya da başka bir deyişle, farklı dizgelere karşı çevirinin sınırlarını belirginleştirir. Çeviri, kendine özgü bir iletişim olduğundan Luhmann'ın kuramın temel işlevinin bizzat kendisi olduğu söylenebilir. Çeviri; çeviri kuramı, çeviri eğitimi ve çeviriyle uğraşan uzmanların çeviriyi uygulamalı bir alan olarak yapılandırmasından dolayı kapalı bir dizge

olarak görülmektedir. Buna karşın çeviri, eylemsel bir niteliğe sahip olması ve salt bireysel iletişimden ya da çevirmen eyleminden ibaret olmamasıyla toplumsal bir dizgenin parçasıdır.

6. SONUÇ

Çalışmada görüldüğü gibi, Hermans'ın kuramsal yaklaşımlarında “norm” ve “dizge” kavramlarına özel bir yer vermesi, bunların betimleyici çeviri araştırmaları ve dizgeci kuramlarla ortak bir noktada buluşmasını kaçınılmaz kılmaktadır. Her ne kadar Hermans, Even-Zohar'ın “Çoğuldizge” kavramı yerine çeviri için salt “dizge” kavramını önerse de, onun dizge kavramını genişleterek onu eleştirel biçimde ele aldığını göstermektedir. Bu da dizge bağlamında yeni önerilerin geliştirilmesine aracılık etmektedir. Hermans'ın ayrıca, Toury'nin “norm” kavramında en çok eleştirilen güç ilişkilerine ve insan etmenine yeterince yer verilmemesini de dikkate alarak, çalışmalarında bu konular üzerine eğilen Lefevere gibi isimlerin görüşlerine yer vermesi önemli bir eksikliğe işaret etmektedir. Özellikle onun Luhmann'ın dizge kuramını çeviribilime uyarlayarak disiplinlerarası etkileşime dikkat çekmesi önemlidir. Ayrıca başka alanlara açık olmak, çeviri bilimine yeni görüşlerin katılmasını sağlayacaktır. Bu nedenle Hermans çeviri çalışmalarında yeterince yer verilmeyen Luhmann'ın kuramına ayrı bir yer ayırmıştır. Hermans'ın, Luhmann ile çeviri sosyolojisi bağlamında en çok atıfta bulunulan isimlerden Bourdieu arasındaki benzerliklere işaret ederek dizge kuramını sorgulaması ve çeviribilime uyarlaması çeviri kuramına birçok açıdan katkı sağlamaktadır. Hermans'a göre Luhmann, dizgeleri “anlamlandırma” ve “iletişim” terimleri üzerinden tanımlamış, dizgelerin kendi içinde operasyonel bir kapalılık içinde işleyen bir yapıya sahip olduğuna işaret etmiş, ancak yine de kendi içindeki işleyişi düzenlemek adına çevresindeki dizgelerle amaç odaklı bir etkileşim içinde olmasının da çevirinin işleyişiyle örtüştüğünü göstermiştir. Dahası, Luhmann dizge kuramında iletişimin anlamlandırma sürecinde hariç tutulan unsurlarla da anlam kazandığını, sabit bir anlamın olmadığını ve anlamın zaman ve uzamdan soyutlanamayacağını, dolayısıyla farklı dönemlerde ve yerlerde farklı anlamlandırmaların mümkün olabileceğini vurgulamıştır. Sonuç olarak, Hermans'ın Luhmann'ın dizge kuramını çeviriye uyarlayarak, çevirinin salt bireysel bir eyleme indirgemeyip onu aşan, çeviriyi genel bir çeviri dizgesi içinde değerlendiren, bu dizgeyi kendi içindeki kodlarla işler hale getirip gerektiğinde yine kendi işleyişi için diğer dizgelerden de faydalanabilen toplumsal bir iletişim biçimi olarak yorumlaması, çevirinin ne kadar karmaşık ve devingen bir olgu olduğunu göstermektedir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazarlar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Etik Onay: Bu makale, insan veya hayvanlar ile ilgili etik onay gerektiren herhangi bir araştırma içermemektedir.

Yazar Katkısı: Hilal İzci (%60), Faruk Yücel (%40)

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The authors declare that there is no conflict of interest.

Funding: The authors received no financial support for the research, authorship and/or publication of this article.

Ethical Approval: This article does not contain any studies with human participants or animals performed by the authors.

Author Contributions: Hilal İzci (60%), Faruk Yücel (40%)

KAYNAKÇA

Arı, S. (2014). *Çeviri Sosyolojisi*. İstanbul: Aylak Adam Yayınları.

Arı, S. ve Tosun, M. (2018). Sosyal Sistem Kuramı ve sosyal sistem olarak çeviri. *International Journal of Languages' Education and Teaching* 6, 488-495. doi:10.18298/ijlet.2632

-
- Bourdieu, P. (1977). *Outline of a theory of practice*. R. Nice (Çev.). London: Polity.
- Cankurtaran Öntaş, Ö. ve Akçay, S. (2014). Niklas Luhmann'ın sistem teorisi ve teorinin sosyal hizmet disiplinindeki yansımaları. *Toplum ve Sosyal Hizmet* 25(2), 97-110. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/797823>
- Derrida, J. (1994). *Göstergebilim ve Gramatoloji*. T. Akşin (Çev.). İstanbul: Afa Yayınları.
- Even-Zohar, I. (1990). *Polysystem studies, poetics today* 11(1), özel sayı. Durham: Duke University Press.
- Hermans, T. (1985). *The manipulation of literature: studies in literary translation*. London/Sydney: Croom Helm.
- Hermans, T. (1998). Translation and Normativity. *Current Issues in Language & Society* 5, 51-72. doi: 10.1080/13520529809615503
- Hermans, T. (1999). *Translation in systems: descriptive and systematic approaches explained*. Manchester: St Jerome.
- Hermans, T. (2002). The production and reproduction of translation: systems theory and historical context. S. Paker (Ed.). *Translations: (re)shaping of literature and culture* içinde (s. 175-194). İstanbul: Boğaziçi University Press.
- Lefevere, A. (1992). *Translation, rewriting and the manipulation of literary fame*. Londra and New York: Routledge.
- Levy, J. (1969). *Die literarische Übersetzung. Theorie einer Kunstgattung* (W. Schamschula, Übers.). Frankfurt a. M. u. Bonn: Athenaeum.
- Luhmann, N. (2013). *Introduction to systems theory*. Cambridge: Polity.
- Munday, J. (2008). *Introducing translation studies: Theories and applications*. London ve New York: Routledge.
- Popovic, A. (1976). Aspects of metatext. *Canadian Review of Comparative Literature* 3, 225-235. Erişim adresi: <https://journals.library.ualberta.ca/crcl/index.php/crcl/article/view/2290>
- Seguinot, C. (2000). Compte rendu de [theo hermans. translation in systems. descriptive and system-oriented approaches explained]. *TTR: Traduction, Terminologie, Rédaction* 13(1), 198-202. doi: 10.7202/004297ar
- Simeoni, D. (1998). The pivotal status of the translator's habitus. *Target* 10, 1-39. doi: 10.1075/target.10.1.02sim
- Snell-Hornby, M. (2006). *The turns of translation studies. New paradigms or shifting viewpoints?* Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Stolze, R. (2013). *Çeviri kuramları*. E. Durukan (Çev.). İstanbul: Değişim Yayınları.
- Tahir-Gürçağlar, Ş. (2011). *Çevirinin ABC'si*. İstanbul: Say Yayınları.
- Toury, G. (1995). *Descriptive translation studies and beyond*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Wolf, M. (2007). Introduction: The emergence of a sociology of translation. M. Wolf and A. Fukari (Eds.). *Constructing a Sociology of Translation* içinde (s. 1-38) Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
-

SUMMARY

Belgian scholar Theo Hermans is among the loosely-knit researchers who brought about a new paradigm in the field of translation studies, also known as the Manipulation School. The new paradigm was characterised by the focus on the status and the function of the translation in the target culture rather than the linguistic aspects of the source text. As a result of the emphasis on the target text within the cultural context of the translation, the data acquired from the translation research got beyond the limits of translation and also provided new insights for language, culture, politics and society, sharpening the “sociological eye” in translation studies.

Hermans is closely related to the group of scholars who brought new insights to translation studies with systemic approach and descriptive translation studies suggested by Itamar Even-Zohar and Gideon Toury, respectively. On the other hand, he fairly criticises these approaches revealing their strengths and weaknesses in his book *Translation in Systems: Descriptive and System-oriented Approaches Explained* published in 1999. Moreover, he credits the contributions realised by scholars working within the descriptive paradigm as well as tracing the ties between these researchers and pointing out what he sees as problems.

Hermans thinks “polysystem theory” by Even-Zohar has a significant position in translation studies in that it has a dynamic quality rather than being mechanical since it is directly associated with ideology and socio-economic situation of a society along with the cultural systems. Furthermore, it has a descriptive characteristic instead of a prescriptive one inasmuch as it takes the interaction between theory and practice into consideration. In addition, it has expanded the field’s horizon because it is flexible and comprehensive enough to be adapted to different occasions. On the other hand, Hermans criticises this theory arguing first and foremost, the “poly” is redundant in the name of the theory since all cultural and literary systems of any size already have a dynamic, heterogeneous and thus “poly”, by definition. He also argues that one of the deficiencies of the “polysystem theory” it shows little of human interaction and power relations to which translation is subjected. Therefore, he suggests the improvements in the systemic approach to translation can actually be analysed under four titles, revealing systemic approach to translation is not limited to “polysystem theory”.

First of all, Jose Lambert’s study on mass media reveals that the theoretical concepts of text-based, binary translation studies are proving increasingly inadequate and that additional tools might be needed. Secondly, Andre Lefevere deals with translation placing it alongside with other forms of “rewriting and emphasising the social and ideological overdetermination of translation. Thirdly, French sociologist Bourdieu’s key concepts like “field” and “habitus” provide a useful model to discuss translation in a social context. Last but not least, German sociologist Niklas Luhmann’s systems theory provides new insights to conceptualise translation in terms of a social system.

Hermans gives more space to Luhmann in his work because he considers the central position of communication in Luhmann’s theory is convenient for translation students and he is slightly overlooked in the English-speaking world compared to Bourdieu. Hermans has been the scholar who studies Luhmann’s theory from the perspective of translation studies in the most comprehensive way so far. Luhmann describes social systems as “Sinnsysteme”, defending the idea that social systems consist of communication instead of individuals; that is to say, communicative signals, interpretive acts connecting responses and constitute the system and keep it going on. Luhmann also claims that systems are operationally closed but open to other systems to regulate its own operation, which overlaps with the functioning of translation, in

---

Hermans' opinion. Luhmann also declares communication gains meaning with exclusive elements, there is no stable meaning, the meaning cannot be separated from the space and time it belongs to; therefore, different interpretation is possible in different times and places. In conclusion, Hermans, adjusting Luhmann's systems theory to translation studies, reveals the complicated and dynamic nature of translation by proving it cannot be reduced to an individual act, but rather, interpreting translation as a separate system operating with its own codes and utilizing other systems for its own functioning as a social communication form.

TÜRKİYE'DE TARIMSAL VERİMLİLİK VE ALAN BAZLI DESTEKLEMELER ÜZERİNE AMPİRİK BİR UYGULAMA

Hakan USLU¹
Ferhat APAYDIN²

Atıf/©: Uslu, H. ve Apaydın, F. (2021). Türkiye'de tarımsal verimlilik ve alan bazlı desteklemeler üzerine ampirik bir uygulama. *Hitit Sosyal Bilimler Dergisi*, 14(2), 477-499. doi: 10.17218/hititsbd.1002014

Özet: Türkiye'de tarım sektörüne yönelik verilen alan bazlı desteklemeler 2002 yılından bu yana ülke genelinde ortalama 3 kat artarken bazı bölgelerde bu artış 18 kata kadar çıkmıştır. Sektör açısından hayati önem taşıyan bu desteklemelerin tarımsal faaliyetler üzerindeki etkisi ulusal ve uluslararası literatürde yeteri kadar ilgi görmemiştir. Halbuki Türkiye gibi gelişmekte olan ekonomilerde lokomotif görevi taşıyan tarım sektörü ve sektöre yönelik verilen desteklemelerin iyi analiz edilip yorumlanması ülke ekonomileri ve sektörün geleceği için son derece önemlidir. Bu amaçla yapılan bu çalışma Türkiye'de tarım sektörüne yönelik verilen alan bazlı desteklemelerin tarımsal verimlilik, üretim ve tarım alanları üzerindeki etkisini ampirik olarak analiz etmektedir. Spesifik olarak, çalışma ülkenin 81 ilini ve 2002-2020 dönemini kapsayan panel veri setine dayalı olarak Driscoll-Kraay tahmincisi yardımıyla tarımsal destekler ve tarımsal verimlilik ilişkisini ekonometrik yöntemlerle incelemektedir. Çalışma bulguları alan bazlı desteklemelerin tarımsal üretim ve tarım alanlarını olumsuz etkilediğini, desteklerin dolar ya da satın alma gücü açısından tekrar hesaplandığında tarımsal verimlilik üzerinde herhangi bir etkisinin olmadığını ortaya çıkarmıştır. Çalışma bulguları aynı zamanda tarımda makineleşmenin, geçmiş dönemlerde hasat edilen ürünlerin parasal değerlerinin ve yağış miktarlarının tarımsal verimlilik üzerindeki önemlerini de rapor etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Tarımsal Verimlilik, Alan Bazlı Destekler, Tarımsal Teşvikler, Tarımsal Üretim, Tarım Alanları

An Empirical Analysis on Agricultural Productivity and Area-Based Supports in Turkey

Citation/©: Uslu, H. and Apaydın, F. (2021). An empirical analysis on agricultural productivity and area-based supports in Turkey. *Hitit Journal of Social Sciences*, 14(2), 477-499. doi: 10.17218/hititsbd.1002014

Abstract: Since 2002, the field-based support given to the agricultural sector in Turkey has increased by an average of 3 times throughout the country, while this increase has increased up to 18 times in some regions. The impact of these supports, which are vital for the sector, on agricultural activities has not received enough attention in the national and international literature. However, it is extremely important for the country's economy and the future of the sector to analyze and interpret the supports given to the agricultural sector, which is considered as a locomotive in developing economies such as Turkey. For this purpose, the current study empirically analyzes the effect of field-based agricultural supports on agricultural productivity, production and agricultural areas in Turkey. Specifically, based on a panel dataset covering the 81 provinces of the country and the period 2002-2020, the study examines the relationship between area-based agricultural supports and agricultural productivity with

Araştırma Makalesi / Research Article

Makale Geliş Tarihi / Submitted: 29.9.2021

Makale Kabul Tarihi / Accepted: 24.12.2021

¹Sorumlu Yazar, Dr. Öğr. Üyesi, Adıyaman Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, huslu@adiyaman.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0003-1649-6859>

²Öğr. Gör., Adıyaman Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, fapaydin@adiyaman.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-5637-3813>

---

econometric methods using Driscoll-Kraay estimator. The findings of the study report that area-based supports affect agricultural production and agricultural areas negatively, and when the supports are recalculated in terms of US dollars or purchasing power, they have no effect on agricultural productivity. The findings of the study also report the importance of mechanization in agricultural operations, the monetary values of the products harvested in the past periods and the amount of precipitation on agricultural productivity in the country.

Keywords: *Agricultural Productivity, Area Based Supports, Agricultural Incentives, Agricultural Production, Agricultural Lands*

1. GİRİŞ

Tarihi milattan önce on bir bin yıllarına kadar uzanan tarım sektörü her ne kadar tarih öncesi insan ırkı için önem arz etmese de günümüz modern toplumlarında yaşayan insan hayatının sürdürülebilirliği açısından stratejik bir öneme sahiptir. Bu önem insan hayatının devamlılığı için ihtiyaç duyulan temel tüketim mallarının tarım sektörüne bağımlılığından kaynaklanmaktadır. Tarım sektörü sadece gıda ve besin ihtiyacını karşılaması açısından değil, bunun yanında, diğer sektörlerle hammadde temin etme açısından da önem arz etmektedir. Dolayısıyla sektör, insan yaşamının temel besinlerini karşılamak, diğer sektörlerle hammadde temin etmek ve bu bağlamda ülke ekonomilerine sağladığı katkılar açısından değerlendirildiğinde devlet tarafından korunması ve desteklenmesi gereken bir sektördür.

Günümüzde, ekonomileri tarıma bağlı olsun ya da olmasın birçok ülke tarım sektörüne önemli miktarlarda fiziksel ve finansal destekler sağlamaktadırlar. Bunlar genellikle doğrudan hükümet harcamaları, vergi avantajları ve yerli tarımsal ürün fiyatlarını kontrol altında tutmaya yönelik çeşitli piyasa düzenlemeleri şeklindedir. Dünya tarımına büyük ölçüde hâkim olan ve tarım sektörünü çeşitli yollarla destekleyen bu ülkelerin ekonomilerindeki toplam katma değer yaklaşık üçte birini tarım sektörü açıklamaktadır (Searchinger ve diğerleri, 2020). İlgili ulusal ve uluslararası literatürde var olan birçok ampirik çalışma sektöre yönelik verilen bu desteklemelerin sektörel göstergelere ve özellikle verimliliğe etkileri üzerinde farklı bulgular elde etmiştir. Bu çalışmalardan bir kısmı tarımsal desteklerin sektör üzerinde olumlu etkileri olduğunu gösterirken (Semerci ve diğerleri, 2012; Gautam, 2015; Işık ve Bilgin, 2016; Ela ve diğerleri, 2016; Yıldız, 2017), diğer bir grup çalışma ise verilen desteklemelerin sektörel göstergeler üzerinde etkisi olmadığını ya da olumsuz etkiler meydana getirdiğini iddia etmişlerdir (Kirwan ve Roberts, 2016; Sağdıç ve Çakmak, 2021; Civan, 2010; Goodwin ve diğerleri, 2011).

Bu bağlamda, özellikle gelişmekte olan ekonomiler için büyük öneme haiz tarım sektörünün desteklenmesiyle sektördeki verimlilik ve dolayısıyla katma değer ilişkisi, üretim alanlarının ve miktarının bu desteklemelerden nasıl etkileneceği ya da tarımsal dış ticaretin tarımsal teşvikler ile ilişkisi üzerine yapılan tartışmalar literatürde netlik kazanmamış konulardandır. Dolayısıyla, tarımsal desteklemelerin sektör üzerindeki etkilerini Türkiye örnekleminde hareketle ampirik olarak analiz etmeyi amaçlayan bu çalışma literatüre yapacağı önemli katkıları ve bu alanda yapılan en kapsamlı çalışma olması nedeniyle önem arz etmektedir. Ülkedeki toplam GSYH'nin %6,4'ünü sağlayan, toplam istihdamın %18'ini karşılayan ve dış ticarete %16'lık katkıda bulunan tarım sektörünün verilen desteklemelerden nasıl etkilendiğinin iyi analiz edilmesi ve gerekli düzenlemelerin yapılması sektörün geleceği ve rekabet edebilirliği açısından büyük önem taşımaktadır. Bu motivasyonla planlanan bu çalışma spesifik olarak Türkiye'nin 81 ilini ve 2002-2020 dönemini kapsayan yıllık düzeyde panel bir veri seti kullanarak merkezi hükümet tarafından tarım sektörüne yönelik verilen alan bazlı doğrudan desteklemelerin tarımsal üretim, alan ve verimlilik üzerindeki etkilerini çeşitli ekonometrik yöntemler ve tahmin metotları

kullanarak analiz etmektedir. Çalışma kullanılan yöntem, veri seti ve kapsam açısından değerlendirildiğinde literatürde yapılan diğer bütün çalışmalardan ayrılmakta ve bu spesifik alanda yapılan ilk çalışma olma özelliğini taşımaktadır.

Çalışmada yapılan analizler sonucu elde edilen bulgular tarım sektörüne yönelik verilen alan bazlı desteklemelerin tarımsal üretim miktarını ve tarım alanlarını olumsuz etkilediğini göstermiştir. Tarımsal verimlilik üzerine yapılan analizler ise Türk lirası (TL) cinsinden verilen alan bazlı desteklerin yabancı para birimi (Amerikan doları) ve satın alma gücü açısından yeniden değerlendirildiğinde sektörel verimliliği azalttığı yönündeki sonuçları ortaya çıkarmıştır. Analizlerde kullanılan kontrol değişkenlerinden olan yağış miktarlarının tarımsal üretim ve verimliliği arttırdığı, sıcaklıkların ise herhangi bir istatistiksel etkisinin olmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Çalışma bulguları aynı zamanda tarımda makineleşmenin analizlerde kullanılan sektörel göstergeler için olumlu etkilerini rapor ederken, önceki dönemlere ait tarımsal ürün değerlerinin de özellikle tarımsal üretim ve verimlilik açısından son derece önemli olduğunu göstermiştir.

Çalışmanın takip eden bölümü tarımsal desteklemeler ve verimliliğe yönelik teorik açıklamaları kapsamaktadır. Çalışmanın üçüncü bölümü ilgili literatürdeki çalışmaları özetlerken, dördüncü bölüm ekonometrik yöntem, metodoloji ve veri setini detaylandırmaktadır. Beşinci bölüm ampirik bulguları rapor etmekte ve altıncı bölümde çalışma bulguları tartışılıp gerekli politika önerileri yapılarak çalışma sonlanmaktadır.

2. TEORİK ALTYAPI

Çalışmanın bu kısmı ilk olarak tarımsal desteklere ait detayları, daha sonra tarım ekonomisi literatüründeki verimlilik kavramı ve tarımsal desteklemeler ile ilişkisini ortaya koymaktadır.

2.1. Tarımsal Destekler

Tarım sektörünün kamusal araçlar/politikalar ile korunmasının gerekliliğine dair sebeplerin temelinde sektörün doğa koşullarına olan bağımlılığı yatmaktadır. Bu bağımlığın yarattığı istikrarsızlıklar insan yaşamını gıda arzı ve gıda fiyatları gibi faktörler başta olmak üzere çeşitli yönlerden etkilemektedir. Bu etkilerin başında özellikle tarımla uğraşan kesimin gelirindeki dalgalanmalar gelmektedir. Tarımsal ürün fiyatlarındaki aşırı dalgalanmalar ve tarım sektörüne bağımlı nüfusun yüksek olması, geliri tarıma bağlı olan nüfusun gelirlerinde ciddi oynaklığa sebebiyet vermektedir. Dolayısıyla tarıma daha fazla bağlı olan toplumlarda tarımsal desteklerin de fazla olmasını beklemek doğal bir sonuçtur. Başka bir ifadeyle tarımsal gelire bağlı olan nüfusun gelirini istikrarlı hale getirmek için tarımsal destekler elzemdir. Ancak bu tarımsal desteklere rağmen tarımsal verimliliğin bu destekler oranında artıp artmadığı önemli bir tartışma konusudur. Dolayısıyla tarımsal desteklerin artması bir gereklilik olmakla birlikte yeterli değildir. Daha da önemli olan tarımsal ihracat ve bunun yanı sıra tarımsal ürünlerin katma değer yaratacak şekilde sanayi sektöründe iyi değerlendirilmesi gerekmektedir (Bayraktar ve Bulut, 2016, ss. 59-60). Ayrıca tarım ürünlerinde talebin fiyat esnekliğinin ve gelir esnekliğinin oldukça katı olması tarım sektörünün korunması ve desteklenmesinin önemine dikkat çekmektedir. Genel olarak, tarım sektörünün kendine has özellikleri ve sorunları olduğu gibi bunlar ülkeden ülkeye ve hatta bölgeden bölgeye değişiklik göstermektedir. Şöyle ki Dwivedi ve Chaudhuri'nin (2014) tarımsal sorunlar üzerinde yoğunlaştığı çalışmasında gelişmekte olan ülkelerde tarımsal ikilik (agricultural dualism) kavramı problemlerin başında gelmektedir. Çalışmaya göre gelişmiş ve gelişmemiş (backward) tarım arasındaki ayrımın temel belirtileri kullanılan girdiler, ölçek ekonomileri, farklı üretim faktörleri arasındaki ikamenin verimliliği ve esnekliği temelinde ortaya çıkmaktadır. Spesifik olarak, geri kalmış tarımda üretim teknikleri çok daha ilkeldir, sermaye

kullanımı oldukça düşüktür ve hemen hemen her faaliyette yetişkin emeğini ikame edebilmeleri ve yetişkin emeğine göre daha düşük ücretleri nedeniyle çocuk emeği oldukça yoğun bir şekilde kullanılmaktadır. Geri kalmış tarım toplumlarında tarımsal faaliyetler çoğunlukla büyükbaş hayvancılık ve çocuk işçiliğine dayalı olmaktadır. Ancak tarım sistemi daha fazla emek tasarrufu sağlayan teknolojiyi benimsemeye başladığında, çocuk işçiliğine olan talebin düşeceği açık bir şekilde anlaşılmaktadır. Özellikle az gelişmiş toplumlarda gözlenen ve çokça kayıt dışı çalışan kadınlar ve çocukların emeğinin sömürülme süreci uzun yıllardır süregelmektedir. Bu bağlamda tarım sektörünün desteklenmesi ve mümkün mertebe kayıt altına alınması elzemdir.

Ekonomik gelişme sürecinin ilerleyen aşamalarında tarım sektöründe istihdam kaybı da ortaya çıkmaktadır. Bu durum ülkelerin gelişmesiyle bağlantılı olarak doğal bir durumu ifade etmektedir. Çünkü istihdam gelişmeyle birlikte sırasıyla sanayi sektörü ve hizmetler sektörüne kaymaktadır. Bu sürecin doğası ve bunun doğal bir süreç olduğu Clark (1940) ve Lewis'in (1954) çalışmalarından anlaşılabilir.

Tarım sektörü birçok ekonomide fiyat desteği, ihracat sübvansiyonu, kredi desteği ve enerji desteği gibi sübvansiyonlarla teşvik edilmektedir. Gelişmiş ülkeler yerli tarım üreticilerini gümrük tarifeleri ve tarife dışı bazı engeller aracılığı ile korumaktadır. Her ne kadar ülkelerin tarım sektörlerini liberalleştirmeleri yönünde çeşitli uluslararası kuruluşlar tarafından baskı oluşturulsa da gelinen noktada tarım sektörünün korunduğu ve desteklendiği hükümet müdahaleleriyle doğrulanmaktadır (Civan, 2010, s.128). Bu gelişmelerden anlaşıldığı üzere ülkeler ne kadar liberal olursa olsun tarım sektörü hükümetler tarafından korunmak zorundadır. Dolayısıyla tarımsal desteklemelerin devam etmesi ve bütçede önemli bir yer kaplaması doğal bir sonuç olarak karşımıza çıkmaktadır.

Türkiye'de Cumhuriyet'in kuruluşundan 2000 yılına kadar olan süreçte tarımsal destekleme politikaları genel olarak fiyat ağırlıklı olarak yönlendirilmiştir. Bunlar destekleme alımları (fiyat desteği), girdi desteği, ürün ve kredi sübvansiyonları şeklinde sürdürülmüştür (Narin, 2008, s.189). Özellikle 1930'lu yılların başlarında tarımsal ürün fiyatlarını desteklemek için pazar fiyat desteği uygulaması ön plana çıkan uygulamalardan olmuştur (Bayraktar ve Bulut, 2016, s.49). 1980'li yıllara kadar tarımsal destekler daha çok koruyucu niteliktedir. 1980'lerden sonra dünyada ve dolayısıyla Türkiye'de de ortaya çıkan neoliberalleşme süreci tarımsal destek politikalarında da değişikliklere yol açmıştır. 1990'lı yılların sonuna gelindiğinde tüm bu destek politikalarının tarım sektörünün istenen ölçüde ilerlemesini tetiklememesi ve devlet bütçesine ciddi yük getirmesi 2000'li yıllarda yeni değişiklikleri beraberinde getirmiştir.

Günümüzde Türkiye'de Tarım ve Orman Bakanlığı aracılığıyla tarım sektörüne yönelik verilen destekler beş genel başlıkta toplanabilir. Bu destekler alan bazlı destekler, biyolojik ve biyoteknik mücadele desteği, diğer tarımsal amaçlı destekler, fark ödemesi destekleri ve hayvancılık destekleridir³.

Yukarıda ifade edildiği üzere Türkiye'de tarımsal destekler 2000'li yılların başına kadar fiyat desteği ve girdi desteği şeklinde süregelmiştir. Bu desteklerin devlet bütçesi üzerinde meydana getirdiği yük hükümetleri zaman zaman zor durumda bırakmıştır. Çeşitli çalışmalardan sonra bu yükün hafifletilmesi amacıyla Dünya Bankası (DB) ile 2000 yılında Ekonomik Reform Kredisi anlaşmasına gidilmiştir (Tan ve diğerleri, 2010, s.972). Bunun üzerine Türkiye ile DB arasındaki anlaşmaya binaen Tarım Reformu Uygulama Projesi (ARIP) 2001 yılında başlatılmıştır. ARIP 2000 sonrasında ülkedeki tarımsal desteklemelerde meydana gelen değişiklikte önemli rol oynamıştır (Yavuz, 2005, s.43). Bu proje kapsamında kamu iktisadi teşekkülleri (KİT) özelleştirilmiş, kalan

³ <https://www.tarimorman.gov.tr/Konular/Tarimsal-Destekler>

KİT’lerde işgücü azaltılmış, çiftçiler Çiftçi Kayıt Sistemi’ne kaydedilmiş ve tarımsal destekler fiyat desteklemelerinden doğrudan gelir desteklerine (DGD) kaydırılmıştır. Ancak 2008 yılına gelindiğinde DGD de kaldırılmıştır. Türkiye günümüzde tarım sektörünü genel olarak iki araçla desteklemektedir: Birincisi, belirli mahsuller için fark ödemelerini içeren çıktı destekleridir. İkincisi, akaryakıt sübvansiyonları, gübre ve toprak analizi desteği gibi girdi destek araçlarıdır. 2000’li yıllardaki bu politika değişikliğinin temel sebebinin liberalleşme çabaları olduğu düşünülmektedir. Ancak belirtmelidir ki ARIP yoluyla serbestleştirme çabaları olmasına rağmen, mevcut tarım politikası Türkiye’de tarım sektörüne halen önemli kamu kaynakları transferleri yaratmaktadır (Demirdöğen ve diğerleri, 2016, ss. 2-3). O halde tüm liberalleşme çabaları kamunun tarım sektörüne müdahalesini sonlandırmamış sadece desteklerin yapısında değişiklikler meydana getirmiştir.

Türkiye’de tarım politikalarının belirlenmesinde bütçe üzerindeki yük, dış açıklar, dış borçlar, tarım sektöründeki yapısal sorunlar, politik istikrarsızlıklar gibi iç etkenlerin yanı sıra dış faktörlerin de etkisi büyüktür. Bu dış faktörler Avrupa Birliği’ne (AB) uyum süreci, Dünya Ticaret Örgütü’nün (DTÖ) kuralları ve etkisi, Uluslararası Para Fonu (IMF) ve DB gibi kurumlarla gelişen etkileşimlerdir (Yüceer ve diğerleri, 2020, s.37). Tarım kesimi Türkiye’de parasal desteklemelerden çok az pay almaktadır. En azından diğer sektörler nezdinde bakıldığında bu oranın oldukça düşük olduğu görülebilir. Dolayısıyla Türkiye’de tarımda yapısal sorunların hızlı bir şekilde çözülmesi ve tarım alanında reformlar yapılması gerekmektedir (Şaşmaz ve Özel, 2019, s.51). Bu bağlamda tarım sektörüne verilen teşviklerin gerek miktar olarak gerekse nitelik olarak iyileştirilmesi sektörün geleceği ve yabancı ürünlerle rekabeti açısından son derece önemlidir.

2.2. Tarımsal Verimlilik

İktisat literatüründe verimlilik kavramına genel olarak bakıldığında, toplam verimlilik olgusu, bir ekonomi veya sektördeki belirli girdilerle elde edilen çıktı miktarını ifade etmektedir (Coelli ve Rao, 2005, s.115). Gelir yaratmanın önemli bir kısmı da verimlilik ile ilişkilidir (Fulginiti ve Perrin, 1998, s.45). Toplam faktör verimliliğinin ölçümüne yönelik geleneksel yaklaşım, toplam çıktının tüm girdiler ile oranlanmasıyla elde edilecek bir endeksin hesaplanmasıyla bulmaktadır (Christensen, 1975, s.910). Verimlilik bir ekonominin iktisadi olarak gelişme sürecini ölçen çok önemli bir araçtır. Verimlilik dar anlamda girdi ile çıktı arasındaki ilişkiyi ifade etmektedir. Kısaca kullanılan girdinin ne kadar çıktı yarattığını ölçer. Başka bir tanımla verimlilik üretimde girdi olarak üretim faktörlerinin kullanılması sonucunda ortaya çıkan üretim arasındaki oranı ifade etmektedir (Bayramoğlu, 2010, s.53).

İnsanlığın ekili alanlara dolayısıyla gıda kaynaklarına bağımlılığı yaklaşık on bir bin yıl önce ortaya çıkmış ve sonuçta ortaya çıkan ürün yetiştirme teknolojisiyle birlikte bu bağımlılık nüfus artışını önemli ölçüde tetikleyen başlıca etmenlerden olmuştur (Loomis ve diğerleri, 1971, s.431). Dolayısıyla tarım sektörünün verimliliğinin artırılması hızla artan nüfusun beslenmesi açısından önemli bir amaç haline gelmektedir. Uzun (2009) tarım sektöründe verimlilik konusunda gelişmiş ve gelişmemiş ülkelerin ayırımına değindiği çalışmasında tarım sektörünü teknolojik araçlarla modern hale getiren ülkelerin hem gıda arzını sağlayarak halkın beslenmesine hem de diğer sektörlerle hammadde sağlayarak sanayi kollarının gelişimine katkıda bulunduğunu iddia etmektedir. Gelişmiş ülkeler tarımsal verimlilik konusunda gerekli süreci tamamlayarak kırsal kalkınmalarını büyük ölçüde tamamlamışlardır. Bu ülkelerde tarım sektörünün milli gelir içindeki payı oransal olarak azalmaktadır. Ancak gelişmenin doğal bir sürecidir ki sanayi ve sonrasında hizmetler sektörünün milli gelir içindeki payının artması beklenmektedir. Buna rağmen gelişmiş ülkelerde tarım hâlâ çok önemli bir sektördür. Çünkü bu ülkelerde tarım sektörünün korunmasına yönelik tarımsal yapı, emek müdahaleler ve desteklemeler varlığını

---

korumaktadır. Gelişmiş ülkelerde uzmanlaşmış birim başına yüksek ürün, büyük üretim kapasitesi ve piyasa için üretilen bir artı ürün söz konusudur. Son derece modern ilaçlama, tohum ıslahı, gübreleme, sulama ve hasat yöntemleri uygulanmaktadır. Dolayısıyla birim başına maksimum verimlilik hedefiyle üretim yapılmaktadır. Ancak gelişmekte olan ülkelerde tarımsal verimlilik konusunda ciddi sorunlar bulunmaktadır. Bu ülkelerde tarım alanları daha parçalı, emek başına düşük çıktı ve çoğunlukla geçimlik düzeyde bir tarımsal üretim söz konusudur. Dolayısıyla tarımsal verimlilik olgusu gelişmiş ve gelişmemiş toplumların tarımsal yapılarını ayıran en önemli nokta olarak karşımıza çıkmaktadır. Neredeyse bütün ülkelerde tarımsal istihdamın payı, tarımdan gelen katma değer payından daha yüksektir. Buradan anlaşılan, işçi başına katma değer tarım dışı sektörde tarıma göre daha yüksek olduğu sonucudur (Gollin ve diğerleri, 2014, s.939).

Çoğu gelişmekte olan ülkede tarım sektörü diğer sektörlerine göre daha düşük verimliliğe sahiptir. Dolayısıyla verimliliği düşük olan bir sektörü geliştirmek, ülkenin iktisadi büyümesi açısından yavaşlamaya neden olabilir. Ancak ilgili literatürdeki çalışmaların birçoğu bu ülkelerde de tarımsal verimlilik artışına büyük önem atfeder (Gollin, 2010). Çünkü nüfus artışıyla birlikte gıda ve hammadde talebini karşılamak için birim alandan elde edilen tarımsal çıktının artmasına ihtiyaç vardır. Tarımsal çıktının talebi karşılamak için büyümesinin yolu ise verimlilik artışına bağlıdır.

Tarımsal verimliliğin artması çoğu az gelişmiş ülke için iktisadi kalkınmanın merkezinde yer almaktadır. Her ne kadar verimliliği artıran temel faktörün sermaye olduğu ilgili literatürde kabul görmüş olsa da Allen (2000) tarımsal verimliliği tarımdaki emek verimliliği ile açıklamaktadır. Tarımsal emek verimliliği tarımsal çıktı endeksinin tarımsal nüfusa bölünmesi ile ortaya çıkmaktadır. Bununla birlikte, emek verimliliği kentsel, endüstriyel bir ekonomiye geçişi açıklamada çok önemli bir faktördür. Allen (2000) tarımsal ürünlerin tüketimini gelirin bir fonksiyonu haline getirerek, ticaret ve kentleşmeyle ilgili verileri tarımsal (çiftlik) emek verimliliğini ortaya çıkarmak için kullanmıştır.

Diğer yandan Ruttan (2002) 20. yüzyılın başlarına kadar tarımsal verimlilikteki artışın büyük kısmının ekilen alanların genişlemesi sonucu ortaya çıktığını iddia etmiştir. Yüzyılın sonlarında ise verimlilik artışı birim alan (hektar ya da dönüm) başına tarımsal çıktıda meydana gelen artışlar olarak ifade edilmeye başlanmıştır. Ruttan'a göre mekanik teknolojideki gelişmeler, emek verimliliğindeki büyümenin birincil kaynağıdır; biyolojik teknolojideki ilerlemeler ise arazi verimliliğindeki büyümenin birincil kaynağıdır. Ancak son tahlilde teknik değişiklikler genellikle hem mekanik hem de biyolojik teknolojideki tamamlayıcı gelişmeleri ihtiva etmektedir.

Bazı çalışmalar sadece emek verimliliği ve/veya arazi verimliliği üzerine yoğunlaşırken çıktı verimliliğine çok az yer vermişlerdir (Clark, 1940; Headey ve diğerleri, 2010). Ancak belirtmek gerekir ki bu tür kısmi verimlilik hesaplamaları yapan çalışmalar yeni teknoloji kullanımı veya girdilerin daha etkin kullanımına yeterince değinmemiştir. Bu bağlamda Benton ve Bailey (2019) birim girdi başına verimden, gıda sisteminin genel verimliliğine ve etkinliğine, yani birim girdi başına sağlıklı ve sürdürülebilir bir şekilde beslenebilecek kişi sayısına vurgu yapmaktadır. Lingard ve Rayner (1975) verimlilik ve bununla ilişkili olarak 'etkinlik' ve 'teknik değişim' kavramlarına dikkat çekmiştir. McCunn ve Huffman (2000) ise tarımsal toplam faktör verimliliği (TFP) ve Araştırma-Geliştirme (Ar-Ge) harcamalarının önemine dikkat çekmiştir.

Tarımsal verimlilik birçok çalışmada girdi birimi başına toplam çıktı, ürün bazında çiftlik verimi, hektar (arazi birimi) başına toplam çıktı ve işçi başına çıktı gibi çeşitli şekillerde de kullanılmıştır.

Ancak her ne şekilde tanımlanırsa tanımlansın birçok çalışmada tarımsal verimliliğin özellikle kırsal kesimde yoksulluğu azaltıcı etkisine vurgu yapılmıştır (Schneider ve Gugerty, 2011, s.56).

Her ne kadar tarımsal verimliliğin kırsal kalkınmayı ve dolayısıyla iktisadi gelişmeyi olumlu yönde etkilediği düşünülse de literatürde karşıt çalışmalar da mevcuttur (Irz ve diğerleri, 2001; Hazell ve Haddad, 2001). Bu çalışmalara göre tarımın milli gelir ya da toplam üretim içindeki payı ülkeler geliştikçe azalmaktadır. Bu azalışın yaşandığı bir dünyada tarımsal büyümenin önemli olup olmadığı sorgulanması gereken asıl husustur. Bu konuda ilk akla gelen nokta yoksul kesimin çiftliklerle uğraşmasının derecesidir. Çünkü nüfusun büyük bir kesimi kırsal kesimde yaşasa bile bu onların illaki çiftçilik ile ilgilendikleri anlamına gelmez. Artan gelirin yoksulluğu yenme sürecindeki ikinci nokta ise tarımsal çıktı artışının geliri ne kadar artırdığı sorunsalıdır. Mesela artan çıktı, ürün fiyatlarını düşürürse veya girdi talebi arttıkça üretim maliyetleri yükselirse brüt marjlardaki artış küçük olabilir. Özellikle arazi sınırlı ise daha yüksek arazi kiralari ortaya çıkabilir. Dolayısıyla yoksul kitlelerin getirileri daha yüksek kiralara dönüşüyorsa yoksulluğun azaltılmasına katkı çok az olabilir. Ayrıca küçük çiftçilerin kredi ve diğer girdilere erişimini sınırlayan piyasa aksaklıkları veya hükümet politikaları da bu sorunlar arasında sayılabilir. Bunun yanı sıra yoksul çiftçiler, varlıklı çiftçilere göre riskten daha fazla kaçınabilir ve bu nedenle tarımsal verimliliği artıracak eğilimler sergilemeyebilirler. Sonuçta özellikle geçimlik üretimle uğraşan küçük ve parçalı arazilerle uğraşan çiftçiye teknolojik yenilik çok fazla yarar sağlamayabilir. Teknoloji ve politikalar küçük toprak sahiplerine karşı yanlı (bias) olduğunda, tarımsal büyümenin yoksulluk üzerinde olumsuz etkileri muhtemeldir (Irz ve diğerleri, 2001; Hazell ve Haddad, 2001).

Tarımsal verimlilik artışı aynı zamanda birçok kanıta göre tarımsal emek talebini de artırmaktadır. Tarımsal verimlilik ve büyüme tarım işçileri için önemli ölçüde istihdam yaratmaktadır. Ancak burada önemli olan ücretlerin artıp artmadığı veya yeteri kadar artıp artmadığı olgusudur. Çünkü tarımsal ücretler hem tarım içindeki hem de tarım dışındaki faktörler tarafından belirlenir (Irz ve diğerleri, 2001; Hazell ve Haddad, 2001). Öyleyse tarımsal verimlilik artışı ve tarımsal gelişmenin işgücü talebini artırdığı ve o alanda istihdam yarattığı doğrudur. Ancak tarımsal işgücü kazançları üzerinde olumlu katkısından söz etmek sadece olasılıktır. Tarımsal verimliliğin sanayileşme üzerindeki olumlu etkilerinin yalnızca kapalı ekonomilerde meydana geldiğini, açık ekonomilerde ise tarımda karşılaştırmalı bir üstünlüğün sanayinin büyümesini yavaşlatacağına dair çalışmalar da ilgili literatürde yerini almıştır (Bustos ve diğerleri, 2016, s.1321).

Tarımsal verimlilikte önemli bir ilerleme sağlanamıyorsa bu durum ya ülkeden döviz çıkışına ya da iç ticaret hadlerinde sanayi aleyhine kaymalar meydana getirir. Sonuç olarak sanayi üretiminin büyümesi ciddi şekilde engellenmiş olur. Bunun yanında tarımda emek verimliliğinde hızlı bir büyüme sağlanmazsa, kalkınma ilerledikçe tarım sektöründen tarım dışı sektörlere işgücü ve diğer kaynakların transferinin maliyeti de yükselebilir (Hayami ve Ruttan, 1970, s.895). Kırsal kesimlerde genel olarak düşük verimlilikteki üretim yapısı işçileri daha verimli arayışlara yönlendirmektedir. Bunların başında kırdan kente göç gelmektedir. Kırsaldan kent alanlarına göç, işçilere daha yüksek düzeyde verimlilik ve yatırımcılara geleneksel tarım sektöründe bulunan fırsatlardan daha yüksek kârlar sağlayan bir sanayi sektörünün varlığı artan emek talebine karşılık verir (Goldsmith ve diğerleri, 2004, s.33).

3. LİTERATÜR TARAMASI

Tarımsal desteklerin çeşitli göstergeler üzerindeki etkinliğiyle ilgili literatürde farklı çalışmalar ve tartışmalar mevcuttur. Bu çalışmalar tarımsal desteklerin ortaya çıkardığı fayda ve maliyetleri

---

birlikte ele almışlardır. Örneğin Gautam (2015) tarımsal desteklerin literatürdeki olumlu ve olumsuz tartışmalarını ekonomi politik perspektiften incelemiştir. Araştırmanın sonucunda sübvansiyonların faydalı bir şekilde kullanılabileceği durumları tespit etmiştir. Kanıtların gerçekten de sübvansiyonların oldukça olumlu bir etkiye sahip olduğu birkaç duruma işaret ettiğini vurgulamıştır. Ancak sübvansiyon programlarıyla ilgili önemli sorunların da varlığını ortaya çıkarmıştır.

İlgili literatür incelendiğinde tarımsal desteklerden sadece çiftçilerin değil başka aktörlerin de bundan beslendiğine dair bulgulara rastlanabilmektedir. Örneğin Ciaian ve diğerleri (2021) arazi kiralalarının artırılması, arazi fiyatlarının artması, tarım makinelerinin fiyatlarındaki artışlar ve tarımsal girdilerin fiyatlarının artması gibi faktörlerin birtakım fırsatçı davranışlara yol açtığını iddia etmiştir. Benzer şekilde bu durumu Góral ve Kulawik (2015) çiftçilerin rekabet gücü ile çelişebilecek olumsuz etkiler olarak görmüştür. İlaveten tarım sektörüne doğrudan gelir transferlerinin verimsiz olabileceğine dair kanıtlardan söz etmiştir. Spesifik olarak, tarım sektörüne kanalize edilen desteklerin (özellikle alan bazlı verilen desteklerin) aslında çiftçilerin gelir durumunu istikrara kavuşturması beklenirken çiftçi olmayan arazi sahiplerine büyük ölçüde rant olarak aktarıldığını ifade etmiştir.

Bu alanda farklı bölgeler için yapılan uluslararası çalışmalara bakıldığında bulgular farklılık göstermektedir. Örneğin Daniel ve Kilkenny (2009) Yeni Ekonomik Coğrafya perspektifinden alternatif tarımsal sübvansiyon biçimlerinin farklı mekânsal etkileri için teorik bir çalışma yapmıştır. Çalışmada çiftlik destek harcamaları temel alınmış ve Walras yasasına cevap veren bir ayrık-uzay (discrete-space) tam genel denge modeli uygulanmıştır. Modelde kırsal kalkınmayı teşvik etmek amacıyla tarımı sübvansiyon etmenin faydalarının maliyetlerden daha ağır basıp basamayacağı araştırılmıştır. Hem birleşik sübvansiyonların hem de tek çiftlik ödemelerinin mekânsal yığılmayı azaltabileceği bulgusuna ulaşılmıştır. Ancak yalnızca tek çiftlik ödeme politikası, bu stilize ekonominin hem kırsal hem de kentsel bölgelerinde refahı artırdığı sonucuna ulaşılmıştır.

Tarımsal ürün (çıktı) açısından bakıldığında literatürdeki tartışmalar farklılık arz etmektedir. Yapılan çalışmalar girdilerin mi yoksa çıktılarının mı desteklenmesi gerektiği üzerine incelemeler yapmıştır. Ek olarak eğer girdi desteklenecekse tek girdi mi yoksa birden fazla girdi mi desteklenecek sorunsalı tartışmalara neden olmuştur. Bazı çalışma sonuçlarında belirli koşullar altında tek girdili desteklerin daha az maliyetli ve daha verimli olacağı ortaya çıkmıştır. Bazı çalışmalarda ise çıktı desteklerinin daha az bozucu etki yarattığı veya tam tersi sonuçlar yarattığı bulgularına ulaşılmıştır. Gautam (2015), Goodwin ve diğerleri (2011) ve Parish ve McLaren (1982) bu minvalde literatüre örnek teşkil etmektedir. Ayrıca çiftlik düzeyinde havuzlanmış kesitlerden oluşan 1998-2005 arası yıllara ait veri seti kullanan Goodwin ve diğerleri (2011), sübvansiyon etkisini ölçerek devlet ödemelerinde ve piyasa getirilerinde beklenti yanlılığını ortadan kaldırmak için temsili ve araç değişken yöntemlerini karşılaştırmıştır. Sonuçlar çıktı fiyatı ve gelir desteği sübvansiyonlarının sabit faktörler için rant olarak kendini gösterdiğini rapor etmektedir. Bu da kiracılara değil, toprak sahipleri gibi faktör sahiplerine orantısız bir şekilde fayda sağladıkları anlamına gelir.

Huang ve diğerleri (2020) Çin'deki 1.878 ilçeyi kapsayan bir panel veriye dayanarak sabit etkiler modeli oluşturmuş ve tarımsal sübvansiyonların Çin'in yıllık tarım işçi sayısını 0,68 milyon kişi (yaklaşık %5,7) azalttığı sonucuna ulaşmıştır. Çalışmaya göre anormal derecede olan tarımsal sübvansiyonlar Çin'de yaygın olarak gözlenen yetersiz kentleşmenin önemli bir nedeni olduğuna delil oluşturmuştur. Chen ve diğerleri (2020) ise belirsizlik ve sübvansiyonun tarımsal kalkınma üzerindeki etkilerini ortaya koymuştur. Bu araştırma teknoloji dönüşüm verimliliğini dikkate

---

olarak belirsizliğin tarımsal sübvansiyon politikalarının etkinliği üzerindeki etkilerini teorik olarak araştırmıştır. Belirsizlik altında girdi ile çıktı sübvansiyonunu karşılaştırmış ve girdi sübvansiyonunun riski azalttığı sonucuna varmıştır. Bu bağlamda politika yapıcılarının girdi odaklı ve çıktı odaklı sübvansiyon politikaları arasında seçim yaparken hem belirsizliği hem de üretim verimliliğini dikkate almaları gerektiği üzerinde durmuştur.

Kiralanan arazi üzerindeki sübvansiyonların ve arazi kalitesinin sahip olunan araziden farklı olduğuna dair araştırma yapan Kirwan ve Roberts (2016) sübvansiyonları arazi parsellerine tam olarak bağlayan tarla düzeyinde bir veri seti kullanarak incelemiştir. Çalışma desteklerin toprak sahiplerine fayda sağladığını ve kiracıların daha yüksek kira ödemelerine neden olduğunu ve dolayısıyla üretim maliyetini yükselttiğini göstermiştir.

Koo ve Kennedy (2006) statik bir ekonomik model geliştirmiş ve dünyayı Amerika Birleşik Devletleri, diğer ihracatçı ülkeler ve tüm ithalatçı ülkeler olmak üzere üç bölgeye ayırmıştır. Teorik olan bu analizle hem yurtiçi hem de ihracat sübvansiyonlarının, tarım ürünlerinin ihracatçı ülkelere ithalatçı ülkelere olan ticaret akışını bozduğu sonucuna ulaşmıştır.

Ulusal düzeyde yapılan çalışmalar ise ülkenin farklı bölgelerine farklı zaman aralıkları için uygulanmış ve kullanılan yöntem açısından da farklılıklar arz ettiği için birbirine zıt sonuçlara ulaşılmıştır (Uslu, 2021). Örneğin, Rad Tüzün ve Aslan (2018) buğday, pamuk ve şeker pancarı ürünlerine yapılan destekleme ödemeleri ile bu ürünlerin ekim alanları arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Çalışma sonucunda bu ödemelerin bir kısım ürünlerin üretimini pozitif, bir kısım ürünlerin üretimini ise negatif etkilediği sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca gerek rekabet gücünün artırılması gerekse talep fazlası bulunan ürünlerin üretimini artırmak için doğru miktarda yapılacak girdi desteklerinin etkili olacağı düşünülmüştür.

Şaşmaz ve Özel (2019) ARDL yöntemi ve bu metoda bağlı olarak eşbütünleşme testi ve Toda ve Yamamoto (1995) nedensellik testi kullanarak yaptıkları analizde Türkiye’deki tarımsal desteklerin 1980-2016 dönemi için tarım sektörünün gelişimi üzerindeki etkisi incelenmiştir ve tarımsal desteklerin tarım sektörünün gelişimi üzerinde etkisinin olmadığı sonucuna ulaşmışlardır. Benzer şekilde Işık ve Bilgin (2016) Türkiye’de tarımsal destek türlerinin etkilerini araştırmıştır ve genel olarak tarımsal desteklerin tarımsal üretimi pozitif yönde etkilediği sonucuna ulaşmışlardır. Ayrıca tarımsal desteklerden fiyat desteğinin etkisinin daha yüksek olduğunu tespit etmiştir. Ela ve diğerleri (2016) organik ve geleneksel kuru üzüm üretiminin arz esnekliği üzerine yapmış olduğu çalışmada, organik tarım desteğinin organik kuru üzüm arzını artırdığı (%3,2) sonucuna ulaşmıştır. Semerci ve diğerleri (2012) Trakya için yaptıkları çalışmada alan bazlı destekler ile fark ödemesi desteğinin çiftçilerin gelirleri üzerindeki etkisini incelemişlerdir. Araştırmanın sonucunda bu desteklerin çiftçinin refahını artırdığı sonucuna ulaşılmıştır. Demirdöğen ve Olhan (2018) çiftçilerin farklı politika senaryolarında belirttiği niyetlerini anket verileriyle değerlendirerek, konuyu lojistik regresyon yoluyla açıklamıştır. Hasadın hemen sonrasında ödeme yapıldığında çiftçi davranışlarının nasıl değişeceğinin araştırıldığı çalışmada ödemenin zamanlaması değiştirilirse çiftçilerin %41’inin arazilerini artıracığı ortaya çıkarılmıştır.

Kalabak ve Aslan (2021) ise 2009-2015 yıllarını kapsayan Balıkesir ilçeleri için yaptıkları çalışmada alan bazlı destekler içerisinde mazot, gübre ve toprak analizi desteklerinin buğday üretimi üzerindeki etkisini çeşitli istatistiksel testler yardımıyla araştırmışlardır. Çalışma bulguları verilen desteklerin buğday üretimini çok sınırlı düzeyde artırdığını göstermiştir. Sağdıç ve Çakmak (2021) Türkiye’de 2006-2019 yılları arasında çeyrek dönem verileri kullanarak tarımsal destek ödemelerinin tarımsal çıktı üzerindeki nedensellik ilişkisini araştırmıştır. Yapılan

---

eşbütünlük analizi sonuçlarında tarımsal destek ödemeleri ile tarımsal çıktı arasında uzun dönemli ilişkinin varlığını tespit etmişlerdir. Ayrıca, Türkiye’de tarımsal destek ödemelerinin tarımsal üretim düzeyi ile uzun dönemli bir ilişkisinin olduğu gösterilmiştir. Ek olarak tarımsal destek ödemelerindeki pozitif ve negatif şokların tarımsal çıktı düzeyindeki negatif şoklarla ilişkili olduğu iddia edilmiştir.

Demirdöğen ve diğerleri (2016) Türkiye'nin iki bölgesinden çiftlik düzeyindeki verileri kullanarak kırsal gelir ile kentsel gelir arasındaki farkı incelemiştir. Çalışmada ilk olarak belirli ürünlerden elde edilen çiftlik gelirini artıran çıktı desteği ikinci olarak ise belirli çiftlik girdilerini sübvans eden girdi desteği kullanılmıştır. Sonuçlar, girdi desteklerinin arazi tahsis kararları üzerinde çıktı desteklerinden daha güçlü etkilere sahip olduğunu göstermiştir.

Yıldız (2017) Türkiye’de 2006-2016 dönemini kapsayan çalışmada merkezi yönetim bütçesine dayalı tarımsal destekleme ödemelerinin tarımsal çıktı üzerindeki etkisini incelemiştir. Sonuçlar uzun dönemde tarımsal çıktı düzeyi ile merkezi hükümetin verdiği tarımsal destekleme ödemeleri arasında bir nedensellik ilişkisi olduğunu göstermiştir. Uygulanan nedensellik testleri tarımsal üretim miktarı ile sektöre yönelik verilen desteklemeler arasında iki yönlü bir korelasyonun olduğunu ortaya çıkarmıştır.

Bayraktar ve Bulut (2016) Türkiye’deki tarımsal desteklerin değişimi üzerine yaptığı nitel çalışmada AB ve Türkiye’ye ait veriler kullanarak karşılaştırmalı analizler yapmıştır. Tarımsal desteklerin yüksek olmasının sebeplerini tarımsal istihdam, tarımsal üretici gelir seviyesi, desteklemenin niteliği, ürün bazlı verilen destekler olarak belirtmiştir.

Civan (2010) Türkiye için yaptığı panel veri analizinde Türkiye’de 1985-2004 yılları arasında 12 farklı tarımsal üretim dalının verileri kullanılarak Becker’in (1983) çıkar grupları modelini kullanmıştır. Çalışmanın bulguları Türkiye’de seçimlere doğru tarımsal destek oranlarının arttığı, tarımsal destek politikalarının güçlü olan çıkar gruplarına yönelik şekillendiği sonucuna ulaşılmıştır. Kısaca öncelikli olan toplum refahı değil de çıkar gruplarının refahı olduğu sonucu çalışmanın ulaştığı temel sonuçlardan olmuştur.

Tan ve diğerleri (2015) Türkiye’de tarımsal desteklerin yıllar içindeki değişimi ve bütçe içindeki payını incelemiştir. Çalışmanın bulgularına göre tarımın toplam bütçe içindeki payının diğer sektörler nezdinde oldukça düşük olduğu gözlemlenmiştir. Tarımsal destekleme politikalarındaki sürekli değişime rağmen bu destekleme bütçesinin değişmediği tespit edilmiştir. Ayrıca tarımsal destekler konularına göre incelendiğinde hayvancılık desteklerinin ve özellikle arz açığı olan ürünlerde uygulanan fark ödeme desteklerinin artış eğiliminde olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Erdal ve diğerleri (2013) Kahramanmaraş ilindeki merkez köyler için yapmış oldukları çalışmada tarımsal destek ödemelerinden faydalananların yüksek olduğu, ancak bu kişilerin verilen destek ödemelerinin yetersiz olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Çiftçilerin en fazla yararlandığı destekler ise alan bazlı destekler ile fark ödemesi destekleri olduğu tespit edilmiştir.

4. METODOLOJİ

Bu bölümde çalışmada kullanılan veri seti ve uygulanan ekonometrik tahmin modellerine ait detaylara yer verilmiştir.

4.1. Veri seti

Türkiye’de tarım sektörüne yönelik verilen alan bazlı tarımsal desteklemelerin sektördeki verimliliğe etkisinin ampirik olarak analiz edildiği bu çalışmada ülkenin 81 ilini ve 2002-2020 yıllarını kapsayan panel veri seti kullanılmıştır. Takip eden bölümde detayları verilen ekonometrik

---

tahmin modellerinde kullanılan değişkenlere ait bilgiler çeşitli ikincil veri tabanlarından elde edilmiştir. Ekonometrik analizler için oluşturulan il düzeyindeki yıllık panel veri seti, tahmin modellerinde yer alan tüm değişkenler için 1.539 gözlem sayısına sahiptir.

Tahmin modellerinde bağımsız değişken olarak yer alan tarımsal üretim ve alan bilgileri TÜİK veri tabanındaki bölgesel istatistiklerden elde edilmiştir. Tarımsal üretim değişkeni tahıllar ve diğer bitkisel ürünlerin hasat edilen miktarlarını ton bazında gösterirken, tarımsal alan değişkeni ise bu ürünlerin hasat edildiği alanlarını hektar olarak ifade etmektedir. Modellerdeki bir başka bağımsız değişken olan tarımsal verimlilik ise tarımsal üretim ve alan bilgileri kullanılarak hesaplanmıştır. Diğer bir ifadeyle, tarımsal verimlilik değişkeni her bir hektardan elde edilen tarımsal ürün miktarını illere ve yıllara göre göstermektedir.

Ekonometrik modellerde yer alan ana bağımsız değişken alan bazlı tarımsal desteklemelerdir. Tahmin modelleri alan bazlı tarımsal desteklemelerin Türk lirası, Amerikan doları ya da reel düzeyde olup olmamasına göre çeşitlendirilmiştir. Alan bazlı desteklemelere ait veri Tarım ve Orman Bakanlığı’nın tarımsal desteklemeler veri tabanından elde edilmiştir. Bu değişkene ait veriler Türk lirası cinsinden (nominal) olup, çalışma kapsamındaki her bir il için verilen yıllık destek miktarlarını kapsamaktadır. Çalışmada alan bazlı desteklerin tarımsal verimlilik üzerindeki etkisini daha detaylı analiz etmek için TL cinsinden elde edilen veri seti, yıllık Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası (TCMB) döviz kurları yardımıyla Amerikan dolarına çevrilmiştir. Bunun başlıca nedeni tarım sektöründe kullanılan enerji, gübre ve tohum gibi ana girdilerin yabancı para birimlerine bağımlı olmasıdır. Bunlara ek olarak, TL cinsinden elde edilen alan bazlı tarımsal desteklerdeki reel değişimi görmek ve tarım üreticilerinin satın alma gücündeki değişimi de modele dahil ederek reel bazdaki desteklerin verimliliğe etkisini analiz etmek için bu desteklemelere ait veri seti tüketici fiyat endeksleri baz alınarak reel düzeye dönüştürülmüştür. Modeller her üç çeşit alan bazlı destekleme türü için ayrı ayrı tahmin edilmiştir.

Ekonometrik modellerde tarımsal verimlilik üzerinde etkisi olduğu düşünülen yıllık yağış ve sıcaklık miktarları, geçmiş dönemlerdeki tarımsal ürün değerleri ve tarımda makineleşme gibi çeşitli kontrol değişkenleri yer almaktadır. Modellerde yer alan yağış miktarları değişkeni tarım sektörü için hayati öneme sahip bahar ayları (Mart-Haziran) yağış ortalamalarını göstermektedir. Sıcaklık değişkeni ise yaz aylarında (Haziran-Eylül) gerçekleşen sıcaklık ortalamalarını göstermektedir. Bu iki değişkene ait veriler Meteoroloji Genel Müdürlüğü veri tabanından il düzeyinde ve aylık olarak elde edilmiş ve ortalamalar alınarak yıllık ya da mevsimlik düzeye dönüştürülmüştür. Çiftçilerin özellikle üretim alanları (dolayısıyla üretim miktarları) için verecekleri kararlar üzerinde önemli etkisi olan önceki yıllara ait bitkisel üretim değerleri de modellerde kontrol değişkeni olarak yer almaktadır. Bitkisel üretim değerlerine (TL cinsinden) ait bilgiler Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) veri tabanından elde edilmiştir ve modellerde bir yıl gecikmeli değeri kullanılmıştır. Son olarak, verimlilik üzerinde önemli etkisi olan tarımda makineleşme değişkeni de modellerde kontrol değişkeni olarak yer almıştır. Tarım sektöründe kullanılan traktör, pulluk, sulama ve gübreleme ekipmanları gibi makine sayılarına ait il düzeyindeki yıllık veriler TÜİK veri tabanından elde edilmiştir. Analizlerde kullanılan değişkenlere ait tanımlayıcı istatistikler Tablo 1’de gösterilmektedir.

Tablo 1. Tanımlayıcı İstatistikler

Değişken	Gözlem S.	Ortalama	Std. Sapma	Minimum	Maksimum
Verimlilik	1.539	5,899	3,949	0,774	29,587
Üretim Miktar (Ton)	1.539	1.138.521	1.408.222	335	17.400.000
Alan (Hektar)	1.539	203.243	206.690	221	1.490.811
A.B. Destek (TL)	1.539	31.600.000	40.500.000	111.174	332.000.000
A.B. Destek (USD)	1.539	15.100.000	19.100.000	69.777	195.000.000
A.B. Destek (Reel TL)	1.539	167.643	213.887	623	2.508.892
Yağış (kg/m ²)	1.500	55,049	23,957	1,067	188,667
Sıcaklık (C ^o)	1.527	23,337	3,227	12,950	31,625
Makine	1.539	48.792	47.915	16	290.463
Üretim Değer (TL)	1.539	1.195.883	1.632.122	13.650	16.300.000

4.2. Ekonometrik Model

Panel veriye dayalı analizlerde oluşturulan ekonometrik modeller için hangi tahmincinin/tahmin yönteminin seçileceği elde edilen sonuçların güvenilirliği açısından son derece önemlidir. Tarımsal desteklemeler ve sektördeki verimlilik arasındaki ilişkinin modellendiği bu çalışmada doğru tahmincinin/tahmin yönteminin seçilmesi için veri setine çeşitli testler uygulanmıştır. Bu testler veri setindeki değişkenlere ait gözlemlerin homojen olup olmamasına, diğer bir ifadeyle veri setindeki değişkenler üzerinde birim ve zaman etkilerinin varlığına göre değişiklik göstermektedir. İlk olarak F testi yardımıyla klasik en küçük kareler tahmincisinin model için uygunluğu test edilmiş fakat sonuçlar veride birim ve zaman etkilerinin olduğunu yani verinin birimlere ve zamana göre farklılıklar içerdiğini göstermiştir. İkinci adım olarak klasik model ile tesadüfi etkiler modeli olabilirlik oranı ve Breusch-Pagan (1980) Lagrange çarpanı testleri ile karşılaştırılmıştır. Test sonuçları birimler arasındaki heterojenliğin varlığını dolayısıyla tesadüfi etkilerin klasik modele göre daha etkin olduğunu ortaya çıkarmıştır. Yapılan bu testler sonucunda veri üzerinde birim ve zaman etkisinin varlığı kanıtlanmıştır. Üçüncü adım olarak bu etkinin sabit mi yoksa tesadüfi mi olduğunu, diğer bir ifadeyle veride tanımlama hatası olup olmadığını test etmek için veriye Hausman (1978) spesifikasyon testi uygulanmıştır. Sonuçlar birim etkilerin açıklayıcı değişkenler ile korelasyonlu halde olduğunu dolayısıyla sabit etkiler tahmincisinin model için tutarlı olduğunu göstermiştir.

Panel veri modellerinde kullanılacak tahminci ile elde edilen ampirik sonuçların güvenilirliği için çeşitli temel varsayımların (heteroskedastisite, otokorelasyon ve birimler arası korelasyon) test edilmesi gerekmektedir. Panel veri analizlerinde etkin/tutarlı tahminler elde etmek için hata terimlerinin varyanslarının birimler arasında ve birim içerisinde eşit dağıldığı (homoskedastik), hata terimlerinin açıklayıcı değişkenler ile korelasyonsuz olduğu ve birimler arasında hata terimleri açısından korelasyon olmadığı varsayımları yapılmaktadır. Bu varsayımların doğru tahmin sonuçları elde etmek için test edilmesi gerekmektedir. Bu amaçla çalışmada kullanılan ekonometrik tahmin modeline çeşitli ön tanı testleri uygulanmıştır. Bu testlerin ilki olan ve sabit etkiler modelinde heteroskedastisite problemini test eden değiştirilmiş Wald testi modelde hata terimlerinin birimler arasında eşit varyanslı olmadığını dolayısıyla heteroskedastisite probleminin varlığını ortaya çıkarmıştır. Daha sonra sabit etkiler modelindeki otokorelasyonun varlığını test etmek için Baltagi-Wu (1999) yerel en iyi değişmez testi ve Bhargava, Franzini ve Narendranathan (1982) Durbin-Watson testi uygulanmıştır. Son olarak, modeldeki birimler arası korelasyonu test etmek için Pesaran (2021) CD testleri yapılmıştır. Bütün test sonuçları modelde otokorelasyon ve birimler arası korelasyonun varlığını göstermiştir. Dolayısıyla etkin tahmin sonuçlarına ulaşmak için bu problemleri ortadan kaldıran bir tahminci seçilmesi gerekmektedir.

Panel veri literatüründe yer alan çalışmalar tahmin modelinde heteroskedastisite, otokorelasyon ve birimler arası korelasyon probleminin olduğu durumlarda tutarlı sonuçlar için çeşitli tahminciler geliştirmiştir. İlgili literatür bu üç problemin varlığı durumunda tutarlı tahmin

sonuçlarına ulaşmak için en etkin tahmincilerden birinin Driscoll ve Kraay (1998) tahmincisi olduğunu ileri sürmektedir. Driscoll-Kraay tahmincisi yatay kesit birim sayısından bağımsız olarak standart hata tahminlerini düzelterek kovaryans matrisin tutarlı olmasını sağlar. Dolayısıyla bu tahminci az sayıda birim ve zaman boyutuna sahip veri setleri için uygun olan diğer tahmincilerden ayrılarak heteroskedastisite ve otokorelasyon problemlerinin varlığında büyük zaman ve birime sahip veri setleri için tutarlı ve dirençli standart hata terimleri sunar. Dolayısıyla bu çalışmada tarımsal desteklemeler ve verimlilik ilişkisi yukarıda bahsi geçen tahminci kullanılarak ampirik olarak analiz edilmiştir.

Alan bazlı tarımsal desteklemeler ile tarımsal verimlilik arasındaki ilişki aşağıdaki eşitlik (1) ile modellenmiştir.

$$Y_{i,t} = \theta_0 + \theta_1 D_{i,t} + \theta_2 X_{i,t} + \varepsilon_{i,t} \quad (1)$$

Eşitlik (1)’de yer alan $Y_{i,t}$ modelde kullanılan 3 farklı bağımlı değişkeni, $D_{i,t}$ ise ilgi bağımsız değişken olan alan bazlı desteklerin TL, dolar ve reel türlerini sembolize etmektedir. Dolayısıyla eşitlik (1)’de ifade edilen tahmin modeli 3 farklı bağımlı ve bağımsız değişken için toplam 9 kez tahmin edilecektir. Modelde kullanılan ilk bağımlı değişken tarımsal verimliliğidir. Tarımsal verimlilik tahıllar ve diğer bitkisel ürün miktarının (ton) bu tarımsal ürünlerin üretim alanına (hektar) bölünmesiyle hesaplanmıştır. Diğer bir ifadeyle çalışmada birim alandan alınan ürün miktarı (üretim/alan) tarımsal verimliliği göstermektedir. Her ne kadar çalışma tarımda verimliliğin alan bazlı desteklemelerden nasıl etkilendiğini araştırmayı amaçlasa da tarımsal verimliliğin hesaplanması için kullanılan tarımsal üretim ve alan da modelde bağımlı değişkenler olarak yer almaktadır. Bu tür bir ayrışmanın yapılması aynı zamanda alan bazlı verilen desteklerin hem tarımsal alanlar üzerindeki etkisini hem de tarımsal üretimi nasıl etkilediğini görmeyi sağlayacaktır. Spesifik olarak, bu ayrıştırma örneğinin verilen desteklerin tarımsal alan miktarını azalttığı/arttırdığı için verimliliğin arttığı/azaldığı gibi yanlış bir sonuca ulaşılmasını da engelleyecektir (örneğin bir kesrin paydası azaldığında pay sabit kalsa bile kesrin değeri artar).

Eşitlik (1)’deki $D_{i,t}$ bağımsız değişken olan TL ve dolar cinsinden ve reel olarak alan bazlı destekleri göstermektedir. Alan bazlı desteklerin bu şekilde ayrıştırılmasının nedeni tarım sektöründe faaliyet gösteren kişi veya kurumların üretimde kullandıkları ana girdilerin (enerji, gübre, tohum, ilaç vs.) döviz kurlarından etkilenmesi ve dolayısıyla TL cinsinden aldıkları bu desteklerin yabancı paralar karşısındaki değeri ve satın alma gücü açısından kıyaslanmasıdır (bkz. Ek Şekil 1-4 ve Ek Tablo 1).

Eşitlik (1)’de yer alan $X_{i,t}$ modeldeki kontrol değişkenlerini göstermektedir. Modelde kullanılan kontrol değişkenleri tarımsal verimliliği ciddi anlamda etkileyen bahar ayları yağış ortalamaları ve yaz dönemi sıcaklık ortalamaları değişkenleridir. Ayrıca tarımda kullanılan makine sayısı ve bir önceki döneme ait tarımsal ürün parasal değeri de modelde kontrol değişkeni olarak yer almaktadır. Bunlara ek olarak tarımsal verimlilik üzerinde son derece önemli olan toprak türü ve eğim gibi zamanla değişiklik göstermeyen değişkenler ise modelde kullanılan sabit etkiler tahmin yöntemi ile kontrol edilmiştir.

Modelde yer alan verimlilik hariç tüm değişkenlerin doğal logaritmaları alınmış halleri analize dâhil edilmiştir. Dolayısıyla modeldeki θ verimlilik hariç tüm tahminlerde esneklik tahmin katsayılarını göstermektedir. Modeldeki ε dirençli standart hata terimlerini, alt simgeler i ve t ise sırasıyla il ve yılı sembolize etmektedir. Ekonometrik analizler, tablolar ve grafikler STATA 16.0 istatistik programı yardımıyla yapılmıştır.

5. AMPİRİK BULGULAR

Alan bazlı verilen tarımsal desteklemelerin tarımsal verimlilik üzerindeki etkisini analiz eden yukarıdaki eşitlik (1)'de detayları verilen sabit etkiler Driscoll-Kraay modelinin ampirik bulguları aşağıdaki Tablo 2'de rapor edilmiştir. Tablo 2 alan bazlı desteklemelerin ölçüm türüne (Türk lirası, Amerikan doları ve reel) göre 3 panele ayrılmıştır.

Panel A TL cinsinden verilen alan bazlı desteklerin tarımsal üretim, alan ve verimlilik üzerindeki etkisine dair ampirik bulguları rapor etmektedir. Buna göre, verilen alan bazlı desteklemelerin tarımsal üretim ve alan üzerinde negatif etkisi söz konusu iken bu desteklemelerin verimlilik üzerinde pozitif etkisi gözlemlenmektedir. Panel A'da yer alan bulgulara göre alan bazlı desteklemelerdeki %1'lik artışın üretim ve alan değişkenlerini sırasıyla %0,1 ve %0,06 oranında azalttığı söylenebilir. Aynı zamanda alan bazlı desteklemelerdeki %1'lik artış istatistiksel olarak anlamlı bir şekilde tarımsal verimliliği %0,3 oranında artırmaktadır.

Tablo 2. Regresyon Analizi Sonuçları (Driscoll-Kraay Tahmincisi)

Bağımlı Değişken	Panel A Alan Bazlı Destek (Türk Lirası)			Panel B Alan Bazlı Destek (US Doları)			Panel C Alan Bazlı Destek (Reel)		
	Üretim (1)	Alan (2)	Verim (3)	Üretim (4)	Alan (5)	Verim (6)	Üretim (7)	Alan (8)	Verim (9)
Destek TL	-0,105*** (0,035)	-0,064*** (0,019)	0,313*** (0,093)						
Destek USD				-0,126*** (0,033)	-0,041*** (0,014)	-0,004 (0,116)			
Destek Reel							-0,142*** (0,034)	-0,062*** (0,014)	-0,039 (0,142)
Yağış	0,104*** (0,022)	0,018 (0,025)	0,535*** (0,178)	0,095*** (0,023)	0,016 (0,025)	0,518*** (0,179)	0,088*** (0,021)	0,012 (0,023)	0,513*** (0,184)
Sıcaklık	-0,022 (0,399)	-0,325* (0,177)	1,527 (1,880)	-0,094 (0,442)	-0,393** (0,170)	2,001 (1,883)	0,026 (0,423)	-0,331* (0,169)	2,055 (1,897)
Makine	0,485*** (0,066)	0,164*** (0,035)	2,646*** (0,772)	0,448*** (0,071)	0,152*** (0,033)	2,643*** (0,792)	0,428*** (0,069)	0,139*** (0,034)	2,628*** (0,781)
Üretim Değ.	0,213*** (0,028)	-0,139*** (0,024)	2,164*** (0,192)	0,122*** (0,033)	-0,173*** (0,028)	2,203*** (0,112)	0,105*** (0,038)	-0,189*** (0,026)	2,180*** (0,139)
Sabit	6,978*** (1,899)	13,881*** (0,926)	-61,664** (9,644)	8,516*** (2,271)	14,082*** (0,883)	-58,310** (11,141)	9,419*** (2,126)	14,763*** (0,904)	-57,423* (10,641)
Gözlem Say.	1.419	1.419	1.419	1.419	1.419	1.419	1.419	1.419	1.419
İl Sayısı	81	81	81	81	81	81	81	81	81

Not: Tabloda yer alan * işareti katsayıların istatistiksel anlamlılık derecelerini gösteren p değerlerini sembolize etmektedir. *, ** ve *** sırasıyla %10, %5 ve %1 düzeyinde anlamlılığı ifade etmektedir. Parantez içinde yer alan sayılar ise heteroskedastisite ve oto korelasyona karşı dirençli hata terimlerini ifade etmektedir.

Tablo 2'de yer alan Panel B alan bazlı tarımsal desteklemelerin Amerikan dolarına dönüştürüldükten sonra tarımsal verimlilik ile ilişkisini rapor eden ampirik bulguları göstermektedir. Tablo 2'ye göre alan bazlı desteklemelerin dolar cinsinden ifade edildiğinde Panel A'da raporlanan sonuçlara benzer olarak tarımsal üretim ve alan üzerinde negatif etkisi olduğu görülmüştür. Fakat Panel A'dan farklı olarak dolar cinsinden elde edilen alan bazlı desteklemelerin verimlilik üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etkisinin olmadığı gözlemlenmiştir. Benzer şekilde, Tablo 2'de yer alan Panel C'deki sonuçlar alan bazlı desteklemeler reel olarak ifade edildiğinde bu desteklemelerin tarımsal verimliliğe istatistiksel olarak anlamlı bir etkisinin olmadığını göstermektedir. Sonuç olarak TL olarak verilen desteklemelerin verimlilik üzerindeki etkisine nominal olarak bakıldığında bu etkinin pozitif olduğu gözlemlenirken, verilen parasal destekler dolara ya da satın alma gücüne göre tekrar değerlendirildiğinde etkinin yönü tersine dönmektedir. Enflasyonist ekonomiler ve üreticinin özellikle girdiler açısından yabancı para birimlerine bağlı olduğu sektörler için yapılan analiz ve değerlendirmelerin bu faktörler de göz önünde bulundurulması doğru sonuçlar elde etmek için son derece önem taşımaktadır.

Tablo 2'de yer alan kontrol değişkenlerine ait bulgular da sektörel verimlilik ve diğer göstergeler açısından önem taşımaktadır. Tablo sonuçlarına genel olarak bakıldığında bahar aylarında

meydan gelen yağışların tarımsal üretim ve verimlilik üzerinde istatistiksel olarak anlamlı ve pozitif etkisi gözlemlenmektedir. Sonuçlar yaz ayları sıcaklık ortalamalarının tarımsal alanlar ile negatif ilişkisini fakat bunu dışındaki diğer göstergeler üzerinde herhangi bir etkisinin olmadığını göstermektedir. Sonuçlar beklendiği üzere modeldeki tarımda makineleşmeyi kontrol eden değişkenin tarımsal verimlilik ve diğer göstergeleri olumlu etkilediğini rapor etmektedir. Son olarak, tablo sonuçları bir önceki yıla ait tarımsal ürün değeri değişkeninin tarımsal verimlilik ve üretim üzerinde pozitif etkisini fakat tarımsal alanlar üzerinde negatif etkisi olduğunu ortaya çıkarmıştır.

6. SONUÇ, TARTIŞMA VE POLİTİKA ÖNERİLERİ

Türkiye’de tarım sektörü için alan bazlı olarak verilen mazot, gübre ve toprak analizi gibi desteklemeler sektörün devamlılığı ve yabancı ülkelerle rekabet edebilmesi açısından son derece öneme sahiptir. Fakat ülkede politika yapımcılar tarafından en çok benimsenen ve uygulanan bu destekleme türünün birim alana göre verilmesi ise birçok açıdan tartışma konusu olmaktadır. Dolayısıyla verilen alan bazlı desteklemelerin gerçekten amacına ulaşmış ve sektör üzerindeki etkilerinin analiz edilmesi tarım sektörünün geleceği için önem arz etmektedir. Bu amaç doğrultusunda yapılan bu çalışma Tarım ve Orman Bakanlığı tarafından Türkiye’nin 81 iline 2002-2020 yılları arasında verilen alan bazlı tarımsal desteklemelerin tarımsal verimlilik, üretim ve alan üzerindeki etkilerini ampirik yöntemlerle incelemektedir. Çalışmanın 1.500’ün üzerinde gözlem sayısına sahip panel bir veri seti kullanarak ekonometrik yöntemlerle Türkiye’de alan bazlı verilen tarımsal destekler ve tarımsal verimlilik arasındaki ilişkiyi kapsamlı bir şekilde ampirik olarak inceleyen ilk çalışma olması nedeniyle ilgili literatüre önemli katkılar sağlayacağı düşünülmektedir.

Çalışmada kullanılan ekonometrik tahmin modellerinden elde edilen bulgular alan bazlı desteklemelerin tarımsal üretim ve tarım alanları üzerinde genel olarak azalışa neden olduğunu göstermektedir, (*ceteris paribus*). Ampirik bulgular aynı zamanda alan bazlı desteklemelerin Türk lirası olarak analizlerde yer aldığı tarımsal verimlilik ile pozitif ilişki içerisinde olduğunu gösterirken, desteklemelerin dolar cinsinden ya da reel bazda analizlere dâhil edildiğinde verimlilik üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etkisi olmadığını göstermiştir. Çalışmada elde edilen sonuçlar bahar döneminde meydana gelen yağışların tarımsal verimlilik ve üretim üzerinde artışlara neden olduğunu gösterirken, yaz döneminde meydana gelen sıcaklık artışlarının ise tarımsal verimliliğe ya da üretime herhangi bir etkisinin olmadığını ortaya çıkarmıştır. Son olarak, çalışma sonuçlarına göre tarımda makineleşme ve önceki yıllara ait ürün değerlerinin de tarımsal faaliyetleri olumlu etkilediği söylenebilir.

Çalışmada elde edilen bulgulara göre alan bazlı desteklemelerin dolar bazında ya da satın alma gücü açısından değerlendirildiğinde tarımsal verimlilik üzerinde herhangi bir etkisinin olmaması ve söz konusu desteklemelerdeki artışların istatistiksel olarak tarım alanları ve tarımsal ürün miktarı ile negatif bir ilişki içerisinde olması politika yapımcıların alan bazlı desteklemeleri, bu desteklerin üreticiye verilmiş şeklini ve miktarlarını tekrar gözden geçirmesini gerektirmektedir.

Tarımsal desteklerin (özellikle reel olarak) tarımsal verimliliği iyileştirmediği için devletin aktif bir şekilde tarım sektörüne müdahale etmesinin çok anlamlı olmadığı düşünülmektedir. Destek ödemelerinin alan bazlı teşviklerden ziyade çiftçilerin maliyetlerini azaltan çeşitli yöntemlerle verilmesinin daha verimli olacağı düşünülmektedir. Bu hususta örneğin Kalabak ve Aslan (2021) gübre desteği ödemesini direkt çiftçiye ödemek yerine gübre üretimi yapan ya da yapacak üreticiler/girişimcilere verilmesini önermektedir. Buradaki amaç gübre üreticilerinin üretim maliyetlerini düşürmek ve bu bağlamda çiftçilerin maliyetlerini dolaylı olarak azaltmaktır. Benzer

---

şekilde gerek gübre gerekse diğer girdiler için vergilerin kaldırılması çiftçilerin maliyetlerini azaltacaktır. Ayrıca tarımsal desteklerin verimli olabilmesi için devletin kontrol mekanizması çok daha şeffaf, adil ve güçlü olmalıdır. Bunun yanı sıra tarım sektöründe modern yöntemler kullanmak ve katma değeri yüksek ürünler üretmek son derece önemlidir. Elbette buradaki en önemli faktör modern yöntemleri kullanacak bilinçli ve eğitilmiş bir tarımsal nüfusa sahip olmaktır. Eğitilmiş bir emek tarım sektörünün gelişmesinde ve dolayısıyla ülke kalkınmasında çok önemli bir yere sahiptir.

Gelecekte yapılacak olan çalışmalar alan bazlı desteklerin alt türleri olan mazot, gübre ve toprak analizi verilerine ulaşarak daha yerel çapta bu desteklemelerin sektör üzerindeki etkilerini analiz edebilir. Ayrıca verilen desteklemelerin etkilerinin bölgelere göre değişiklik gösterme ihtimali de göz önünde bulundurularak bölgeler arası kıyaslamalar içeren çalışmalar da sektöre ve politika yapıcılara yol gösterici olacaktır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazarlar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Etik Onay: Bu makale, insan veya hayvanlar ile ilgili etik onay gerektiren herhangi bir araştırma içermemektedir.

Yazar Katkısı: Hakan Uslu(%50), Ferhat Apaydın(%50)

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The authors declare that there is no conflict of interest.

Funding: The authors received no financial support for the research, authorship and/or publication of this article.

Ethical Approval: This article does not contain any studies with human participants or animals performed by the authors.

Author Contributions: Hakan Uslu(50%), Ferhat Apaydın(50%)

KAYNAKÇA

- Allen, R. C. (2000). Economic structure and agricultural productivity in Europe, 1300–1800. *European Review of Economic History*, 4(1), 1-25. doi: 10.1017/S1361491600000125
- Baltagi, B. H. ve Wu, P. X. (1999). Unequally spaced panel data regressions with AR (1) disturbances. *Econometric theory*, 15(6), 814-823. doi: 10.1017/S0266466699156020
- Bayraktar, Y. ve Bulut, E. (2016). Tarımsal desteklerin değişen yapısı ve yüksek tarımsal desteklerin nedenleri: Türkiye için karşılaştırmalı bir analiz. *İktisat Fakültesi Mecmuası*, 66, 45-66. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/330004>
- Bayramoğlu, Z. (2010). Tarımsal verimlilik ve önemi. *Selçuk Üniversitesi Selçuk Tarım ve Gıda Bilimleri Dergisi*, 24(3), 52-61. Erişim adresi: <http://sjafs.selcuk.edu.tr/sjafs/article/view/158>
- Becker, G. S. (1983). A theory of competition among pressure groups for political influence. *The quarterly journal of economics*, 98(3), 371-400. doi: 10.2307/1886017
- Benton, T. G. ve Bailey, R. (2019). The paradox of productivity: agricultural productivity promotes food system inefficiency. *Global Sustainability*, 2, 1-8. doi: 10.1017/sus.2019.3
- Bhargava, A., Franzini, L. ve Narendranathan, W. (1982). Serial correlation and the fixed effects model. *The Review of Economic Studies*, 49(4), 533-549. doi: 10.2307/2297285
- Breusch, T. S. ve Pagan, A. R. (1980). The Lagrange multiplier test and its applications to model specification in econometrics. *The review of economic studies*, 47(1), 239-253. doi: 10.2307/2297111
-

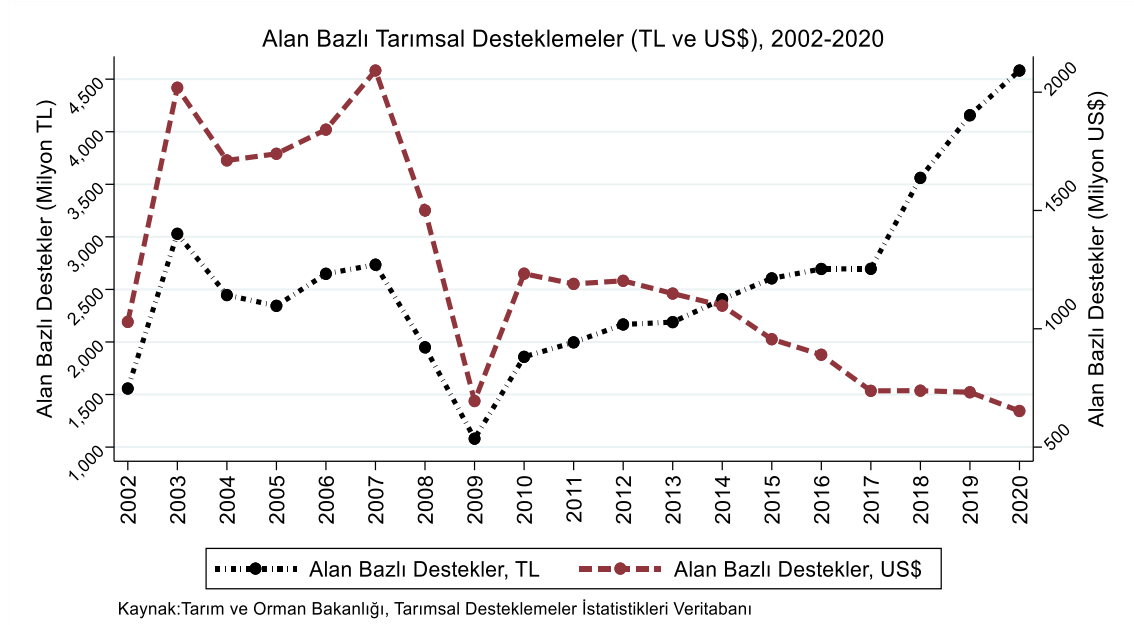
-
- Bustos, P., Bruno C. ve Jacopo P. (2016). Agricultural productivity and structural transformation: evidence from Brazil. *American Economic Review*, 106(6), 1320-1365. doi: 10.1257/aer.20131061
- Chen, Y.H., Chen, M.X. ve Mishra, A.K. (2020). Subsidies under uncertainty: modeling of input- and output-oriented policies. *Economic Modelling*, 85, 39–56. doi: 10.1016/j.econmod.2019.05.005
- Christensen, L. (1975). Concepts and measurement of agricultural productivity. *American Journal of Agricultural Economics*, 57(5), 910-915. doi: 10.2307/1239102
- Ciaian, P., Baldoni, E., Kanacs, A. ve Drabik, D. (2021). The capitalization of agricultural subsidies into land prices. *Annual Review of Resource Economics*, 13(1), 141-142. doi: 10.1146/annurev-resource-102020-100625
- Civan, A. (2010). Türkiye’de tarımsal destek politikaları. *Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 25(1), 127-146. Erişim adresi: <http://hdl.handle.net/20.500.12397/1456>
- Clark, C. (1940). *The Conditions of Economic Progress*. London: Macmillan.
- Coelli, T. ve Rao, D. S. (2005). Total Factor productivity growth in agriculture: a malmquist index analysis of 93 countries, 1980-2000. *Agricultural Economics*, 32, 115-134. doi: 10.1111/j.0169-5150.2004.00018.x
- Daniel, K. ve Kilkenny, M. (2009). Agricultural subsidies and rural development. *Journal of Agricultural Economics*, 60(3), 504–529. doi: 10.1111/j.1477-9552.2009.00214.x
- Demirdöğen, A., ve Olhan, E. (2018). The timing impact of agricultural support policies on farmers’ stated intentions in Turkey, *162nd Seminar, April 26-27, 2018, Budapest, Hungary*. doi: 10.22004/ag.econ.271960
- Demirdöğen, A., Olhan, E. ve Chavas, J. P. (2016). Food vs fiber: an analysis of agricultural support policy in Turkey. *Food Policy*, 61, 1–8. doi: 10.1016/j.foodpol.2015.12.013
- Driscoll, J. C. ve Kraay, A. C. (1998). Consistent covariance matrix estimation with spatially dependent panel data. *Review of economics and statistics*, 80(4), 549-560. doi: 10.1162/003465398557825
- Dwivedi, J.K. ve Chaudhuri, S. (2014). Agricultural subsidy policies fail to deal with child labour under agricultural dualism: what could be the alternative policies? *Research in Economics*, 68(3), 277–291. Erişim adresi: <https://mpra.ub.uni-muenchen.de/55411/>
- Ela, A., Miran, B., Bektaş, Z. K. ve Cankurt, M. (2016). Farklı pazarlama ve tarım politikası seçeneklerinin konvansiyonel ve organik kuru üzüm arzı üzerine etkileri. *Anadolu Tarım Bilimleri Dergisi*, 31(3), 345-352. doi: 10.7161/omuanajas.269987
- Erdal, G., Erdal, H. ve Gürkan, M. (2013). Türkiye’de uygulanan tarımsal desteklerin üretici açısından değerlendirilmesi (Kahramanmaraş ili örneği). *Uluslararası Sosyal ve Ekonomik Bilimler Dergisi (IJSES)*, 3(2), 92-98. Erişim adresi: <http://ijses.org/index.php/ijses/article/view/102>
- Fulginiti L. E. ve Perrin R. K. (1998). Agricultural productivity in developing countries. *Agricultural Economics*, 19(1), 45-51. doi: 10.1016/S0169-5150(98)00045-0
- Gautam, M. (2015). Agricultural subsidies: resurging interest in a perennial debate. *Indian Journal of Agricultural Economics*, 70(1), 83-105. doi: 10.22004/ag.econ.229968
-

-
- Goldsmith, P. D., Gunjal, K. ve Ndarishikanye, B. (2004). Rural-urban migration and agricultural productivity: the case of Senegal. *Agricultural Economics*, 31(1), 33-45. doi: 10.1111/j.1574-0862.2004.tb00220.x
- Gollin, D. (2010). Agricultural productivity and economic growth. *Handbook of agricultural economics*, 4, 3825-3866. doi: 10.1016/S1574-0072(09)04073-0
- Gollin, D., David L. ve Michael W. (2014). The Agricultural productivity gap. *Quarterly Journal of Economics*, 129(2), 939-993. doi: 10.1093/qje/qjt056
- Goodwin, B. K., Mishra, A. K., ve Ortafo-Magné, F. (2011). The buck stops where? The distribution of agricultural subsidies. In *The Intended and Unintended Effects of US Agricultural and Biotechnology Policies* (pp. 15-50). University of Chicago Press.
- Góral, J. ve Kulawik, J. (2015). Problem of capitalisation of subsidies in agriculture. *Problems of Agricultural Economics*, 34(2), 3-23. doi: 10.22004/ag.econ.240758
- Hausman, J. A. (1978). Specification tests in econometrics. *Econometrica: Journal of the econometric society*, 46(6), 1251-1271. doi: 10.2307/1913827
- Hayami, Y. ve Ruttan, V. (1970). Agricultural productivity differences among countries. *The American Economic Review*, 60(5), 895-911. Erişim adresi: <https://EconPapers.repec.org/RePEc:aea:aecrev:v:60:y:1970:i:5:p:895-911>
- Hazell, P. ve Haddad, L. J. (2001). Agricultural research and poverty reduction (Vol. 34). Intl Food Policy Res Inst. Erişim adresi: https://pdf.usaid.gov/pdf_docs/PNACM406.pdf
- Headey, D., Alauddin, M. ve Rao, D. S. (2010). Explaining agricultural productivity growth: an international perspective. *Agricultural Economics*, 41(1), 1-14. doi: 10.1111/j.1574-0862.2009.00420.x
- Huang, K., Yan, W. ve Huang, J. (2020). Agricultural subsidies retard urbanisation in China. *Australian Journal of Agricultural and Resource Economics*, 59, 1-20. doi: 10.1111/1467-8489.12391
- Irz, X., Lin, L., Thirtle, C. ve Wiggins, S. (2001). Agricultural productivity growth and poverty alleviation. *Development Policy Review*, 19(4), 449-466. doi: 10.1111/1467-7679.00144
- Işık, H. B., ve Bilgin, O. (2016, November). The effects of agricultural support policies on agricultural production: The case of Turkey. In *RSEP International Conferences on Social Issues and Economic Studies, 2nd Multidisciplinary Conference Madrid, Spain 2-4 November* (pp. 111-119).
- Kalabak, A. Y. ve Aslan, R. (2021). Bazı alan bazlı tarımsal desteklerin buğday üretimi üzerindeki etkisi: Balıkesir örneği (2009-2015). *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 39(1), 85-102. doi: 10.17065/huniibf.695851
- Kirwan, B. E. ve Roberts, M. J. (2016). Who really benefits from agricultural subsidies? evidence from field-level data. *American Journal of Agricultural Economics*, 98(4), 1095-1113. doi: 10.1093/ajae/aaw022
- Lewis, W. A. (1954). Economic development with unlimited supplies of labour. *Manchester School*, 22(2), 139-191. doi: 10.1111/j.1467-9957.1954.tb00021.x
- Lingard, J., ve Rayner, A. J. (1975). Productivity growth in agriculture: a measurement framework. *Journal of Agricultural Economics*, 26(1), 87-104. doi: 10.1111/j.1477-9552.1975.tb02108.x
- Loomis, R. S., Williams, W. A. ve Hall, A. E. (1971). Agricultural productivity. *Annual Review of Plant Physiology*, 22(1), 431-468. doi: 10.1146/annurev.pp.22.060171.002243
-

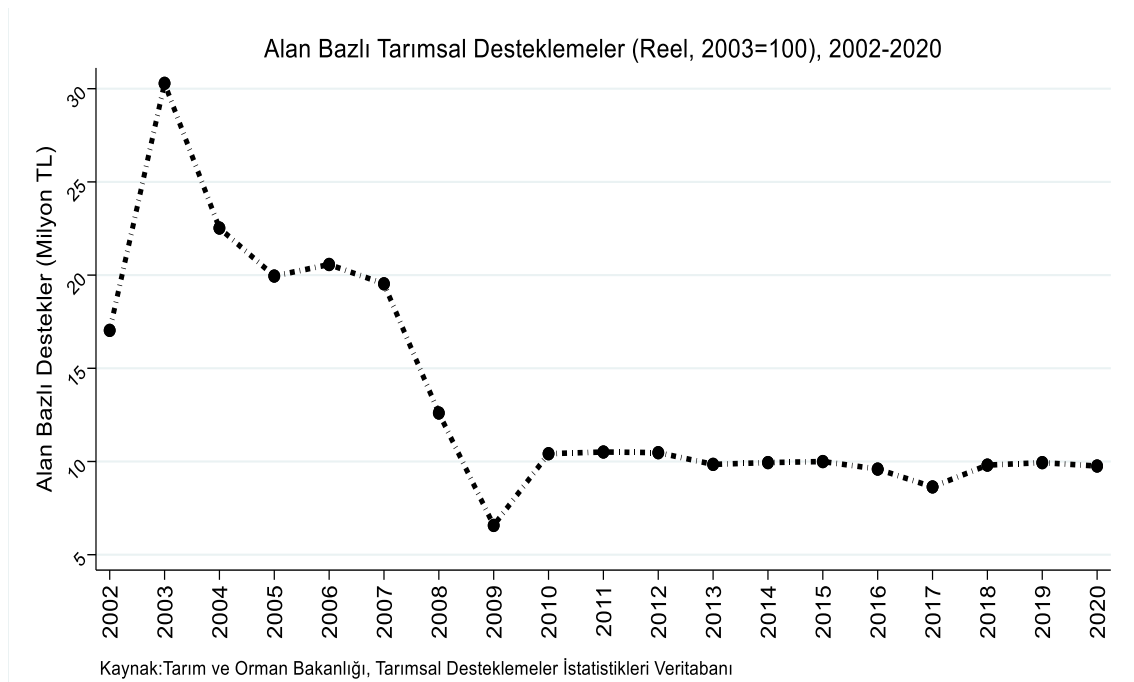
-
- McCunn, A., ve Huffman, W. E. (2000). Convergence in U.S. productivity growth for agriculture: implications of interstate research spillovers for funding agricultural research. *American Journal of Agricultural Economics*, 82(2), 370-388. doi: 10.1111/0002-9092.00032
- Narin, M. (2008). Türkiye’de uygulanan tarımsal destekleme politikalarında değişim. *Ekonomik Yaklaşım*, 19, 183-225. doi: 10.5455/ey.10653
- Parish, R. ve McLaren, K. (1982). Relative cost-effectiveness of input and output subsidies. The *Australian Journal of Agricultural Economics*, 26(1), 1-13. doi: 10.1111/j.1467-8489.1982.tb00404.x
- Pesaran, M. H. (2021). General diagnostic tests for cross-sectional dependence in panels. *Empirical Economics*, 60, 13-50. doi: 10.1007/s00181-020-01875-7
- Rad Tüzün, S. ve Aslan, S.J. (2018). 2002-2017 Yılları arasında Türkiye’de tarım politikaları ve uygulamaları. *Social Sciences Studies Journal*, 4(21), 3271-3278. doi: 10.26449/sss.749
- Ruttan, V. (2002). Productivity growth in world agriculture: sources and constraints. *The Journal of Economic Perspectives*, 16(4), 161-184. doi: 10.1257/089533002320951028
- Sağdıç, E. ve Çakmak, E. (2021). Tarımsal destek ödemeleri ile tarımsal üretim düzeyi arasındaki nedensellik ilişkisi: Türkiye örneği. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 10(2), 1858-1880. doi: 10.15869/itobiad.851919
- Schneider, K. ve Gugerty, M.K. (2011). Agricultural productivity and poverty reduction: linkages and pathways. *The Evans School Review*, 1, 56-74. doi: 10.7152/12259
- Searchinger, T. D., Malins, C., Dumas, P., Baldock, D., Glauber, J., Jayne, T. ve Marennya, P. (2020). Revising public agricultural support to mitigate climate change. Washington: World Bank.
- Semerci, A., Yalçın, K., Şahin, İ., ve Çıtak, N. (2012). Türkiye’de yağlı tohumlar üretiminde uygulanan destekleme politikalarının ayçiçeği ekim alanları ve üretici refahı üzerine etkisi. *Selcuk Journal of Agriculture and Food Sciences*, 26(2), 55-62. Erişim adresi: <http://sjafs.selcuk.edu.tr/sjafs/article/view/270>
- Şaşmaz, M.Ü. ve Özel, Ö. (2019). Tarım sektörüne sağlanan mali teşviklerin tarım sektörü gelişimi üzerindeki etkisi: Türkiye örneği. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 61, 50-65. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/en/pub/dpusbe/issue/47035/493043>
- Tan, S., Kumuk, T., Savran, F., ve Everest, B. (2010). Türkiye’de 2000 Yılı Sonrası Uygulanan Tarım Politikaları: Tarım Reformu Uygulama Projesi-ARIP. *Türkiye IX. Tarım Ekonomi Kongresi, Şanlıurfa*.
- Uslu, H. (2021). Tarımsal mali teşvikler, tarım sektörü ve bölgesel kalkınma. *Küresel mali sorunlar ve muhtemel çözümler içinde* (s. 327-346). İstanbul: Legal Yayınevi.
- Uzun, A. M. (2009). Tarımsal verimlilik ve Türkiye’deki durum: tarımsal verimliliğin artırılmasına dönük tedbirler üzerine bir inceleme. *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 4(2), 24-40. Erişim adresi: <https://hdl.handle.net/20.500.12881/877>
- Yavuz, F. (2005). *Türkiye’de tarım*. Tarım ve Köy İşleri Bakanlığı Yayınları: Ankara.
- Yüceer, S. E., Tan, S. ve Semerci, A. (2020). Türkiye’de 2000-2020 döneminde tarımsal destekleme politikalarının gelişiminin incelenmesi. *Lapseki Meslek Yüksekokulu Uygulamalı Araştırmalar Dergisi*, 1(2), 36-46. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/en/pub/ljar/issue/59169/808072>
-

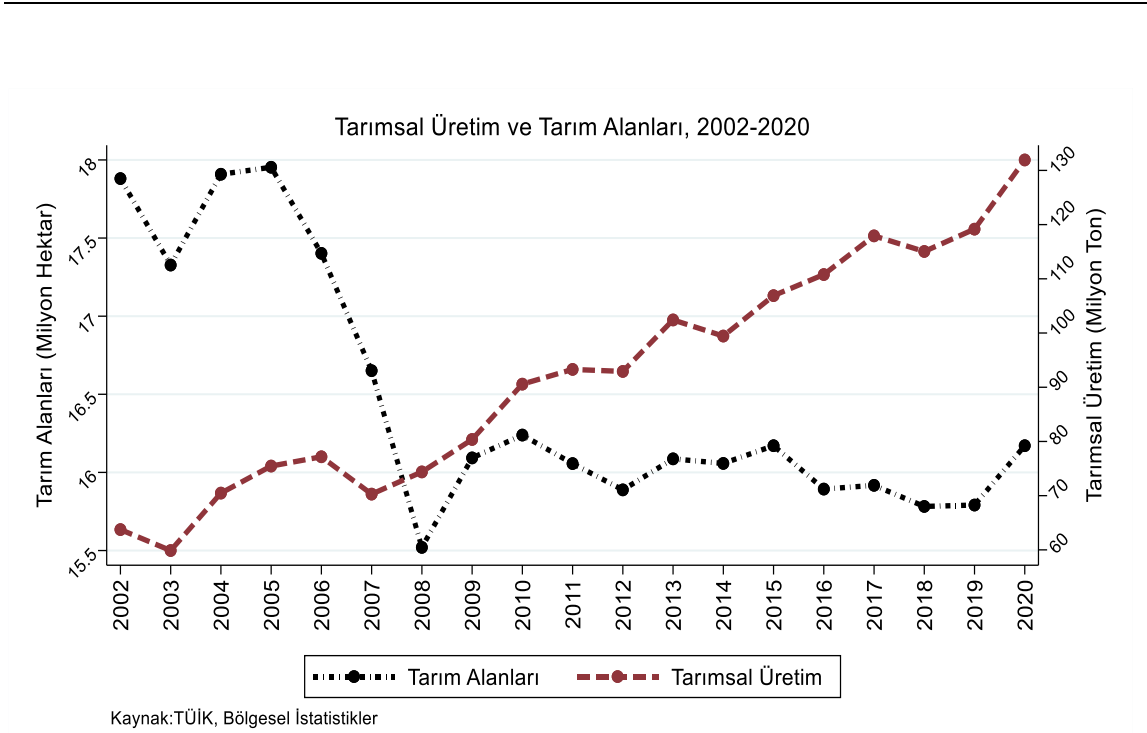
EKLER

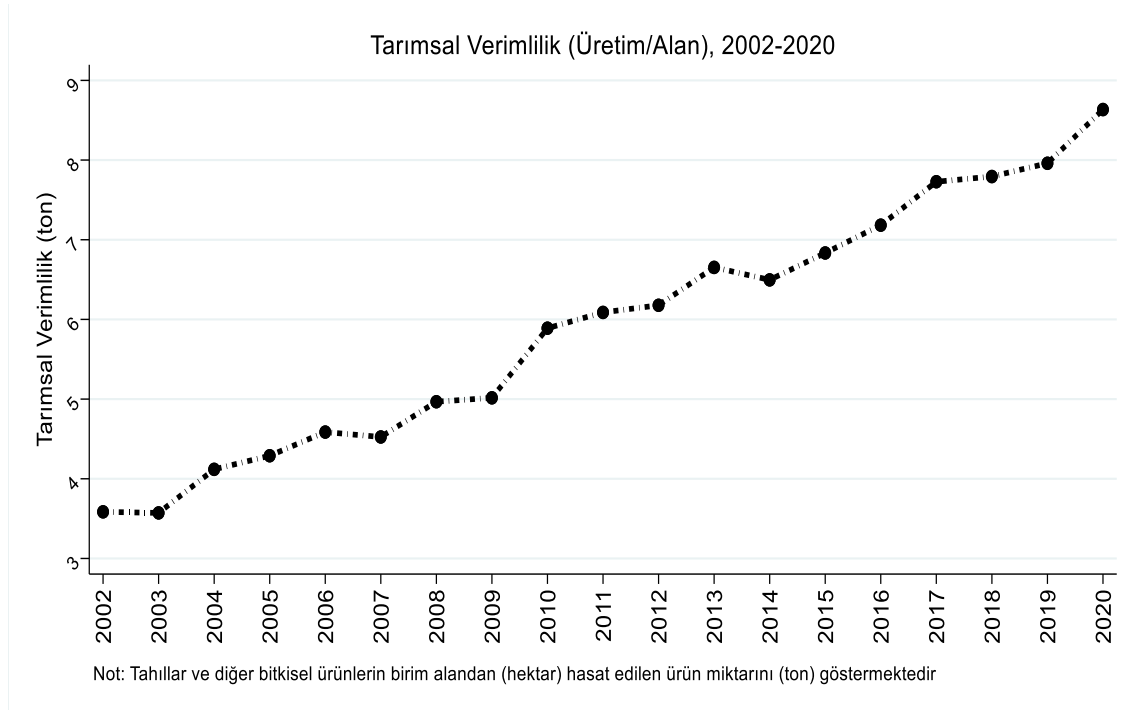
Ek Şekil 1. TL ve dolar cinsinden alan bazlı desteklemeler

Ek Şekil 2. Reel bazda tarımsal desteklemeler

Ek Şekil 3. Tarımsal üretim ve alanlarda meydana gelen değişim

Ek Şekil 4. Tarımsal verimlilik

Ek Tablo 1. İl Düzeyinde Alan Bazlı Desteklemelerdeki Değişim (TL, Dolar ve Reel)

İller	Türk Lirası		Amerikan Doları		Reel	
	2002	2020	2002	2020	2002	2020
Adana	28.905.150	103.584.104	19.103.234	14.752.074	316.240	220.584
Adıyaman	18.068.037	48.876.176	11.941.054	6.960.769	197.676	104.082
Afyon	30.170.653	66.971.900	19.939.598	9.537.896	330.086	142.618
Aksaray	29.583.219	54.337.607	19.551.366	7.738.566	323.659	115.713
Amasya	7.797.837	27.231.230	5.153.542	3.878.174	85.313	57.989
Ankara	59.817.872	149.917.703	39.533.260	21.350.738	654.445	319.252
Antalya	13.608.989	31.122.963	8.994.097	4.432.420	148.891	66.277
Ardahan	4.948.431	15.426.664	3.270.387	2.197.010	54.139	32.851
Artvin	3.421.461	16.980.136	2.261.223	2.418.250	37.433	36.159
Aydın	25.473.993	84.827.360	16.835.604	12.080.806	278.701	180.641
Ağrı	28.825.680	59.886.325	19.050.714	8.528.794	315.371	127.529
Balıkesir	32.294.427	64.416.216	21.343.186	9.173.925	353.321	137.175
Bartın	1.094.691	10.519.562	723.474	1.498.158	11.977	22.402
Batman	6.715.134	14.930.197	4.437.991	2.126.305	73.468	31.794
Bayburt	4.005.399	6.587.904	2.647.143	938.226	43.822	14.029
Bozüyük	5.234.033	12.619.165	3.459.140	1.797.176	57.264	26.873
Burdur	8.238.451	24.453.846	5.444.742	3.482.628	90.134	52.075
Bursa	16.253.952	32.962.180	10.742.136	4.694.355	177.828	70.193
Bilecik	4.182.987	9.952.101	2.764.510	1.417.342	45.764	21.193
Bingöl	1.862.268	5.111.140	1.230.761	727.910	20.374	10.884
Bitlis	6.903.310	20.099.579	4.562.355	2.862.509	75.526	42.802
Denizli	22.576.836	55.672.891	14.920.891	7.928.732	247.005	118.556
Düzce	4.897.593	81.665.778	3.236.789	11.630.545	53.583	173.908
Diyarbakır	55.323.449	137.196.800	36.562.924	19.539.072	605.273	292.162
Edirne	25.189.023	97.466.919	16.647.269	13.880.886	275.584	207.557
Elâzığ	13.282.804	24.661.558	8.778.523	3.512.210	145.322	52.517
Erzurum	33.988.838	62.529.214	22.463.012	8.905.185	371.859	133.157
Erzincan	6.211.957	12.361.162	4.105.444	1.760.432	17.663	26.323
Eskişehir	33.843.941	82.268.097	22.367.250	11.716.325	370.274	175.191
Gaziantep	25.925.504	58.931.232	17.134.004	8.392.773	283.641	125.495
Gümüşhane	2.070.199	5.429.400	1.368.182	773.236	22.649	11.562
Giresun	9.499.770	178.918.866	6.278.339	25.480.978	103.933	381.010
Hakkâri	1.217.455	7.523.007	804.609	1.071.400	13.320	16.020
Hatay	11.472.885	50.140.570	7.582.359	7.140.839	125.520	106.775
Isparta	8.046.731	19.010.940	5.318.035	2.707.469	88.036	40.484
Iğdır	4.348.410	9.325.511	2.873.837	1.328.106	47.574	19.859
Maraş	26.393.448	48.031.959	17.443.266	6.840.538	288.761	102.285
Karabük	2.806.598	1.605.010	1.854.863	228.580	30.706	3.418
Karaman	15.808.381	38.811.281	10.447.661	5.527.363	172.953	82.649
Kars	26.339.520	50.756.572	17.407.626	7.228.568	288.171	108.087
Kastamonu	13.880.492	31.146.961	9.173.531	4.435.838	151.861	66.328
Kayseri	39.189.795	80.420.235	25.900.292	11.453.159	428.761	171.256
Kırkkale	12.194.874	36.396.654	8.059.517	5.183.480	133.419	77.507
Kırklareli	15.466.228	52.632.591	10.221.534	7.495.744	169.210	112.082
Kırşehir	22.139.864	60.630.114	14.632.099	8.634.722	242.224	129.113
Kocaeli	5.198.946	17.153.413	3.435.951	2.442.927	56.880	36.528
Konya	142.711.566	331.941.643	94.317.192	47.273.928	1.561.353	706.874
Kütahya	18.286.387	32.734.775	12.085.360	4.661.969	200.064	69.709
Kilis	5.240.699	12.089.159	3.463.546	1.721.694	57.336	25.744
Malatya	23.290.324	36.613.206	15.392.431	5.214.321	254.811	77.968
Manisa	39.323.243	77.432.617	25.988.488	11.027.674	430.221	164.894
Mardin	20.715.965	57.456.453	13.691.053	8.182.741	226.646	122.354
Mersin	18.644.886	39.048.838	12.322.289	5.561.195	203.987	83.155
Muğla	12.282.845	20.645.756	8.117.657	2.940.294	134.382	43.965
Muş	14.763.160	42.814.457	9.756.881	6.097.481	161.518	91.174
Nevşehir	22.959.613	53.619.306	15.173.866	7.636.268	251.192	114.183
Niğde	12.015.480	29.980.040	7.940.957	4.269.649	131.457	63.843
Ordu	20.289.301	320.531.869	13.409.073	45.648.992	221.978	682.577
Osmaniye	5.240.472	15.232.379	3.463.395	2.169.341	57.334	32.438
Rize	3.146.446	5.019.820	2.079.467	714.905	34.424	10.690
Sakarya	7.937.641	111.242.507	5.245.938	15.842.756	86.843	236.892
Samsun	21.553.645	136.472.768	14.244.670	19.435.958	235.810	290.621
Sinop	4.167.767	6.548.784	2.754.452	932.654	45.598	13.946
Sivas	65.990.745	85.300.378	43.612.876	12.148.172	721.980	181.648
Siirt	4.423.469	14.925.584	2.923.444	2.125.648	48.395	31.784
Tekirdağ	27.669.549	93.778.159	18.286.634	13.355.547	302.722	199.702
Tokat	14.656.908	35.456.013	9.686.660	5.049.518	160.356	75.504
Trabzon	6.135.035	104.584.309	4.054.607	14.894.519	67.121	222.714
Tunceli	3.536.384	6.676.762	2.337.174	950.880	38.690	14.218
Uşak	15.645.915	32.347.571	10.340.288	4.606.824	171.176	68.885
Van	25.597.139	50.629.212	16.916.990	7.210.430	280.049	107.816
Yalova	571.067	535.620	377.415	76.281	6.248	1.141
Yozgat	61.166.565	113.496.561	40.424.604	16.163.770	669.200	241.692
Zonguldak	3.152.155	40.876.604	2.083.240	5.821.498	34.487	87.047
Çanakkale	15.082.611	39.227.372	9.968.004	5.586.621	165.013	83.535
Çankırı	7.025.381	21.039.303	4.643.031	2.996.342	76.862	44.803
Çorum	29.964.660	71.167.248	19.803.458	10.135.382	327.832	151.552
İstanbul	3.521.152	13.295.306	2.327.108	1.893.470	38.524	28.313
İzmir	22.871.764	63.951.287	15.115.807	9.107.711	250.231	136.185
Şanlıurfa	76.520.928	286.075.074	50.572.208	40.741.780	837.186	609.201
Şirnak	6.290.961	18.010.860	4.157.657	2.565.042	68.827	38.354

Kaynak: Tarım ve Orman Bakanlığı Tarımsal Desteklemeler Veri Tabanı

SUMMARY

Today, many countries, whether their economies depend on agriculture or not, provide substantial amounts of physical or financial supports/incentives to their agricultural sectors. These supports are usually in the form of direct government spendings, tax benefits, and various market arrangements and aim to protect the sustainability of their agricultural sectors and to control domestic agricultural product prices. It is not clear in the literature how supporting the agricultural sector, which is of great importance especially for developing economies, with various methods will affect the sectoral indicators such as agricultural productivity and value added, agricultural income and areas and the amount of agricultural production. Therefore, the current study aims to empirically analyze the effects of agricultural supports on the agricultural sector in Turkey, and will make significant contributions to the relevant literature. Since Turkey is both an agricultural country and a developing country, it constitutes a suitable sample for examining the effects of agricultural supports on the agricultural sector. Moreover, the study will also contribute to the literature since it is the most comprehensive study examining the relationship between agricultural supports and sectoral indicators in several ways. In order to start implementing the necessary policies, it is of great importance for the future and competitiveness of the sector to analyze how the supports affect the agricultural sector, which provides 6.4% of the total GDP, meets 18% of the total employment and contributes 16% to foreign trade in the country. Using an annual panel data set covering 81 provinces of Turkey and the period 2002-2020, the current study specifically employs various econometric methods and estimation techniques to determine the effects of field-based agricultural supports given to the agricultural sector by the central government on agricultural production, area and productivity. To the best of the authors’ knowledge, the current study is the first study and differs from the previous studies in this particular field in terms of method, dataset and scope it employs.

The findings obtained from the econometric estimation models used in the study show that area-based supports are related to a general decrease in agricultural production and agricultural areas, (*ceteris paribus*). Empirical findings also show that area-based supports have a positive relationship with agricultural productivity when these supports are included in the analyzes in Turkish lira, while there is no statistically significant effect of area-based supports on productivity when they are included in the analyzes in US dollars or in real terms (purchasing power). Moreover, the results report that the precipitation in the spring period is related to increases in agricultural productivity and production, while increases in the temperature during the summer period did not have any effect on agricultural productivity or production. Furthermore, according to the results, it can be said that the mechanization in agricultural sector and the values of previous years’ production positively affect agricultural activities.

According to the findings, the fact that field-based supports in US dollars or purchasing power do not have any effect on agricultural productivity and the increases in these supports negatively affect the agricultural areas and the amount of agricultural products in Turkey, suggests that policy makers must reconsider the amount of area-based supports and the way they are given to the producers. It is not an effective method for the government to actively intervene in the agricultural sector, since agricultural supports do not improve agricultural productivity. It would be more efficient to provide support payments through various methods that reduce the costs of farmers rather than area-based supports. In this regard, for example, it would be more beneficial for the sector to give the fertilizer support payments to directly the fertilizer producers instead of paying the fertilizer support directly to the farmers. Therefore, this method reduces the production costs of fertilizer producers and indirectly reduces the costs of farmers.

PARTİ SİYASETİNDEN İTTİFAK SİYASETİNE

Şenol DURGUN¹

Atıf/©: Durgun, Ş. (2021). Parti siyasetinden ittifak siyasetine. *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 14(2), 500-519. doi: 10.17218/hititsbd.1015247

Özet: Cumhurbaşkanlığı hükümet sistemiyle, Türkiye’de siyasetin çehresinde önemli değişiklikler yaşanmaya başlanmıştır. Bunlardan biri, belki de en önemlisi, 1946 yılından itibaren çok partili siyasal yaşama geçişle başlayan parti temelli siyaset anlayışında yaşanan değişikliklerdir. Daha önce siyasal hayatın şekillenmesinde çoğunlukla tek belirleyici olarak ortaya çıkan parti temelli siyaset gerek iktidar gerekse muhalefet açısından olsun partiler arası iş birliğine daha çok ihtiyaç duyacak şekilde ittifak siyasetine yönelmiş ve siyasal hayatta bu ilişkiler üzerinden şekillenmeye başlamıştır. Yeni hükümet sistemi ile iktidara gelebilme biçimi; çoğunlukla salt parti temelli bir siyaset anlayışı üzerinden değil de partiler arası iş birliğini teşvik eden ittifak siyaseti üzerinden öne çıkmaya başlamıştır. Bu durum, çok partili yaşama geçişten itibaren oluşan Türkiye’deki siyaset yapma tarzında önemli değişiklikler demektir. Zira daha önce hiçbir zaman bir araya gelemeyeceğini düşündüğümüz; kültür, inanç ve ideolojik vs. anlayışları yönünden oldukça farklı olan partilerin, ittifak siyaseti temelinde iktidara gelebilmek için arayışlar içine girdiği gözlenmektedir. Bu çalışma Türk siyasetinde ortaya çıkan bu değişimleri, olgular üzerinden hareketle ele almakta ve son yıllarda ortaya çıkan yeni siyaset yapma biçimini, geçmiş dönemlerle ilintilendirerek analiz etmeyi amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Parti Siyaseti, İttifak Siyaseti, Kültürcü Siyaset, İdeolojik Siyaset, Pragmatist*

Transition from Party Politics to Alliance Politics

Citation/©: Durgun, Ş. (2021). Transition from party politics to alliance politics. *Hitit University Journal of Social Sciences*, 14(2), 500-519. doi: 10.17218/hititsbd.1015247

Abstract: With the presidential system of government, significant changes have occurred in politics in Turkey. One of these changes, possibly the most important one, is the changes experienced in the understanding of party-based politics, which started with the transition to multi-party political life in 1946. Party-based politics, which previously was the only determinant in the shaping of political life, has turned to alliance politics in a way that needs more cooperation between parties, both in terms of power and opposition, and political life has begun to develop through these relations. With the new system, the way to come to power become possible not through a purely party-based understanding of politics, but through an alliance politics that encourages cooperation between parties. This meant significant changes in the way of doing politics in Turkey, which has existed since the transition to multi-party life since the parties, which are quite different in terms of culture, belief and ideological etc. and which we thought could never come together before, are in search of coming to power on the basis of alliance politics. This study deals with these changes in Turkish politics, based on facts, and aims to analyze the new way of doing politics, which has emerged in recent years, by relating it to the past periods.

Keywords: *Party Politics, Alliance Politics, Cultural Politics, Ideological Politics, Pragmatist Politics*

Derleme Makale / Review Article

Makale Geliş Tarihi / Submitted: 26.10.2021 Makale Kabul Tarihi / Accepted: 24.12.2021

¹ Prof. Dr., Beykent Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, senoldurgun@beykent.edu.tr, <http://orcid.org/0000-0001-6234-5176>

1. GİRİŞ

Türkiye’de cumhurbaşkanlığı hükümet sistemine geçildikten sonra, kamuoyunda partilerin varlığından çok ittifaklar konuşulmaya başlanmıştır. Öncesiyle karşılaştığımızda ortaya çıkan yeni durum, siyaset yapma tarzı bakımından önemli farklılıklar arz etmektedir. Gerek iktidar gerekse muhalefet kanadında olsun, partiler buldukları siyasi yelpaze içerisinde beraber oldukları partileri göz önünde bulundurarak hareket etmek durumunda kalmaktadırlar. Diğer bir ifadeyle, bugünkü koşullarda siyasal partiler genelde tek başına hareket etme durumunda bulunmamaktadırlar. Aslında ilişkili oldukları partileri göz önüne alarak hareket etme tarzı, önceki dönemlerde görülmeyen bir durum değildir. Ancak yeni durumla aradaki fark muhalefet kanadındaki gelişmelerdir. Zira önceki dönemlerde muhalefet partileri genel seçimler için genelde birlikte hareket etme arayışları içerisinde bulunmuyorlardı. Birlikte hareket etme arayışları daha çok hükümet kurma çalışmaları için geçerli bir durumdu. Yani muhalefet partileri açısından, adeta hükümet kurmak için koalisyon arayışındaki partiler gibi, bir ittifak içerisinde bulunarak hareket etme tarzı yeni bir durumdur. Karşılaşılan yeni durumla siyasal partiler kurumsal kimlikleriyle, önceden olduğu gibi, ortaya çıkarak siyaset yapma koşullarına sahip olamama gibi bir durumla karşı karşıya kalmaktadırlar. Bu da Türkiye’deki siyaset yapma biçiminde önemli değişiklikler demektir. Bunun ortaya çıkışında elbette yeni hükümet ve seçim sisteminin önemli etkileri vardır.

16 Nisan 2017 referandumuyla kabul edilen ve 9 Temmuz 2018 tarihi itibarıyla uygulanmaya başlanan Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemiyle, Türkiye’de yürütmenin yapısında önemli değişiklikler meydana gelmiştir. Yürütme makamı Cumhurbaşkanlığı makamı altında toplanarak tek yetkili organ haline getirilmiştir. Ayrıca yetkileri artırılan yürütme makamına seçilebilme koşulları da değiştirilmiştir. Daha önce çoğunluğu elde eden partinin tek başına veya partiler arası müzakereler yoluyla koalisyon hükümetleri kurarak iktidar olma biçimi, yeni sistemle %50+1 şeklinde değiştirilerek, iktidar olabilmenin yegâne kuralı haline getirilmiştir. Anayasa’nın amir hükmü doğrultusunda, yine “siyasi partiler, demokratik siyasetin vazgeçilmez unsurlarıdır” (Madde 68) anlayışı geçerli olsa da, %50+1 şartını tek başına sağlama konusundaki güçlüklerinden dolayı, siyasal partiler daha önceki bireysel hareket etme tavırlarını esnetmek zorunda kalmışlar ve sadece genel seçim sonrasında değil, seçimlere girmeden önce de işbirliği yapma durumunda kalmış bulunmaktadırlar.

Cumhuriyet tarihi boyunca Türk siyasetinde zaman zaman herhangi bir siyasi partinin tek başına iktidara gelebilmesi mümkün olmadığı zamanlar olmuştur. Böyle zamanlarda tek başına iktidar olma durumu kazanamayan, ancak seçimlerde en çok oyu alan birinci partiler koalisyon hükümeti kurma çalışmaları yapmışlardır. Bu çalışmalar bazen başarılı, bazen de başarısız olmuşlardır. Başarılı olduklarında da kurdukları koalisyon hükümetleri çoğunlukla uyum sorunları yaşamış ve uzun ömürlü olamamışlardır. Bu durum ülke yönetimi açısından ciddi sıkıntılar doğurmuş ve ülke gündemine koalisyonsuz hükümet oluşturulması tartışmalarını/arayışlarını getirmiştir. Hatta bu duruma meşruluk kazandırmak için “Türkiye’nin kalkınmasında önemli atılımların yapıldığı dönemlerin tek başına iktidar olan hükümetler döneminde olduğu” kabulü, kamuoyunda çok yaygın bir anlayıştır². Dolayısıyla tek başına iktidar olmanın siyasi istikrar ve ekonomik kalkınmanın itici bir rolü olduğu şeklindeki bu kabul, referandum ile benimsenen yeni hükümet sisteminde iktidara gelebilmenin gereği olarak kurula bağlanmış oldu. Yeni düzenleme, sadece iktidara gelebilme açısından değil, başka açılardan da şimdiye kadar ki siyaset yapma biçiminde önemli değişikliklere neden olduğundan, kamuoyunda

² Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bkz.: <https://kriterdergi.com/ekonomi/ekonomik-kalkinma-yolunda-cumhurbaskanligi-sistemi>

---

tartışma yaratmıştır. Bu çalışmada ortaya çıkan değişikliklerle ilgili tartışma konusunu parti siyaseti açısından ele almayı amaçlamaktadır. Ancak burada konuyu ele almak için mevcut literatür bilgilerini öne sürerek uygulamadaki gelişmeleri, literatür bilgileri çerçevesinde değerlendirmeye tabi tutma usulüyle soruna yaklaşılmayacaktır. Tersine bir usul izlenerek, yani uygulamadan hareketle, sorunlar analiz edilmeye çalışılacaktır. Bunun için çalışma kuramsal gerekliliğin kısıtlamalarından çok, pratik yaklaşımın özgürlüğünü izleyen bir değerlendirme tarzını öne çıkarmayı hedefleyerek, kuramsal bilgilerle ve pratik arasında mantıklı bir bağ tesis etme arayışında olacaktır. Ancak şu da bilinmektedir ki, pratiğe yönelik analizlerde yer yer kuramsal perspektif öne alınacak, pratiğin nasıl kendine ait mantık geliştireceğinin çözümlenmesine çalışılacaktır. Pratiğe yönelik yapılacak analizler genellikle fark ettirmeden düşünce hayatı üzerine geriye dönük olarak da tesir edecektir. Özetle, bu çalışmada genel olarak kuramın politikayı nasıl tayin edebileceğini çözümlen bir türetme örüntüsü izlenmesi arayışında olunmayacaktır. Siyasi, ekonomik ve toplumsal faktörlere bağlı olarak gelişen olayların iç oluşum koşullarına bakılarak, Cumhuriyet tarihi içerisinde siyasi tarihe ait bağlam da göz önüne alınarak, sadece gelişen olaylara ve onun sistematığına yönelerek, çalışmanın problematığıyla bu gelişmeler ilintilendirilmeye çalışılacaktır. Bu şekilde düşünce ve pratikteki gelişmelerin iç içe geçmiş hali çalışmanın analizlerinin merkezine yerleştiren bir yaklaşımla soruna dönük analizler öne çıkarılacaktır.

2. DÖNÜŞTÜRÜCÜ SİYASETEN DÖNÜŞEN SİYASETE

Türkiye cumhuriyetçiliğinin özünü meydana getiren ulusal egemenlik kavramı, 1920 yılında başlamış ve 1923 yılında bir dönüşümlerle siyasal kültüre yayılacak şekilde benimsenmiştir. Cumhuriyet, bir ulus devlet kurma projesi olduğu için halk kavramı, her ne kadar romantik bir vurguyla egemenlik sorununu halk adına çözmüş olsa da, kısa bir süre sonra söylemden düşmüş ve yerini millet kavramına bırakmıştır. Millet; bu anlayışa göre, özü halk olan bir kitledir. Ancak milleti meydana getiren unsurlar öz bir halk kitlesinde saklı olsalar da bunların işlenmesi gerekmektedir. Bu yüzden de kuruluş ya da tek parti dönemi içerisinde ulusal tarih, ulusal dil, ulusal kimliğin sınırları çizilmeye çalışılarak milletin biçimlendirilmesine ağırlık verilmiştir (Kahraman, 2010, s.438). Ancak biçimlendirme siyasetinde öncelik her zaman devlete ait olmuş ve devlet merkezli siyasetin öne çıkarılması temel bir siyasal kural haline getirilmiştir.

Türkiye’de dönüştürücü tarz siyasetin etkin olduğu 1923-1950 yılları arasında demokrasinin herhangi kurumuyla Türkiye’de bulunmadığı görülmektedir. Dönem içerisinde önemli atılımın daha çok hukuksal-kültürel temelde gerçekleştirilmiş bir sistem kurma operasyonu olduğunu görüyoruz. Bu zamanda daha çok elit merkezli, yukarıdan aşağıya doğru hiyerarşik bir yapıya sahip bir biçimlendirme siyasetiyle; yani devlet odaklı kurtarıcılık misyonunu içerecek şekilde, toplumsal iç refahın sağlanması ve toplumsal iyinin yaratılması ve ülkenin dış ilişkilerindeki konumunu güçlendirmeyi öngören bürokratik ağırlıklı bir anlayışla hareket edilmiştir. Nitekim Türk siyasal yapısının kendisini bir modernleş(tir)me ürünü olarak tanımlaması da buna delalet etmektedir. Özetle kurucu irade, bütün halk egemenliği iddiasına rağmen, devlete odaklanarak ona yeni bir işlevsellik kazandırmaya çalışmıştır. Buna göre, devlet aşkınsal bir kudret, yani her şeyi gerçekleştiren öncü güç olarak kabul edildiği için öncelikli olarak kurtarılması ve güçlendirilmesi gereken unsur olarak görülmüştür (Yücel, 2020, ss.222-223). Diğer bir ifadeyle, Osmanlı-Cumhuriyet modernleşmesi sınıfsal bilinç ve sınıfsal taban katılımının yok denecek kadar az olan toplumsal zemine sahip olduğu için, dönüştürme projesi daha çok kültürel değerlerden hareketle siyasal olanın inşa edilmesi şeklinde olmuştur. Doğal olarak siyasal muhalefetin olmadığı, bütünüyle otoriter içerik ve fonksiyon kazanmış bir devlet yapılanması ve

---

toplumsal dönüşüm programı, partili siyasetin olmadığı bir yapı içerisinde öngörülerek, yürürlüğe konulmuştur.

Türkiye koşullarında durum böyleyken, genelde Batılı ülkeler doğrudan doğruya ekonomik çıkarlar etrafında biçimlenmiş sınıfsal bir toplum yapısına sahip olduklarından ve siyasette karşıt sınıfsal bir yapı içerisinde doğrudan doğruya ekonomik çıkarlar etrafında biçimlenmiş bir parti siyasetini öne çıkarmıştır. Bu gerçek 19. yüzyılda Marksist ideolojinin etkisi altında işçi partilerinin kurulmasından sonra daha da somutlaşmıştır. Dolayısıyla bütün bir Batı siyasal tarihini, genel olarak sınıf savaşlarının ya da parti siyasetinin tarihi olarak nitelendirmek mümkündür. Diğer bir ifadeyle, Batı'da toplumsal dönüşüm, sınıf zeminine oturmuş ve birbirine zıt çıkar ilişkilerinin belli dönemlerde çatışmasından, belli dönemlerde de uzlaşmasından kaynaklı olarak gelişmiştir. Bu durum bir koalisyon oluşumunu gerektirmeyen, daha ziyade güç ilişkileri temeline oturan özgül bir tarih anlayışı ortaya çıkarmıştır (Kahraman, 2008, s.205). Böyle bir arka plana sahip olmayan parti yapılanmasında ise, partinin tekil bileşenleri arasında nesnel ve pratik amaçlara yönelik bir irade uyumu söz konusu olmadığından, partiler; parti niteliğini kaybederek salt bir örgüt haline gelebildiği durumlarda söz konusu olmuştur (Michels, 2021, s.250).

Batı toplumlarında durum böyleyken, Osmanlı Devleti'nin geç döneminde başlayan dönüştürme/modernleşme siyaseti, yukarıda da ifade edildiği gibi, bir elit modeline dayalı olarak geliştiği için, bu model başlangıçta genel olarak siyasal olanın reddiyle işe koyulmuştur. Nitekim bu durum kendisini ülkemizde, özellikle 1923 sonrasında açıkça göstermiştir. Bu durumun meydana getirdiği hususiyet, rejimin toplumsal dönüşümü üstten belirlenmiş bir iradeyle tayin etme çabası olmuştur. Böyle bir çaba farklılığın siyasallaşmasını engellenmiştir. Diğer bir ifadeyle, "sınıfsız, imtiyazsız ve kaynaşmış bir toplum" yaratma arzusu, demokratik siyasetin icaplarına göre düşünülerek hareket etmeyi askıya almıştır (Yücel, 2020, s.130). Tek parti yönetimi döneminde ülke yönetimi kurucu parti Cumhuriyet Halk Partisi-CHP'nin üzerinden yürütülmeye çalışıldığından, bu dönemde parti siyasetinden bahsedebilmek mümkün değildir. Çünkü bu dönemde CHP, daha çok yeni devletin kurucu anlayışının ülkeye kazandırılması yönünde, Michels'in de ifade ettiği üzere, siyasi partiden çok bürokrasiyle özdeş olacak şekilde hareket eden ve de alternatifi düşünülmeyen bir araç-örgüt konumundadır. Zira bürokrasinin partisi olarak adlandırılan CHP'nin kurucu anlayıştan özerk olacak tarzda bir siyaset yapma arayışları söz konusu değildir. Yani bu dönemde CHP'nin parti olarak siyaseti, partinin kendi organları üzerinden kalkarak oluşturduğu bir anlayıştan çok, kurucu liderin görüşlerini bürokrasiye ve topluma taşımaya kendine amaç edinmiş bir örgüt olarak belirginlik kazanmıştır. Diğer bir ifadeyle, ulus inşası için yukarıdan aşağıya olacak şekilde CHP; bir partiden çok araç-örgüt olarak bürokrasiyi ve diğer devlet mekanizmalarını toplumu dönüştürmek için seferber etme arayışındaydı. İstenen anlayışın yerleşmesi konusunda, halkın kendi kendisini dönüştürebilecek "ehil bir irade"ye ve bunu sağlayabilecek dinamiklere ve "yetişkinliğe" sahip olmadığı düşünüldüğünden (Kahraman, 2010, s.188), bu durum ancak örgüt-araç olarak partinin desteğiyle gerçekleştirilebileceği bir bakış söz konusuydu. Her ne kadar siyaset; ortaya atılmış bir görüşe veya önerilmiş bir modele karşı çıkabilmek ve bunun toplumsal kabul temelini genişletmek işi olarak tanımlansa da cumhuriyetin tek parti dönemi böyle bir siyaset anlayışını mümkün kılmamaktaydı (Kahraman, 2010, s.30). Ancak bu dönüştürücü siyaset 1950 sonrasında gerek ulusal gerekse de uluslararası koşullarda değişmeye başlamıştır.

Türkiye'de çok partili siyasal yaşama geçiş 1946 yılında başlamış, ancak fiilen iktidarın el değiştirilmesi 14 Mayıs 1950 seçimleriyle gerçekleşmiştir. II. Dünya Savaşı sonrası muhalefet partileri kurulurken, Türkiye'de iç siyasal tartışmanın ve çekincenin daha çok laiklik ve öğrenimle

ilgili konuları kapsadığı, ekonomik ve sınıfsal sorgulamaları içermediği bilinen bir durumdur. Bununla beraber, 1950 yılı aynı zamanda siyasal modernleşmenin en önemli parametresi olan; “siyasal muhalefet”, “genel oy”, “egemenlik” kavramlarını da ön plana çıkarmıştır. Dolayısıyla 1950 yılı Türkiye’de siyaset dışı bir dönüşüm modeline karşı siyasal bir başkaldırı olarak da değerlendirilebilir. Ondan sonra gelen on yıllarda ortaya çıkan büyük siyaset kırılmaları da söz konusu siyasal tepkimeyle, siyaset dışı arayışların zıtlaşması çerçevesinde gerçekleşmiştir (Kahraman, 2008, s.122). 1950-1960 arasında, Tek Parti Dönemi CHP’sinin devlet icazetli alternatifi olarak kurulan Demokrat Parti-DP’nin tek başına yürütme yetkisini ele aldığı yıllar olduğunu görüyoruz. Ancak DP iktidarları zamanında siyaseten alınan toplum merkezli siyaset yapma anlayışı pratikte çok da hazmedilememiştir. Nitekim CHP sonrası çok partili seçimlerle iktidara gelen DP, iktidarı boyunca halkın iradesinin siyasete yansıtılıp-yansıtılmaması üzerinden değil de tek parti dönemi genel siyasetin tercihleri doğrultusunda değerlendirilmeye tabi tutulmuştur. Demokratik siyasetin gelişine kadar, toplumsal alanda belli bir sınıf arayışı içerisinde bulunmayan CHP, daha çok bir kitle partisi olma amacıyla hareket ettiğinden, toplumsal farklılaşmanın, ayrışmanın önüne geçmeye çalışarak bunu gerçekleştirme arayışını ön planda tutmaktaydı. DP ise, kuruluş koşulları göz önüne alındığında, bunun aksi istikamette olup, sosyal alanda çeşitli koalisyonlar oluşturma gayreti içerisinde bulunmaktaydı. Dolayısıyla DP önceliği siyasal çevreye vermiştir. Diğer bir ifadeyle, CHP, millet kavramının sınıf kavramına ahlaki ve pozitif yönden ağır bastığı bir anlayışa sahipken, DP ise, millet kavramı ve gerçekliğini sınıf kavramına kıyasla tamamen ikinci konumda görerek hareket etmiştir (Michels, 2021, s.262). Ancak siyasal çevre ne tekil ne de homojendir. Tek parti dönemi popülizmi, dönemin diğer koşullarına bağlı olarak, daha kültürel bir söylemin jargonuna dayanırken, DP dönemi popülizmi bürokrasinin diktasını zorlayacak ve yeri geldiğinde onunla çelişecek biçimde ekonomik terimlere yaslanarak sürdürme çabasındaydı (Kahraman, 2008: s.36). Her ne kadar 1950-60 arası dönem içerisinde iki partili yapı etkili olsa da, bu yapı Türkiye’de ideolojik temelde birbirine taban tabana zıt(sosyalist-liberal gibi) iki partinin mevcudiyetine bağlı olarak doğmamıştır. DP, dönemin temel siyasal değer yargılarını tartışmaya açmaksızın pragmatist siyasi bir yol geliştirmeye çalışmış, bu durum daha sonraki Türkiye’de ki parti siyasetinde devam eden bir ilke haline gelmiştir. Başka bir ifadeyle, DP ile CHP arasında belli konularda farklılıklar olmakla birlikte, 1946 sonrası dönem de DP; genelde kurucu cumhuriyetçi irade tarafından biçimlendirilen temel kabulleri benimseyerek hareket etme durumunda kalmış, bu şekilde siyaset yapmaya ve toplumsal tabanını genişletme arayışı içerisinde olmuştur. Dolayısıyla DP; içinde bulunduğu siyasi koşullarda ideoloji öncelikli değil, daha çok kitleyi kazanmak ve yanında tutmak için ideolojik bazı öğeleri kullanan pragmatik bir parti özelliği göstermiştir (Kahraman, 2010, s.291). Bu tarz siyasi yaklaşımıyla DP, siyaseti devletin içinden çıkartarak kitlelerin hayatına taşıma arayışında olmuştur. Böyle bir anlayış içerisinde ortaya çıkan siyaset, halkın kendisini var edebilmesinin bir unsuru olarak yepyeni bir algılamayla kavranmaya ve onun da ötesinde yaşanan siyasallaşma ile homojen bir toplum olamayacağı bakışı ortaya konmaya çalışılmıştır. Bu şekilde yaşanan siyasallaşmaya bağlı olarak toplum denen organizmanın heterojen bir varlık olduğu kavranmış ve siyasetin, farklı toplumsallıkların temsil edildiği bir koalisyon olduğu yaklaşımı giderek öne çıkarılma arayışında olunmuştur (Kahraman, 2010, s.347). Yine de DP, halk tarafından seçilmiş ve devlet icazeti alarak siyaset yapmasına izin verilmiş bir parti olsa da, devletin kültürcü temel siyasetinden uzak düşecek şekilde siyaset üretmesi ya da açılımları yaratması hoşnutsuzluk yaratmamıştır. Bu durum DP’nin yasaklı hale gelmesinde ya da sonrasında da, belli ölçülerde de olsa, devam etmiştir.

DP’ye siyaset için icazet veren devlet, DP’ye karşı duyduğu hoşnutsuzluktan dolayı, 1960 Askeri Darbesi’yle icazetini geri almış ve DP siyaset sahnesinden zor yoluyla el çektilmiştir. Yani DP

---

halk tarafından kapatılarak siyaset sahnesinden uzaklaştırılmamıştır. Bu durum anılan yıllarda özgür bir şekilde parti siyasetinin yapılması yönünden Türkiye’de oldukça kısıtlılıklar olduğunu göstermektedir. Başka bir ifadeyle, parti siyaseti demokratik siyasetin ötesinde bazı kısıtlılıklara tabi tutulmuştur. 1960 Askeri darbesiyle, devlet içindeki yerleşik anlayış tarafından “beğenilmeyen” DP, siyasi mevta haline getirilerek, yöneticilerinin bir kısmı idam, diğerleri de yasaklı kapsamına alınarak Türkiye’de II. Dünya Savaşı sonrası siyasi koşullar doğrultusunda yapılmasına izin verilen “demokratik siyasetin” sınırlılıkları da sonraki dönemlere de ışık tutacak şekilde, öne çıkarılmıştır. Bu durum, sonraki yıllar içinde aslında parti siyaseti açısından önemli olanın sadece toplum nezdinde kabul görmek değil, devlet nezdinde de kabul görerek siyaset yapmanın ne kadar da önemli olduğunun görülmesi açısından önemlidir.

1960 darbesi sonrası dönemde ise, siyasal alan artık 1946’nın siyasi şartlarına göre değil de, uluslararası konjonktürün de etkisiyle, çok daha farklı siyasal-sosyal yapılanmalar ve hareketlenmeler çerçevesinde şekillenmeye başlamıştır. Bu hareketlenmeler doğrultusunda Türk siyaset sahnesi çok farklı siyasi fikir hareketleri ve parti yapılanmalarıyla karşılaşmıştır. Artık siyaset tek parti döneminde olduğu gibi sadece devlet içinde devlet için değil, 1950’li yıllarda cılız bir şekilde de olsa toplumsal alanda başlayan ve 1960’lı yıllarda ise daha gür olacak şekilde, toplum merkezli olarak kendini göstermeye başlamıştır. Ortaya çıkan bu gelişmeler, 1960-1980 arası dönemde ideolojik kutuplaşmaları ve çatışmaları artırmıştır. Yeni durum Türkiye ölçeğinde parti siyasetinin gelişmesi açısından önemli bir aşamadır. Artık devletin kabulleri açısından olduğu kadar, toplum için de siyaset yapılması, öncesi dönemlere göre, daha da önem kazanmıştır. Yeni durum da halk, siyaseti belirleme açısından sadece biçimsel yönden değil, daha işlevsel olacak şekilde biraz daha öne çıkmıştır. Siyasal alanda ortaya çıkan yeni koşullar, partileşmeyi ve ideolojik farklılaşmayı artırdığı gibi, partileri de devletin temel anlayışına mesafe koymaya zorlamış, hatta devletin kurucu partisi CHP’de yeni koşullara adapte olacak şekilde hareket etmek durumunda kalmıştır. Nitekim 1960’lı yılların ikinci yarısından itibaren siyasi partilerin, toplumsal alanda artan kutuplaşmalardan etkilenerek birbirlerine karşı konumlanacak şekilde tavır ve ilişkiler geliştirdiklerini görüyoruz.

1980 öncesindeki yıllarda Türk siyasetinde TBMM’de hükümet kurmak için salt çoğunluk olan 226 milletvekilin çıkarılması genelde seçimlerde mümkün olmadığından, 1980 Askeri Darbesi’ne kadar (1965-1970 arası hariç) çoğunlukla ülkede koalisyon hükümetleri kurulmuştur. Diğer bir ifadeyle, 1960 Darbesi sonrası demokratik siyasete geçiş kararı alındıktan sonra, darbeci kesimin zorlamasıyla CHP önderliğinde 1965 seçimlerine kadar kurulan zoraki koalisyon hükümetlerinin yanında, yine 1974 yılında CHP-MSP koalisyon hükümetleri kurulmuştur. Ancak ittifak siyaseti açısından bakıldığında bunlardan kamuoyunda en popüler olanı Milliyetçi Cephe-MC hükümetleridir. Cephe isminden de anlaşılacağı üzere, dönemin siyasi-ideolojik hatları üzerinden kurulan koalisyon hükümetleri, muhalif gördükleri kesimlere karşı cephe tarzında bir ittifakla konumlanmışlardır. Her ne kadar 1960’lı yıllarda da sol siyaset içerisinde Türkiye şartlarında kurulması düşünülen Milli Demokratik Devrim-MDD’in, Komintern etkisiyle, iktidar stratejisi olarak; aydın, gençlik, işçi bürokrat, subay vs. gibi “milli unsurlar”ın bir araya getirilmesiyle “milli cephe” adıyla bir ittifak siyaseti öne çıkarılmaya çalışılmış olsa da, daha çok bu yapılanma kurulu düzeni değiştirme peşinde olup, onu daha iyi yönetmeyi amaçlayan bir oluşum değildir (Durgun, 2015, s.18). Ancak dönemin siyasi ruhunu anlamak bakımından cephe siyaseti bu zamanda genelde ön planda tutulmakta ve siyasal alan cephe tarzında ama daha çok ideolojik zemin üzerinden şekillenmekteydi. Ancak 26 Ocak 1974 yılında Milli Selamet Partisi-MSP içinden çıktığı sağ siyasal çizginin dışındaki, yani karşı ideolojik siyasal alanda ki CHP ile birlikte bir koalisyon hükümeti kurması, dönemin cephe siyaseti anlayışına çok aykırı bir durum oluşturmuştur. Devletin kurucu partisi, 1960’lı yıllarda artan ideolojik hareketlenmelerden

---

etkilenerek 1960'lı yılların ikinci yarısında kendini ortanın solu olarak konumlandırmış olsa da, hala cumhuriyetin kurucu partisi özelliği sıfatını da taşımaktaydı. Haliyle sağ siyasi çizgi içerisindeki DP siyasi geleneği içinden çıkan MSP'nin, CHP ile ittifak kurmasının MSP'ye siyaseten seçimlerde ağır bir faturası olmuştur. Nitekim MSP; bir sonraki genel seçimlerde kazandığı milletvekillerinin yarıya yakını kaybetmiş, dönemin içinde bulunduğu ideolojik kutuplaşma ortamından dolayı uzun süre sağ siyasi anlayışa, Yeşil Komünist yaftalamasıyla, ihanetle suçlanmıştır. Kısaca 1980'li yıllara kadar hem dünya ölçeğinde hem de Türkiye'de ideolojik temelli siyaset ön plana çıkarak, parti ve ittifak siyasetinin şekillendiğini görüyoruz.

1980 sonrası dönemde neo liberal siyasetin öne çıkmasıyla genel olarak ideolojik temelli siyasette gerilemiş, etnik ve dini referanslı siyaset yapma biçimi öne çıkmaya başlamıştır. Bu durum Türkiye siyasetine de yansımıştır. Özellikle 12 Eylül 1980 Darbesi'yle birlikte neo liberal siyasi anlayışın Türkiye'ye yansması ve uygulama imkânı bulması, askeri darbe yönetimi esnasında daha da kolaylaşmıştır. Zira 12 Eylül 1980 öncesinin siyasi kutuplaşmasının ve sokak hareketlerinin yoğun olduğu bir ortam içerisinde, darbe öncesi yürürlüğe konulan 24 Ocak 1980 Kararları'nın, demokratik siyaset çerçevesinde yürürlüğe konmasında zorluklar vardır. Ancak 12 Eylül 1980 Darbesi ile o zamana kadar var olan bütün siyasi partiler ve onlarla yakın temas halinde bulunan sendikalar-dernekler kapatılarak, siyasi yasaklı hale getirilmişlerdir (Önen, 2020, ss.166-167). Nitekim 12 Eylül Askeri Darbe Yönetimi; "siyaset kurumunun, partilerin ülke menfaatlerini düşünmekten çok kendi siyasi çıkarlarını düşündüğünü, ülkeyi istikrara kavuşturamadıkları" gerekçesiyle³, demokratik siyaset yapma yollarını, getirdiği yasaklarla, önemli oranda kısıtlamıştır. Yani 12 Eylül Darbecileri, anayasa ve kanunları askıya alarak adeta "dikensiz bir gül bahçesi" oluşturarak, 24 Ocak Kararları'nın hayata geçirilmesinde ve neo liberal bir siyaset anlayışının yürürlüğe konulmasında yapısal düzenlemeler gerçekleştirmişlerdir. Siyasi alana getirilen kısıtlamalar daha sonraki yıllarda -1987 Anayasa Referandumu ve bazı yasal düzenlemelerle- kaldırılmış olsa da, demokratik siyasetin vazgeçilmez unsuru olan siyasi partiler ve parti siyasetine karşı itibarsızlaştırma bir müddet daha devam ettirilmiştir. Bununla beraber 12 Eylül Askeri Darbe Yönetimi her ne kadar 12 Eylül 1980 öncesinin bütün siyasi partilerine ve siyasetçilerine yasaklar getirmiş ve bir anlamda siyasi mühendislik yaparak siyaset yapmanın yollarını daraltmaya çalışmışsa da, demokratik siyaset için yola yine siyasi partilerle devam etme kararı almıştır. Ancak yeni dönemde siyaset sahnesi darbe öncesi var olan siyasi partilerle değil, darbe yönetiminin anlayışları doğrultusunda kurulacak yeni parti ve isimlerle hareket etme kararı almıştır. Bu dönemde darbeci kesimin ülke yönetiminin istikrarı açısından siyaset sahnesi için bir beklentisi de koalisyonu gerektirmeyecek bir iktidar kompozisyonu hazırlamaktır. Özellikle 1970'li yıllarda ülkenin hükümsüz kalması, ülkedeki rutin işlerin dahi yapılmasında zorluklarla karşılaşılması ve kurulmaya çalışılan koalisyon hükümetlerinin uzun ömürlü olamaması istikrarsız ve çalkantılı bir siyasi ortama yol açtığı için koalisyonlara karşı kamuoyunda genelde olumsuz bir bakış oluşmuştur. Darbe yönetimi kamuoyunda oluşan bu yargıyı, kendi durumlarına meşruiyet kazandırmak için kullanmaktan geri durmamıştır. Nitekim darbeciler, yukarıda da ifade edildiği üzere, siyasi iktidara el koyma gerekçelerinden biri olarak "partilerin kendi siyasi-ideolojik çizgilerinde siyaset yapmaları, devletin kurucu anlayışından uzaklaşmaları" ve "ülkeyi düşünmemelerini" göstermiştir. Bir anlamda parti siyaseti, ülkenin içinde bulunduğu kaosu gerekçesi olarak sunulmuştur.

12 Eylül 1980 Askeri Darbesi sonrası darbe yönetimi tarafından tekrar çok partili demokratik siyasete geçiş kararı alınmasıyla birlikte, 12 Eylül 1980 öncesi Türkiye'deki siyasi kutuplaşmaya

---

³ Kenan Evren siyaset ve siyasi partilerle ilgili bu düşüncelerini 12 Eylül 1980 Darbesi bildirisinde ifade etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz.: https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/17103_1.pdf

paralel olacak şekilde çok sayıda partinin kurulması için başvurular yapılmıştır. Her ne kadar askeri yönetimin beklentisi yeni bir tarz siyaset beklentisi olsa da, kuruluş için başvuruda bulunan partiler önceki dönemin siyasal anlayışlarının devamı görünümündedir. Yani siyaset hala eski dinamikler üzerinden şekillenmekteydi. 12 Eylül askeri darbe yönetimi de “ülkeyi değil de partilerini”, “parti çizgisini öne alan siyaseti önceleyen parti yapılanması”nın önüne geçmek için elinden geldiğince, veto yetkisini kullanarak, buna izin vermemeye çalışmıştır.⁴ Bu amaçla seçime katılmak için başvuruda bulunan partilere izni verilirken, kurucu liste veya milletvekili adayları olarak gösterdikleri bazı geçmiş dönem siyasetçileri veto edilerek, yeni dönemde bunların siyaset sahnesinde yer almalarının önüne geçilmeye çalışılmıştır.⁵ 12 Eylül Askeri darbe yöneticilerince yapılması düşünülen yeni seçimlere, yeni kurulan partilerden sadece Milliyetçi Demokrasi Partisi-MDP, Halkçı Parti-HP ve Anavatan Partisi-ANAP’ın katılmasına müsaade edilmiştir. Burada dikkat çekici gelişme, 1960’lı yıllardan itibaren siyasetin giderek toplumsallaşmasına, yeni dönem parti yapılanmasında darbeci yöneticilerin sınırlı da olsa izin vermiş olmalarıdır. Ancak tolere edilen çeşitliliğin devlet kontrolünde olması da arzulandı. Bunun kavramsallaşması da merkez sol ve merkez sağ partiler şeklindeydi. Yeni durum aslında II. Dünya Savaşı koşullarında çok partili siyasete geçişle yaratılmaya çalışılan (CHP-DP) kontrollü siyaset biçiminin 1980’li yıllardaki koşullarda da tekrar var edilme arayışıydı. Az sayıda partinin siyasete katılmasına izin verilmesinin bir gerekçesi de koalisyon hükümetlerinin önüne geçmekti⁶. Zira istikrarlı bir hükümet için daha önceki yıllarda da koalisyon hükümetlerinden kaçınmak için kamuoyunda iki partili sistem çok tartışılan bir konuydu. Bir anlamda 12 Eylül Askeri darbesi ile bu durum anti demokratik usullerle uygulamaya geçirilmeye çalışılmıştır. Nitekim Askeri darbe yönetimince seçime, kurulan çok sayıdaki partiye rağmen, yukarıda bahsedilen üç partinin katılmasına izin verilmesi bunun göstergesidir. Başka bir ifadeyle, seçime katılan her parti askeri yönetimden icazet alarak siyaseten yoluna devam edebilmiştir. Diğerleri ise Askeri Yönetim tarafından veto edilerek seçimlere katılmalarına izin verilmemiştir. Seçime katılan partilerden biri merkez sağ diğeri merkez solu temsil ediyordu. Anavatan Partisi’nin kurucu lideri Turgut Özal seçim öncesi dönemde verdiği bir beyanatta, kurduğu partinin tek başına iktidara gelmesine ihtimal vermediğinden bu iki partinin yanında kendi partisini “buçuk parti” olarak görüyordu.⁷ Ancak seçim sonuçları askeri darbe yöneticilerince yapılan siyasi mühendislik hesaplarını boşa çıkarmıştır. 6 Kasım 1983’de yapılan genel seçimlerde Anavatan Partisi seçimi kazanarak, tek başına iktidara gelmiştir. Darbe yöneticileri tarafından merkez sağı temsil edeceği düşünülen MDP ve merkez solun partisi olarak düşünülen HP ise iktidara gelmek için gerekli yeter oyu alamamıştır. Bu zamanda bir partinin tek başına iktidara gelmesi, ülkenin siyasi ve sosyal istikrarı açısından önemli olduğundan, siyasi tedbirler de ve seçim kanunu da (ülke ve il düzeylerinde seçim barajları getirilerek) ona göre düzenlenmiştir. Geçmiş dönemin siyasi bağlantılarının dışında kurulan ve beyanlarıyla kendini o çizginin dışında tutmaya çalışan Turgut Özal’ın Anavatan Partisi; “dört eğilimi birleştirme”⁸ arayışında olduğunu, diğer bir ifadeyle geçmiş dönemin ideolojik kutuplaşmalarının dışında kalan bir siyasi hareket olduğunu ifade ederek,

⁴ Kenan Evren’in konuşma metninin tamamı için bkz.: https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/17103_1.pdf

⁵ Adalet Partisi, Milliyetçi Hareket Partisi, Cumhuriyet Halk Partisi ve Milli Selamet Partisi parlamenter ve yöneticileri anayasadaki yasaklar nedeniyle yeni oluşumların içerisinde yer alamamışlardır. Geniş bilgi için bkz.: <https://www.yenisafak.com/secim/halk-yeniden-iktidarda-1983-genel-secimi-2629289>

⁶ ANAP bu bağlamda buçuk parti olarak görülmüştür. Ayrıntılı bilgi için bkz.: <https://www.yenisafak.com/arsiv/1999/eylul/27/dizi/index.html>

⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz.: <https://www.yenisafak.com/arsiv/1999/eylul/27/dizi/index.html>

⁸ Dört Eğilim; 1980 Askeri darbe öncesi toplumsal alanda, tabanı olan siyasi hareketler kastedilmektedir. (<https://anavatan.org.tr/hakkimda>, Erişim Tarihi: 18.09.2021) Bunlar Merkez sağ parti olarak Adalet Partisi, Merkez sol partisi olarak Cumhuriyet Halk Partisi, İslamcı parti olarak nitelenen Milli Selamet Partisi ve Milliyetçi anlayışın partisi olarak Milliyetçi Hareket Partisi’dir. Turgut Özal, bu eğilimleri kurduğu ANAP içerisinde toplamaya çalışarak siyaset yapma arayışındaydı. Ancak bu durumu temin etmek kolay değildi. Nitekim ANAP içerisinde bu dört eğilimin temsili ve uyumlu hareket etmesi kolay olmamış ve zaman zaman parti kararlarının oluşum ve hareket tarzını etkilemiş ve birlikte hareket etme konusunda sorunlar yaratmıştır. Yine de bu sorunların ciddi bölünmelere sebebiyet vermesinde en önemli engel Özal’ın parti üzerindeki karizması olmuştur.

---

aslında askeri yönetimin geçmiş dönem siyaset anlayışını tasfiye etme arzusuna da bir anlamda bu şekilde karşılık vermiştir. Özal'ın dört eğilimi birleştirme söylemi, Türkiye'de yeni dönem siyaset yapma biçiminin değişeceğinin ipuçlarını da vermiştir.

3. İDEOLOJİK SİYASETTEN KÜLTÜRCÜ SİYASETE

1980 sonrası neo liberal siyasetin yeryüzü ölçeğinde yaygınlaşmasıyla, bir müddet sonra başta hiç kimsenin ihtimal vermediği ve hayal olarak gördüğü ideolojik akımlardan uzak siyaset yapmanın, özellikle de 1989'un sonlarında sosyalist blokun öncü devleti SSCB'nin yıkılmasıyla, Türkiye'deki siyasette de ideolojik akımların siyasi ilişkileri belirleme gücünü büyük ölçüde yitirmesine yol açmıştır. 1980 sonrası süreçte oluşan yeni konjonktürde Türkiye'de siyaset, ideolojik siyasetin başlangıcının öncesindeki hatlara geri dönüş sinyalleri vermeye başlamıştır. Nitekim bu dönemden sonra siyasetteki vurgu; ideolojik bakıştan çok kurucu değerler, sosyal hayat, kültür savaşları vs. üzerinden yapılmaya ve siyasal arenada bunun üzerinden şekillenmeye başlamıştır. Her ne kadar 12 Eylül Askeri Yönetimi, 1980 öncesi siyasi parti isimleriyle ve eski siyasilerle siyaset yapmayı yasaklamış olsa da, 1987 Anayasa Referandumu ile 1982 Anayasası'nın Geçici 4. Maddesi ile getirilen siyasi yasaklar kaldırılmış ve bazıları eski isimleriyle, bazıları da 1980 sonrası şartlarda işe koyuldukları isimlerle yollarına devam etmiş olsalar da, siyasetin zemini artık 1980 öncesi şartlar doğrultusunda gelişmiyordu. Bunun yanında Türk siyasetinde giderek artan terör sorunu, ülke de bölünme korkusunu da beraberinde getirmiştir. Ayrıca bu dönemde dinin siyasette giderek yükselen bir ağırlığı vardır. Bu durum, sadece Türkiye'de değil, uluslararası alanda da söz konusudur. Nitekim Katolik dünyasının ruhani lideri ve aslen bir Polonyalı olan Papa II. Jean Paul'un, Polonya'da Lech Walesa'nın önderliğinde başlatılan siyasi başkaldırıda önemli rol oynaması, Afganistan'da mücahitlerin Sovyet işgaline karşı başarılı mücadelesi, İran İslam Devrimi gibi bir takım uluslararası gelişmeler, 1980'li yıllara kadar çok yaygın olan "modernite yaygınlaştıkça dini alan gerileyecektir" tezini geçersiz kılmış, din eksenli siyaset sadece İslam dünyasında değil, diğer ülkelerde de öne çıkmaya başlamıştır. Türkiye'de de bu eğilim giderek öne çıkmaya başlamış ve dini eğilimli bir siyasi parti olarak bilinen MSP'nin 12 Eylül Askeri Darbe yönetimince yasaklanması sonrası, MSP'nin devamı olarak kurulan Refah Partisi-RP 1994 yılında yapılan seçimlerde birinci parti olmuştur. Tek başına iktidara gelme imkânı olmayan RP'ye biçimsel hukuk göz ardı edilerek müesses nizam tarafından iktidarın verilmek istenmemesi, 1980 öncesinin ideolojik dinamiklerinden çok 1960 öncesinin siyasi hassasiyetleri yönünden yaklaşılarak yapılmak istenmiştir. Siyaset dışı aktörlerin, kurumların yönlendirmesiyle bu zamanda da siyasi mühendislik yine devreye girmiş, o dönem içerisinde araları pek de iyi olmayan merkez sağ partiler olarak nitelenen Doğru Yol ve Anavatan partileri öncülüğünde bir koalisyon hükümeti, siyaset dışı kurumların anti demokratik zorlamasıyla, kurdurulmaya çalışılmıştır. Dini eğilimli olarak nitelenen RP'ye iktidarın teslim edilmemesi için 1980 öncesi dönemde sağ siyasal yelpazede yer alan partilerle ilişkiye dahi yanaşmayan merkez sol partilerde, iktidarın RP'ye verilmemesi çalışmalarına destek vermişlerdir. Bu durum siyasetin giderek kültürcü bir temel üzerinden şekillenmeye başladığını, 1960'lı yılların ikinci yarısından itibaren öne çıkan ideolojik akımların etkinliğini kaybetmeye başladığını, bir anlamda siyasette ideolojiszleşmenin giderek öne çıktığını ya da 1960-1980 arası ideolojik hatların siyasi ilişkileri belirlemede öncü rolü oynama konumunu kaybettiğinin göstergesidir. Nitekim 1980 öncesinin Milliyetçi Cephe ortakları, 1990'lı yıllarda artık bir araya gelemez olmuşlardır. Gelmeye teşebbüs etmeleri de ayrı bir sorun teşkil etmiştir. Doğru Yol Partisi genel başkanı Tansu Çiller genel başkan ve başbakan olunca; Cumhuriyet Türkiye'sinin modern yüzü, "güzel sarışın kadın"⁹ gibi ifadelerle övülmesi, siyasetin ideolojik hat üzerinden değil de, kültür

---

⁹ İfadenin kullanımı için bkz. Gökmen, 1999.

ya da yaşam tarzı üzerinden şekillendiğinin bir diğer belirtisidir. Anılan durum 1990'lı yıllarda, özellikle 1994 yılında RP'nin seçimlerde birinci parti çıkmasıyla daha da yoğunlaşmış ve siyaset siyasal alanın içinden çok siyaset dışı aktörlerin zorlamasıyla kurulmuş bulunan Anavatan, Doğru Yol partileri zoraki iktidar ittifakı, kısa bir süre sonra dağılmış oldu. Bunun üzerine DYP genel başkanı Tansu Çiller siyaset dışı aktörlerin baskılarına aldırmaksızın Refah Partisi ile birlikte ittifak kurup yeni hükümeti kurmuş oldu. Ancak siyaset dışı unsurlara aldırmaksızın hareket etmenin Türk siyasetinde çoğunlukla bir bedeli vardır. Nitekim daha önce Tansu Çiller'e "Cumhuriyet'in modern yüzü" olarak yapılan güzelleme, yerini itibarsızlaştırma söylemine bırakmıştır. Bu dönemde yapılan sadece itibarsızlaştırma değil, siyasal partilerin ve parti siyasetlerinin de içi boşaltılarak siyasal alanda siyaset borsası da (milletvekilleri transferi) açılmış, Demokrat Türkiye Partisi-DTP gibi Doğru Yol Partisi'nden ayrılarak, tamamen ideolojik-siyasi anlayışlar dışındaki gerekçelerden hareketle yeni partiler, yeni koalisyon hükümetleri ve ittifaklar kurulmuştur.

Kısaca 28 Şubat 1997 Post-modern Darbesi sonrası siyaset alanındaki ilişkiler ideolojik hatlar üzerinden değil de, Türk siyasetindeki ideolojik hareketlenmeler öncesi çizgiler üzerinden, yani daha çok kültürcü temelde belirlenmeye başlanmış ve bu zamanda kurulan hükümetlerde genelde bu dinamikler üzerinden şekillenmiştir. Bir diğer ifadeyle, iktidar blokundaki partilerin kimlerden oluşacağı ya da oluşmayacağı; "laiklik", "rejim sorunu" gibi başlıklar üzerinden şekillenmiştir. Bu durum nerdeyse 2010 yılına kadar devam etmiştir. Ayrıca siyasete, siyaset dışı aktörlerin müdahaleleri, parti siyasetini imkânsız hale getirmiş ve mevcut partilere karşı kendi hukuklarını koruyamadıkları için toplumsal alanda güvensizlik oluşmuştur. Diğer bir ifadeyle mevcut partilerin siyasete müdahale eden bu kesimlere karşı sınır çizememiş olması, siyasal kurumlar açısından büyük sorun olmuştur. Bu konuda tüm siyasi partiler sorumlu görülse de başlıca sorumlu olarak iktidarda bulunan ve siyasete hukuk dışı müdahalelere sınır çizemeyen iktidar partileri görülmüştür (Schiffauer, 2021, s.123). Toplumsal alanda sorunun çözümü yine siyasette aranmakla birlikte, mevcut partiler bu anlamda halk nezdinde tatminkâr bir konumda görülmemişlerdir. Nitekim iktidar ortaklarının, başta RP olmak üzere, etkin olamaması ve siyasette boşluk yaratmasını, dönem içerisinde "ürkeklere değil, erkeklere oy verilmesi" ¹⁰ şeklinde bir sloganla, bir ara Milliyetçi Hareket Partisi-MHP tarafından doldurulmaya çalışıldığını görüyoruz. Bu tutum sonraki seçimlerde MHP'yi iktidar yapamamışsa da ikinci parti yapmıştır. Ancak MHP'nin iktidar koalisyonu için siyaset dışı çevreleri göz önüne alarak hareket etmesi, hatta başbakanlığı alma imkânı olmasına rağmen başbakanlığı, hükümet kurulması tartışmalarının yapıldığı bir zamanda Rahşan Ecevit'in MHP hakkındaki olumsuz beyanlarına¹¹ rağmen Demokratik Sol Parti-DSP'ye bırakması, toplum nezdindeki beklentiler açısından yeni bir hayal kırıklığı yaratmıştır. Toplum nezdindeki beklentileri mevcut partilerin karşılayamaması, toplumsal alanda siyasal alana karşı ümidin kaybolması demektir. Böyle bir ortam içerisinde ümidi yeni bir partinin karşılaması mümkün olabilirdi. Aslında demokratik siyasetin başlangıcından günümüze kadar geçen süreye baktığımızda genelde siyasi alanda kurulu partilerin yanına, farklı zamanlarda Türk siyasal yaşamında çeşitli gerekçelerle çok sayıda yeni partiler kurulmuştur. Ancak bu partiler, siyasal hayatta yerleşik bir nitelik kazanmış partilere alternatif olarak kurulmuş olsa da, pek azı toplumsal alanda destek bulabilmişlerdir. 1990'lı yılların sonuna doğru Türk siyasal yaşamında yaşanan kaos ve mevcut partilerin bu ortamı yönetmedeki başarısızlığı, yeni kurulan bir parti olarak Adalet ve Kalkınma Partisi-Ak Parti'ye siyaseten yeşermesi ve güçlenmesi için uygun bir zemin hazırlamıştır.

¹⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz.: <https://www.turkiyegazetesi.com.tr/Genel/a28966.aspx>, Erişim Tarihi: 16.09.2021

¹¹ Rahşan Ecevit'in 57. Koalisyon hükümetinin kuruluş aşamasında MHP hakkında söylediği olumsuz sözler için bkz. Bila, 15 Mayıs 1999. <https://www.milliyet.com.tr/yazarlar/fikret-bila/rahsan-ecevitten-bomba-gibi-sozler-5249258>

Kültürcü siyasetin öne çıkmaya başladığı 1980 sonrası şartlarına baktığımızda, 6 Kasım 1983 seçimlerinden 1991'e kadar olan zaman aralığında seçimlerde birinci parti olan ANAP tek başına iktidar olmuştur. Ancak bundan sonraki yıllarda, yani ülke 1991-2002'ye kadar, koalisyonlarla yönetilmiştir. 2002'ye kadar kurulan koalisyon hükümetlerinin ittifak yaparak hükümeti kurma arayışları, istikrarlı bir durum yaratmamıştır. Çok farklı eğilimlere sahip partilerin iktidar ortağı olarak karar almada ve uygulamada zorlanmaları, toplum nezdinde siyaset kurumuna karşı bıkkınlık yaratmış olsa da, yine de çözüm demokratik siyaset içinde aranmıştır. Bunun için ittifak yoluyla iktidar olmaktan çok tek başına iktidara gelerek yönetmenin daha iyi olacağı gibi kamuoyundaki beklentiler, 2002'de yeni kurulan Ak Parti'nin iktidara tek başına gelmesiyle değişmeye başlamıştır. Ak Parti; koalisyon hükümetleri dönemlerinde yürütme makamının etkili olamaması, siyaset kurumuna ve mevcut siyasetçilere karşı halkın güveninin azalmasını fırsata çevirerek; "aranan bir ümit olarak" siyaset sahnesindeki yerini almıştır. Daha önce ifade ettiğimiz gibi demokratik siyaset koşullarında siyasi tarihimizde yeni kurulan partilerin hemen taban tutması ve birinci parti haline gelmesi çok kolay olmasa da, Ak Parti açısından bakıldığında durum hiçte sanıldığı gibi olmamıştır. Daha sonraki yıllarda, yani Ak Parti iktidarları döneminde de, çok sayıda farklı siyasi partiler kurulmuş ve kurulmaya da devam etmiş olsa da, ancak hiçbiri Ak Parti'nin edindiği siyasi konumu kazanamamıştır. Bu durum biraz da koalisyon hükümetlerinin oluşturduğu olumsuz algının siyasal yaşama bir yansımasıdır.

Ak Parti yaklaşık 20 yıldır iktidarda bulunmaktadır. Ak Parti'nin iktidara geldiği dönem ile şu andaki dönem karşılaştırıldığında siyaset yapma zemininde çok önemli değişiklikler meydana gelmiştir. Her şeyden önce seçmen kitlesi değişmiştir. Bunun yanı sıra başlangıçta kendini atanmış muktedirler gözünde meşrulaştırmaya çalışan bir Ak Parti iktidarından, şu anda tam anlamıyla iktidar ya da muktedir olmuş ve devlet içerisinde birilerine kendini kabul ettirmek zorunda olmayan bir durumda bulunmaktadır. Elbette bu durumun edinilmesi kolay olmamıştır. Devlet içerisinde yasal anlamda siyasi olarak sorumlu olmayan görevliler (atanmışlar), bu güç mücadelesinde Ak Parti'yi siyaseten etkisizleştirmek için özel çaba sarf etmişler, bunun yeterli olmadığına ise işi yargı yoluyla parti kapatmaya kadar götürmüşlerdir.¹² Özellikle 2010 yılına kadar sistem içi güç mücadelesi konusunda yoğun bir mesai sarf edilmiştir. Ak Parti halk tarafından seçilip tek başına iktidara gelmesine rağmen, tam anlamıyla muktedir olmadığından parti siyasetini (kuruluş anlayışına ve seçim vaatlerine göre) uygulama konusunda (atanmışlar-seçilmişler arasındaki güç mücadelelerinden dolayı) güçlüklerle karşılaşmıştır. Ak Parti'yi siyaseten etkisizleştirme mesaisi yeterli sonuç vermeyince, yukarıda da ifade edildiği üzere, yargı yolu kullanılarak önü kesilmeye çalışılmıştır. Nitekim Yargıtay Başsavcılığı tarafından Ak Parti'ye karşı Anayasa Mahkemesi'ne "laikliğe aykırılık"¹³ iddiasıyla kapatma davası açılmış ve Ak Parti bu davadan kıl payı kurtulmuştur. Yani halk desteği ve meclis çoğunluğu elinde olmasına rağmen, anayasanın tanıdığı kurallar çerçevesinde hareket etmiş olsa da, Ak Parti normal rutin uygulamalarında (bürokratik atamalarda vs.) bile güçlüklerle karşılaşmıştır. Bu durum kendini en açık şekilde Cumhurbaşkanlığı seçimlerinde göstermiştir. Görev süresi sona eren dönemin Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer'in yerine 2007 yılında kimin seçileceği kamuoyunda büyük bir tartışma konusu olmuştur. Aslında yazılı kurallar gereği sorunun çözümü basitti. Ancak yaşanan durum bunun çok ötesindedir. Nitekim yazılı kurallar gereği Ak Parti tarafından aday gösterilen Abdullah Gül'ün (Meclis çoğunluğu ellerinde olmasına karşın) çok rahat bir şekilde

¹² Kapatılma davasına ilişkin Cemil Çiçek, AK Parti'nin Türkiye'nin her bölgesinden oy aldığını, "AK Parti'yi ortadan kaldırdığımızda yerine ne koyacaksınız?" diye sormuştu. Geniş bilgi için bkz. Selvi, 23.03.2021, <https://www.hurriyet.com.tr/yazarlar/abdulkadir-selvi/ak-parti-hakkinda-iki-kapatma-davasi-acilmisti-41769380>

¹³ Yargıtay Cumhuriyet Başsavcısı Abdurrahman Yalçınkaya, "laikliğe aykırı fiillerin odağı haline geldiği" iddiasıyla AK Parti'nin kapatılması istemiyle Anayasa Mahkemesi'ne dava açmıştı. Ayrıntılı bilgi için bkz. <https://www.aa.com.tr/tr/arsiv/ak-parti-hakkinda-kapatma-davasi/428262>

cumhurbaşkanı seçilmesi gerçekleştirilememiştir. Müesses nizama danışmadan ya da onların isteklerini göz ardı ederek Ak Parti'nin yeni cumhurbaşkanı seçimini kendi kadroları arasından bir aday göstererek yapma arayışı, Cumhuriyet Mitingleri organize edilerek, yani siyaseten baskı altına alınarak, engellenmeye çalışılmıştır. Ancak Ak Parti'nin bu baskılara aldırmadan Abdullah Gül'ü aday göstermekteki ısrarı karşısında, bu sefer de siyaset dışı kurumlar olan ordu ve yargı yoluyla sürece müdahale edilerek Meclis'teki cumhurbaşkanlığı seçim süreci çıkmaza sokulmuştur. TBMM'de cumhurbaşkanlığı seçiminin ilk tur oylamasının yapıldığı günün gece yarısında Genelkurmay Başkanlığı, literatüre 27 Nisan E-Muhtrası olarak geçen bir uyarı metnini resmi internet sitesinden yayımlayarak siyasi gelişmelerden duyduğu hoşnutsuzluğu, bir anlamda “aba altında sopa göstererek”, iktidar partisine karşı göstermiştir. Ak Parti Hükümeti 28 Nisan 2007'de hükümet sözcüsü Cemil Çiçek vasıtasıyla bu uyarı metnine karşı bir açıklama yaparak; “Genelkurmay Başkanlığı'nın başbakanlığa bağlı bir kurum olduğunu, ona karşı sorumlu olduğunu, dolayısıyla hiyerarşik olarak ordunun üstü olan ve yasal olarak sorumlu olduğu başbakanlık makamına karşı bu tarz bir hukuksuzluk içerisinde olamayacağını, bu tarz baskılara boyun eğilmeyeceğini” kamuoyuna duyurarak, yapılan müdahaleye direnme kararı almıştır.¹⁴

Ak Parti'nin Genelkurmay Başkanlığı'nın bu uyarısına direnmesi üzerine, bu sefer ana muhalefet partisi CHP; Meclis'te, cumhurbaşkanlığı seçimi için gerçekleşen ilk oylamayı iptal ettirmek üzere Anayasa Mahkemesi'ne başvurmuş, Mahkeme'de yine literatüre “367 Kararı”¹⁵, hatta garabeti olarak da kamuoyunda nitelenen kararı alarak, siyasetin rutin işleyişine yargı üzerinden müdahalede bulunarak, yapılacak seçimin önü kesilmeye çalışılmıştır. 367 Kararı'na garabet denmesinin nedeni de, 2007'deki cumhurbaşkanlığı seçiminde mecliste milletvekili yeter sayısı olarak 367 sayısının aranma şartının dayatılmasıdır. Zira aynı kural önceki dönem cumhurbaşkanlığı seçimlerinde (Ahmet Necdet Sezer, Süleyman Demirel ve Turgut Özal'da) aranmamıştır. Bu da bize genelde Türkiye'de siyasetin siyaset dışı çevrelerce kuşatılarak sınırlandırıldığını ve daha çok da bu çerçevede yapıldığını gösteren bir diğer göstergedir. Elbette bu tarz kural dışı müdahaleler, Türk siyasetinde parti siyasetinin özgür ve özerk bir şekilde işlemesi yönünden çok ciddi sonuçlar doğurmuştur. Dolayısıyla dönem içerisinde vesayet sisteminin bütün unsurlarıyla seçim sürecine müdahil olması neticesinde cumhurbaşkanlığı seçimi çıkmaza girince, Ak Parti anayasada amir hüküm olan “egemenlik kayıtsız şartsız milletindir” anlayışını işleterek, karşı karşıya kalınan siyasi krize halka giderek çare aramış ve çoğunlukla da iktidar için muktedir olma yolunda karşılaştığı sorunları bu yöntemle çözmeye çalışmıştır. Daha önceki partilerin kendi siyasetlerini uygulama konusundaki siyaset dışı kurumlara karşı ezikliğine, Ak Parti bu şekilde çözüm üreterek hareket etme arayışında olmuştur. Bu durum Ak Parti'nin toplum nezdinde farklı bir yer edinmesini ve halkın hukukunu koruması konusunda güven duyulmasını sağlamış, nitekim cumhuriyet tarihinde aralıksız olarak görevde en uzun süre kalma rekorunu kırmasını ve de yaklaşık 20 yıldır iktidarda bulunmasını sağlamıştır.

Türk siyasetinde özellikle çok partili yaşama geçildikten sonra “iktidar ama muktedir değil” durumu çoğunlukla tartışma konusu olan bir konudur. Özellikle sağ siyasal gelenek içerisinde bulunan partiler bu durumu daha çok “milli irade”ye vurgu yaparak dile getirmeye çalışmışlardır. Diğer bir ifadeyle, 1950'den beri sağ siyasal çizgi içerisindeki partiler, iktidarları dönemlerinde karşılaştıkları her engelde, durumlarına devlet içinde meşruiyet kazandırmak için çoğunlukla milli irade kavramına sarılmışlardır. Bu kavram, adeta Türkiye'deki sol siyasal çizginin “milli

¹⁴ Dönemin hükümet sözcüsü Cemil Çiçek'in o gece dair yaşadıklarını anlattığı video için bkz.: <https://www.hurriyet.com.tr/video/cemil-cicek-kabus-dedigi-geceyi-anlatti-1-36061505>

¹⁵ 367 kararının mahiyeti için bkz.: <https://www.haberturk.com/367-karari-nedir-367-krizinde-neler-yasandi-2455348>

hâkimiyet” kavramının karşısına yerleştirilmiş bir kavram gibi durmuştur. Milli irade kavramı temsil ettiği siyasal kültür bakımından önemli bir kavramdır. Zira bu kavramla 1950 seçimlerine kadar tek kuvvet kaynağı olarak görülen Meclis’in siyasal otorite ve daha da önemlisi meşruiyet açısından yetersizliği vurgulanmaktadır. Milli irade, bu haliyle hem Meclis’in üstüne çıkarılmakta hem de egemenliğin kaynağının saptanması suretiyle siyasallaştırılmış olmaktadır. Bu şekilde milli irade kavramı, seçimle gelen siyasal iradeyle doğrudan doğruya özdeşleştirilmiş bulunmaktadır (Kahraman, 2010, s.249). Milli irade, yani halkın serbest ve genel oyla iktidarı değiştirmesi, 1950’li yıllarda DP ve CHP tarafından da demokratik olmanın temel ilkesi ve yeter koşulu kabul edilmiştir. Nitekim CHP daha başlangıçtan itibaren tekeline aldığı halkçılık ilkesine, DP’de sahip çıkarak hareket etmiştir. Bu şekilde her iki parti tarafından milli iradenin sahibi olarak halk gösterilmekte ve halkın kararlarına saygı duyulması prensip olarak kabul edilmiştir. Çok partili yaşama geçişle soyut bir kavram olan milletten somut bir kavram olan halk kavramına yönelinmiş ve halk kavramı vurgusu üzerinden merkezin kuvvetleri olan ordu-bürokrasi-aydınlar ittifakı, sistem içerisindeki iktidar pozisyonlarının geriletilme arayışında olunmuştur (Kahraman, 2010, s.442). Dolayısıyla Tek Parti Dönemi’nden çok partili hayata geçişle Tanzimat’tan beri devam eden uzun siyasal modernleşme çabalarının bir sonucu olarak; milli hâkimiyet ve milli irade kavramlarını, Türk siyasal yaşamında yaşanan iki dönem arasındaki durumu özetleyen en iyi kavramlar olarak niteleyebiliriz. Yaşanılan iki dönem arasındaki en önemli unsur, yurttaşın konumu ve bir siyasal özneye dönüşüp-dönüşmeme kapasitesidir. Hal böyle olsa da tek parti döneminde cumhuriyet; enerjisini büyük ölçüde ayırmamış, homojen, üniform, organik bir toplum oluşturmaya harcamış ve bu amaçla da yurttaşın siyasal özneye dönüşümünü engellemeye çalışmıştır. DP dönemi ise, bu kısıtlamayı aşmanın önemli bir başlangıcı (Kahraman, 2010, s.448) olup, bunu da milli irade kavramı üzerinden gerçekleştirme arayışında olmuştur.

1950’li yıllardan beri var olan bu gerilim hatlarıyla Ak Parti iktidarları da karşılaşmış ve onlarda partinin siyasal anlayışı doğrultusunda siyaset yapma konusunda zorlanmışlardır. Genelde yasalar dâhilinde hareket etmelerine rağmen, sisteme yönelik potansiyel tehlike olarak görülmeleri ve “gizli gündeme sahip olmak”la sık sık itham edilmeleri, biçimsel hukuk dâhilinde rahat siyaset yapmaları konusunda sorunlarla karşılaşmalarına yol açmıştır. Özellikle sağ siyasal gelenek içerisinde gelen iktidar partileri için yürütmenin tek elde toplanmamasının sıkıntısını seçmene hesap verme noktasında yoğunlukla yaşamışlar, zaman zamanda bunu dile getirmişlerdir. Nitekim Özal’ın başörtüsü konusunda söylediği “davul bizim boynumuzda ama tokmak başkasının elinde”¹⁶ sözü bu duruma işaretidir. Zira Anayasa’ya göre yürütme kurumu icranın başıdır, ancak çok partili demokratik yaşamdan itibaren uzun bir süre fiiliyatta durum böyle değildi. Bu durum sağ siyasal alandaki partileri her dönem çok rahatsız etmiştir. Bu amaçla sistemi yeniden ele alma ya da düzenleme arayışları, çok partili siyasi hayata geçildiğinden beri devamlı gündemde olmuştur. Ancak sistemi demokratikleşmeye, çoğulculaşmaya açma çabaları her dönem söz konusu olsa da, bu çabalar çoğunlukla yetersiz kalmış, 1970’li yıllardan itibaren daha köklü arayışlar içinde bulunulmuş ve bu arayışlar da sistem değişikliği şeklinde dile getirilerek kamuoyunda yer almıştır. Diğer bir ifadeyle, mevcut parlamenter sistem yerine kamuoyunda yarı başkanlık veya başkanlık sistemi tartışmaları yapılmış, daha çok da başkanlık sistemi yönünde sistem değişikliği önerileri gündeme gelmiştir. Bu tartışmalara sağ siyasal çizgide öncü rol oynayan eski siyasi liderlerden Süleyman Demirel, Necmettin Erbakan ve Alparslan Türkeş’in¹⁷ katıldığını, sonrasında da, 1980’li yıllarda Turgut Özal’ın eklendiğini görüyoruz.

¹⁶ İfadenin kullanımı için bkz. Cumhuriyet Gazetesi, 5 Aralık 1989

¹⁷ İlgili liderlerin Başkanlık sistemi için yaptığı açıklamalar için bkz. <https://www.yenisafak.com/bilgi/baskanlik-sistemi-icin-hangi-lider-ne-demisti-2631206/9-cumhurbaskani-suleyman-demirel-1317>; <https://www.yenisafak.com/bilgi/baskanlik-sistemi-icin-hangi-lider-ne-demisti-2631206/mhpnin-kurucu-lideri-alparslan-turkes->

Bilhassa Turgut Özal zamanında bu tartışmalar daha da alevlenmiştir.¹⁸ Özellikle 1980 sonrası dönemde askeri darbe yöneticilerince hazırlattırılan 1982 Anayasası'ndaki Cumhurbaşkanı'nı yetkili kılıp ama sorumlu tutmayan yetki artırımı da bu tartışmalara katkı yapmıştır. Bilhassa Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer zamanında bu durum (yetkili ama sorumlu olmayan yürütme yetkileri)¹⁹, çok ciddi sıkıntılara sebebiyet vermiş, sitem tartışmaları yönünde krizi daha da derinleştirmiştir. Nihayetinde Ahmet Necdet Sezer sonrası Abdullah Gül'ün cumhurbaşkanlığı seçimi esnasında ve sonrasında, sistem sorunu tartışmaları giderek artmış ve 2010'lı yıllardan sonra, parlamenter sistemdeki genel uygulamanın aksine, yani Cumhurbaşkanı'nın parlamento yoluyla değil de halk tarafından seçilmesi yolunun açılmasıyla, bu durum daha da kuvvetlenmiştir.²⁰ Mevcut parlamenter sistemle ilgili kamuoyundaki bu tartışmalar nihayetinde 16 Nisan 2017'de MHP'nin önerisiyle referandum yapılarak sonlanmış, Türkiye başkanlık sistemi anlayışı doğrultusunda değişikliğe giderek, yeni adıyla Cumhurbaşkanlığı hükümet sistemi halkoyuyla kabul edilmiş ve bu anlayış üzerinden ülke yönetilmeye başlanmıştır. Yeni sistemle; Cumhurbaşkanı'nın ve Meclis üyelerinin seçimi, yetki ve görev tanımları ve birbirleriyle ilişkileri değişmiştir. Başbakanlık makamı kaldırılmış, icra yetkisi cumhurbaşkanlığı makamında toplanmıştır. Aynı şekilde cumhurbaşkanının tarafsızlığı ilkesi kaldırılarak, yani cumhurbaşkanının siyasetle olan bağı tescillenerek, partili cumhurbaşkanının icrai konularda meclis kompozisyonundan etkilenmeden yürütmenin tek sorumlusu olması yürürlüğe girmiş, yasama ve yürütme ilişkilerinin daha açık olacak şekilde ayrıştırılması sağlanmıştır. Yapılan değişiklikler göz önüne alındığında, Türkiye'de yeni sistemle siyasetin işleyişinde çok önemli değişiklikler ortaya çıkmıştır.

4. KÜLTÜRCÜ İTTİFAKTAN PRAGMATİST İTTİFAKA

16 Nisan 2017'de yapılan referandumla Türkiye'de yaşanan sistem değişikliğinin sadece kurumsal düzeyde değil, siyaset yapma biçimi yönünde de yarattığı etkiler vardır. Bunlardan biri de iktidara gelme biçimidir. Demokratik siyasetin vazgeçilmez unsuru olarak görülen siyasal partiler yine Türk siyasetinin temel oyun kurucuları olmaya devam etmektedirler. Yalnız yeni sistem değişikliği ile iktidara gelme biçimi değiştiğinden ve tek başına bir partinin iktidar olabilmesi için istenen oy oranının yakalanması zor olduğundan, yeni dönemde partiler salt kendi siyasi çizgilerinden hareketle siyaset yapma tutumunda esnekliğe zorlanmaktadır. Önceki dönemlerde partiler arası siyasi ilişkiler sadece hükümet kurma çalışmalarında görülürken, yeni düzenlemelerle hükümet kurma çalışmalarına girmeden, hatta genel seçimlerden önce siyasal partilerin siyaseten varoluşları için ittifak içerisinde bulunma durumu ortaya çıkmıştır. Nitekim şu an siyasal alan adeta iki kampa bölünmüş ve kamp alanları ideolojik çizgilerinden çok iktidar olma (siyasi kazanım) durumuna göre biçimlenmektedir. Kamp alanları iktidar kesimi için Cumhuriyet İttifakı adı altında; Ak Parti, MHP, BBP'den oluşmakta, muhalefet alanı ise Millet İttifakı adı altında açık ve örtük ittifaklar olacak şekilde yapılanmıştır. Açık ittifak; CHP, İYİ Parti, Saadet Partisi ve Demokrat Parti'den oluşmakta, örtük ittifak içerisinde açıkça deklere edilen Millet İttifakı içerisindeki partilerle birlikte Halkın Demokrasi Partisi-HDP'de yer almaktadır.²¹ Bu ayrılaşmadan da görüldüğü üzere mevcut durumda siyasal partiler, siyaseten var olabilmeleri

1316; <https://www.cnnturk.com/2010/turkiye/04/20/erbakan.baskanlik.sistemini.gundeme.getiren.benim/572926.0/ind ex.html> 24.09.2021

¹⁸ <https://www.yenisafak.com/gundem/turgut-ozal-baskanlik-sistemini-boyle-anlatmisti-2613814>

¹⁹ Türkiye'de parlamenterizm ve cumhurbaşkanının yetkileri için bkz. <https://www.mevzuatdergisi.com/2004/05a/01.htm>

²⁰ Cumhurbaşkanı'nın halk oylamasıyla seçilmesiyle ilgili referandum 21 Ekim 2007 tarihinde yapılmıştır. <https://www.yenisafak.com/secim-referandum-2007>

²¹ HDP'nin terörle ilişkisi gündeme geldiğinde, birbirleriyle açık ittifak içerisinde bulunan Millet İttifakı partileri; HDP ile ittifak içinde bulunmadıklarını, HDP'nin kurumsal yapısından çok seçmenini muhatap aldıklarını, yani HDP ile kurumsal(parti örgütleri) düzeyde hiç ilişkide olmadıklarını ama tabanını kazanmak istediklerini ifade etmektedirler. Ancak bu konuda HDP'nin parti yetkililerinin, özellikle Millet İttifakı içerisindeki bazı partilerin büyükşehirlerdeki belediye başkanlıklarını kazanmalarında, HDP'nin sağladığı role ilişkin çok açık ifadeleri bulunmaktadır. Bkz.: <https://www.setav.org/hdp-ve-millet-ittifaki-is-birligi/>

için ittifak içerisinde bulunarak hareket etme durumunda kalmaktadırlar. Geçmiş dönemlerde ideolojik olarak siyaseten bir araya gelmesi düşünülmemeyen partilerin bir araya gelmeleri (28 Şubat 1997 yıllarındaki CHP-RP ayrışması yeni dönemde RP'nin devamı olarak SP'nin CHP ile beraber olması), yeni dönemde artık şaşırtıcı gelmemektedir. 1980 sonrası dönemde siyasal alanın giderek ideolojisizleşmesi, sonraki dönemlerde siyasal alanın kültürcü yaklaşıma yönelmesine yol açmış olsa da, özellikle Cumhurbaşkanı Hükümet Sistemi'nin 2017'de referandumla kabulünden sonra, bu kültürcü yaklaşım zayıflayarak yerini pragmatist yaklaşımlara bırakmıştır. Yani yeni hükümet sistemiyle bir anlamda fikirlerin nakit değerine dayalı siyasal anlayışın öne çıkmasıyla, siyasi hakikatlerin değeri siyasi kazanım/kullanım değerine göre belirlenmeye başlamıştır. Diğer bir ifadeyle, yeni anlayış içerisinde siyasal alandaki fikri ve ahlaki ilkeler arkaya itilerek, daha çok iktidar gücünün elde edilmesi üzerinden siyaset yapılmaya başlanmış ve siyasal münasebetlerde ideolojik ya da kültür üzerinden değil, iktidarı edinmek (kazanım) amacına göre düzenlenir hale gelmiştir (Marshall, 2005, s.600). Geline durum itibariyle özellikle muhalefet cephesi açısından bakıldığında artık siyasal pragmatizm için düşüncelerin feda edilmesinin önünde engel kalmamış olduğunu görüyoruz. Nitekim partiler için en önemli amaç iktidarın elde edilmesi olduğundan, bu yönde yararlı olan ya da katkısı olacak her şey makbul görülecek bir yol izlenmektedir. Ülkenin kurucu partisi olan CHP ile yine milliyetçi bir gelenekten gelen İYİ Parti'nin ülkenin bölünmez bütünlüğü ile ilgili sorunlu addedilen HDP ile örtük de olsa, aynı kulvarda iktidar için ittifak arayışı içinde olması, pragmatist siyasetin Türk siyasal kültürü içinde geldiği konumu göstermektedir. Bununla birlikte bu durumun farklı yönden bir okuması da yapılabilir. Özellikle Millet İttifakı içerisinde birbiriyle çok zıt siyasi anlayışlara sahip olan partilerin siyasi varoluşları için güç birliği yapmak için bir araya gelmek durumunda kalmış olmaları, demokratik siyasetin Türkiye'de güçlenmesi açısından da önemli bir kazanım olarak değerlendirilebilir. 1980 öncesi Türkiye'sinde merkez sağ ve merkez sol partilerin, ülkenin temel sorunlarında bile, parti siyasetlerine ve çıkarlarına halel getireceği endişesinden ötürü iletişime geç(e)mediği, hatta bu durumun daha sonra 1980 Askeri Darbesi'ne davet çıkardığını askeri darbe yöneticilerinin beyanlarında açıkça ifadesi göz önüne aldığımızda, siyasal alan için gelinen bu durumu olumlu ve Türkiye'de siyasetin normalleşmesine katkı olarak da değerlendirmek mümkündür. Özellikle 1980 öncesinde ideolojik nedenlerle birçok insanını kaybetmiş olan bir ülkede, ideolojik ya da kültürcü gerginliklerin törpülenmesine katkıda bulunacak şekilde siyasal yakınlaşmaların sağlanması, siyasi partiler arası ilişkilerin gelişmesi ve yeni sistemin partiler arası ilişkileri geliştirmeye yönelik olmasını, demokratik siyasetin olgunlaşması yönünden olumlu bir kazanım olarak da değerlendirmek mümkündür. Tabi bu yumuşamayı sadece sistemin teşvik edici yanına da indirgememek gerekir. Burada 1980 sonrası küresel ölçekte giderek artan siyasal gelişmelerin de önemli etkisi bulunmaktadır. Kısaca Türkiye'de yeni hükümet sistemiyle ittifak siyaseti öne çıkmış, bu da yürütmenin bölünmüş/parçalı yapıdan uzaklaşarak tek elde toplanmasını sağlamıştır. Önceki dönemin koalisyon sorunları için bir çözüm olarak karşımıza çıkan bu durum, kamuoyunda tartışılır olsa da, istikrarlı bir yönetime yol açmış bulunmaktadır. En azından ülke partiler arası milletvekili transfer borsası, partiler arası koalisyon ve bakanlık paylaşımı ile mecliste bitmek bilmeyen gensoru önerge ve tartışmalarını geride bırakmıştır. Ancak bu durum, yani tek başına iktidar olmak, siyasette otoriterleşme tartışmalarını kamuoyunun gündemine taşımıştır. Gerçi bu tartışmalar Cumhurbaşkanlığı hükümet sistemi öncesinde, yani parlamenter hükümet sistemi dönemlerinde, hem AK Parti zamanında hem de Özal ve Menderes dönemlerinde de yapılmıştır. Yani bu tartışmalar mevcut hükümet sisteminden kaynaklı tartışmalar olmayıp, Türkiye'nin çok partili siyasal yaşama geçişiyle ortaya çıkan ve de günümüzde de devam eden, siyasi-ideolojik ve kültürcü yönü bulunan tartışmalardır.

5. SONUÇ

Türkiye Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi'nin kabul edildiği 20 Nisan 2017 referandumuyla, yeni bir duruma evrilmiş ve ülke başkanlık sistemi mantığına göre yönetilmeye başlanmıştır. Bu durum sadece siyaset kurumunun işleyişinde değil, siyasal partilerin siyaset yapma ve ilişkilerinde de değişikliklere yol açmıştır. Hükümet sistemi değişikliği yeni olduğu için sistemin kurumsallaşması yönünden tartışmalar hala devam etmektedir. Genelde iktidar kesimindeki siyasal partiler için referandum yolu ile yapılan değişiklikler olumlu olarak nitelendirilirken, muhalefet cephesinde bulunan partiler açısından aynı olumlu yaklaşım söz konusu değildir. Bu durum, sistem tartışmalarının Türk siyasetinin gündeminden uzun bir süre daha sona ermeyeceğinin işaretlerini vermektedir. Nitekim muhalefet cephesi açısından tekrar parlamenter sisteme dönüş arayışları (güçlendirilmiş parlamenter sistem gibi) gündeme getirilmekte ve seçim malzemesi olarak kullanılmaya devam etmektedir. Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi'nin ortaya çıkardığı ittifak siyasetinin, muhalefet partileri için dezavantaj yarattığı iddiaları sıkça dile getirilse de, aslında ortaya çıkan gelişmeler bunu doğrulamamaktadır. Zira yeni sistem muhalefete ittifak siyaseti bağlamında önemli avantajlar da sunmaktadır. İlk turda %50+1'i iktidar kesiminin alamaması, ikinci tur seçimini zorunlu kılacağından, ikinci turda iktidarın aleyhinde bir sonuç çıkabilme olasılığı da yüksek bulunmaktadır. Zaten mevcut yapı %50+1'i bulmayı zorunlu kıldığı içindir ki, partilerin iktidara gelebilmek için ittifak arayışlarını zorunlu bir çabaya dönüştürmüş ve muhalefetteki siyasi partiler de parti siyasetinden uzaklaşarak ittifak siyasetine yönelmek durumunda kalmışlardır. Bu da Türkiye'de ki siyaset yapma tarzında önemli bir değişim demektir. Her şeyden önce toplum temelli siyaseti şimdiye kadar hiç olmayacak kadar önemli hale getirmiştir. Zira yeni durum partilerin tek başına hareket ederek güç devşirme imkânını azalttığından, siyasi partiler ideolojik ve kültürcü bakışlarını topluma dayatma yaklaşımı içerisinde siyaset yapmayı terk ederek, daha pragmatist bir tavra yönelerek siyaset yapmayı öne çıkarmak durumunda kalmışlardır. Bu durum aynı zamanda ülkenin modernleşmesiyle başlayan ve hala belli ölçülerde de olsa devam etmekte olan kültürcü çatışmaların (Doğu-Batı, din-laiklik vs) sona ermesine katkı sağlayacaktır. Nitekim Kemal Kılıçdaroğlu'nun CHP'nin yaşam tarzı siyaseti ile ilgili öz eleştirilerde bulunması, geçmiş dönemde parti olarak takip ettikleri siyaseti hatalı olarak nitelemesi bunun önemli işaretlerinden biridir²². Dolayısıyla ittifak siyaseti bağlamında bahsedilen nedenlerden ötürü geçmişte adeta "kanlı bıçaklı" olan partilerin birlikte iktidar ya da muhalefet cephesine karşı bir araya gelmeleri siyasi yumuşamanın, normalleşmenin göstergesi olarak değerlendirilebilir. İYİ Parti-CHP, Saadet Partisi-CHP ya da gizli ortak HDP-İYİ Parti birlikteliği bu duruma örnek teşkil etmektedir. Çok yakın bir zamana kadar MHP ve Ak Parti arasındaki siyasi gerilim göz önüne alındığında, aynı durumun iktidar cephesi için de geçerli olduğunu söyleyebiliriz. Yani siyaseten çok farklı dünya görüşlerine sahip olan partilerin yeni sistem içerisinde ideolojik bakışlarından çok, sosyolojik yapıya bağlı olarak iktidarı elde etme faydacılığı yönünde tavır geliştirmek zorunda kalmalarının, kültürcü bakışın giderek sönükleşmesine ve ideolojik çizgide siyaset yapmanın önemsizleşmesine yol açtığını söylemek mümkündür.

Kısaca gelineen durum çerçevesinde çok partili yaşama geçişle birlikte Türkiye'deki siyasette vazgeçilmez tartışma konusu olan ve hatta demokratik siyasetin askıya alındığı ara dönemlerin gerekçesi olarak öne sürülen "rejim elden gidiyor" tartışmalarına partilerin ittifak siyasetleri son verdimekte ve Türk siyasetinde uzun dönem var olan siyaset dışı unsurların siyasal hayata ve kurumlara gölge etmesi durumunun zayıflamasına yol açmakta, siyasetin normalleşerek topluma

²² CHP Genel Başkanı Kemal Kılıçdaroğlu'nun başörtülü meselesiyle ilgili yaptığı özeleştiri için bkz.: <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/kilicdaroglundan-ozelestiri-basortusunu-en-buyuk-sorun-yaptik-41839304>

---

dönük yapılmasını ve romantik duygu ve düşüncelerden uzaklaşarak realist bir boyut kazanmasının önünü açmaktadır. Bu durumun edinilmesinde parti siyasetinden çok ittifak siyasetinin katkısı olsa da, yine de siyaset; ittifak siyasetinin de inşa edici unsuru olan partilerin varlığı etrafında dönmeye devam etmektedir. Ancak bahsedilen normalleşmenin daha da gelişmesi için yapılması gerekenlerden birinin de parti yapılanmasının ve lider sultasının törpülenmesine dönük çalışmaların hız kazanmasına dönük olduğunu ifade etmek gerekmektedir. Özellikle parti liderlerinin tartışılmaz ve yanılmaz konumlarının sorgulanmasının önünün açılması delege ve parti üyelerinin parti kararlarında daha çok inisiyatif alacak bir konuma getirilmesiyle mümkün olacak ve bu şekilde siyasetin daha gerçekçi bir zemin üzerinde yapılmasının da önü açılacaktır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazarlar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Etik Onay: Bu makale, insan veya hayvanlar ile ilgili etik onay gerektiren herhangi bir araştırma içermemektedir.

Yazar Katkısı: Şenol Durgun (%100)

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The authors declare that there is no conflict of interest.

Funding: The authors received no financial support for the research, authorship and/or publication of this article.

Ethical Approval: This article does not contain any studies with human participants or animals performed by the authors.

Author Contributions: Şenol Durgun (100%)

KAYNAKÇA

1999 Eylül. (2021, Şubat 17). Erişim adresi: <https://www.yenisafak.com/arsiv/1999/eylul/27/dizi/index.html>

367 krizinde neler yaşandı? (2019, Mayıs 7). Erişim adresi: <https://www.haberturk.com/367-karari-nedir-367-krizinde-neler-yasandi-2455348>

AK Parti hakkında kapatma davası. (2008, Mart 15). Erişim adresi: <https://www.aa.com.tr/tr/arsiv/ak-parti-hakkinda-kapatma-davasi/428262>

Başkanlık sistemi için hangi lider ne demişti. (2017, Nisan 7). Erişim adresi: <https://www.yenisafak.com/bilgi/baskanlik-sistemi-icin-hangi-lider-ne-demisti-2631206>

Başkanlık sistemi için hangi lider ne demişti. (2017, Nisan 7). Erişim adresi: <https://www.yenisafak.com/bilgi/baskanlik-sistemi-icin-hangi-lider-ne-demisti2631206/mhpni-n-kurucu-lideri-aldparslan-turkes-1316>

Bila, F. (1999, 15 Mayıs). Rahşan Ecevit'ten bomba gibi sözler. Erişim Adresi: <https://www.milliyet.com.tr/yazarlar/fikret-bila/rahsan-ecevitden-bomba-gibi-sozler-5249258>

Cemil Çiçek kabus dediği geceyi anlattı. (2012, Nisan 27). Erişim adresi: <https://www.hurriyet.com.tr/video/cemil-cicek-kabus-dedigi-geceyi-anlatti-1-36061505>

Durgun, Ş. (2015). Left-wing politics in Turkey: its development and problems. *Arab Studies Quarterly*, 37(1), 9-32. doi: 10.13169/arabstudquar.37.1.0009

Ekonomik kalkınma yolunda cumhurbaşkanlığı hükümet sistemi. (2018, Haziran 2). Erişim adresi: <https://kriterdergi.com/ekonomi/ekonomik-kalkinma-yolunda-cumhurbaskanligi-sistemi>

-
- Erbakan: başkanlık sistemini gündeme getiren benim (2018, Aralık 11). Erişim adresi: <https://www.cnnturk.com/2010/turkiye/04/20/erbakan.baskanlik.sistemini.gundeme.getirenbenim/572926.0/index.html>
- Genelkurmay ve Milli Güvenlik Konseyi başkanı orgeneral Kenan Evren'in Türk milletine açıklaması. (1980, Eylül 12). Resmi Gazete. Erişim adresi: https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/17103_1.pdf
- Gökmen, Y. (1999). *Sarışın güzel kadın*. İstanbul: Doğan Kitap.
- Hakkımda. (2021, Eylül 18). Erişim adresi: <https://anavatan.org.tr/hakkimda>
- Halk yeniden iktidarda. (2017, Nisan 7) Erişim adresi: <https://www.yenisafak.com/secim/halk-yeniden-iktidarda-1983-genel-secimi-2629289>
- Halkın demokrasi dersi. (2017, Mart 22). Erişim adresi: <https://www.yenisafak.com/secim-referandum-2007>
- HDP ve millet ittifakı iş birliği. (2021, Ocak 24). Erişim adresi: <https://www.setav.org/hdp-ve-millet-ittifaki-is-birligi>
- Kahraman, H. B. (2008). *Türk siyasetinin yapısal analizi-I*. İstanbul: Agora Kitaplığı.
- Kahraman, H. B. (2010). *Türk siyasetinin yapısal analizi-II*. İstanbul: Agora Kitaplığı.
- Kılıçdaroğlu'dan başörtüsü itirafı: en büyük sorun yaptık (2021, Haziran 25). Erişim adresi: <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/kilicdaroglundan-ozelestiri-basortusunu-en-buyuksorun-yaptik-41839304>
- Marshall, G. (2005). *Sosyoloji sözlüğü*, O. Akınhay ve D. Kömürcü (Çev.). Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- Michels, R. (2011). *Siyasi partiler-modern demokrasideki oligarşik eğilimlerin sosyolojik incelemesi*. İ Sipahi (Çev.). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Önen, H. G. (2020). *Crossing identities and the Turkish military*. Berlin: Berliner Wissenschafts-Verlag.
- Schiffauer, W. (2021). *İslamcılığın ardından etnografik bir araştırma*. O. Duman (Çev.). İstanbul: GAV Perspektif Yayınları.
- Selvi, A. (2021, 23 Mart). Ak Parti hakkında iki kapatma davası. Erişim Adresi: <https://www.hurriyet.com.tr/yazarlar/abdulkadir-selvi/ak-parti-hakkinda-iki-kapatma-davasi-acilmisti-41769380>
- Turgut Özal başkanlık sistemini böyle anlatmıştı (2017, Şubat 15). Erişim adresi: <https://www.yenisafak.com/gundem/turgut-ozal-baskanlik-sistemini-boyle-anlatmisti2613814>
- Türkiye'de parlamenter sistem ve hükümet sistemi tartışmaları. (2004, Mayıs). Erişim adresi: <https://www.mevzuatdergisi.com/2004/05a/01.htm>
- Ürkekler ve erkekler. (1999, Kasım 13). Erişim adresi: <https://www.turkiyegazetesi.com.tr/Genel/a28966.aspx>
- Yücel, G. (2020). *Meşrutiyet'ten cumhuriyete ana akım siyasi partiler (1889-1930)*. Ankara: Gazi Kitabevi.
-

SUMMARY

By adopting the Presidential system of government in the 2016 referendum, Turkey has evolved into a new situation and the country has begun to be governed according to the principles of the presidential system. This has paved the way to significant changes not only in the functioning of the political institution, but also in the politics and relations of political parties. As a matter of fact, after the transition to the presidential system of government in Turkey, the political alliances formed by the parties stood out rather than their singular existence. Political parties, whether in power or opposition, have to increase their relations and act together with the parties with which they can cooperate in terms of political gain in line with the political environment they are in. In other words, in the political conditions of today's Turkey, political parties are generally not in a position to act alone. In fact, the way the political parties acted by seeking alliances existed before the presidential system of government. However, the difference in the new situation was the developments not only in the ruling wing, but also in the opposition wing since in the previous periods, opposition parties did not generally seek to act together for the general elections. In general, they did not try to establish a front or bloc to participate in elections, whether general or local. Attempts to act together was mostly valid after the general elections, especially for the efforts to form a government. After the general elections, they sought to act together, especially for government formation. With this new situation in Turkish politics with the presidential government system, political parties emerge with their corporate identities as before, and they are faced with not being able to have the conditions of doing politics as before. At such times, the parties that could not gain power alone, but received the most votes in the elections, tried to establish a coalition government. These efforts were sometimes successful and sometimes unsuccessful. Even when they were successful, the coalition governments they established mostly experienced adaptation problems and did not last long. This situation paved the way to serious problems for the country's administration and brought the discussions on "What kind of arrangement should be made" in order to form governments without coalitions. In fact, in order to legitimize this search, the perception that "the periods in which important breakthroughs were made in Turkey's development were not during the periods of coalition governments, but of governments that were in power alone" is a very common understanding in the public opinion. Therefore, this acceptance that being in power alone has a developing role in political stability and economic development has become a rule as a requirement of coming to power in the new government system adopted with a referendum. The new regulation created a public debate, not only in terms of coming to power, but also in other respects, as it led to significant changes in the way of doing politics so far.

Since the government system change in Turkey in 2016 is relatively new, discussions still continue with regard to the institutionalization of the system. In general, while the political parties in the ruling party describe the changes made through the referendum as positive, the parties in the opposition side do not have the same positive approach. This indicates that the system discussions will not come to an end in the agenda of Turkish politics for a while. Considering the current situation, the positive or negative aspects of the presidential government system are being discussed in public, and even the parties in the opposition wing propose a new system change such as the "reinforced parliamentary system". Perhaps the most important result of the developments with the new government system so far is the end of the "regime is going through the hand" debates, which became an indispensable topic of discussion in Turkish politics with the transition to multi-party life, and even put forward as the reason for the interim periods in which democratic politics were suspended, by forcing politically opposing parties to seek alliances

---

to gain power. Thus, it has been prevented that the long-term non-political elements in Turkish politics do not overshadow the political life and institutions. In other words, it has led to the weakening of the tutelary management approach. With the new government system, politics has started to focus more on community-based compared to previous periods, and this has prevented politics from being made in the state despite the society. In sum, it paves the way for politics to be made towards the society by being normalized and for politics to gain a realistic dimension by moving away from romantic feelings and thoughts. Although alliance politics rather than party politics contributed to this situation, it should not be ignored that politics in Turkey continues to revolve around the existence of parties, which are also the building elements of alliance politics.

This study aims to address the debates about the changes made in the political system in terms of party politics. However, the issue is not discussed by putting forward the existing knowledge in the literature and evaluating the developments in practice. On the contrary, the present study tried to analyze the problems based on the practice. For this reason, the study emphasized an evaluation style that follows the freedom of the practical approach rather than the limitations of theoretical necessity. In this way, the search for establishing a logical link between theoretical knowledge and practice will be prioritized. In other words, in this study, there is no search for a derivational pattern that analyzes how theory can determine policy in general. Considering the internal formation conditions of the events that developed due to political, economic and social factors and the context of the political history in the history of the Republic, these developments were tried to be analyzed by focusing only on the developing events and its systematics, and by relating them to the problematic of the study.

MUHASEBE EĞİTİMİNDE KAVRAM HARİTASI VE UZAKTAN EĞİTİM MODELİNİN AKADEMİK BAŞARI ÜZERİNE ETKİSİ

Bilal GEREKAN¹
Oğuz Yusuf ATASEL²

Atıf/©: Gerekan, B. ve Atasel, O., Y. (2021). Muhasebe eğitiminde kavram haritası ve uzaktan eğitim modelinin akademik başarı üzerine etkisi. *Hitit Sosyal Bilimler Dergisi*, 14(2), 520-535. doi: 10.17218/hititsbd.985612

Özet: Bu çalışmanın amacı muhasebe eğitiminde kavram haritası kullanımı ve uzaktan eğitim modelinin akademik başarı üzerindeki etkisini tespit etmektir. Araştırma, muhasebe derslerinin temel niteliğinde olan Muhasebe-1 dersine yönelik gerçekleştirilmiştir. Kavram haritası kullanımının akademik başarı üzerindeki etkisini tespit etmek amacıyla, kavram haritası kullanılmayan bir ders dönemine ait sonuçlar ile kullanılan bir ders dönemine ait sonuçlar karşılaştırılmıştır. Araştırmanın bir diğer amacı olan uzaktan eğitim modelinin akademik başarı üzerindeki etkisini tespit etmek için de yüz yüze eğitim modelinin uygulandığı bir ders dönemine ait sonuçlar ile uzaktan eğitim modelinin uygulandığı bir ders dönemine ait sonuçlar karşılaştırılmıştır. Araştırma, toplam 562 öğrenci üzerinde gerçekleştirilmiştir. Çalışma sonucunda, kavram haritası kullanımının akademik başarı üzerinde istatistiksel olarak anlamlı ve olumlu bir etkisinin olduğu tespit edilmiş, ayrıca uzaktan eğitim modeli ile başarı düzeyinde artış yaşandığı belirlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Muhasebe Eğitimi, Kavram Haritası, Anlamlı Öğrenme, Yüz Yüze Eğitim Modeli, Uzaktan Eğitim Modeli*

The Effect of Concept Map and Distance Education Model on Academic Achievement Score in Accounting Education

Citation/©: Gerekan, B. and Atasel, O., Y. (2021). The effect of concept map and distance education model on academic achievement score in accounting education. *Hitit Journal of Social Sciences*, 14(2), 520-535. doi: 10.17218/hititsbd.985612

Abstract: The aim of this study is to determine the effect of concept map and distance education model on academic achievement score in accounting education. The research was carried out for the Accounting-1 course, which is the basis of accounting courses. In order to determine the effect of using concept maps on academic achievement, the results of a lesson period that did not use concept maps were compared with the results of a lesson period that was used. In order to determine the effect of the distance education model on academic achievement which is another aim of the research, the results of a lesson period in which the traditional education model was applied and the results of a lesson period in which the distance education model was applied were compared. The research was carried out on 562 students. As a result of the study, it was determined that the use of concept maps had a statistically significant and positive effect on academic achievement. In addition, it was determined that there was an increase in the level of achievement score with the distance education model.

Keywords: *Accounting Education, Concept Map, Meaningful Learning, Traditional (Face-to-face) Education Model, Distance Education Model*

Araştırma Makalesi / Research Article

Makale Geliş Tarihi / Submitted: 28.7.2021 Makale Kabul Tarihi / Accepted: 24.12.2021

¹Prof. Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi, İİBF, İşletme Bölümü, gerekan@ktu.edu.tr, <http://orcid.org/0000-0001-8558-792>

²Sorumlu Yazar, Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi, oguzatase1@hotmail.com, <http://orcid.org/0000-0003-1654-9850>

Copyright © 2021 Hitit Sosyal Bilimler Dergisi - Hitit Journal of Social Sciences

This is an Open Access article distributed in accordance with the Creative Commons Attribution Non Commercial (CC BY-NC 4.0) license.

1. GİRİŞ

Muhasebe eğitimi, mali nitelikli bilgilerin elde edilmesi, toplanması, ölçülmesi, işlenmesi, doğruluğunun teyit edilmesi, raporlar halinde özetlenmesi ve raporlanan bilgilerin karar alma aşamalarında nasıl kullanılacağı konusunda öğrencilerin bilgilendirilmesi ve bu bilgilerin hayata geçirilmesi konusunda öğrencilere yetenek kazandırılması sürecidir (Yardımcıoğlu ve Büyükkşalvarcı, 2007, s. 174; Daştan, 2008, ss. 34-35). Bu tanım doğrultusunda muhasebe eğitiminin hedefleri, muhasebe temel kavram ve ilkelerini öğrenciye kazandırmak, öğrencilerin bilgiyi elde etmesi, ölçmesi ve en önemlisi de analiz ederek karar almasında ilgili bilgileri kullanmasını sağlamaktır. Muhasebe ilke ve kavramlarının öğretilmesi için geleneksel yöntem ya da bilgisayar destekli yöntemle dersler anlatılabilmektedir (Zaif ve Ayanoglu, 2007, s. 119). Geleneksel yöntemde esas itibarıyla kitap, kalem, tebeşir, tahta gibi araçların; bilgisayar destekli yöntemde ise beyazperde, projeksiyon, bilgisayar, animasyon, elektronik tahta gibi araçların kullanımı söz konusudur. Literatürde bilgisayar destekli eğitimin öğrenmeyi kolaylaştırdığı, öğrencilerin ilgisini, motivasyonunu ve akademik başarısını artırdığına yönelik bulgulara rastlamak mümkündür (Daştan, 2008, s. 101; Çankaya ve Dinç, 2009, ss. 27-28). Muhasebe eğitiminde bilgi teknolojisi kullanımının öğrencileri anlatılan konular üzerinde düşünmeye sevk ettiği, sorunlarının çözümünü kolaylaştırdığı ve bilimsel yetkinliklerinin gelişimine katkı sağladığı söylenebilir. Bu yönüyle bilgi teknolojilerinin öğrenimde çeşitliliği, esnekliği ve etkinliği sağlamada önemli bir unsur olduğu kabul edilmektedir (Atasel ve Şeker, 2017, s. 397). COVID-19 pandemi sürecinin olumsuz etkilerinden dolayı eğitim-öğretim uzaktan eğitim yoluyla sürdürülmesi bilgi teknolojisi kullanımının önemini ortaya koymaktadır.

İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi başta olmak üzere birçok fakülte ve yüksekokulda temel derslerden biri olarak verilen muhasebe derslerinde kullanılan kavramların iyi anlaşılması oldukça önemlidir. Birbiriyle bağlantılı derslerden oluşan muhasebe derslerinde konuların iyi anlaşılması, öğrencilerin derse karşı tutumlarını da etkilemektedir. Bununla birlikte, öğretimden kaynaklı olarak öğrencilerin muhasebe dersine karşı olumsuz bir tutum sergilemesi kullanılan kavramların anlaşılmasına neden olabilmektedir (Şeker ve İşleyen, 2018, s. 2404). Nitekim tutumla ilgili yapılan çalışmalarda (Kaya, 2007; Aygün ve Gerekan, 2012) öğrencilerin muhasebe derslerine olan ilgi, motivasyon ve performansının diğer derslere nazaran düşük olduğu ifade edilmektedir. Derse ait kavramların öğrenciler tarafından anlaşılmasını kolaylaştırmak ve bu yolla ilgi, motivasyon ve akademik başarıyı artırmak için yararlanılan kavram haritaları muhasebe derslerinde kullanılan önemli araçlardan biridir (Yıldız ve Ülkü, 2017, s. 116).

Kavram haritası, öğrencilerin derse ait bilgiler üzerinde oluşturduğu zihinsel bağlantıları ve ilişkilendirme modellerini çizim ve görseller aracılığıyla dışsallaştıran bir öğrenme yöntemidir. Kavram haritası bir bütün olarak hiyerarşik düzende organize edilen bilgi yapılarının kurulmasını sağlayarak, anlamlı öğrenme çerçevesinde kavramları anlaşılır kılmakta ve öğrencilerin düşünme becerilerine katkı sağlamaktadır (Leauby ve diğerleri, 2010, s. 279). Muhasebe dersleri açısından değerlendirildiğinde kavram haritaları, yeni bilgileri mevcut kavramsal anlayış çerçevesine entegre etmeyi sağlamaktadır. Öğrencilerin yaşam boyu öğrenmeye yönelik olumlu tutumlar geliştirmesine ve öğrenmeyi öğrenmelerine yardımcı olmaktadır (Irvine ve diğerleri, 2005, s. 122). Nitekim, Novak ve Gowin (1984) ile Mass ve Leauby (2005) yaptıkları çalışmalarda kavram haritalarının planlama, öğrenme ve değerlendirme aracı olarak kullanıldığını ifade etmiştir.

Bu çalışma kapsamında öğrenme aracı olarak kullanılan kavram haritasının kullanılması ile kullanılmaması durumlarının öğrencilerin akademik başarı puanına etkisi araştırılmıştır. Bu doğrultuda çalışmanın amacı muhasebe eğitiminde kavram haritası kullanımının öğrencilerin akademik başarı puanlarına etkisini tespit etmektir. Literatürde muhasebe eğitiminde kavram

haritasının akademik başarı puanına etkisini araştıran sınırlı sayıda çalışma (Mass ve Leaby, 2005; Simon, 2007; Chiou, 2008; Leaby ve diğerleri, 2010; Ertan ve diğerleri, 2014; Chiou ve diğerleri, 2020) olup ilgili çalışmalarda kavram haritaları “*finansal muhasebe teorisi*”, “*oran analizi*”, “*muhasebe bilgi sistemi*” gibi konularda hazırlanmıştır. Bu çalışma kapsamında ise muhasebe eğitiminin temelini oluşturan bilanço ile gelir tablosu kavramları özelinde ve muhasebe işlemlerinin döngü sırası bağlamında iki kavram haritası geliştirilmiş ve bu kavram haritalarının eğitim sürecinde kullanılmasının öğrencilerin akademik başarı puanına etkisi araştırılmıştır. Çalışmada ayrıca COVID-19 pandemi sürecinde benimsenen uzaktan eğitim modelinin muhasebe eğitimi üzerindeki etkisini tespit etmek amacıyla yüz yüze eğitim modeli ile uzaktan eğitim modelinin akademik başarı üzerindeki etkisi de incelenmiştir.

Çalışmada öncelikle kavram haritasının tanımı, özellikleri ve muhasebe eğitiminde kullanılan kavram haritalarının neler olduğuna yer verilmiş, daha sonra kavram haritalarının akademik başarı puanına etkisinin araştırıldığı literatürdeki çalışmaların özeti sunulmuş, sonrasında ise araştırma başlığı altında; araştırmanın amacı, kapsamı, yöntemi ve bulguları açıklanmıştır. Son olarak da sonuç kısmına yer verilmiştir.

2. KAVRAM HARİTASI VE MUHASEBE EĞİTİMİNDE KULLANILMASI

Kavram, nesnelere ya da olayların ortak özelliklerini kapsayan ve onları ortak bir isim altında toplayan genel bir tasarımdır. Başka bir ifadeyle kavram; nesne, olgu ya da olayların ortak özelliklerini içeren soyut ve genel bir fikri temsil etmektedir (Yazıcı, 2001, s. 18). Bir şeyin kavram olarak nitelendirilebilmesi için beş özelliği taşıması gerekmektedir. Bunlar; öğrenilebilirlik, kullanılabilirlik, açıklık, genellik ve güçlülüktür. *Öğrenilebilirlik*, kavramların doğuştan değil yaşantılar sonucunda kazanılmasını; *kullanılabilirlik*, kavramların ihtiyaç duyulduğunda kullanılmasını; *açıklık*, anlamına ilişkin ortak bir algının oluşmasını; *genellik*, hiyerarşik olarak organize edilmesini ve *güçlülük* ise diğer kavramların anlaşılmasına yardımcı olmasını belirtmektedir (Yılmaz ve Çolak, 2011, s. 189).

Kavram haritası, “anamlı öğrenme teorisi” çerçevesinde, öğrenenlerin bilgiyi nasıl işlediği ve bilişsel alanlarında nasıl organize ettiğinin şekilsel gösterimidir. Basit bir ifadeyle, bir kavram haritası, bilişsel bilginin öğrenen tarafından yapısal olarak nasıl geliştirildiğini göstermektedir (Mass ve Leaby, 2005, s. 77). Kavram haritaları *hiyerarşik yapı*, *kademeli farklılaşma* ve *bütünleştirici uzlaşma* olmak üzere üç temel unsurdan oluşmaktadır (Novak ve Gowin, 1984, s. 97). *Hiyerarşik yapıda*, kullanılan haritada en genel kavram(lar) en üstte, detaylı kavramlar ise altta dairesel ya da kutular aracılığıyla sunulmaktadır (Ertan ve diğerleri, 2014: s. 111; Kaptan, 1998, s. 97). Bu yapı, genelden detaya kavramların şekilsel olarak aktarılmasına olanak sağlamaktadır. *Kademeli farklılaşmada* öğrenenlerin, bilgi derinleştikçe daha fazla fikir ve kavram geliştirmesi mümkün kılınmaktadır (Mass ve Leaby, 2005, s. 77). Anamlı öğrenmede kademeli farklılaşma, yeni ilişkilerin (önerme bağlantılarının) kazanılmasıyla yeni kavramların daha fazla anlam kazandığı sürekli bir süreç olarak belirtilmektedir (Novak ve Gowin, 1984, s. 99). *Bütünleştirici uzlaşma* ise iki ya da daha fazla kavramın yeni önerme anlamlarında ilişkilendirilebilir ya da kabul edilebilir olduğu durumda ortaya çıkmaktadır (Novak ve Gowin, 1984, s. 97). Kavram haritasında kullanılan kavramların ilişkisine ait bağlantı üstten altta olabileceği gibi çapraz (sağa – sola) da olabilmektedir (Kaptan, 1998, s. 97).

Kavram haritasını oluşturan temel unsurlar esas itibarıyla Ausubel (1968) tarafından ortaya konulan “*anamlı öğrenme teorisi*”ne dayanmaktadır. Anamlı öğrenmede bilgiler, rastgele birikerek değil, daha önce deneyim edilerek öğrenilen genel/kapsayıcı kavramların altında belirli bir hiyerarşik yapıda bilinçli olarak ilişkisel bağlantı kurulmasıyla meydana gelmektedir. Yeni

kavramlar ile daha önce öğrenilen genel/kapsayıcı kavramlar arasında kurulan bu bağlantı yeni kavramları öğrenenlerde daha kalıcı etki yaparak onların bu kavramları uzun zaman sonra da hatırlamalarına imkân sağlamaktadır. Bu bağlamda anlamlı öğrenmede esas olan, eski bilgilerin üzerine yenilerinin inşa edilmesi ve aralarındaki bağlantının ortaya konulmasıdır. Böylece öğrenenler açısından eski bilgilerle ilişkisel bağlantının kurulması yoluyla yeni bilginin öğrenilmesi mümkün olmaktadır (Kılınç, 2007, ss. 22-23).

Kavram haritaları ilk olarak Novak (1993) tarafından okul çağındaki bireylerin bilimsel bilgileri anlayabilmesi için kullanılmış olup zamanla birçok disiplinde anlamlı bir şekilde öğrenme aracı olarak kullanılmıştır. Bunula birlikte, kavram haritaları bir ders ya da konuya ait bilgilerin düzenlenmesi, planlanması ve tanıtılmasına katkı sağlayarak konuya ilişkin genel bir bakış kazandırmaktadır (Simon, 2007, s. 274). Ayrıca kavram haritaları, bilgi yapısında zaman içinde meydana gelen değişikliklere uyum sağlayarak öğrencilerin "nasıl öğreneceklerine yönelik" katkı sağlamaktadır (Novak, 1990, s. 941). Son olarak kavram haritaları, öğrencilerin "büyük resmi" görmelerine ve "zihinlerinde kolayca tanımlanabilir bir yapıyı" oluşturmalarına imkân sağlayarak, nicelden çok nitel ağırlıklı bağımsız düşüncelerine yardımcı olmakta ve farklı alanlar arasında ilişkisel bağlantı kurma yeteneklerini geliştirmektedir (Irvine ve diğerleri, 2005, s. 7).

Muhasebe eğitiminde de kavram haritasının etkili bir araç olarak kullanılabileceğini belirten çalışmalara (Leauby ve Brazina, 1998; Mass ve Leauby, 2005; Simon, 2007; Chiou, 2008; Leauby ve diğerleri, 2010; Ertan ve diğerleri, 2014) rastlamak mümkündür. Bu kapsamda Leauby ve Brazina (1998) tarafından yapılan çalışmada "*muhasebe ve bağımsız denetim*" çerçevesinde geliştirilen kavram haritaları kullanılmıştır. Mass ve Leauby (2005) tarafından yürütülen çalışmada ise muhasebe dersi açısından genelden detaya doğru toplam yedi adet kavram haritasına (*ekonomik olaylar, kullanıcılar için finansal tabloların faydaları, bilanço ve gelir tablosunun unsurları, muhasebe döngüsü* vb.) yer verilmiştir. Simon (2007), çalışmasında "*finansal muhasebe teorisine*" ilişkin, Chio (2008) ise "*konsolide bilanço*" bağlamında geliştirilen kavram haritasından yararlanmıştır. Ay (2011) tarafından yürütülen çalışmada muhasebenin on temel kavramı (*muhasebe, bilanço, hesap, maliyet, stok, borç, alacak, kar, zarar, finans*) çerçevesinde geliştirilen kavram haritalarına yer verilmiştir. Ertan ve diğerleri (2014) "*oran analizi*", Ku ve diğerleri (2014) "*muhasebe için dinamik değerlendirme sisteminin içerik yapısı*", Simon (2015) "*kar*", Zhou (2019) ise "*finansal muhasebe teorisine*" yönelik geliştirilen kavram haritalarından yararlanmıştır. Bunların dışında maliyet ve yönetim muhasebesi alanındaki çalışmalarda da (Greenberg ve Wilner, 2015; Kızılgöl ve diğerleri, 2016; Handy ve Polimeni, 2017) konuyla ilgili kavram haritalarının geliştirildiği bilinmektedir.

3. LİTERATÜR ARAŞTIRMASI

Muhasebe alanında kavram haritası ile ilgili literatürdeki çalışmalar esas itibarıyla beş konuya odaklanmaktadır. Bunlar (Leauby ve diğerleri, 2010, 285);

- (1) Anlatılanın anlaşılması, bilgi çerçevelerinin düzenlenmesi ve oluşturulması,
- (2) Kavramlar ve fikirler arasında ilişkiler kurulması,
- (3) Düşünme becerilerinin geliştirilmesi,
- (4) Anlamlı öğrenmenin desteklenmesi ve buna yönelik etkili pedagojik araçların entegrasyonu,
- (5) Bilgisayar tabanlı görsel öğrenme araçlarını kullanma yetkinliğinin geliştirilmesidir.

Esas itibarıyla Novak ve Gowin (1984) ile Mass ve Leauby (2005) tarafından yapılan çalışmalarda belirtildiği gibi kavram haritaları eğitim sürecinde kullanılan önemli bir planlama, öğrenme ve

---

değerlendirme aracıdır. Muhasebe eğitiminde de kullanılan bu araçlara ilişkin etkinliğin bilinmesi derslerde izlenecek yolun belirlenmesi açısından önemlidir. Bu nedenle, muhasebe eğitiminde kavram haritalarının etkinliğini inceleyen çalışmalara aşağıda kısaca değinilmiştir.

Mass ve Leaby (2005) yaptıkları çalışmada muhasebe dersinde kavram haritası kullanımının akademik başarı üzerindeki etkisini 64 öğrenci üzerinde araştırmıştır. Bu doğrultuda muhasebe dersi, güz döneminde 29 öğrenciye kavram haritası kullanılmadan, bahar döneminde ise 35 öğrenciye kavram haritası yardımıyla anlatılmıştır. Çalışmanın sonucunda kavram haritası yardımıyla muhasebe dersi alan öğrencilerin akademik başarısının diğer öğrencilerinkinden daha yüksek olduğu tespit edilmiştir. Çalışmada ayrıca, muhasebe dersinde kavram haritası kullanımının öğrencilerin anlamlı öğrenmesine katkıda bulunduğu belirtilmiştir.

Simon (2007) yaptığı çalışmada muhasebe eğitiminde kavram haritası kullanımının yararlı olup olmadığını araştırmış, ayrıca finansal muhasebe teorisi bağlamında kavram haritasının hem öğretici hem de öğrenci tarafından hazırlanma aşamalarına uygulamalı olarak yer vermiştir. Öğretici tarafından hazırlanan kavram haritasıyla anlatılan muhasebe dersinin öğrenciler tarafından daha iyi anlaşıldığı belirtilmiş, ancak öğrenciler tarafından kavram haritası hazırlanması sürecinde bazı öğrencilerin zorlandığı tespit edilmiştir. Ayrıca çalışmada kavram haritası kullanımının, kavram yanlışlarının tespitine ve buna yönelik önlem alınmasına olanak sağlayabileceği belirtilmiştir. Sonuç olarak çalışmada kavram haritası kullanımının yararlı olduğu ve öğrencilerin akademik başarısına katkı sağladığı ifade edilmiştir.

Chiou (2008) tarafından Tayvan'daki bir üniversitenin İşletme Fakültesi'nde ileri düzey muhasebe dersi alan toplam 124 öğrenci üzerinde yapılan çalışmada, kavram haritasının başarıyı ve öğrencilerin derse karşı ilgisini nasıl etkilediği araştırılmıştır. Çalışmanın sonucunda kavram haritası yardımıyla ders anlatılmasının öğrencilerin akademik başarısına önemli ölçüde etki edebileceği tespit edilmiştir. Ayrıca çalışmada öğrencilerin çoğunun ileri düzey muhasebe dersinde kavram haritası kullanılmasından memnun olduğu, kavram haritasının muhasebe kavramlarını anlamalarına yardımcı olduğu belirlenmiştir. Son olarak da kavram haritasının muhasebe öğrenimine olan ilgiyi artırabileceği vurgulanmıştır.

Leaby ve diğerleri (2010) tarafından yapılan çalışmada muhasebe dersinin kavram haritası yardımıyla anlatılmasının akademik başarı üzerindeki etkisi incelenmiştir. Çalışma sonucunda öğrencilerin akademik başarı açısından kavram haritasının kullanıldığı durum ile kullanılmadığı durum arasında anlamlı bir fark tespit edilememiştir. Ancak öğrencilere yapılan anket sonuçlarına göre bir öğrenme aracı olarak kavram haritasının etkili bir şekilde kullanılması gerektiği belirlenmiştir.

Ertan ve diğerleri (2014) tarafından yapılan çalışmada muhasebe dersine yönelik olarak "oran analizi" konusunda geliştirilen kavram haritası yardımıyla anlatılan dersler için ön test-son test sonuçları arasındaki fark analiz edilmiştir. 80 öğrenci üzerinde yapılan araştırma sonucuna göre kavram haritası kullanılmadan anlatılan dersin ön test sonuçları ile kavram haritası yardımıyla anlatılan dersin son test sonuçları arasında anlamlı bir fark tespit edilmiştir. Başka bir ifadeyle, kavram haritasının akademik başarıya olumlu yönde katkı sağladığı belirlenmiştir. Ku ve diğerleri (2014) tarafından yapılan çalışmada da Ertan ve diğerleri (2014)'nin yapmış olduğu çalışmadaki gibi ön test ile son test arasında anlamlı bir fark bulunmuş, kavram haritasının akademik başarıyı arttırdığı tespit edilmiştir.

Zhou (2019) tarafından yapılan çalışmada kavram haritası için yeni bir yaklaşım geliştirilmiş ve finansal muhasebe teorileri bağlamında kavram haritası ağaç şeklinde görselleştirilerek konuların birbiriyle bağlantılı olarak sunulması sağlanmıştır. Çalışmada kavram ağacının, yeni ortaya çıkan

teorilere göre yeniden yapılandırılarak geliştirilmesinin muhasebe bilgi sistemi çerçevesinde mümkün olduğu belirlenmiştir. Ayrıca kavram ağacının geleneksel olarak hazırlanan kavram haritalarına göre hesap verebilirliği arttırdığı, hem muhasebe uygulamalarının hem de finansal ve finansal olmayan verilerin teoriler çerçevesinde sınıflandırılmasına imkân sağladığı ifade edilmiştir. Son olarak kavram ağacının, öğrenciler açısından anlamlı bir öğrenme yöntemi; öğreticiler açısından ise sınav sorularının hazırlanmasında yararlanılabilecek faydalı bir araç olduğu belirtilmiştir.

Chiou ve diğerleri (2020) tarafından yapılan çalışmada bilgisayar destekli kavram haritası görselleriyle ders anlatımının Tayvan'daki bir üniversitede konaklama işletmeciliği bölümündeki 114 öğrencinin akademik başarı puanına ve motivasyonuna etkisi araştırılmıştır. Çalışmanın sonucunda kavram haritasıyla anlatılan muhasebe dersinin öğrencilerin akademik başarısını arttırdığı ve motivasyonlarını da olumlu yönde etkilediği tespit edilmiştir.

Literatürdeki çalışmaların büyük çoğunluğunda muhasebe eğitiminde kavram haritası kullanımının öğrencilerin akademik başarısına katkı sağladığı, öğrencileri anlamlı öğrenmeye sevk ederek kavramların hafızlarında daha uzun süre kalmasını sağladığı ve onların motivasyonlarını arttırdığı ifade edilmiştir. Söz konusu çalışmalarda kullanılan kavram haritaları genellikle finansal muhasebe teorisi, oran analizi ve muhasebe bilgi sistemi çerçevesinde ele alınmıştır. Muhasebe eğitiminde kavram haritası kullanımının akademik başarı üzerine etkisini inceleyen ulusal araştırma sayısı oldukça sınırlıdır. Bu çalışmada bu eksikliği gidermeye yönelik olarak iki temel finansal tablo olan “*bilanço ve gelir tablosu*” ile dönemsel olarak muhasebe sürecini açıklayan “*muhasebe işlemlerinin döngü sırası*” için hazırlanan kavram haritalarının akademik başarıya etkisi araştırılmıştır. Bu bağlamda, çalışmanın muhasebe eğitime yönelik yeni bir bakış açısı kazandıracığı ve alana ilişkin literatüre katkı sağlayacağı beklenmektedir.

4. ARAŞTIRMA

Muhasebe eğitiminde; “*kavram haritası kullanımının akademik başarıyı nasıl etkilediği?*” ve “*uzaktan eğitim modelinin başarı üzerinde nasıl bir etkisi olduğu?*” sorularına cevap aranan bu çalışmayla ilgili genel bilgiler ve elde edilen sonuçlar aşağıda başlıklar halinde verilmiştir.³

4.1. Araştırmanın Amacı ve Kapsamı

Eğitim faaliyetleriyle ilgili kullanılan araçlardan biri olan kavram haritasında esas amaç, öğrenmeyi kolaylaştırmaktır. Kullanılan bu araçlarda öğrencinin, anlatılan bir konuyu daha rahat anlayabilmesi için konu içindeki kavramların birbirleriyle ilişkisi ortaya konulmakta ve bu kavramlar haritalandırılmaktadır. Böylece konu içindeki kavramların bir bütün olarak görülmesi ve büyük resim içindeki yerlerinin nerede olduğunun bilinmesi sağlanmaktadır. Muhasebe eğitimi açısından bakıldığında kavram haritasıyla ilgili çalışmaların sınırlı düzeyde olduğu görülmektedir. Muhasebe gibi teknik boyutu ağırlıkta olan bir sosyal bilim dersinde kullanılan kavramların çokluğu, kavram yanlışlarının varlığı ve bir konunun diğer bir konuyla olan bağlantısı gibi nedenler kavram haritası gibi araçlardan yararlanılmasını gerekli kılmaktadır. Bu bakış açısıyla ele alınan çalışmada; muhasebe derslerinde kullanılan kavram haritasının akademik başarı üzerindeki etkisi incelenmiştir.

Pandemi sürecinde uzaktan eğitim modeline⁴ geçilmesi ile birlikte bu modelin başarı üzerindeki etkisi de merak edilen konulardan biridir. Bu kapsamda çalışmada, uzaktan eğitim modelinin akademik başarı üzerindeki etkisi de araştırılmıştır. Muhasebe alanında lisans seviyesinde birçok

³ Bu çalışma için etik kurul izni gerekmemektedir.

⁴ Uzaktan eğitim modeli, farklı ortamlarda bulunan eğitmen ve öğrenenlerin öğretme ve öğrenme faaliyetlerini iletişim vasıtaları kullanarak gerçekleştirme yöntemidir (İşman, 1998: 23; Şeker, 2021: 348).

---

ders bulunmakla birlikte bu çalışma, alandaki tüm derslerin temeli niteliğinde olan Muhasebe-1 dersine yönelik olarak yürütülmüştür. Çalışmada, başarı kriteri için öğrencilere ait sınav notları esas alınmıştır.

Araştırma iki boyutta ele alınmıştır. Birinci boyutta, kavram haritasının akademik başarı üzerindeki etkisi incelenmiştir. Bu kapsamda, 2017-2018 döneminde kavram haritaları kullanılmadan, 2018-2019 döneminde ise kavram haritaları yardımıyla dersler anlatılmıştır. İki döneme ait notlar karşılaştırılarak kavram haritasının başarı üzerindeki etkisi ortaya konulmuştur. Araştırmanın ikinci boyutunda ise yüz yüze eğitim modeli ile uzaktan eğitim modeli akademik başarı açısından karşılaştırılmıştır. Bununla ilgili olarak yüz yüze eğitim modelinin benimsendiği 2018-2019 dönemine ait sonuçlar ile uzaktan eğitim modelinin benimsendiği 2020-2021 dönemine ait sonuçlar karşılaştırılmıştır.

Muhasebe dersinde kavram haritası kullanımının başarı üzerindeki etkisi incelendiği için çalışmada elde edilecek sonuçların yürütülecek tüm muhasebe dersleri bakımından yararlı olacağı beklenmektedir. Bu anlamda, araştırma sonuçlarının muhasebe eğitiminde kavram haritası kullanımına yönelik bir model teşkil edeceği söylenebilir. Bununla birlikte çalışmanın, muhasebe eğitimi literatürüne katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

4.2. Araştırmanın Yöntemi ve Hipotezleri

Muhasebe-1 dersinde kavram haritası kullanımının başarı üzerindeki etkisinin incelendiği bu çalışmada, kavram haritalarının oluşturulmasında Mass ve Leuby (2005) ve Sürmen (2020)'den yararlanılmıştır. Çalışmada, kavram haritasının kullanıldığı dönem ile kullanılmadığı döneme ait öğrenci notlarında bir farklılık olup olmadığı tespit edilmeye çalışılmıştır. Aynı inceleme yüz yüze eğitim modeli ile pandemi sürecinde benimsenen uzaktan eğitim modeli açısından da yapılmıştır. Araştırma kapsamında toplanan verilerin analizinde SPSS 28.0 paket programından yararlanılmıştır. Yapılan analizlerde; farklı dönemlere ait veriler karşılaştırılırken bağımsız iki örnek t-testinden faydalanılmıştır. Araştırma kapsamında belirlenen hipotezler aşağıdaki gibi oluşturulmuştur.

H₁: Kavram haritası kullanılan dönemdeki akademik başarı ile kullanılmayan dönemdeki akademik başarı arasında fark vardır.

H₂: Yüz yüze eğitim modeli ile uzaktan eğitim modeli arasında akademik başarı düzeyleri açısından fark vardır.

Çalışma kapsamında “bilanço ve gelir tablosu unsurları” ve “muhasebe işlemlerinin döngü sırası” olmak üzere iki kavram haritası kullanılmıştır. “Bilanço ve gelir tablosu unsurları” adlı kavram haritasında iki temel finansal tablo olan bilanço ile gelir tablosuna en üstte yer verilmiştir. Bilanço kavramı içerisinde muhasebe temel denkliği olarak ifade edilen aktif-pasif eşitliği ile bilanço tanımına yer verilmiş, altında bilançoyu oluşturan varlık, yabancı kaynak ve özkaynaklar sıralanmıştır. Daha sonra varlık ve yabancı kaynakların altında onlara ait tanımlar, özkaynakların altında ise ödenmiş sermaye ve dağıtılmamış kâr unsuru ve bunlara ait de açıklamalar sunulmuştur. Gelir tablosu kavramı içerisinde ise tablonun tanımına yer verilmiş, altında onu oluşturan unsurlar olan gelir ve gider kavramları sunulmuştur. Gelir ve giderlerin altında ise yine tanımlarına yer verilmiştir. Son olarak da gelir ve giderdeki artış ya da azalışların bilanço unsullarından olan dağıtılmamış kârla bağlantısı ortaya konulmuştur. İlgili kavram haritası Ek 1’de sunulmuştur.

“Muhasebe işlemlerinin döngü sırası” adlı kavram haritasında ise bir hesap döneminde meydana gelen ekonomik olayların kayıt altına alınmasından raporlanmasına kadar geçen süreç birbiriyle

bağlantılı bir şekilde sunulmuştur. Bu çerçevede ilk olarak haritada sırasıyla; ekonomik olayın meydana gelmesi halinde yevmiye defterine kaydedilmesi, ilgili kaydın defteri kebir aktarılması, dönem sonunda genel geçici sağlamanın hazırlanması, sonra envanter çıkarılarak değerlendirme kayıtlarının yapılması, bu işleme binaen kesin sağlamanın hazırlanması, daha sonra finansal tabloların hazırlanması ve sonrasında ise kapanış kayıtlarının yapılması işlemine yer verilmiştir. Ayrıca yevmiye defterinin tanımına ve türlerine, defteri kebirin tanımına ve onu oluşturan unsurlara yer verilmiş ve son olarak ilgili işlemlerin birbiriyle ilişkisel bağlantısı kurularak konuya açıklık getirilmiştir. İlgili kavram haritası Ek 2’de yer almaktadır. Bu çalışma kapsamında geliştirilen iki kavram haritasında da hiyerarşik yapı gözetilerek kademeli farklılaşmalar ortaya konulmuş ve bütünlleştirici uzlaşma ile de kavramlar arasında ilişkisel ortak bir bağlantı kurulmuştur.

4.3. Araştırmanın Bulguları

Bu başlık altında araştırma kapsamında genel bilgilere yer verildikten sonra kavram haritası kullanımının muhasebe eğitimi üzerindeki etkisine ve yüz yüze ile uzaktan eğitim modellerinin muhasebe eğitimi üzerindeki etkisine yönelik bulgular açıklanmıştır.

4.3.1. Araştırmanın Bulguları ile İlgili Genel Bilgiler

Kavram haritasının akademik başarı üzerindeki etkisi ve yüz yüze eğitim modeli ile uzaktan eğitim modelindeki başarının karşılaştırıldığı bu çalışma kapsamındaki katılımcılarla ilgili genel bilgiler Tablo 1’deki gibidir.

Tablo 1. Katılımcılara Ait Genel Bilgiler

Eğitim Modeli	Dönem	Öğretim Türü	Sayı	Yüzde	Not Ortalaması
Yüz Yüze Eğitim	2017-2018	Normal Öğretim	102	51,3	42,8
		İkinci Öğretim	97	48,7	35,7
		Toplam	199	100,0	39,3
	2018-2019	Normal Öğretim	104	51,5	46,1
		İkinci Öğretim	98	48,5	43,3
		Toplam	202	100,0	44,8
Uzaktan Eğitim	2020-2021	Normal Öğretim	139	86,3	63,7
		İkinci Öğretim	22	13,7	58,2
		Toplam	161	100,0	62,9

Tablo-1’den görüldüğü üzere araştırma iki kısımda ve üç dönemde gerçekleştirilmiştir. Kavram haritasının etkinliğini ölçmek amacıyla yüz yüze eğitim sürecinde kavram haritasının kullanılmadığı 2017-2018 dönemi ile kullanıldığı 2018-2019 dönemlerine ilişkin başarı düzeyleri karşılaştırılmıştır. Bunun dışında pandemi öncesi ile pandemi sürecindeki başarı düzeyleri de çalışmada incelenmiştir. Yüz yüze eğitim modeli ile uzaktan eğitim modeli arasında başarı düzeyleri açısından farklılık olup olmadığını belirlemek amacıyla 2018-2019 dönemi ile 2020-2021 dönemine ait veriler karşılaştırılmıştır.

Tablo-1’de belirtildiği üzere yüz yüze eğitim modeliyle ilgili iki farklı döneme (2017-2018 ve 2018-2019) ait veriler inceleme kapsamına alınmıştır. 2017-2018 ve 2018-2019 dönemlerinde Normal ve II. Öğretim açısından öğrenci sayılarının eşit dağıldığı söylenebilir. 2017-2018 dönemindeki not ortalamalarına bakıldığında Normal Öğretim’deki ortalamanın II. Öğretim’deki ortalamadan yaklaşık olarak yedi puan yüksek olduğu görülmektedir. 2018-2019 döneminde ise bu fark yaklaşık olarak üç puandır. Uzaktan eğitim modeline geçildiği 2020-2021 döneminde toplam not

ortalamasının hem Normal Öğretim hem de II. Öğretim açısından diğer yıllardakinden daha yüksek olduğu yine Tablo-1'den görülmektedir.

4.3.2. Kavram Haritası Kullanımının Muhasebe Eğitimi Üzerindeki Etkisine Yönelik Bulgular

Kavram haritası kullanılan yıldaki akademik başarı ile kullanılmayan yıldaki akademik başarı arasında fark olup olmadığını tespit etmek amacıyla (H₁), 2017-2018 ile 2018-2019 dönemlerindeki veriler analiz edilmiştir. Elde edilen sonuçlar Tablo 2'de verilmiştir.

Tablo 2. Farklılık Analizi Sonuçları

Dönem	Sayı	Ortalama	Std. Sapma	t	p
2017-2018	199	39,3	29,5	-1,903	0,058*
2018-2019	202	44,8	27,8		

Not: *** Anlamlılık düzeyi p<0,01; ** Anlamlılık düzeyi p<0,05; * Anlamlılık düzeyi p<0,10

Tablo 2'den görüleceği üzere, muhasebe eğitiminde kavram haritası kullanımının akademik başarı üzerinde etkili olduğu tespit edilmiştir. Bu kapsamda, kavram haritası kullanılmayan 2017-2018 dönemi ile kullanılan 2018-2019 dönemindeki akademik başarı arasında %10 anlamlılık düzeyinde bir fark olduğu belirlenmiştir. Akademik başarı açısından kavram haritasının kullanılmadığı döneme ait not ortalamasının 39,3, kullanıldığı döneme ait not ortalamasının ise 44,8 düzeyinde olduğu yine Tablo 2'den görülmektedir. Akademik başarı ortalaması, kavram haritası kullanımıyla birlikte 5,5 puan düzeyinde artmıştır.

Elde edilen bu sonuç Mass ve Leaby (2005), Chiou (2008) ve Chiou ve diğerleri (2020) tarafından ulaşılan sonuçları desteklemektedir. Nitekim söz konusu çalışmalarda da kavram haritası kullanımının akademik başarıya olumlu yönde katkı sağladığı tespit edilmiştir.

4.3.3. Yüz Yüze ve Uzaktan Eğitim Modellerinin Muhasebe Eğitimi Üzerindeki Etkisine Yönelik Bulgular

Yüz yüze eğitim modeli ile uzaktan eğitim modeli açısından akademik başarıda farklılık olup olmadığını tespit etmek amacıyla (H₂), 2018-2019 ile 2020-2021 dönemlerindeki veriler analiz edilmiştir. Bununla ilgili elde edilen sonuçlar Tablo 3'te verilmiştir.

Tablo 3. Farklılık Analizi Sonuçları

Dönem	Sayı	Ortalama	Std. Sapma	t	p
2018-2019	202	44,8	27,79	-8,114	0,000***
2020-2021	161	62,9	13,92		

Not: *** Anlamlılık düzeyi p<0,01; ** Anlamlılık düzeyi p<0,05; * Anlamlılık düzeyi p<0,10

Yüz yüze eğitim modeli ile uzaktan eğitim modelinin kıyaslaması niteliğinde olan bu analizde uzaktan eğitim modelindeki akademik başarının anlamlı olarak arttığı tespit edilmiştir. Bu kapsamda, 2018-2019 dönemi akademik başarısı ile 2020-2021 dönemi akademik başarısı arasında %1 düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı bir farklılığın olduğu belirlenmiştir. Burada şunu belirtmekte fayda var ki; 2020-2021 döneminde de 2018-2019 döneminde olduğu gibi dersler kavram haritası kullanılarak anlatılmıştır. Yüz yüze eğitim modeli ile uzaktan eğitim modeline ait ortalamalarda bu denli bir farklılığın nedeninin yapılan sınav türüyle ilgili olduğu düşünülmektedir. Yüz yüze eğitim modelinde benimsenen sınav türü klasik iken, uzaktan eğitim modelinde ise testtir. Bunun dışında, iki eğitim modeli sınav güvenliği açısından kıyaslandığında aralarında bazı farklılıkların olduğu da açıktır.

5. SONUÇ

Eğitim sürecinde kullanılan araçlardan biri olan kavram haritası, anlamlı öğrenme teorisi çerçevesinde kullanılan bir öğrenme aracıdır. Bu çalışmada muhasebe dersi açısından kavram haritasının akademik başarı üzerindeki etkisi tespit edilmeye çalışılmıştır. Çalışmada ayrıca muhasebe dersindeki akademik başarı açısından yüz yüze eğitim modeli ile uzaktan eğitim modeli karşılaştırılmıştır.

Çalışmada muhasebe eğitiminde kavram haritasının kullanılmadığı 2017-2018 dönemine ait sonuçlar ile kavram haritasının kullanıldığı 2018-2019 dönemine ait sonuçlar karşılaştırılmıştır. Yapılan analiz sonucunda kavram haritası kullanımının akademik başarı üzerinde olumlu bir etkisinin olduğu istatistiksel olarak anlamlı düzeyde tespit edilmiştir. Bu tespit, muhasebe derslerinin kavram haritası yardımıyla anlatılması halinde akademik açıdan daha olumlu sonuçların alınabileceğinin bir göstergesidir. Kavram haritasının akademik başarıya olumlu etki ettiği sonucuna Mass ve Leaby (2005), Chiou (2008), Chiou ve diğerleri (2020) tarafından da ulaşılmıştır.

Çalışmanın ikinci boyutunda ise yüz yüze eğitim modeli ile uzaktan eğitim modeli akademik başarı açısından karşılaştırılmıştır. Uzaktan eğitim modeliyle birlikte akademik başarıda bir artış olduğu belirlenmiştir. Kavram haritasıyla ilgili ulaşılan sonuçlar kapsamında, teknik kavramlardan oluşan muhasebe derslerinde daha fazla kavram haritalarından faydalanılması gerektiği ifade edilebilir. Genel nitelikli kavram haritaları yanında her bir konuyla ilgili hazırlanacak kavram haritaları, başlıkların daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayacaktır. Ayrıca muhasebe alanında yazılacak kitaplarda konuların birbiriyle ilişkisini ortaya koymak amacıyla ünite başı ya da sonlarına kavram haritalarının konulması teknik hususların anlaşılmasını kolaylaştıracaktır. Bu yolla kitaptan faydalananlar ilgili kavram haritalarına bakarak hangi konuda ve hangi başlıkta olabildiklerini rahatlıkla anlayabilecektir.

Bu çalışmada muhasebe eğitimine yönelik olarak geliştirilen genel nitelikli iki adet kavram haritasından yararlanılmıştır. Konuyla ilgili bundan sonraki çalışmalarda her konu başlığı için ayrı bir kavram haritası geliştirilerek bunların akademik başarı üzerindeki etkisi incelenebilir. Bu yolla, kavram haritalarının akademik başarı üzerindeki etkisi daha ayrıntılı bir şekilde tespit edilebilir. Bununla beraber, uzaktan eğitim modelinin akademik başarı üzerindeki etkisinin tespitine yönelik yapılacak çalışmalarda, yüz yüze eğitim modeline ait sonuçlar ile uzaktan eğitim modeline ait sonuçlar karşılaştırılırken uzaktan eğitim modelinde derslerin online, ancak sınavların yüz yüze yapıldığı dönemlere ait sonuçlar kıyaslamada esas alınmalıdır. Eşit şartlarda yapılmış olan sınavlara ait sonuçlar, iki modelin daha sağlıklı bir şekilde karşılaştırılmasına imkân sağlayacaktır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazarlar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Etik Onay: Bu makale, insan veya hayvanlar ile ilgili etik onay gerektiren herhangi bir araştırma içermemektedir.

Yazar Katkısı: Bilal Gerekan(%50), Oğuz Yusuf Atasel(%50)

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The authors declare that there is no conflict of interest.

Funding: The authors received no financial support for the research, authorship and/or publication of this article.

Ethical Approval: This article does not contain any studies with human participants or animals performed by the authors.

Author Contributions: Bilal Gerekan(50%), Oğuz Yusuf Atasel(50%)

KAYNAKÇA

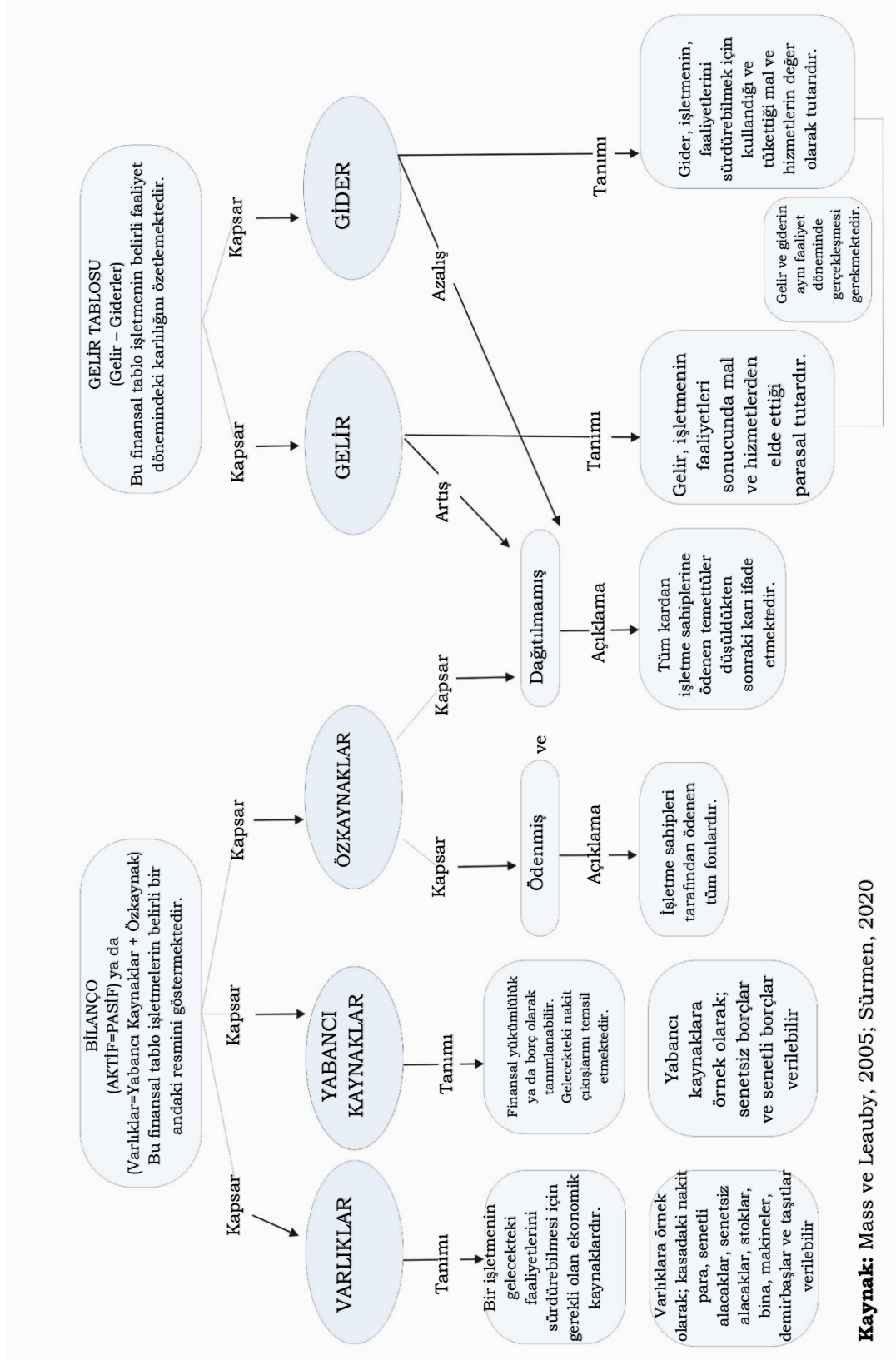
- Atasel, O. Y. ve Şeker, Y. (2017). Uluslararası eğitim standartları ve uygulama açıklamaları kapsamında Türkiye’de muhasebe meslek sınavları ve eğitimlerinde bilgi teknolojilerine yeterli önem veriliyor mu?. B. Ayhan, M. Ay, S. Avşaroğlu ve Ş. Akpınar (Ed.ler) *Sosyal ve beşeri bilimler araştırmaları 2017* içinde (s. 397 – 407). İstanbul: Çizgi Kitabevi.
- Ay, M. (2011). Conceptual frameworks of university students regarding accounting. *African Journal of Business Management*, 5(5), 1570-1577. doi: 10.5897/AJBM10.009
- Aygün, D. ve Gerekan, B. (2012). Muhasebe dersini ilk defa alan öğrencilerin derse yönelik algılarının tespiti: karşılaştırmalı bir alan araştırması. *Yönetim ve Ekonomi Araştırma Dergisi*, (18), 48-63. doi: 10.11611/JMER21
- Chiou, C. C. (2008). The effect of concept mapping on students’ learning achievements and interests. *Innovations in Education and Teaching International*, 45(4), 375-387. doi: 10.1080/14703290802377240
- Chiou, C. C., Tien, L. C. ve Tang, Y. C.(2020). Applying structured computer-assisted collaborative concept mapping to flipped classroom for hospitality accounting. *Journal of Hospitality, Leisure, Sport & Tourism Education*, 26, 1-16. doi: 10.1016/j.jhlste.2020.100243
- Çankaya, F. ve Dinç, E. (2009). *Powerpoint ve klasik usulde muhasebe eğitimi alan öğrenciler arasındaki farklılıkların tespiti: Karadeniz Teknik Üniversitesinde bir araştırma. Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (17), 28 – 52. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/kosbed/issue/25703/271221>
- Daştan, A. (2008). *Bilgi ve eğitim teknolojilerinde yaşanan gelişmelerin muhasebe eğitimine etkisi: Türkiye değerlendirmesi*. Ankara: Sermaye Piyasası Kurulu, Yayın No:209.
- Ertan, Y., Yücel, E. ve Saraç, M. (2014). Kavram haritaları tekniğinin muhasebe eğitiminde kullanılması: Uludağ Üniversitesi uygulaması. *Business and Economics Research Journal*, 5(1), 107-120. Erişim Adresi: <https://www.berjournal.com/tr/kavram-haritalari-tekni-ginin-muhasebe-egitiminde-kullanilmasi-uludag-universitesi-uygulaması>
- Greenberg, R. K. ve Wilner, N. A. (2015). Using concept maps to provide an integrative framework for teaching the cost or managerial accounting course. *Journal of Accounting Education*, 33(1), 16-35. doi: 10.1016/j.jaccedu.2014.11.001
- Handy, S. A. ve Polimeni, R. S. (2017). Concept mapping - a graphical tool to enhance learning in an introductory cost or managerial accounting course. *Journal of the Academy of Business Education*, Spring 2017, 161-174. Erişim Adresi: <https://www.abeweb.org/past-issues>
- Irvine, H. J., Cooper, K. ve Jones, G. (2005). Concept mapping to enhance student learning in a financial accounting subject. Kent, J. (Ed.) *Proceedings of the Accounting Educators Forum* içinde (s. 1-19). Sydney: CPA Australia and Charles Sturt University.
- İşman, A. (1998). *Students preception of a class offered through distance education*. Doctoral thesis, Ohio University, Athens, Ohio, USA.
- Kaptan, F. (1998). Fen öğretiminde kavram haritası yönteminin kullanılması. *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 14, 95-99. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/88113>

-
- Kaya, U. (2007). İlk Defa Muhasebe Dersi Alan Öğrencilerin Derse Yönelik Algılamaları Üzerine Bir Alan Araştırması: Karadeniz Teknik Üniversitesi Örneği. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, (36), 125-133. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/mufad/issue/35607/395628>
- Kılınç, A. (2007). Bir öğretim stratejisi olarak kavram haritalarının kullanımı. *Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Eğitim Fakültesi Dergisi*, 4(2), 21-48. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/yyuefd/issue/13716/166048>
- Kızılgöl, O., İsgüden Kılıç, B. ve Abdioğlu, H. (2016). the Effects of using the concept mapping and the traditional method on the academic achievement of students in learning the fundamental topics of cost accounting. *Journal of Business, Economics and Finance*, 5(2), 171-190. doi: 10.17261/Pressacademia.2016219260
- Ku, T. D., Shih, J. L. ve Hung, S.H. (2014). The integration of concept mapping in a dynamic assessment model for teaching and learning accounting. *Educational Technology & Society*, 16(1), 141-153. Erişim Adresi: https://www.jstor.org/stable/jeductechsoci.17.1.141?seq=1#metadata_info_tab_contents
- Leauby, B. A. ve Brazina, P. (1998). Concept mapping: potential uses in accounting education. *Journal of Accounting Education*, 16(1), 123 138. doi: 10.1016/S0748-5751(98)00006-2
- Leauby, B. A. Szabat, K. A. ve Maas, J. D. (2010). Concept mapping—an empirical study in introductory financial accounting. *Accounting Education: An International Journal*, 19(3), 279-300. doi: 10.1080/09639280903412334
- Mass, J. D. ve Leauby, B. A. (2005). Concept mapping - exploring its value as a meaningful learning tool in accounting education. *Global Perspectives on Accounting Education*, 2, 75-98.
- Novak, J. D. ve Gowin, D. B. (1984). *Learning how to learn*. New York: Cambridge University Press.
- Novak, J. D. (1990). Concept mapping: a useful tool for science education. *Journal of Research in Science Teaching*, 27(10), 937-949. doi: 10.1002/tea.3660271003
- Simon, J. (2007). Concept mapping in a financial accounting theory course. *Accounting Education: An International Journal*, 16(3), 273-308. doi: 10.1080/09639280701430306
- Sürmen, Y. (2020). *Muhasebe-1*. Trabzon: Celepler Matbaacılık.
- Şeker, Y. (2021). COVID-19 pandemi sürecinde uzaktan eğitim sistemi ve uzaktan muhasebe öğretimine ilişkin öğrencilerin görüşleri üzerine bir araştırma. Ş. Karabulut (Ed.) *Muhasebe konularında bilimsel yaklaşım ve araştırmalar* içinde (s. 345-375), Ankara: Gazi Kitabevi.
- Şeker, Y. ve İşleyen, A. (2018). Finansal muhasebe derslerinde oluşan kavram yanlışlarına yönelik bir araştırma. *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 11(3), 2403-2418. doi: 10.17218/hititsosbil.475232
- Yardımcıoğlu, M. ve Büyüksalvarcı, A. (2007). Muhasebe eğitiminde meslek yükseköğretim kurumlarının yeterliliği ve tercih edilme sebepleri: Selçuk Üniversitesinde bir uygulama. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, (36), 173-178. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/mufad/issue/35607/395633>
- Yazıcı, M. (2001). *Muhasebe bilim öğeleri*. İstanbul: Nihad Sayar Eğitim Vakfı.
-

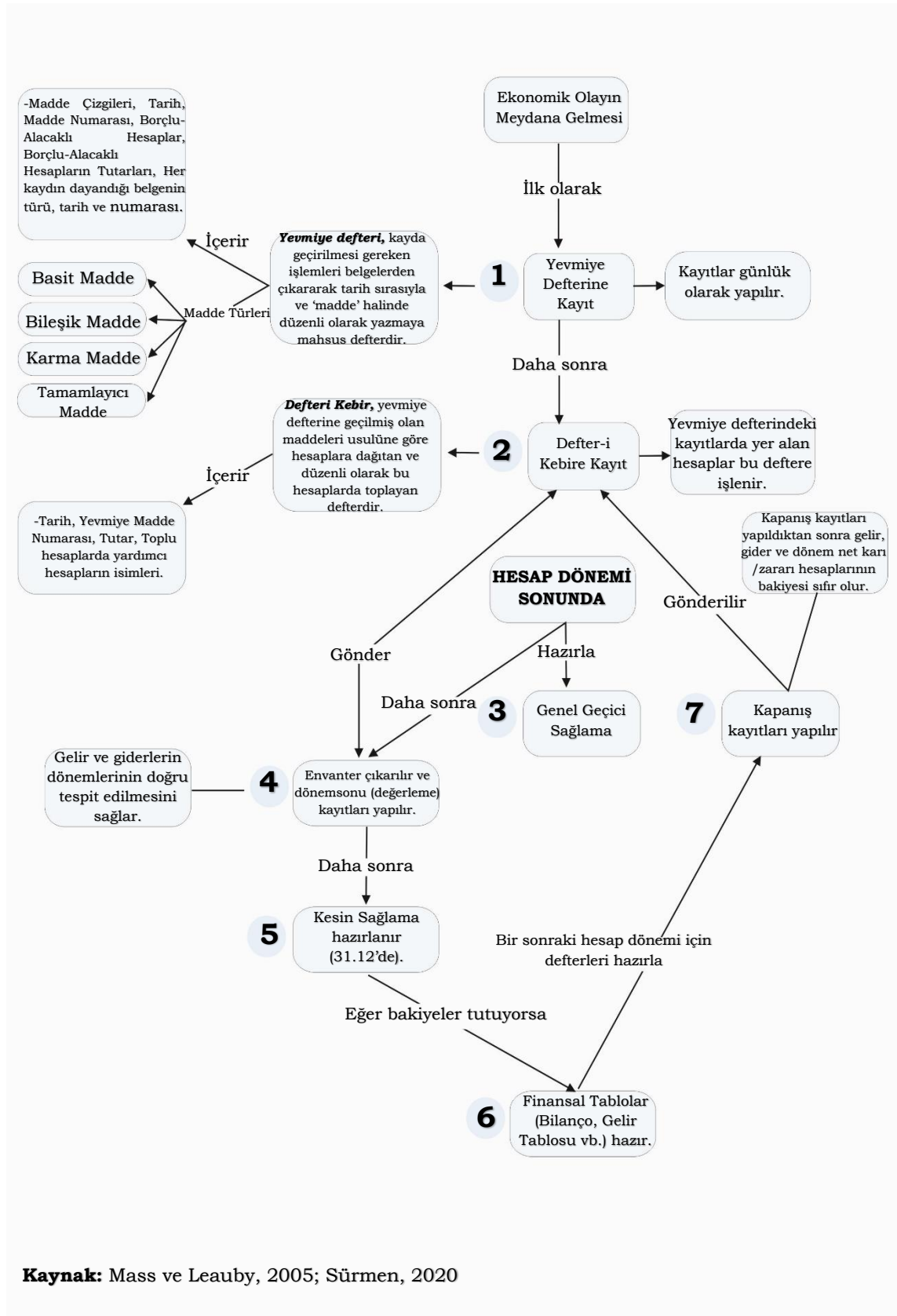
-
- Yıldız, Ş ve Ülkü, S. (2017). Muhasebe eğitiminde kavram yanlışları ve kavram yanlışlarının önlenmesinde kavram haritalarının kullanımı. *Muhasebe ve Denetime Bakış*, (50), 115-140. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/mdbakis>
- Yılmaz, K. ve Çolak, R. (2011). Kavramlara genel bir bakış: kavramların ve kavram haritalarının pedagojik açıdan incelenmesi. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 15(1): 185-204. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/32241>
- Zaif, F. ve Ayanoğlu, Y. (2007). Muhasebe eğitiminde kalitenin arttırılmasında ders programlarının önemi: Türkiye’de bir inceleme. *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 9(1), 115- 136. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/gaziuibfd/issue/28333/301114>
- Zhou, Y. (2019). A concept tree of accounting theory: (Re)Design for the curriculum development. *Education Sciences*, 9(2), 1-15. doi: 10.3390/educsci9020111

EKLER

EK 1: Bilanço ve Gelir Tablosu Unsurları ile İlgili Kavram Haritası

Ek 2: Muhasebe İşlemlerinin Döngü Sırası ile İlgili Kavram Haritası

Kaynak: Mass ve Leaby, 2005; Sürmen, 2020

SUMMARY

The main purpose of the concept map, which is one of the tools used in educational activities, is to facilitate learning. In these tools, the relationship between the concepts in the subject is revealed and these concepts are mapped so that the student can understand a subject more easily. Thus, it is ensured that the concepts in the subject are seen as a whole and their place in the big picture is known. From the perspective of accounting education, it is seen that studies on concept maps are limited. The reasons such as the multiplicity of concepts used in a social science course with a technical dimension such as accounting, the existence of misconceptions and the connection of one subject to another necessitate the use of tools such as concept maps.

The aim of this study is to determine the effect of concept map on academic achievement score in accounting education. Another aim of the study is to determine the effect of distance education model on academic achievement in terms of accounting education. The research was carried out for the Accounting-1 course, which is the basis of accounting courses. In order to determine the effect of using concept maps on academic achievement, the results of a lesson period that did not use concept maps were compared with the results of a lesson period that was used. In order to determine the effect of the distance education model on academic achievement which is another aim of the research, the results of a lesson period in which the traditional (face-to-face) education model was applied and the results of a lesson period in which the distance education model was applied were compared. The research was carried out on 562 students. SPSS 28.0 package program was used in the analysis of the data collected within the scope of the research. In the analyzes made, independent samples t-test were used when comparing data belonging to different periods. As a result of the study, it was determined that the use of concept maps had a statistically significant and positive effect on academic achievement. In addition, it was determined that there was an increase in the level of achievement score with the distance education model.

Within the scope of the results about the concept map, it can be stated that more concept maps should be used in accounting courses consisting of technical concepts. In addition to general concept maps, concept maps to be prepared for each subject will contribute to a better understanding of the titles. In addition, in the books to be written about the accounting, putting concept maps at the beginning or end of the unit in order to reveal the relationship between the subjects will facilitate the understanding of technical issues. In this way, the beneficiaries of the book will be able to easily understand which subject and which title they are in by looking at the related concept maps.

In this study, two general concept maps developed for accounting education were used. In future studies on the subject, a separate concept map can be developed for each topic and their effects on academic achievement can be examined. In this way, the effect of concept maps on academic achievement can be determined in more detail.

THE INVESTOR RISK TOLERANCE AND MARKET LIQUIDITY CONNECTION: EVIDENCE FROM THE SELECTED MARKETS*

Gönül ÇİFÇİ¹
Şükriye Gül REİS²

Citation/©: Çifçi, G. and Reis, Ş., G. (2021). The investor risk tolerance and market liquidity connection: evidence from the selected markets. *Hitit Journal of Social Sciences*, 14(2), 536-555. doi: 10.17218/hititsbd.1024411

Abstract: This study searched in what ways the stock market liquidity and the investor risk tolerance has a relation over the developed and developing countries. Seven developed and six developing countries were selected from the International Monetary Fund's country list for the sample. Dataset was consisted of the stock markets' weekly data. Some interesting results were found. The investors' risk tolerance and the market liquidity had a long-run relation in the all markets. The variables changed together. However, the cointegration regression coefficients were not same in the markets. The coefficients could be estimated just for the USA, UK and Indonesia within the confidence intervals. Nevertheless, the variables did not have any short-run relation in spite of the long-run relation. Those results implied other variable(s) may cause a long-run relation between the tolerance and liquidity. Also, the variable(s) may affect the markets in different strength. It caused a positive and different degree relation in the USA and UK, while it was negative in Indonesia.

Keywords: Market liquidity, Liquidity risk, Amihud illiquidity ratio, Risk, Investor risk tolerance

Yatırımcı Risk Toleransı ve Piyasa Likiditesi İlişkisi: Seçili Piyasalardan Bulgular

Atıf/©: Çifçi, G., ve Reis, Ş., G. (2021). Yatırımcı risk toleransı ve piyasa likiditesi ilişkisi: seçili piyasalardan bulgular. *Hitit Sosyal Bilimler Dergisi*, 14(2), 536-555. doi: 10.17218/hititsbd.1024411

Özet: Bu çalışma, gelişmiş ve gelişmekte olan ülke piyasalarının likiditesi ile yatırımcı risk toleransının ne şekilde birbiri ile ilişkili olduğunu incelemiştir. Örneklem olarak Uluslararası Para Fonu' nun ülkeler listesinden yedi gelişmiş ve altı gelişmekte olan ülke seçilmiştir. Veri seti haftalık verileri kapsamaktadır. Çalışmadan enteresan sonuçlar bulunmuştur. Tüm piyasalarda, yatırımcı risk toleransı ile piyasa likiditesi arasında uzun dönemli bir ilişki bulunmuştur. Değişkenlerin birlikte hareket ettiği görülmüştür. Ancak eşbütünlüşme regresyon katsayıları piyasalarda aynı değildir. Eşbütünlüşme regresyon katsayısı, belirlenmiş güven aralığında, sadece Amerika, İngiltere ve Endonezya için tahmin edilebilmiştir. Ayrıca, uzun dönemli ilişkinin varlığına rağmen değişkenler arasında kısa dönemli bir ilişki bulunamamıştır. Bu sonuçlar, piyasa likiditesi ile yatırımcı risk toleransı arasında uzun dönemli ilişkiye yol açan başka değişken(ler) olabileceğini göstermektedir. Ayrıca bu değişken (değişkenler) piyasaları farklı düzey ve yönde etkilemiş olabilirler. Söz konusu

Research Article

Submitted: 16.11.2021

Accepted: 29.12.2021

*This study is derived from the doctoral thesis titled "Investor Risk Tolerance For Liquidity Risk In Capital Markets: Applications In Different Markets" and thesis number 626572, completed in 2020 by Gönül Çifçi under the supervision of Asst. Prof. Dr. Şükriye Gül Reis.

¹ Corresponding Author, Research Assistant Dr., Adiyaman University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Adiyaman/ Turkey. gcifci@adiyaman.edu.tr, <http://orcid.org/0000-0002-5788-7461>

² Assistant Professor Dr., Gaziantep University, Faculty of Economic and Administrative Sciences, Gaziantep/Turkey. greis@gantep.edu.tr, <http://orcid.org/0000-0001-7654-4256>

---

değişkenin (değişkenlerin) Amerika ve İngiltere’de pozitif yönlü ilişki sağlarken, Endonezya’da negatif yönlü bir ilişkiye yol açtığı gözlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Piyasa likiditesi, Likidite riski, Amihud likidite yetersizlik oranı, Risk, Yatırımcı risk

1. INTRODUCTION

The risk is an indispensable factor which affects the financial markets and investors. It can be defined as possibility of loss or deviations from the expectations. Some people would like to stay away from the risks because of its connotations of negative feelings. The risk-avoidance behaviour can be related to people’s attitudes besides possible losses and additional costs.

The risk is also a criterion for investment decisions. However, the risk attitude is important as far as the risk, because the people make investments based on their attitude borders. Therefore, the financial markets should monitor the investors’ risk attitude to understand and forecast market trends.

According to Bernoulli (1954), *The Expected Utility Theory*, all investors are rational and these investors only use the information about the risk and return to make investments. However, that theory could not explain to abnormal movements in the markets. Black (1986) stated some investors are not rational and they are reasons of the abnormal movements. Those irrational investors were named as *noise investors* (or noise traders). The investors move depending on the noise and the noise which affects the risk attitudes can be emotions, intuitions or hints (Black, 1986, p. 536).

The investor risk-attitude can be called as the *risk tolerance*. The risk tolerance is an ambition to possibility of loss or the maximum risk level that one can bear. The maximum risk for the risk tolerance is either maximum loss level or minimum return level (Chou, 2014; Chiang and Xiao, 2017). Investors trade in financial markets with their risk tolerance, so the risk tolerance shows which instruments will be sold/ bought or which transaction will be cancelled. An important result of the cancelled or happened transaction seems on the liquidity levels of the markets.

The market liquidity is regarding to trade easiness, but cancelled transactions impair the liquidity. In circumstance of the cancellation, costs will rise, prices will change and transaction speeds will slow down. As a result, the market liquidity will decrease (Stange, 2009; Cumming et al., 2011; Castagna and Fede, 2013). Basically, transactions are cancelled because of investors’ behavioral reasons (such as future expectations, emotional factors, risk attitudes) or deficient liquidity (Ernst et al., 2009). There are some studies show the risk attitudes affect the market liquidity in some ways. Lee et al. (1991), Tetlock (2007) and Liu (2015) mentioned if the risk tolerance is high (risk-attitude is positive) the liquidity will rise. However, Hacıhasanoğlu and Soytaş (2009) and Lin (2011) found the liquidity will decrease if the tolerance is high. Beyond those two different approaches, some studies concluded the liquidity can change the risk tolerance as well. Arrondel et al. (2010) and Blanchett et al. (2018) showed the market liquidity may change the investors’ risk tolerances, as well.

In this study, that controversial relation of the risk tolerance and market liquidity will be searched in the different markets. It is expected to reach beneficial outputs for the literature and the financial markets by answering how the risk tolerance and market liquidity connects each other and whether their relations change on the markets.

The rest of paper proceeds as follows. In section 2, the theoretical framework of the market liquidity, risk tolerance and these two variables relation are explained. The section 3 discusses the existing literature on basis of the investor risk-attitude and market liquidity. The section 4

---

defines the data and methodology of the study. In section 5, the findings of the econometric analysis are shared. The section 6 discusses the empirical results. Section 7 concludes the all results. Also, the limitations and importance of the study are explained in that section.

2. THEORETICAL FRAMEWORK

The market liquidity shows the ability of generating sufficient funds for all participants of the market. Therefore, it has been a desirable condition for all kinds of the financial markets.

Keynes (1936) expressed three related indicators to define the market liquidity in "*Liquidity Preference*" theory. Those are transaction speed, transaction volume and transaction costs. The transaction speed is a good indicator for the liquidity even the liquidity cannot be observed directly in the market (Subramanian and Jarrow, 2001; Cumming et al., 2011; Correa et al., 2015; Sun, 2016; Dahir et al., 2018; Castagna and Fede, 2013). It shows necessary trading time to sell a financial instrument in a market. Short trading time means transaction speed is high and the market is liquid enough. In liquid markets, financial instruments are sold in a short time and maybe can change by hands frequently (Cumming et al., 2011, p.660). In illiquid markets, transaction speed is slow because there are not enough funds for the transactions. Therefore, cancelled transactions are seen in the markets.

Also, transaction cost is a liquidity indicator. The traders may have to bear additional costs such as liquidity, cancelation and/or research costs because of cancelled transactions (Ernst et al., 2009; Stange, 2009). The costs are low and transaction volume is big in liquid markets. Big-volume transactions happen just in liquid markets, the deficient funds lead the investors to small-volume transactions. There is a serious liquidity problem, even if the small-volume transactions cannot happen in the market (Ajina et al., 2015; Farboodi and Veldkamp, 2017).

Based on those indicators liquid markets can be defined as the market which gives opportunity to trade financial instruments with high transaction speed and low costs in big volumes. Those indicators can affect the transaction prices, as well.

The transaction prices are equal to real prices in liquid markets. However, the illiquidity causes wide bid-ask spreads and maybe price volatility. So, the market possibly struggles with a liquidity risk if price spread is wide, transaction costs are high, transaction volume is small, and transaction speed is slow (Subramanian and Jarrow, 2001; Stange, 2009; Cumming et al., 2011; Castagna and Fede, 2013; Rui et al., 2016; Sun 2016; Farboodi and Veldkamp 2017; Dahir et al., 2018).

The risk can be measured with the probability calculations and expressed with the numbers. The numbers show what the risk level is and reflect to the risk objectively. However, individuals change the numbers' values on basis of their personal perceptions. That makes the risks subjective. Therefore, it can be said the risks have subjective and objective dimensions. Additionally, the investors can be grouped as objective and subjective investors based on their risk perceptions.

Bernoulli (1954) accepted all investors as objective in "*The Expected Utility Theory*". According to that theory, all investors show rational behaviours and choose more profitable investments. However, Black (1986) classified investors as rational (objective) and noise (subjective) investors. The future expectations, emotions and/ or social issues impact the noise investors' risk perceptions. Even though those investors cause speculations and additional risks, they are necessary for the market liquidity. Noise investors continue to trade even in bad market

conditions and that increases the market liquidity (Black, 1986; Apergis et al., 2017). Monitoring the noise investors' market actions will be helpful to reduce the risks and increase the liquidity.

The risk tolerance can be a good measure to monitor investors' behaviours in the markets. It is basically the maximum uncertainty or risk level that individuals can accept while making financial decisions (Grable, 2000; Hurley, 2005; Franklin, 2007; Chou, 2014; Bernstein, 2015; Saraç and İskenderoğlu, 2016). It shapes investors' movements in the market and lead investors to find most suitable investments. Low-risk tolerance investors do not like risks, they cannot bear deviations and volatility, expect a certain investment earnings (Ausburg and Spremann, 1981; Frijns et al., 2013). Low-risk tolerance investors avoid risky markets and financial instruments. They may be reason of canceled transactions and that will make the liquidity problem worse in the markets.

High-risk tolerance investors would like to have more risk and prefer risky financial instruments, investments and markets (Markowitz, 1952; Frijns et al., 2013). They are especially important for the developing and undeveloped markets and also for the bad times of the developed markets. High-risk tolerance investors can accept the low earnings due to positive expectations. They keep investing even in poor conditions of the markets and negative earning instruments as well. In that way, those investors can rise the market liquidity (Black, 1986; Tobin, 1958).

3. LITERATURE REVIEW

There are some studies show how the risk tolerance and market liquidity connects each others. Subrahmanyam (1991) found a positive relation between the market liquidity and risk tolerance. Another important result of the study is the insider traders' asymmetric information can change the level of the liquidity and tolerance. The risk tolerance goes up and the insider traders become more aggressive in the markets when they have asymmetric information. That causes a rise in the market liquidity. The other studies like Lee, Shleifer, and Thaler (1991), Kumar and Lee (2006), Baker and Wurgler (2006), Canbaş and Kandir (2009) showed if investors have risk-taking attitude the market liquidity will rise. Liu (2015) compared the relation on basis of individual and institutional investors on the NYSE and AMEX markets. The liquidity is mostly affected from the individual investors' risk tolerance both in the markets. Reis and Pinho (2021) searched the investor sentiment's effects on stock returns in the European companies. They concluded that the investor sentiment can affect the stock returns. The sentiment can be used to predict the returns. While the tolerance decreases (fear increase), the expected returns will down. That result implies the market liquidity will decrease because of expected prices and returns if the risk tolerance is low.

The other kinds of researches are about to how positive feed-backs and expectations or self-confidencency of the investors' change the market liquidity. High-risk tolerance investors were defined as over-confident and fundamentalist (not positive feed-back) investors whose expectations are positive for the markets. Tetlock (2007), Garcia (2013), Liu (2015) concluded positive and negative statements make changes in the investors' risk tolerances. According to those studies, the investor risk tolerance and market liquidity increase if the positive sentences used in the media. Whereas, negative sentences make decrease the tolerance and liquidity. Dumas et al. (2009) demonstrated the over-confident investors will increase their risk tolerance when the future expectations are positive and that badly affects the market liquidity. Also, the risk tolerance may change with some emotional factors.

However, Hacıhasanoğlu and Soytaş (2009) and Deuskar and Johnson (2011) pointed out a negative relation between the tolerance and liquidity. Lin (2011) mentioned that high-risk tolerance investors make the market fragile to liquidity risk in the long run; on the other hand,

---

low-risk tolerance investors impact the market liquidity temporarily. Similarly, Cheng and Kim (2017) found the risk tolerance causes price volatility in the markets.

Conversely, some studies show the market liquidity can change the risk tolerance levels. The different liquidity levels may attract different kinds of investors and it may change investors' risk tolerance levels, as well. Arrondel et al. (2010) said that investors have tendency to lower their risk tolerance when the market is illiquid. Blanchett et al. (2018) found older investors change their risk tolerance levels when the S&P 500 index prices change. If the prices are volatile or bid-ask spread is big, the market liquidity decreases and the investors shape their risk tolerance levels.

Based on the existing studies, it can be said that the different liquidity levels are good opportunity for the different kinds of investors. The liquid markets seem safe investment opportunity for the low-risk tolerance investors because the risks are lower. However, illiquid markets may seem as a bargain for the high-risk tolerance investors to get much more gain. Because of those possibilities investor can be motivated to trade more in either liquid or illiquid markets. Additionally, investors may remote their risk tolerance levels. The investors increase their risk tolerance if the future expectations are positive and decrease the tolerance if the future expectations are negative.

4. DATA AND METHODOLOGY

This study aims to answer some questions. In this part, the questions were defined. Afterwards, the variables, sample, data and methodology were explained.

4.1. Research Problems and Hypothesis of the Study

This study asks four questions about the investor risk tolerance and market liquidity. The first question is "*Is there a relation between the investor risk tolerance and market liquidity?*". That question is to understand the existence of the relation between the risk tolerance and market liquidity. Some searches such as Lee et al. (1991), Subrahmanyam (1991), Kumar and Lee (2006), Baker and Wurgler (2006), Tetlock (2007), Dumas et al. (2009), Canbaş and Kandır (2009), Garcia (2013), and Liu (2015) found a positive relation between the variables. Nevertheless, Lin (2011) doubts that positive relation by demonstrating only high-risk tolerance investors have effects on the liquidity in the long-run. Moreover, Hacıhasanoğlu and Soytaş (2009), Deuskar and Johnson (2011), and Cheng and Kim (2017) concluded there is an inverse relation between the variables. Those different results make ask the second question. "*Is the relationship of the investor risk tolerance and market liquidity positive or negative?*"

H_1 : The investor risk tolerance and market liquidity have a relation.

H_{1a} : The investor risk tolerance and market liquidity have a relation for short-run.

H_{1b} : The investor risk tolerance and market liquidity have a relation for long-run.

H_{1c} : The relationship of the investor risk tolerance and market liquidity is positive.

H_{1d} : The relationship of the investor risk tolerance and market liquidity is negative.

The third question is "*Is the relation of the risk tolerance and market liquidity is one-way or two-ways relationship?*" The aim of that question is revealing the causality relation of the variables. The most of the studies mentioned the risk tolerance can change the market liquidity levels. However, Arrondel et al. (2010) and Blanchett et al. (2018) showed the market liquidity can change the risk tolerance level, as well.

H_2 : There is a two-ways causality between the market liquidity and risk tolerance.

H_3 : There is a one-way causality between the market liquidity and risk tolerance.

H_{3a} : There is a causality from the risk tolerance to the market liquidity.

H_{3b} : There is a causality from the market liquidity to the risk tolerance.

The last question compares the markets depend on the relation degree. In other words, the question was asked to understand if the tolerance and liquidity relation shows same degree in all financial markets. To demonstrate it, that question was asked:

“Does the risk tolerance and market liquidity relation change across the different financial markets?”

H_4 : The degree of relationship between the investor risk tolerance and market liquidity is not different over the developed and developing country markets.

H_5 : The degree of relationship between the investor risk tolerance and market liquidity is different over the developed and developing country markets.

H_{5a} : The degree of relationship between the investor risk tolerance and market liquidity is higher in the developed country markets.

H_{5b} : The degree of relationship between the investor risk tolerance and market liquidity is higher in the developing country markets.

Fan and Xiao (2006) and Barasinska and Schafer (2017) showed investors' risk tolerances are different in the markets. Yildirim (2011) implied the market liquidity' effects on the risk attitudes were not same in the financial markets of the USA and Turkey after the 2007 economic crisis. In this study, a two-ways and different level of the relation is expected on basis of those mentioned studies' results.

4.2. Significance of the Study

This study examines if the investor risk tolerance and market liquidity have a connection and the relation changes in the financial markets. In that point, this study is important because the existing studies do not give enough information about the relation. The useful outputs were expected about it. By having more information on the risk tolerance and market liquidity, markets can forecast how market liquidity may change with the risk tolerance or how the risk tolerance may change with the market liquidity. That also useful for predicting prices and returns.

Also, this study is the first research which compares the developed and developing countries' markets based on the liquidity and tolerance relation. This study will show differences and similarities between the markets.

4.3. Sample

The risk tolerance changes with some demographical factors such as age, sexuality, marital status, education level, income level, cultural factors, sexual equality and social norms (Usul et al., 2002; Fan and Xiao, 2006; Kahyaoğlu, 2011; Jain and Mandot, 2012; Frinjs et al, 2013; Bannier and Neubert, 2016; Barasinska and Schafer, 2017; Muktadir-Al-Mukit, 2020). Some of those variables are used to determine the countries' development levels by International Monetary Fund (IMF). Therefore, the countries' development levels were preferred to compare the markets.

A sample was composed with seven developed and six developing countries. The countries were selected from the IMF's development lists. Table 1 shows the countries which involved in the sample and their market indices.

Table 1. Sample Countries and Market Indices

Developed Country	Market Index	Developing Country	Market Index
Canada	S&P/TSX Composite Index	Turkey	BIST 100
Japan	NIKKIE 225	Brazil	IBOVESPA
France	CAC 40	Indonesia	JKLQ 45
Germany	DAX Performance Index	India	NIFTY 50
Italy	FTSE/MIB	South Africa	FTSE/ JSE 40
UK	FTSE 100	China	Shangai SE 50
USA	NASDAQ 100		

The Turkey, Brazil, Indonesia, India, South Africa and China were selected for the developing countries because many of the other developing countries have the problems on the data access. The UK, USA, Japan, France, Germany, Italy, and Canada are the most developed countries in the IMF's list. However, there was a problem about those countries' financial markets. Those countries have at least two stock markets. The big-transaction volume markets of those countries were selected for the sample, since they may have more accurate data and investors.

4.4. Data

Two series were created as the market liquidity and risk tolerance on weekly basis for the econometric analysis. The data set covers daily market values from the 1th of January, 2008 to the 30th of July, 2019. It was impossible to get older data than 2008 for all the markets.

The sampled markets' trading days were not exactly same for everytime because of different holiday and working-days which would cause some problems in the analysis. To prevent the possible problems, the daily index values were converted to weekly data. Another issue was about the currency. Instead of a common currency, every countries' own currencies were used in the analysis. In that way exchange differences of the countries could not affect the analysis. Also, local and global economic crises were ignored during the analysis.

Some problems were experienced while appraising the risk tolerance. The first problem is the covariance inverse matrix could not be calculated because the some expected additional returns were zero. The second problem is the determinants of the return covariance matrix were zero for the developing countries in December, 2018. Due to those two reasons, 45 observations were missing. The missing observations were generated with the panel missing data creation method and the observation numbers reached 7917 weekly data (3654 observations for the developing countries and 4263 observations for the developed countries).

4.4.1. Market Liquidity Measure

The market liquidity was measured with the Amihud (2002) illiquidity ratio. The Amihud (2002) illiquidity ratio defines the market liquidity as the return provided by one unit of transaction volume. It gives better results than the other liquidity measures and it is practical with accessible data (Ajina et al., 2015). Table 2 shows the variables' descriptions and denotations for the Amihud (2002) illiquidity ratio.

Table 2. Variable Description and Denotation-Market Liquidity

Variables/ Denotation	Description
i	Index
t	Day
P_t	Price in day t
P_{t-1}	Price in day $t-1$
R_{it}	Return of index in day t
$ R_{it} $	Absolute value of the return
VOL_{it}	Daily transaction volume
D_{id}	Number of trading days in the period
$ILLIQ_{it}$	Daily illiquidity ratio
$ILLIQ_{id}$	Weekly illiquidity ratio

The daily returns are calculated as the first of the three steps. Equation (1) shows daily return calculation where is relied on the market prices (P_t and P_{t-1}).

$$R_{it} = 100x [(P_t) - (P_{t-1})] / (P_{t-1}) \quad (1)$$

After finding the return, illiquidity ratio ($ILLIQ_{it}$) can be calculated with equation (2). $ILLIQ_{it}$ is the daily illiquidity ratio and shows how much returns can be generated by one unit of transaction volume.

$$ILLIQ_{it} = |R_{it}| / VOL_{it} \quad (2)$$

$$ILLIQ_{id} = \frac{1}{D_{id}} \sum_{d=1}^{D_{id}} ILLIQ_{it} \quad (3)$$

An average illiquidity ratio also can be calculated with equation (3). D_{id} is the trading days number in the selected period and $ILLIQ_{id}$ shows average illiquidity ratio.

4.4.2. Investor Risk Tolerance Measure

The investor risk tolerance measure was derived from Froot and O'Connell (2003). Froot and O'Connell (2003) created an index for international investors' risk tolerance as shown in equation (4). Equation (4) is a version of the investor demand function. The hat (^) notation shows log values.

$$\widehat{Q}_{i,j}^* = [(\widehat{\theta}_1 - \widehat{\theta}_L) + (1 - \gamma)(\widehat{W}_1 - \widehat{W}_{L,j}) + (v_{1,j} - v_{L,j})] \frac{Q_{L,j}}{Q} \quad (4)$$

This index has the ability to show the growth trend of the risk tolerance and it can be used instead of the GRAI index. The other advantage of the index is showing increases and decreases of the risk tolerance (Coudert and Gex, 2006). However, international investors' number and their origin is necessary for that index and finding these informations is almost impossible for the most of the markets. In this study, a new method derived from Froot and Q' Connell (2003)' s study. They defined the demand ($\widehat{D}$) seen as in the equations (5) and (6).

$$\widehat{D}_{jy} = \widehat{Q}_j + \widehat{P}_j - \widehat{W}_j \quad (5)$$

$$\widehat{D}_{jy} = \widehat{\theta}_{jy} - \gamma_{jy} \widehat{W}_{jy} + \sum_{jy}^{-1} \mu \quad (6)$$

The equation (5) and (6) should be equal as a basic mathematic rule. The equation (7) shows that equilibrium and it can be revised based on the risk tolerance, $\widehat{\theta}_j$.

$$\widehat{Q}_j + \widehat{P}_j - \widehat{W}_j = \widehat{\theta}_{jy} - \gamma_{jy} \widehat{W}_{jy} + \sum_{jy}^{-1} \mu \quad (7)$$

The equation (8) shows the risk tolerance measure (index) which depends on the market prices, transaction volumes, risk aversion, country' s and investor' s wealths and returns. The table 3 gives variables descriptions and denotations for the investor risk tolerance index.

$$\widehat{\theta}_{jy} = \widehat{Q}_j + \widehat{P}_j - \widehat{W}_j + \gamma_{jy} \widehat{W}_{jy} + \sum_{jy}^{-1} \mu \quad (8)$$

Table 3. Variables and Denotation Description- Risk Tolerance

Variables/ Denotation	Description
$\widehat{\theta}_{jy}$	Investor risk tolerance
Q_j	Demand in the market. Transaction volumes were used for it.
P_j	Transaction price
$\widehat{W}_j$	Country wealth.GDP values were used for it. To get weekly GDP values annual GDPs were divided 52 (week number in a year).
$\widehat{W}_{jy}$	Investors' wealth. Market capitalization were expected as investor' s wealth.
γ_{jy}	Risk aversion. It was estimated with CARA method.
$\sum_{jy}^{-1}$	Inverse matrix of return. It is a percentage value which denotes the return covariance inverse matrix of the markets.
μ	Expected additional return vector. The μ is calculated by the CAPM model. For the risk-free interest rate.The weekly values of 10-years government bonds of the countries were used. Beta values of the markets are provided from Yahoo Finance database.

In the equation 8, jy means investor y in the country j . $\hat{P}_j$ is the transaction price, Q_j is the market demand, $\hat{W}_j$ is the country's wealth, $\hat{W}_{jy}$ is the investor's wealth, μ is the expected additional return, γ_{jy} is the risk aversion and Σ_{jy}^{-1} is the inverse matrix of returns.

5. RESULTS

In this section, econometric analysis results were discussed. The panel data cointegration test, cointegration coefficient estimator and causality tests were applied. The unit root, autocorrelation, cross-sectional dependency, homogeneity and variance test results are represented in the Appendix. Table 4 shows the statistical summary of the market liquidity and the risk tolerance series.

Table 4. Descriptive Statistics

	Market Liquidity		Risk Tolerance	
	Developing Country Markets	Developed Country Markets	Developing Country Markets	Developed Country Markets
Average	-6.96	-6.16	20.46	20.43
Median	-8.64	-8.92	14.95	-13.47
Maximum	-3.98	-4.48	22.91	23.55
Minimum	-10.9	-10.9	-21.96	-23.08
Standard Deviation	-5.75	-5.61	21.48	21.8
Observation Number	3654	4263	3654	4263

The market liquidities' maximum value has 0.5 differences between the market groups (it is -3.98 in the developed countries and -4.48 in the developing countries) while the minimum values are same and it is -10.90. The average liquidity levels have a slight difference (-6.16 in the developed countries and -6.96 in the developing countries). The risk tolerances are almost same in both the developed (20.43) and the developing countries (20.46).

5.1. Westerlund Cointegration Test

The Westerlund (2006) is one of the cointegration tests in panel data analysis. It can be used even in stationary series at the first difference and gives more accurate results if $T > N$ (Westerlund, 2006; Doğanay and Değer, 2017).

It calculates two group averages and two panel averages both for homogenous (P_a and P_t) and heterogenous panels (G_a and G_t) (Erataş et al., 2013). The series are homogenous in this study, so P_a and P_t were used. The Westerlund cointegration test results are in the Table 5.

Table 5. Westerlund Cointegration Test

<i>Developed Country</i>		<i>lag 3</i>			<i>lag 9</i>			<i>lag 20</i>		
Statistic	value	Z-value	P-value	value	Z-value	P-value	value	Z-value	P-value	
Pt	-12.39	-7.92	*0.00	-8.14	-2.98	**0.00	-6.26	-0.78	0.22	
Pa	-45.13	-16.03	*0.00	-28.8	-8.79	**0.00	-22.87	-6.16	***0.00	
<i>Developing Country</i>		<i>lag 3</i>			<i>lag 9</i>			<i>lag 20</i>		
Statistic	value	Z-value	P-value	value	Z-value	P-value	value	Z-value	P-value	
Pt	-8.98	-8.00	*0.00	-5.07	-3.45	**0.00	-5.07	-3.45	***0.00	
Pa	-235.57	-37.94	*0.00	-158.97	-25.11	**0.00	-158.97	-25.11	***0.00	

*, **, *** denotes cointegration at lag 3, 9 and 20, respectively.

The cointegrations were calculated with 3, 9 and 20 lag lengths. The market liquidity and investor risk tolerance showed cointegration both in the developed and developing country markets. The variables have a long-run relation.

5.2. Pesaran CCE (Cointegration Coefficient Estimator)

The cointegration coefficient estimators may be used to make comparison between groups and to determine the degree of the relationship. While cointegration and causality tests are useful for detecting the existence of relationships, they do not provide any information about the degrees (Güriş, 2018).

Cross-section dependency was found in the variable series. The Pesaran CCE (2006) can find accurate results even if the cross-sectional dependency and in heterogeneous series (Güriş, 2018). Therefore, the Pesaran CCE was applied at 90%, 95%, and 99% confidence intervals. The test results are presented in the Table 6 for the developed country markets.

Table 6. Pesaran CCE Test Results for Developed Country Markets

Country	Cointegration Coefficient	Probability
Germany	-0.006	0.433
USA	**0.016	0.031
France	0.000	0.948
Japon	-0.000	0.977
Italy	-0.001	0.228
Canada	-0.001	0.107
UK	***0.001	0.009

***, **, * denotes significance at the 1%, 5% and 10% level, respectively.

The cointegration coefficient could be estimated just for the USA at 95% and for the UK at 99% confidence interval (with 0.05 and 0.01 significance level, respectively). The test results showed that 1% increase (decrease) of the risk tolerance causes a rise (decreasing) approximately 1.60% for the USA market liquidity and 0.1% for the UK market liquidity. Nevertheless, the cointegration coefficients could not be estimated for Germany, France, Japan, Italy and Canada markets at the mentioned confidence intervals.

Table 7. Pesaran CCE Test Results for Developing Country Market

Country	Cointegration Coefficient	Probability
China	0.001	0.136
Indonesia	** -0.003	0.042
Turkey	0.000	0.691
Brazil	0.000	0.546
India	-0.000	0.854
South Africa	0.000	0.529

***, **, * denotes significance at the 1%, 5% and 10% level, respectively.

Table 7 shows the Pesaran CCE test results for the developing countries. Similarly, the cointegration coefficients could be estimated only for Indonesia (at 95% confidence intervals) in the developing country markets. The market liquidity and risk tolerance showed an inverse relation in the Indonesian market. When the risk tolerance increase by 1% (decrease), the market liquidity will decrease (increase) by 0.3% in the market. The cointegration coefficient could not be estimated for the China, Turkey, Brazil, India and South Africa at the confidence intervals.

5.3. Dumitrescu & Hurlin (DH) Causality Test

The causality tests give information about which variable is reason of the variable. It is helpful to understand the relation of the variables. In this study, the variables have cross-sectional dependency, therefore Dumitrescu and Hurlin (DH) (2012) causality test was preferred, because DH gives accurate results even in the unbalanced panels, cross-sectional dependency,

heterogeneous lag-length panels or with wrong lag-lengths (Bozoklu and Yilanci, 2013). The table 8 shows the DH causality test results at the 95% confidence interval.

Table 8. DH Causality Test Results

	<i>H₀: no causality from tolerance to liquidity</i>		<i>H₀: no causality from liquidity to tolerance</i>	
	Z-stat.	P-value	Z-stat.	P-value
Developed Country Markets	0.011	0.990	0.661	0.508
Developing Country Markets	0.574	0.565	-0.894	0.371

One-way and two-ways causalities were tested. The developed country markets' p value is 0.990 for causality from the risk tolerance to the market liquidity and it is 0.508 for causality from the liquidity to the tolerance. The H_0 of the DH test was not rejected. No any kinds of the causality were found between the variables. Similarly, H_0 was not rejected for the developing country markets.

The p value is 0.565 for causality from the tolerance to the liquidity and 0.371 for causality from the liquidity to the tolerance. The results showed there is no causality between the variables.

6. DISCUSSION

The market liquidities were measured with the Amihud (2002) illiquidity ratio. It has been observed that the liquidity levels were low both in the markets of the developed and developing countries. Furthermore, all the markets have their own market liquidity and risk tolerance trends, the liquidity and tolerance do not move together with their market sample groups.

The series have cross-section dependency, auto-correlation, and variance problems. The cointegration test, causality test and cointegration coefficient estimator test were selected which takes attention the mentioned problems in the series. The econometric analysis results are listed in the below.

1. A cointegration was found between the variables.

The Westerlund (2006) cointegration test revealed H_1 which states a relationship between the market liquidity and investors' risk tolerance should be accepted. The variables move together in the long-run and there is a relationship between them. That result is similar with studies of Kumar and Lee (2006), Baker and Wurgler (2006), Canbaş and Kandır (2009), Barber et al. (2009), Lin (2011), Yıldırım (2011), Garcia (2013) and Liu (2015).

2. The markets' cointegration regression coefficients are different.

The Pesaran (2006) CCE test showed similar results with Yıldırım (2011), Liu (2015) and Dahir et al. (2018)'s results. That test found cointegration coefficients are different in the markets and H_5 is accepted.

The coefficient could be estimated just for the USA and Indonesia at 95% confidence interval and for the UK at 99% confidence interval. The cointegration coefficients are for the USA, the UK and Indonesia respectively 1.6%, 0.1%, - 0.3%. The market liquidity and investor risk tolerance have a positive relation in the USA and the UK, yet there is an inverse relation in the Indonesia. That means 1% increase (decrease) in the investor risk tolerance will be reason of the increasing (decreasing) in the market liquidity by 1.6% for the USA, 0.1% for the UK and decrease (increase) by 0.3% in Indonesia's market liquidity. The H_{5a} was accepted and H_{5b} was not accepted.

The cointegration coefficients are positive for the USA and UK, but it is negative for the Indonesia. The cointegration coefficient could not be estimated for Germany, France, Japan, Italy and

Canada in the developed countries and for Turkey, China, Brazil, India and the South Africa in the developing countries at the specified confidence intervals.

3. No causality between the market liquidity and investor risk tolerance.

The DH (2012) panel causality test concluded no causality relationship between the market liquidity and investor risk tolerances. So, the market liquidity is not the reason of the investor risk tolerance, as well as the investor risk tolerance is not reason of the market liquidity. H_2 and H_3 were not accepted.

The DH (2012) causality test result contradicts to existing studies in the literature. Subrahmanyam (1991), Lee et al.(1991), Baker and Wurgler (2006), Kumar and Lee (2006), Canbaş and Kandır (2009), Barber et al. (2009), Lin (2011), Garcia (2013) and Liu (2015) stated that risk attitudes cause changes in the market liquidity and Yıldırım (2011) mentioned the market liquidity affects the risk tolerance.

While there is no causality relationship between the variables, the existence of the cointegration implies some other variable(s) causes a relationship between the liquidity and tolerance. Additionally, the existence of heteroscedasticity in the series supports that possibility.

The variable(s) may be the global developments in stock markets (Hacıhasanoğlu and Soyaş 2009), positive future expectations (Tetlock, 2007), market prices and returns (Canbaş and Kandır, 2009), costs in markets (Arrondel et al., 2010) and/or price volatility (Deuskar and Johnson, 2011).

7. CONCLUSIONS

This study has some remarkable results. First at all, the results revealed the relation degrees of the risk tolerance and market liquidity are not same in the overall sample. The cointegration coefficients could be estimated for just three of the thirteen markets (the USA, UK and Indonesia) at specified confidence intervals. Moreover, the relation is inverse in Indonesia whereas the coefficients are positive in the USA and UK. So, it was concluded the relationship between the risk tolerance and market liquidity are not same in the developed and developing countries.

Secondly, the cointegration and causality tests' converse results showed that the investors' risk levels may not directly affect the market liquidity. A long-term relation was found between the variables in the cointegration test. So, naturally a short-term relation was expected, but the causality test showed there are no any kinds of causalities between the variables. That means some other variable(s) may serve a long-term relation between the tolerance and liquidity. Heteroscedastacity problem of the series supports that possibility, as well. Researchers may find that result interesting because there is no any other studies point out that kind of result.

The previous studies support the idea that investors' risk tolerance directly can change the financial markets' liquidity levels. However, our results showed it also possible the variables do not have any power on each others as thought. After that, finding which and how a variable can cause a relation between the tolerance and liquidity will be important for the researchers. It is also important for the investors and financial markets. Because, forecasting the market liquidity will be easier and making investment decisions will be more effective by monitoring the variables. Additionally, taking attention to variety of cointegration coefficients may be helpful to manage investments in the markets and to understand how to react the financial market investors in the developed and developing countries.

This study may inspire new researches by asking two questions. The first question is “*which variable(s) does cause a long-term relation between the market liquidity and risk tolerance?*” and the second question is “*why the possible variable(s) does cause an inverse relation in the developing countries, while the relation is not inverse in the developed countries?*” Those two questions are important for future studies to understand the variables’ relation. Also, this study can be tested again by expanding the sample group or creating different sample groups in the future studies.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author declare that there is no conflict of interest.

Funding: The author received no financial support for the research, authorship and/or publication of this article.

Ethical Approval: This article does not contain any studies with human participants or animals performed by the author.

Author Contributions: Gonul Cifci(60%) and Sukriye Gul Reis(40%)

REFERENCES

- Ajina, A., Lakhal, F. and Sougne D. (2015). Institutional investors, information asymmetry and stock market liquidity in France. *International Journal of Managerial Finance* 11(1), 44-59. doi: 10.1108/IJMF-08-2013-0086
- Amihud, Y. (2002). Illiquidity and stock returns: cross-section and time-series effects. *Journal of Financial Markets*, 5(1), 31-56. Retrieved from: <https://www.researchgate.net/profile/Yakov-Amihud/publication>
- Apergis, N., Cooray, A. and Rehman, M.U. (2017). Do energy prices affect U.S. investor sentiment?. *Journal of Behavioral Finance*, 19(2), 125-140. doi:10.1080/15427560.2017.1373354.
- Arrondel, L., Pardo, H.C. and Oliver, X. (2010). Temperance in stock market participation: evidence from France. *Economica*, 77, 314–333. doi: 10.1111/j.1468-0335.2008.00733.x
- Ausburg, G.B. and Spremann, U.K. (1981). Implications of constant risk aversion. *Zeitschrift für Operations Research*, 25, 205-224. Retrieved from: <https://www.alexandria.unisg.ch/publications/50548>
- Baker, M. and Wurgler, J. (2006). Investor sentiment and the cross-section of stock return. *The Journal of Finance*, 61 (4), 1645-1680. doi: 10.1111/j.1540-6261.2006.00885.x
- Baltagi, B.H. and Wu, P.X. (1999). Unequally spaced panel data regressions with AR(1) Disturbances. *Econometric Theory*, 15, 814-823. Retrieved from: <https://www.researchgate.net/profile/Badi-Baltagi/2/publication/23564618>
- Bannier, C. E. and Neubert, M. (2016). Gender differences in financial risk taking: the role of financial literacy and risk tolerance. *Economics Letters*, 145, 130-135. doi:10.1016/j.econlet.2016.05.033.
- Barasinska, N. and Schafer, D. (2017). Gender role asymmetry and stock market participation-evidence from four European household surveys. *The European Journal of Finance*, 1-27. doi:10.1080/1351847X.2017.1371622.
- Barber, M.B., Odean, T. and Zhu, N. (2009). Systematic noise. *Journal of Financial Markets*, 12, 547-569. Retrieved from: <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc>
-

-
- Bernoulli, D. "Specimen Theoriae Novae de Mensura Sortis". *Commentarii Academiae Scientiarum Imperialis Petropolitanae*, 5(1738), 175–192. Translated by L. Sommer as "Exposition of a New Theory on the Measurement of Risk," *Econometrica*, 22(1), 23–36. 1954. Retrieved from: <http://www.jstor.org/stable/1909829?origin=JSTOR-pdf>
- Bernstein, L.P. (2015). *Against the Gods: The remarkable story of risk*. New York: John Wiley & Sons, Inc.
- Bhargava, A., Franzini, L. and Narendranathan, W.M. (1982). Serial correlation and the fixed effects model. *The Review of Economic Studies*, 49 (4), 533-549. doi: 10.2307/2297285
- Black, F. (1986). Noise. *The Journal of Finance*, 16(3), 529-543. Retrieved from: https://finpk0.ku.edu/myssi/FIN938/Black.Noise.JF_1986.pdf
- Blanchett D., Finke, M. and Guillemette, M. (2018). The effect of advanced age and equity values on risk preferences, *Journal of Behavioral Finance*, 19(4), 434-441. doi: 10.1080/15427560.2018.1431884.
- Bozoklu, Ş. and Yılancı, V. (2013). The causality relation between financial development and economic growth: an analysis for emerging economies. *Journal of Dokuz Eylül University Economic and Administrative Sciences Faculty*, 28(2), 161-187.
- Breusch, T. S. and Pagan, A.R. (1980). The Lagrange multiplier test and its applications to model specification in econometrics. *The Review of Economic Studies*, 47(1), 239-253. doi:10.2307/2297111
- Brown, M.B. and Forsythe, A.B. (1974). Robust tests for the equality of variances. *Journal of the American Statistical Association*, 69, 364-367. doi:10.1080/01621459.1974.10482955
- Canbaş, S. and Kandır, S. (2009). Investor sentiment and stock returns: evidence from Turkey. *Emerging Markets Finance and Trade*, 45(4), 36-52. doi:10.2753/REE1540-496X450403
- Castagna, A. and Fede, F. (2013). *Measuring and managing liquidity risk*. Croydon: John Wiley & Sons Inc.
- Cheng, P.K. and Kim, Y.S. (2017). Speculative bubbles and crashes: fundamentalists and positive-feedback trading. *Cogent Economics and Finance*, 5(13), 1-28. doi: 10.1080/23322039.2017.1381370.
- Chiang, T.F. and Xiao, J.J. (2017). Household characteristics and the change of financial risk tolerance during the financial crisis in the United States. *International Journal of Consumer Studies*, 41, 484–493. doi:10.1111/ijcs.12356
- Chou, C.P. (2014). Influences of parental control and decision making on risk-taking behavior: a cross-cultural study in the U.S.A and Taiwan. PhD dissertation. University of California, NY USA. Retrieved from: <https://escholarship.org/uc/item/4sg9571t>
- Correa, R. Goldberg, L.S. and Rice, T. (2015). International banking and liquidity risk transmission: evidence from the United States. IMF. *Economic Review*, 63(3), 626–643. Retrieved from: <https://www.jstor.org/stable/24738106>
- Coudert, V. and Gex, M. (2006). Can risk aversion indicators anticipate financial crises. *Financial Stability Review*, 9, 67-88. Retrieved from: https://blocnotesdeleco.banque-france.fr/sites/default/files/medias/documents/financial-stability-review-09_2006-12
-

-
- Cumming, D., Johan, S. and Dan, L. (2011). Exchange trading rules and stock market liquidity. *Journal of Financial Economics*, 99, 651–671. Retrieved from: <https://core.ac.uk/download/pdf/37986171.pdf>
- Dahir, A.M., Mahat, F.B. and Ali, N.A. (2018). Funding liquidity risk and bank risk-taking in BRICS countries: an application of system GMM approach. *International Journal of Emerging Markets*, 13(1), 231-248. doi: 10.1108/IJoEM-03-2017-0086
- Deuskar, P. and Johnson, T.C. (2011). Market liquidity and flow-driven risk. *The Review of Financial Studies*, 721-753. doi:10.1093/rfs/hhq132
- Doğanay, M.A., and Değer, M.K. (2017). Foreign direct investments and export relations in emerging market economies: panel data cointegration analyses (1996-2014). *Çankırı Karatekin University Journal of the Faculty of Economics and Administrative Sciences*, 7(2), 127-145. Retrieved from: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/387543>
- Dumas, B., Kurshev, A. and Uppal, R. (2009). Equilibrium portfolio strategies in the presence of sentiment risk and excess volatility. *The Journal of Finance*, 64(2). Retrieved from: https://www.nber.org/system/files/working_papers/w13401/w13401.pdf
- Dumitrescu, E.I. and Hurlin, C. (2012). Testing for granger non-causality in heterogeneous panels. *Economic Modelling*, 29(4), 1450-1460. Retrieved from: <https://halshs.archives-ouvertes.fr/halshs-00224434/document>
- Erataş, F., Nur, H.B. and Özçalık, M. (2013). The puzzle of Feldstein-Horioka evaluation of advanced economies: a panel data analysis. *Cankırı Karatekin University Journal of the Faculty of Economics and Administrative Sciences*, 3(2), 18-33. Retrieved from: <https://link.gale.com/apps/doc/A435002580>
- Ernst, C., S. Stange and Kaserer, C. (2009). Measuring market liquidity risk-which model works best. *CEFS Working Paper Series*, 2009(1), 1-29. Retrieved from: <https://www.econstor.eu/bitstream/10419/48418/1/60335307X.pdf>
- Fan, J. X. and Xiao, J.J. (2006). Cross-cultural differences in risk tolerance: a comparison between Chinese and Americans. *Journal of Personal Finance*, 5(3), 54-75.
- Farboodi, M. and Veldkamp, L. (2017). Financial technology, unpredictability and illiquidity in the long run. Retrieved from: https://www.stern.nyu.edu/sites/default/files/assets/documents/LongRunEvolution_Jan2017.pdf
- Franklin, S.C. (2007). Regulatory focus and financial risk aversion. PhD dissertation. Columbia University, NY USA.
- Frinjs, B., Gilbert, A., Lehnert, T. and Tourani-Rad, A. (2013). Uncertainty avoidance, risk tolerance and corporate takeover decisions. *Journal of Banking & Finance*, 37, 2457–2471. doi:10.1016/j.jbankfin.2013.02.010
- Froot, K.A. and O'Connell, P.G. (2003). The risk tolerance of international investors. *National Bureau of Economic Research*, W10157. doi: 10.3386/w10157.
- Garcia, D. (2013). Sentiment during recessions. *The Journal of Finance*, 68(3), 1267-1300. doi: 10.1111/jofi.12027
- Grable, J. (2000). Financial risk tolerance and additional factors that affect risk taking in everyday money matters. *Journal of Business and Psychology*, 14, 625. Retrieved from:
-

---

https://d1wqtxts1xzle7.cloudfront.net/46283668/a_3A102299431498220160606-90769-14e17qo

- Güriş, S. (2018). *Uygulamalı panel veri ekonometrisi*(The applied panel data econometric). İstanbul: Der Kitapevi.
- Hacıhasanoğlu, E. and Soyaş, U. (2009). The impact of global risk perceptions on emerging markets: the case of Turkey. *The International Journal of Economic and Social Research*, 5(1), 39-50. Retrieved from: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/69144>
- Hurley, P.R. (2005). An emprical investigation using a real options analysis framework for making the optimal allocations of financial resource and application to investment decisions under uncertainty. PhD dissertation. Renssealer Polytechnic Institue, NY-USA. Retrieved from: <https://www.proquest.com/openview>
- International Money Funds. (2010). *Global financial stability report; sovereigns, funding, systemic liquidity*. Retrieved from: <https://www.imf.org/en/Publications/GFSR/Issues/2016/12/31/Sovereigns-Funding-and-Systemic-Liquidity>
- Jain, D. and Mandot, N. (2012). Impact of demographic factors on investment decision of investors in Rajasthan. *International Refereed Research Journal*, 3(2), 81-92. Retrieved from: <https://www.proquest.com/openview/13b2725200976d6fc724f77d8507aa60>
- Kahyaoğlu, M. B. (2011). *Yatırım kararlarına etki eden çeşitli duygusal ve psikolojik faktörlere maruz kalma düzeyi üzerinde cinsiyetin rolü: İMKB bireysel hisse senedi yatırımcıları üzerine bir uygulama* (The role of gender on the exposure level of various emotional and psychological factors that affecting investment decisions: a research on individual stock investors of IMKB). *The International Journal of Economic and Social Research*, 7(1), 29-51. Retrieved from: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/69185>
- Keynes, J.M. (1936). *The general theory of employment, interest and money*. London: Macmillan.
- Kumar, A. and Lee, C.M. (2006). Retail investor sentiment and return comovements. *The Journal of Finance*, 61(5), 2451-2486. doi: 10.1111/j.1540-6261.2006.01063.x
- Lee, C.M., Shleifer, A. and Thaler, R.H. (1991). Investor sentiment and the closed-end fund puzzle. *The Journal of Finance*, 46(1), 75-109. doi:10.2307/2328690
- Levene, H. (1960). Robust test for equality of variances, contributions to probability and statistics: essays in honor of Harold Hotteling. *Stanford University Press*, 278-292.
- Lin, M. (2011). Investor sentiment and the fragility of liquidity. doi:10.2139/ssrn.1956315.
- Liu, S. (2015). Investor sentiment and stock market liquidity. *Journal of Behavioral Finance*, 16(1), 51-67. doi: 10.1080/15427560.2015.1000334
- Markowitz, H. (1952). The utility of wealth. *Journal of political Economy*, 60(2), 151-158. Retrieved from: <https://www.jstor.org/stable/1825964>
- Muktadir-Al-Mukit, D. (2020). Do sociodemographic factors have influence on risk tolerance level of stock market investors? An analysis from a developing country perspective. *South Asian Journal of Business Studies*. doi:10.1108/SAJBS-11-2019-0193.
- Pesaran, M.H. (2006). Estimation and inference in large heterogeneous panels with a multifactor error structure. *Econometrica*, 74(4), 967-1012. Retrieved from: https://www.econstor.eu/bitstream/10419/18696/1/cesifo1_wp1331.pdf

-
- Reis, Pedro M.N. and Pinho, C. (2021). A reappraisal of the causal relationship between sentiment proxies and stock returns, *Journal of Behavioral Finance*, 22(4), 420-442, doi: 10.1080/15427560.2020.1792910.
- Rui, M., Hamish, A.D. and Marshall, B.R. (2016). International stock market liquidity: a review. *Managerial Finance*, 42(2), 118-135. doi: 10.1108/MF-04-2015-0096
- Saraç, T.B., İskenderoğlu, Ö. and Akdağ, S. (2016). Investigation of domestic and foreign investors' risk appetite: the case of Turkey. *Sosyoekonomi*, 24(30), 29-44. doi:10.17233/se.2016.10.002
- Stange, S. (2009). Market Liquidity Risk. PhD dissertation. Technische Universität München, Münih Germany. Retrieved from: <https://mediatum.ub.tum.de/doc/829354/829354.pdf>
- Subrahmanyam, A. (1991). Risk aversion, market liquidity and price efficiency. *The Review of Financial Studies*, 4(3), 417- 441. Retrieved from: <http://m.e-m-h.org/Subr91a.pdf>
- Subramanian, A. and Jarrow, R.A. (2001). The liquidity discount. *Mathematical Finance*, 11(4), 447-474. Retrieved from: <https://d1wqtxts1xzle7.cloudfront.net/70541708/1467-9965.0012420210929>
- Sun, M.U. (2016). Interaction among funding liquidity, liquidity creation and stock liquidity of banks: evidence from BRICS countries. *Journal of Financial Regulation and Compliance*, 24(4), 430-452. doi: 10.1108/JFRC-11-2015-0062
- Swamy, Paravastu. A.V.B. (1970). Efficient inference in a random coefficient regression model. *Econometrica*, 38, 311-323. Retrieved from: <http://links.jstor.org/sici>
- Tetlock, P.C. (2007). Giving content to investor sentiment the role of media in the stock market. *The Journal of Finance*, 62(3), 1139-1168. Retrieved from: <https://d1wqtxts1xzle7.cloudfront.net/51310263/TETLOCK>
- Tobin, J. (1958). Liquidity preference as behavior towards risk. *The Review of Economic Studies*, 26(1), 65-86. Retrieved from: <https://www.jstor.org/stable/2296205>
- Uşul, H., Bekçi, I. and Eroğlu, A. Hüsrev (2002). *Bireysel yatırımcıların hisse senedi edinimine etki eden sosyo-ekonomik etkenler*(The socio-economic factors' effects on the individual investors share investments). *Erciyes University Journal of Economics and Administrative Sciences*, 2002(19), 135-150. Retrieved from: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/501673>
- Westerlund, J. (2006). Testing for panel cointegration with multiple structural breaks. *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 68(1), 101-132. doi:10.1111/j.1468-0084.2006.00154.x
- Yıldırım, B.D. (2011). Measuring and analyzing financial market liquidity of Turkey. *Central Bank Review*, 11, 11-28. Retrieved from: <https://tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect>

APPENDIX

Appendix 1. Pesaran CADF Unit- Root Test Results

Variables	Developed Countries				Developing Countries			
	With Constant		With Constant& Trend		With Constant		With Constant& Trend	
	t-value	Prob.	t-value	Prob.	t-value	Prob.	t-value	Prob.
Market Liquidity <i>level</i>	2.576	0.010	2.698	0.141	4.072	0.000	4.492	0.000
Investor Risk Tolerance <i>first difference</i>	6.190	0.000	-6.42	0.000	6.190	0.000	6.420	0.000
Market Liquidity <i>level</i>	5.656	0.000	6.024	0.141	-5.531	0.000	-5.744	0.000
Investor Risk Tolerance <i>first difference</i>	-6.190	0.000	-6.420	0.000	-6.190	0.000	-6.420	0.000

Appendix 2. Breusch-Pagan Cross- Section Dependency Test Results

	Developed Countries				Developing Countries					
	Market Liquidity		Investor Risk Tolerance		Market Liquidity		Investor Risk Tolerance			
	df	Statistic	Prob.	Statistic	Prob.	df	Statistic	Prob.	Statistic	Prob.
Breusch-Pagan LM*		2863.474	*0.000	73.360	*0.000		1685.251	*0.000	19.473	*0.193
Pesaran scaled LM		438.603	0.000	8.079	0.000		304.945	0.000	0.817	0.414
Bias-corrected scaled LM	21	438.597	0.000	8.074	0.000	15	304.94	0.000	0.812	0.417
Pesaran CD		48.550	0.000	-0.288	0.774		40.451	0.000	-0.232	0.816

Appendix 3. Swamy-S Test of Homogeneity and Bhargava, Franzini and Narendranathan Auto-correlation Test Results

Test	Developed Countries				Developing Countries	
	Test Statistics		P>z		Test Statistics	P>z
Swamy's Homogeneity Autocorrelation			2.07	0.15	0.24	0.62
Modified Bha. Durbin-Watson			0.13		0.77	
Baltagi-Wu LBI			0.15		0.79	

Appendix 4. Heteroscedasticity Test Results

TEST	Developing Countries		Developed Countries	
	Test Stat.	Prob> F	Test Stat.	Prob> χ^2
Wald Test			170,000	0.00
Levene, Brown, Forsythe Test				
W_0	11.32	0.00		
W_{50}	11.28	0.00		
W_{10}	11.31	0.00		

GENİŞLETİLMİŞ ÖZET

Araştırma Amacı

Bu çalışma, gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin sermaye piyasalarının likiditesi ile yatırımcı risk toleransının ne şekilde birbiri ile ilişkili olduğunu ve eğer ilişki söz konusu ise bu ilişkinin piyasalarda değişkenlik gösterip göstermediğini tespit etmeyi amaçlamaktadır.

Araştırma Problemi

Piyasa likiditesi ve yatırımcı risk toleransı arasındaki ilişkiyi irdeleyen bu çalışma değişkenler arasındaki ilişkiye dair dört soru yöneltmektedir; i. yatırımcıların risk toleransı ile piyasanın likiditesi arasında bir ilişki var mıdır?, ii. bu iki değişken arasındaki ilişki pozitif mi yoksa negatif yönlü bir ilişki midir?, iii. yatırımcı risk toleransı ile piyasa likiditesi arasındaki tek yönlü veya çift yönlü bir nedensellik ilişkisi var mıdır?, iv. yatırımcı risk toleransı ile piyasa likiditesi arasındaki ilişki piyasalararası farklılık göstermekte midir?. Bu sorular aracılığıyla piyasa likiditesi ve yatırımcı risk toleransı arasında bir ilişki var olup olmadığı, ilişki var ise bu ilişkinin yapısı ve ayrıca piyasalardaki farklılıkları hakkında bilgi edinilmiş olacaktır.

Yöntem

Araştırmada örneklem olarak Uluslararası Para Fonu (IMF)' nun ülkeler listesinden yedi gelişmiş ve altı gelişmekte olan ülke seçilmiştir. Bu ülkeler ve ülkelere ait piyasa endeksleri Tablo 1' de yer almaktadır.

Tablo 1. Örneklemde Yer Alan Ülkeler ve Piyasa Endeksleri

Gelişmiş Ülkeler	Piyasa Endeksi	Gelişmekte Olan Ülkeler	Piyasa Endeksi
Kanada	S&P/TSX Composite Index	Türkiye	BIST 100
Japonya	NIKKIE 225	Brezilya	IBOVESPA
Fransa	CAC 40	Endonezya	JKLQ 45
Almanya	DAX Performance Index	Hindistan	NIFTY 50
İtalya	FTSE/MIB	Güney Afrika	FTSE/ JSE 40
İngiltere	FTSE 100	Çin	Shangai SE 50
Amerika	NASDAQ 100		

Gelişmekte olan ülkeler için Türkiye, Brezilya, Endonezya, Hindistan, Güney Afrika ve Çin, gelişmiş ülkeler için ise İngiltere, Japonya, Amerika, Fransa, Almanya, İtalya ve Kanada örnekleme dahil edilmiştir. Örneklemde yer alan tüm piyasalar için 01/01/2008- 30/07/2019 tarih aralığında, haftalık bazda, piyasanın likidite düzeyi ve yatırımcı risk toleransı hesaplanmıştır. Bu veri serileri ekonometrik yöntemler ile test edilerek değişkenler arasındaki nedensellik ve eşbütünlük ilişkileri irdelenmiştir. Ayrıca, bu ilişkinin piyasalarda farklı olup olmadığını tespit etmek amacıyla eşbütünlük regresyon katsayı tahmincisi uygulanmıştır.

Bulgular

Uygulanan panel ekonometri testlerinin neticesinde tüm piyasalarda, yatırımcı risk toleransı ile piyasa likiditesi arasında eşbütünlüğün olduğu, değişkenlerin birlikte hareket ettiği bulunmuştur. Bu değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişki olduğu anlamına gelmektedir. Piyasalararası farklılıkları ortaya koyabilmek amacıyla uygulanmış olan eşbütünlük regresyon katsayısı tahmincisi sonuçları ise piyasalara göre farklılık göstermiştir. Bu test %90, %95 ve %99 güven aralığında uygulanmıştır. Eşbütünlük regresyon katsayısı belirlenmiş olan güven aralıkları içerisinde İngiltere, Amerika ve Endonezya olmak üzere üç ülke piyasası için tahmin edilebilmiştir. İngiltere için %99 güven aralığında tahmin edilen katsayı %0.01 olmuştur. Amerika için %95 güven aralığında tahmin edilen katsayı %1.6'dır. Endonezya' da ise negatif yönlü bir

---

ilişki bulunmuştur. Tahmin edilen eşbütünleşme regresyon katsayısı %95 güven aralığında %-0.3'dür. Buna göre piyasa likiditesi %1 artış (azalış) gösterdiğinde yatırımcıların risk toleransı İngiltere'de % 0.01 artış (azalış), Amerika'da ise % 1.6 artış (azalış) ve Endonezya'da % 0.3 azalış (artış) gerçekleşecektir.

Risk toleransı ve piyasa likiditesi arasındaki nedensellik ilişkisi %95 güven aralığı ile üç şekilde incelenmiştir. Bunlar; yatırımcı risk toleransından piyasa likiditesine nedensellik ve piyasa likiditesinden yatırımcı risk toleransına nedensellik şeklinde tek yönlü nedensellik ve değişkenler arasında çift yönlü nedensellik şeklindedir. Ancak değişkenler arasında tek yönlü veya çift yönlü herhangi bir nedensellik ilişkisi bulunmadığından değişkenler arasında kısa dönemli bir ilişkiden söz edilememektedir.

Sonuç

Yapılan eşbütünleşme testi sonucunda değişkenler arasında bir eşbütünleşme bulunmuş olup H_{1b} hipotezi kabul edilmiştir. Değişkenler arasında uzun dönem ilişki gözlenmiştir. Ayrıca Amerika, Endonezya ve İngiltere için farklı güven aralıklarında eşbütünleşme regresyon katsayıları tahmin edilmiştir. Elde edilen katsayılar göre gelişmiş ülkeler içerisinde yer alan Amerika ve İngiltere' de artan piyasa likiditesi ile beraber yatırımcıların da risk toleranslarının arttığı, diğer yandan gelişmekte olan ülkelere Endonezya'da yatırımcıların risk toleranslarının azaldığı sonucuna ulaşılmıştır. Elde edilen katsayılar farklılık göstermekte ve ayrıca değişkenler Endonezya' da ters yönlü, Amerika ve İngiltere' de ise doğrusal bir ilişki sergilemektedirler. Bu sonuçlara bağlı olarak H_5 ve H_{5a} hipotezleri kabul edilmiştir. Eşbütünleşme regresyon katsayıları belirlenmiş güven aralıklarında örneklem içerisinde yer alan diğer ülkelerin piyasaları için tahmin edilememiştir. Nedensellik testi sonuçları ise eşbütünleşme test sonucu ile uyuşmamaktadır. Değişkenler arasında herhangi bir nedensellik ilişkisi bulunmamıştır. Bu nedenle H_2 ve H_3 hipotezleri red edilmiştir. Değişkenler arasında uzun dönemli ilişki varken kısa dönemli bir ilişki söz konusu değildir. Ortaya çıkan bu sonuçlar değişkenler arasında ilişki sağlayan başka değişken veya değişkenlerin olabileceğini işaret etmektedir. Yatırımcı risk toleransı ve piyasa likidite serilerinde rastlanmış olan değişen varyans sorunu da bu sonucu destekler niteliktedir. Risk toleransı ve likidite arasında uzun dönemli ilişkiye yol açan bu değişkenin veya değişkenlerin piyasalar üzerindeki etkilerinin de farklı olduğu söylenebilir. Söz konusu değişken(ler) gelişmiş ülke piyasalarında pozitif bir ilişki sağlarken gelişmekte olan ülke piyasalarında negatif bir ilişki sağlamaktadır.

TEKNİK GÖSTERGELERİ MAKİNE ÖĞRENİMİ MODELLERİNE ENTEGRE EDEREK ŞEHİR ENDEKSİ HAREKETİNİN YÖNÜNÜ TAHMİN ETMEYE YÖNELİK BİR YAKLAŞIM

Öyküm Esra YİĞİT¹
Merve KARAKÖSE²

Atıf/©: Yiğit, Ö., E. ve Karaköse, M. (2021). Teknik göstergeleri makine öğrenimi modellerine entegre ederek şehir endeksi hareketinin yönünü tahmin etmeye yönelik bir yaklaşım. *Hitit Sosyal Bilimler Dergisi*, 14(2), 556-575. doi: 10.17218/hititsbd.979391

Özet: Borsa İstanbul (BIST) tarafından hesaplanan şehir endeksleri, belirli bir bölgeye yatırım yapmak isteyen yatırımcılara önemli bir yol göstericidir. Türkiye'de 13 ilin finansal performansları 2009 yılı başından itibaren bu endeksler tarafından yansıtılmaktadır. Bu çalışmada, şehir endeksi serilerinin çoğunlukla oynaklığı ile ilgilenen önceki çalışmalardan farklı olarak, teknik göstergeleri farklı makine öğrenmesi modellerine entegre ederek şehir endeksi serilerine ait hareketin yönünü tahmin etmede kullanılabilen bileşik bir prosedür önerilmiştir. Önerilen prosedür, BIST'de işlem gören en yüksek hisse senedi sayısına sahip İstanbul şehir endeksi (XSIST) serisine uygulanmıştır. Hacim, oynaklık, trend ve momentuma dayalı 38 farklı teknik gösterge hesaplanmış ve XSIST serisinin günlük değişiminde en etkili göstergeler, 6 farklı makine öğrenmesi modellerine girdi olarak seçilmiştir. Öğrenme modellerin performansı, karmaşıklık matrislerine dayalı metrikler yardımıyla karşılaştırılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Şehir Endeksi, Makine Öğrenmesi, Öznitelik Mühendisliği, Teknik Göstergeler

An Approach to Predicting Direction of City Index Movement by Integrating Technical Indicators into Machine Learning Models

Citation/©: Yiğit, O., E. and Karaköse, M. (2021). An approach to predicting direction of city index movement by integrating technical indicators into machine learning models. *14(2)*, 556-575. doi: 10.17218/hititsbd.979391

Abstract: City indexes that have been calculated by Borsa Istanbul provides a deeper understanding to investors who are interested on making investments to a specific region. Financial performances of 13 cities in Turkey are reflected by these indexes from the beginning of the year 2009. This study differs from the earlier ones mostly focused on the volatility by integrating the technical indicators into different machine learning models for the purpose of forecasting the direction of movement in the daily city indexes. The proposed procedure was applied to the Istanbul city index (XSIST) series, which has the highest number of stocks traded in BIST. 38 different technical indicators based on volume, volatility, trend and momentum were calculated and the most effective indicators in the daily change of XSIST series were selected as inputs to 6 different machine learning models. The performance of the learning models was compared with the help of metrics based on confusion matrices.

Keywords: City Index, Machine Learning, Feature Engineering, Technical Indicators

Araştırma Makalesi / Research Article

Makale Geliş Tarihi / Submitted: 5.8.2021 Makale Kabul Tarihi / Accepted: 30.12.2021

¹ Sorumlu Yazar, Doç. Dr., Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, İstatistik Bölümü, İstanbul/Türkiye, oeyigit@yildiz.edu.tr, <http://orcid.org/0000-0001-7805-3979>

² Yüksek Lisans Öğrencisi, Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, İstatistik Programı, İstanbul/Türkiye, merve.karakose34@gmail.com, <http://orcid.org/0000-0002-9693-8997>

Finansal Destek: Bu çalışma Yıldız Teknik Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimi tarafından FYL-2021-4436 nolu proje kapsamında desteklenmiştir.

1. GİRİŞ

Borsa, yatırımcıları bir araya getiren, varlıkların alım/satımının yapıldığı ülke ekonomisinin önemli bileşenlerinden olan bir piyasadır. Borsadaki yatırımcılar piyasa bilgilerini derinlemesine analiz ederek en düşük riskle en yüksek karı elde etmeyi amaçlamaktadırlar. Finansal piyasalarda oldukça uzun bir süre, Fama (1970) tarafından “Etkin Piyasalar Hipotezi” olarak tanımlanan ve finans biliminin temel taşı olarak kabul edilen kuralların tamamen geçerli olduğuna inanılmaktaydı. Etkin bir piyasada varlıkların davranışının bir rasgele yürüyüş süreci olduğu ve dolayısıyla yatırımcının geçmiş hareketlerden yararlanarak geleceği tahmin etmesinin mümkün olmadığı belirtilmekte, bütün hareketler olağan akışta olduğu için spekülasyon davranışlarından arbitraj kazanımının olamayacağına altı çizilmektedir. Günümüzde finansal varlıklara ait hareketlerin rastlantısallığı genel olarak kabul edilmekle birlikte bu teorinin geçerliliğini sorgulayan ve varlıkların gelecekteki davranışını tahmin etmeye odaklanan önemli çalışmalar mevcuttur (Khaidem ve diğerleri, 2016, s.1). Bu çalışmalar iki ana başlık halinde incelenebilir. İlki temel analiz olarak adlandırılır ve bir yatırımcının ilgili varlığa ait yatırım kararı verme sürecinde varlıkların içsel değerleri, ekonomi ve ilgili sektörün performansı ve politik iklim gibi bazı temel göstergeler kullanılır. İkincisi ise teknik analizdir ve temel analizden farklı olarak varlıklara ait değerlerin geçmiş hareketlerine (fiyat, hacim, vb.) dayalı bir tahminleme yapma amacı güdüldür (Patel ve diğerleri, 2015, s.259). Teknik analizin temel amacının bir varlığın içsel değerini ölçmekten ziyade gelecekteki davranışını öngörmek için modeller kurmak olması, etkin piyasalar hipotezinin temel kuralı ile çelişmekte ve uzun bir süredir tartışılan bir konu olma niteliği taşımaktadır.

Varlıklara ait hareketlerin öngörülmesi amacıyla kurulan modeller yatırımcılara potansiyel piyasa risklerine karşı etkin bir korunma sağlarken, spekülasyonun ilgili tahmine dayanan reaksiyonlarında yüksek kar elde etme fırsatı sunmaktadır (Kumar ve diğerleri, 2006, s.2). Her ne kadar varlıkların hareketine ait kurulan modeller temelde klasik istatistiksel yöntemlere dayansa da zaman serisinin doğasından kaynaklanan gürültülü, kompleks ve lineer olmayan yapısı, bu yöntemlerin bazı varsayımlarına ters düşmekte ve uygulamada geçerliliğini/genelleştirilebilirliğini bozmaktadır. Son yıllarda artan bilgi teknolojilerinin büyük miktardaki karmaşık veriyi işleme ve saklama olanağı sağlaması ve bu gelişmeye paralel olarak makine öğrenme sistemlerinin lineer olmayan yapıdaki serileri modellemede oldukça yüksek başarılar gösteren algoritmaların geliştirilmesi, “Finansal Serilerden Bilgi Keşfi” kavramının güçlenmesine olanak sağlamıştır. Finansal verilerin gelecekteki davranışlarına yönelik öngörü çabalarında makine öğrenmesi teknikleri karar vericilere oldukça önemli faydalar sunmaktadır. Bu sebeple araştırmacılar, yapay zekâ tekniklerinin bir dalı olan makine öğrenmesi yöntemlerini, finansal verilerdeki karmaşık ilişkileri modellemede, saklı örüntüleri keşfetmede ve dahası geçmiş verilerden öğrenmeye dayalı bir öngörü modeli elde etmede kullanmakta ve oldukça başarılı sonuçlar elde etmektedirler.

Öte yandan, finansal varlıkların gelecekteki davranışını öngörmeye kullanılan tekniklerin başarısı çoğunlukla modele alınan özniteliklerin seçimine bağlıdır. Öznitelikler (bağımsız değişken) ile çıktı (bağımlı değişken) arasındaki ilişkinin doğru bir şekilde belirlenmesi sürecinde araştırmacı açısından en önemli ve en meşakkatli adım özniteliklerin etkin bir şekilde belirlenmesidir. İstatistiksel açıdan modele anlamlı katkı sağlayan ve kuramsal teori ile çelişmeyen özniteliklerin eksiksiz bir şekilde ölçülerek analize dâhil edilmesi arzu edilen bir stratejidir. Ayrıca sade/basit/anlaşılır ve hesaplama yükü az (cost effective) bir model kurmak da bu stratejiye dâhildir. Kısacası, çıktıyı etkileyen tüm öznitelikleri kullanmak ve tutumlu (parsimonist) davranmak arasındaki dengenin etkin bir şekilde kurulması gerekmektedir. Bu sebeple makine

---

öğrenme yöntemlerinin uygulanışında etkili özniteliklerin çıkartılması/seçilmesi, modele dâhil etme aşamasında gerekli dönüşümlerin yapılması ve yüksek boyuttaki öznitelik uzayının boyutunun azaltılarak model karmaşıklığının düşürülmesi gibi işlemlerin bir bütünü olan “Öznitelik Mühendisliği” (feature engineering) kavramı son yıllarda önemini arttırmıştır.

BIST’te işlem gören payların gruplar halinde getiri performanslarının ölçüldüğü Pay Endeksleri kapsamında makine öğrenmesi teknikleri kullanarak geleceğe yönelik tahmin çalışmaları incelendiğinde çoğunluğunda özniteliklerin mikro ve/veya makroekonomik göstergelerden seçildiği görülmektedir. Bu göstergelerden bazıları döviz kuru, petrol fiyatı, altın fiyatı, faiz oranı, para arzı, TÜFE, cari açık ve ödemeler dengesi olarak tanımlanabilir (Akcan ve Kartal, 2011; Altınbaş ve Bişkin, 2015; Boyacıoğlu ve Avcı, 2010; Filiz ve diğerleri, 2017; Kantar, 2020; Karaatlı ve diğerleri, 2005; Özdemir ve diğerleri, 2011; Telli ve Coşkun, 2016; Yakut ve diğerleri, 2014). Öte yandan, özellikle borsa tüccarları tarafından kullanılan ve finansal varlığa ait meta-bilgiden (açılış değeri, kapanış değeri, en yüksek/en düşük değer, hacim) yararlanarak üretilen sezgisel veya model tabanlı göstergelerin öznitelik olarak seçilerek makine öğrenmesi algoritmalarına girdi olarak alınan çalışmalar da mevcuttur (Hasan ve diğerleri, 2020; Kara ve diğerleri, 2011; Pabuçcu, 2019; Tekin ve Çanakoğlu, 2018). BIST pay endeksleri kapsamında yukarıda bahsi geçen çalışmaların hemen hemen hepsi Türkiye borsasının uluslararası alanda güçlü bir yansıması olarak nitelendirilen BIST 100, BIST 30 veya BIST 50 endeksleri için gerçekleştirilmiş, bölgesel kalkınmanın önemli bir göstergesi olan şehir endeksleri için makine öğrenmesine dayalı bir öngörü modeli oluşturulan çalışmaya rastlanmamıştır.

Bu çalışma, BIST şehir endeksleri için ulusal dizinde bulunan çalışmalardan iki açıdan farklılık göstermektedir. İlki, şehir endekslerinin gelecekteki yönünü tahmin etmede klasik yaklaşımların getirdiği varsayımsal kısıtların üstesinden gelebilen makine öğrenmesi yöntemlerinin kullanılabilirliğinin gösterilmesidir. İkincisi, sadece mikro ve makro düzeyde ilişkilerin incelendiği diğer çalışmalara kıyasla bu çalışmada serilerin meta bilgisinden çıkartılan ve teknik göstergeler olarak tanımlanan özniteliklerin tahmin sürecine nasıl dâhil edildiğinin gösterilmesidir. Tanımlanan amaçlar doğrultusunda, çalışmada teknik göstergelerin makine öğrenmesi modellerine entegre edilerek serinin değişim yönünü yakalamada yüksek doğruluk ile tahminler üreten bir yaklaşım önerilmiş ve bu yaklaşım en fazla sayıda şirketi bünyesinde bulunduran ve 31.12.2008 tarihinden itibaren hesaplanmaya başlanan İstanbul şehir endeksi (XSIST) serilerine uygulanmıştır.

Çalışmanın izleyen bölümleri şu şekilde tasarlanmıştır. Çalışmanın ikinci bölümünde bölgesel endeks kavramından kısaca bahsedilmiş ve sonrasında bu endeksler ile yapılan hemen hemen tüm çalışmalar ve bu çalışmalarda kullanılan yöntemler irdelenmiştir. Çalışmanın dördüncü bölümünde çalışmada kullanılan veri seti, çalışmanın yöntem ve metodolojisi ele alınmış, beşinci bölümde ise uygulama sonuçları ele alınmıştır. Çalışmanın altıncı ve son bölümünde sonuçlara ve bazı önerilere yer verilmiştir.

2. BÖLGESEL ENDEKS

Bölgesel endeks, ilgilenilen bir coğrafi bölgenin spesifik özelliklerini yansıtan bir portföy olma özelliği taşımakta ve uzun yıllardan bu yana farklı amaçlar doğrultusunda hesaplanmaktadır. Standard & Poors tarafından hesaplanan ve ABD’de bulunan farklı eyaletlerdeki şehirlerin gayrimenkul fiyatlarının dinamiklerini yansıtan Case-Shiller Home Price Indeks, bölgesel bazda hesaplanan endekslere örnek olarak gösterilebilir. 2008 yılında hesaplanmaya başlanan ve ticari faaliyetler, beşeri sermaye, bilgi değişimleri ve kültürel tecrübe olmak üzere 4-boyutlu göstergesi bulunan Global Cities Index, küresel çapta bir gündem oluşumuna olanak tanımaktadır.

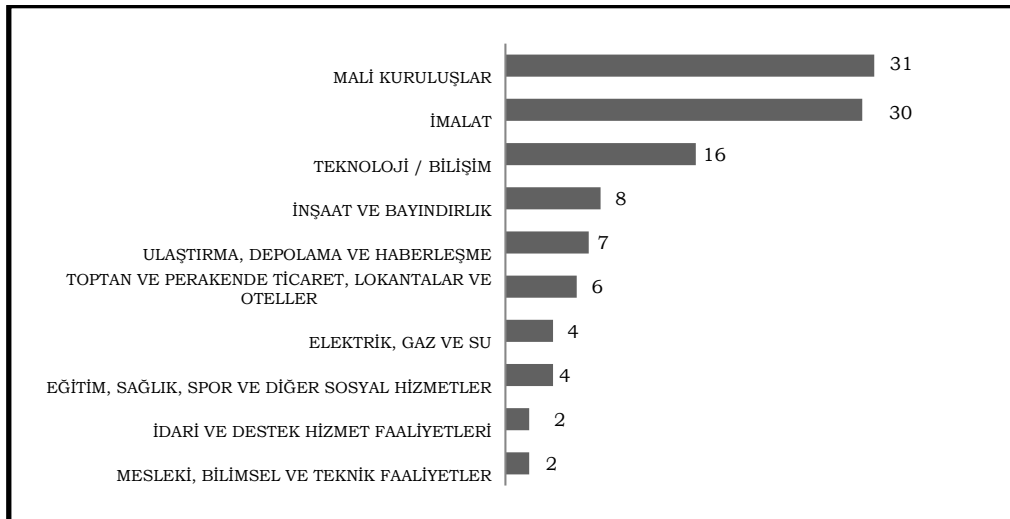
Dünyanın her yerinden ticari işletmeleri ve yaratıcı bireyleri çekmek amacı ile 2008 yılında hesaplanmaya başlanan Global City Index Power ise temelde 6-boyuttan (ekonomi, araştırma-geliştirme, kültürel etkileşim, yaşanabilirlik, çevre, erişilebilirlik) oluşan ve her yıl hesaplanarak sıralamanın revize edildiği bir küresel şehir endeksidir (Güneş, 2019, s.118). Ekonomik güç, beşeri sermaye, kurumsal etkinlik, finansal olgunluk, küresel çekicilik, fiziki sermaye, sosyal-kültürel ve çevresel karakteristikler gibi farklı boyutların ağırlıklı ortalamaları ile hesaplanan bir diğer küresel endeks Global City Competitiveness Index, EIU tarafından hesaplanmakta ve 120 şehir için bir rekabet sıralaması sunmaktadır. Bölgesel endeksler, şehirlerin sadece finansal, beşeri ve fiziki kaynaklarını yansıtmakla değil aynı zamanda çevresel durumunu da karşılaştırmak amacı ile hesaplanmaktadır. Örneğin European Green City Index, farklı göstergelerle 30 şehrin çevresel sürdürülebilirliğini ölçmeyi amaçlayarak ilgili şehirlerin çevre politikalarının değerlendirilmesi ve geliştirilebilmesine katkıda bulunur (Meijering ve diğerleri, 2014, s.132).

2.1. BİST Şehir Endeksleri

BIST, 2009 yılında 9 şehrin finansal performanslarını yansıtmayı amaçlayarak şehir endeksi hesaplamaya başladığını duyurmuştur. Günümüzde Adana (XSADA), Ankara (XSANK), Antalya (XSANT), Aydın (XSAYD), Balıkesir (XSBAL), Bursa (XSBUR), Denizli (XSDEN), İstanbul (XSIST), İzmir (XSIZM), Kayseri (XSKAY), Kocaeli (XSKOC), Konya (XSKON) ve Tekirdağ (XSTKR) olmak üzere 13 adet şehir endeksi hesaplanmaktadır.³

2.2. İstanbul Şehir Endeksi

İstanbul, Türkiye'nin en aktif ticari ve finansal ilişkilerin bulunduğu şehirlerin başında gelmektedir. 2009 yılında hesaplanmaya başlanan XSIST, günümüzde 110 şirketin bünyesinde bulunduran bir portföydür. Bu şirketlerin büyük bir kısmını %28,1 ile mali kuruluşlar oluştururken onu %27,2 ile imalat sektörü takip etmektedir (bkz. Şekil 1). En az payı bulunan sektörler ise; mesleki, bilimsel ve teknik faaliyetler ile idari ve destek hizmet faaliyetleri sektörleridir.

Şekil 1. XSIST Kapsamında Yer Alan Şirketlere Ait Frekanslar

³ Bir şehrin şehir endeksi kapsamına girebilmesi için bazı kriterler bulunmakta olup ilgili kriterlere BIST portalından ulaşılabilir.

3. LİTERATÜR ARAŞTIRMASI

Şehir endeksleri ile ilgili yapılan kısıtlı sayıdaki çalışmalar incelendiğinde araştırmacıların çoğunlukla oynaklık üzerine yoğunlaştığı görülmektedir. Öte yandan bahsedilen çalışmaların çoğunluğunun modelleme sürecinde makroekonomik göstergelerden faydalandığı görülmektedir.

Bayramoğlu ve Pekkaya (2010) şehir endeksleri ile yaptıkları çalışmada özetleyici istatistiksel analizler kullanmışlardır. Riskin ve oynaklığın en yüksek olduğu şehir endekslerinin XSANT, XSKOC, XSANK ve XSBUR iken oynaklığın en düşük olduğu endeksin XSADA olduğunu raporlamışlardır. Aksoy (2013) çalışmasında şehir endekslerini kukla değişken olarak ele almıştır. Yabancı yatırımcıların yatırım tercihlerinde ilgili firmanın şehir endeksleri içinde yer almasının belirleyici bir faktör olup olmadığını araştırıldığı regresyon analizinde kukla değişkenler istatistiksel açıdan anlamlı bulunmamış olup katsayılarının pozitif çıkması, bu firmaların büyük şehirlere yatırım yapma eğiliminde olduğu sonucuna ulaşmıştır. Çakır (2016), finansal performans ölçüm yöntemleri ile XSTKR, XSBUR ve XSKOC endekslerine ait performansın yüksek olduğu ve bu endekslere yatırım yapılabileceği sonucuna ulaşmışlardır. Kula ve Baykut (2018), çalışmalarında simetrik ve asimetrik ARCH modellerini (ARCH, GARCH, TGARCH, EGARCH ve PARCH) kullanmış ve oynaklığın en yüksek bulunduğu endeks XSANT iken en stabil XSKOC olduğunu belirtmişlerdir. Ayrıca şehir endekslerinin düşük rejimi hızlıca terk etme eğiliminde olduklarını belirtmişlerdir. Davaslıgil Atmaca (2018) ise çalışmasında ham petrol, Türk lirası ve döviz kuru değişkenlerini kullanarak Dinamik Koşullu Korelasyon GARCH Modelini (DCC-GARCH) ele almıştır. Ham petrol, Türk lirası ve döviz kuru değişkenleri ile ham petrol ve şehir endeksleri hareketinin (XSANT dışında) pozitif korelasyonlu olduğunu belirtmiştir. Yapraklı ve diğerleri (2018) çalışmalarında simetrik ve asimetrik ARCH Modellerinden GARCH, EGARCH ve TGARCH kullanarak XSANT için GARCH(1 1), XSBAL, XSBUR, XSIST, XSKAY, XSKOC ve XSTKR için EGARCH(1 1), XSADA, XSANK ve XSIZM için TGARCH(1 1) modellerinin uygun olduklarını belirtmişlerdir. Bayrakdaroğlu ve Tepeli (2018) çalışmalarında Risk-Getiri Analizi uygulamış ve dışsal/içsel değişken olarak beklenen getiri oranı, beta değerleri ve risksiz faiz oranını ele almışlardır. Çalışmanın sonucunda XSKAY endeksinin beklenen getirisinin en yüksek olduğu, XSKON ise en düşük olduğu bulunmuştur. Şehir endekslerinin çoğunun BIST 100 endeksi ile kıyaslandığında ortalama getiri açısından daha fazla getiri sağladığı bulunmuştur. Kayral ve Tandoğan (2019) çalışmalarında kukla değişken (ay içi ve ay dönümü anomalisi) kullanmış ve oynaklığı simetrik ARCH ile modellemişlerdir. XSANK, XSIZM, XSBUR ve XSANT endekslerinde ay içi, XSIST, XSANK ve XSIZM endekslerinde ay dönümü anomalisi tespit edilmiştir. Aşkın (2019) çalışmasında saklı Markov modelini kullanarak XSIST'in artan getiri davranışının, döviz kuru, faiz oranı, para arzı ve tüketici fiyat endeksinin artan davranışları ile açıklanabildiğini göstermiştir. Gürsoy ve diğerlerinin (2020) çalışmalarında çok değişkenli VAR- EGARCH kullanmış ve XSANT endeksinin dolar ve euro fiyatlarındaki volatiliteden etkilendiğini göstermişlerdir. Aşkın (2020) ise farklı koşullu olasılık dağılım türleri ile simetrik ve asimetrik ARCH Modellerini kullanarak XSANT dışında tüm şehir endeksleri için asimetrik modellerin uygun olduğunu belirtmiştir. Çalışmada endekslerin kalın kuyruklu dağılım yapısı sergiledikleri ve bu sebeple de Student-t dağılımının Normal dağılıma kıyasla daha başarılı olduğu gösterilmiştir. Kayral (2020) çalışmasında ARDL Sınır Testini kullanmış ve XSIST ve XSIZM endeksleri ile döviz kuru arasında uzun dönemli ilişkinin olduğunu göstermiştir. Özkan ve Ulaş (2021) ise yine aynı yönteme dayalı ve bölgesel COVID-19 vakaları, gram altın fiyatı ve döviz kuru değişkenleri ile bir çalışma yürütmüşlerdir. Çalışmada vaka sayılarındaki artış ile şehir endeksleri fiyatları arasındaki pozitif ilişki gösterilmiştir. XSIST ve XSIZM endekslerinin altın fiyatı ile negatif, döviz kuru ile pozitif uzun dönemli ilişkisi olduğu tespit edilmiştir.

4. YÖNTEM VE METODOLOJİ

Bu çalışma kapsamında bölgesel kalkınmanın önemli göstergelerinden biri olan ve BIST tarafından hesaplanan İstanbul şehir endeksinin gelecekteki davranışının tahminine yönelik bir sınıflandırma tabanlı modelleme süreci önerilmiştir. Önerilen süreç, öznitelik mühendisliği yöntemlerine kapsamlı bir bakış açısı sunmaktadır. Modelleme sürecinin ilk aşaması, XSIST zaman serisinin meta-bilgisinden yararlanarak teknik göstergelere dayalı öznitelikler çıkartmadır. İkinci aşaması, modele katkı sağlayacak, en az bilgi kaybı ile en sade modeli kurmada kullanılacak özniteliklerin seçilmesidir. Üçüncü aşama, makine öğrenmesi teknikleri ile modelleri tahmin etmektir. Dördüncü ve son aşama, modellerin istatistiksel metriklere göre performanslarını karşılaştırmak ve genelleştirilebilirliğinin incelendiği bazı tanısal bazı testleri yapmaktır.

4.1. Öznitelik Çıkartma

Finansal tahmin amacı ile kullanılan hesaplamalı yaklaşımlara dayalı çalışmaların yaklaşık %20'si modelleme sürecinde girdi olarak kullanılan öznitelik vektörünü Teknik Analizden (TA) faydalanarak oluşturmaktadır (Shynkevich ve diğerleri, 2017, s.71). TA ile hesaplanan her bir gösterge, bir varlığın fiyatından elde edilen ek bilgileri kullanır. Bu göstergeler varlığa ait açılış değeri, kapanış değeri, en yüksek/en düşük değer ve işlem hacmi bilgilerini kullanarak her işlem günü için hesaplanır. Her işlem günü için hesaplama yapılabilmesi için tek değişkenli serinin çok değişkenli hale dönüştürülmesi gerekmektedir. Bu amaç doğrultusunda seriye pencere kaydırma (rolling) işlemi yapılmaktadır. Literatürde kullanılan TA tabanlı göstergeler incelendiğinde hesaplamaların temelde 4 ana başlık altında toplandığı görülmektedir (hacme, oynaklığa, trende ve momentuma dayalı). Çalışmada 38 farklı gösterge ele alınmış olup Tablo 1'de gösterilmiştir.

Tablo 1. Çalışmada Kullanılan Teknik Göstergeler

Hacim Tabanlı	Oynaklık Tabanlı	Trend Tabanlı	Momentum Tabanlı
Accumulation/ Distribution Index (ADI)	Average True Range (ATR)	Moving Average Convergence Divergence (MACD)	Relative Strength Index (RSI)
Chaikin Money Flow (CMF)	Bollinger Bands (BB)	Moving Average Signal Line (MACD)	Stochastic RSI
Force Index (FI)	Keltner Channel (KC)	MACD Histogram	Stochastic RSI %k
Money Flow Index (MFI)	Donchian Channel (DC)	Simple Moving Average (SMA)	Stochastic RSI %d
Ease of movement (EoM, EMV)	Ulcer Index (UI)	Exponential Moving Average (EMA)	True strength index (TSI)
Volume-price trend (VPT)	-	Average Directional Movement Index (ADX)	Ultimate Oscillator (UO)
Negative Volume Index (NVI)	-	Mass Index (MI)	Stochastic Oscillator (SR)
Volume Weighted Average Price (VWAP)	-	Commodity Channel Index (CCI)	Signal Stochastic Oscillator
-	-	Detrended Price Oscillator (DPO)	Awesome Oscillator (AO)
-	-	KST Oscillator (KST Signal)	Kaufman's Adaptive Moving Average
-	-	Ichimoku Kinkō Hyō (Ichimoku)	Rate of Change (ROC)
-	-	-	The Percentage Price Oscillator (PPO)
-	-	-	Percentage Price Oscillator Signal Line
-	-	-	Percentage Price Oscillator Histogram

4.2. Öznitelik Seçme

Öznitelik seçme işleminde temel amaç modellere girdi olarak seçilecek özniteliklerin belirlenmesidir. Öznitelik çıkartma sürecinde hesaplanan özniteliklerin tamamı modele katkı sağlamayabilir. Bu durumda modele katkı sağlayacak, çıktıyı anlamlı şekilde etkileyecek ve modelde yer almadığında bilgi kaybına yol açacak öznitelikleri seçmek ve bu özellikleri sağlamayan öznitelikleri kapsam dışı bırakmak gerekmektedir. Öznitelik seçme uygulandığında hem modelin karmaşıklığı azaltılabilir hem de sınıflandırma sürecinde yaşanabilecek muhtemel bir aşırı uyum (overfitting) probleminden kaçınılabilir.

Öznitelik seçme teknikleri genel olarak filtreleyici (filtering), sarmal (wrapper) ve gömülü (embedded) olmak üzere 3 kategoride incelenebilir. Tüm bu tekniklerin nihai hedefi en yüksek doğrulukla en az sayıda özneliğe bağlı sade bir model elde etme çabasında istatistiki açıdan anlamlı öznitelikleri belirlemektir. Her ne kadar sarmal tekniklerin hesaplama süresi diğer tekniklere kıyasla daha yüksek olsa da, tek başına bilgi sağlamayan ancak diğer öznitelikler ile beraber modele dâhil edildiğinde yüksek performans gösteren özniteliklerin kapsam dışı edilmesinin önüne geçer. Bu teknikte model performansının en yükseklenmesi hedeflenerek yinelemeli işlem mantığı ile en uygun öznitelik alt kümesi aranır. Sarmal teknikler arasında ileriye doğru seçim (forward selection), geriye doğru eleme (backward elimination) ve yinelemeli öznelik eleme (recursive feature elimination-RFE) en sık kullanılan yöntemler arasındadır. İleriye doğru seçimde başlangıçta öznelik uzayı boş bir kümedir. Tüm öznitelikler önem seviyesine göre sıralanır. Çıktı ile en yüksek ilişkiye sahip ilk öznelikten başlanarak öznelik uzayı diğerlerinin teker teker eklenmesi ile belirlenir. Geriye doğru elemelerde ise süreç tam tersi işler. Başlangıçta öznelik uzayında tüm öznitelikler bulunmakta ve modele katkı sağlamayan öznitelikler bu uzaydan teker teker dışlanmaktadır. Yinelemeli öznelik eleme yöntemi ise en iyi performans gösteren alt kümeyi bulmayı amaçlayan bir açgözlü arama (greedy search) optimizasyon algoritmasıdır. Bu yöntemde optimal öznelik sayısına ulaşılan kadar en zayıf öznelik (veya öznitelikler) ortadan kaldırılarak model kurulur. Farklı öznelik altkümeleri için modelin performansını bulmak ve en yüksek performans gösteren özniteliklerin koleksiyonu seçmek için çapraz doğrulama yöntemi kullanılır ve böylece optimal öznelik sayısı belirlenmiş olur.

Bu çalışmada, RFE yöntemi ele alınmıştır. Yöntemin uygulanması, sonuçların elde edilmesi ve görselleştirme işlemi için Python Yellowbrick kütüphanesi kullanılmıştır. Yöntemin performansı, büyük ölçüde özniteliklerin önem sıralanmasında kullanılan sınıflandırıcıya bağlı olmakla birlikte çalışmada Rasgele Orman (RO) sınıflandırıcısı kullanılmıştır.

4.3. Sınıflandırma

Öznitelik seçme işleminden sonra XSIST şehir endeksinin gelecekteki hareketinin tahmin edilmesinde farklı makine öğrenmesi algoritmaları ele alınmıştır. Bu algoritmalar izleyen bölümde kısaca özetlenmiştir. Çalışmada kullanılan ve aynı zamanda hemen hemen tüm makine öğrenme modellerinin kendine has parametreleri olmakta ve modelin eğitilmesi esnasında farklı optimizasyon teknikleri kullanılarak modellere ait parametrelerin optimal değerlerinin bulunması amaçlanmaktadır. Modele ait hiperparametrelerin optimizasyonu, aşırı uyum ve az uyum (underfitting) dengesini sağlamak amacıyla yapılır. Bu çalışmada kullanılan ve yukarıda da bahsi geçen makine öğrenmesi algoritmaları için hiperparametre optimizasyonu ızgara arama (grid search) tekniği ile yapılmıştır. ızgara aramada önceden belirlenen hiperparametre değerlerinin tüm kombinasyonları için farklı modeller denenir ve spesifik bir performans metriğine en iyi sonuçlar üreten hiperparametreler bulunur. Araştırmacı, denenmesini istediği hiperparametre sayısını arttırdıkça denenilen her model çapraz doğrulama ile test edildiği için işlem maliyeti

oldukça yükselecek ancak buna paralel olarak yüksek sayıda kombinasyonlar denendiğinden en iyi performans veren hiperparametreleri bulma şansı artacaktır.

4.3.1. Lojistik Regresyon (LR)

LR, klasik doğrusal regresyondan farklı olarak ikili sonuç veren çıktının modellenmesinde kullanılır. İkili durum söz konusu olan modelde genellikle 0 veya 1 olarak tanımlanmaktadır. Lojistik fonksiyon $-\infty/+\infty$ aralığındaki tüm değerleri girdi olarak kabul edebilmektedir. LR'de eğitim verisinde yer alan örneklerle beraber bir sınıflandırma modeli oluşturulmakta ve elde edilen örnekler en yüksek olasılık değerine sahip sınıfa atanmaktadır.

4.3.2. Destek Vektör Makineleri (DVM)

DVM, 1990'lı yıllarda Vapnik ve ekibi tarafından geliştirilmiş dağılımdan bağımsız bir denetimli öğrenme yöntemidir. Doğrusal ve doğrusal olmayan verileri sınıflandırmada kullanılan denetimli bir makine öğrenmesi algoritmasıdır. DVM'lerde, eşleme yöntemi ile veriler üst bir boyuta dönüştürülür. Bu yeni oluşturulan boyutta, veriyi en uygun halde ayırması beklenen karar sınırı adında bir üst düzlem bulunması amaçlanır. DVM, genelleştirme yeteneklerinin yanı sıra uç değerler içeren verilere karşı dayanıklı algoritmalarıdır (Onan, 2017, s.7). Doğrusal olmayan vektör makinalarında modelin performansı büyük ölçüde çekirdek fonksiyonunun seçimine ve model parametre değerlerine bağlıdır. Doğrusal dönüşüm için kullanılan farklı çekirdek fonksiyonları vardır. RBF (Radial Basis Function), lineer ve poly (polynomial) sıkça kullanılan çekirdek fonksiyonları olup "No Free Lunch" (NFL) prensibine göre birbirlerine kıyasla üstünlükleri araştırmacının üzerinde çalıştığı veri setine bağlıdır. Çalışmada bahsi geçen 3 çekirdek fonksiyonu da ele alınmıştır.

4.3.3. Rasgele Orman (RO)

RO, Leo Breiman tarafından geliştirilen bir kolektif öğrenme yöntemidir. Birden çok karar ağacının birleşiminden oluşan bir modeldir. Veriler N adet karar ağacı üzerinde işlenir ve ortaya çıkan tahminlerin ortalaması alınarak doğru tahminler üretilmeye çalışılır. Geleneksel karar ağaçları yöntemlerinde sıklıkla karşılaşılan aşırı uyum sorununu verileri parçalara ayırıp birden fazla ağaçta işleyerek ortadan kaldırmaya çalışır (Sevli, 2019, s.179). RO'da örneklem, Bootstrap tekniğiyle oluşturulur. Orijinal veri setinden elde edilen Bootstrap örnekleri eğitim veri seti ve test veri seti olarak ikiye ayrılır. Eğitim veri setine tahminciler uygulanarak bir topluluk oluşturulur. Tahmincilerden bilgi kazancı en yüksek olan ile dallara ayrılma gerçekleşir. RO algoritmaları, diğer makine öğrenmesi tekniklerine kıyasla yanlılığı oldukça düşük sonuçlar üretir.

4.3.4. K- En Yakın Komşu (k-NN)

k-NN, benzerlik öğrenilmesi tabanlı bir yöntemdir. Eğitim örnekleri n-boyutlu sayısal niteliklerle tanımlanır. Her örnek, n-boyutlu uzayda bir noktayı gösterir. Böylece eğitim örnekleri n-boyutlu uzayda depolanır. Uygulaması kolay olan bu denetimli öğrenme algoritması türü, hem sınıflandırma hem de regresyon problemleri için kullanılır. Algoritmanın çalışmasında araştırmacı tarafından bir k-değeri atanır. En yakın k-kadar eleman alınarak uzaklık hesaplanır. Uzaklıkların hesaplanması işleminde çoğunlukla Öklid fonksiyonu kullanılırken ek olarak Manhattan, Minkowski ve Hamming fonksiyonları da tercih edilebilir. Uzaklık hesabı yapıldıktan sonra sıralanır ve en uygun olan sınıfa atama gerçekleştirilir.

4.3.5. AdaBoost

Boosting kavramı, tahminlerin paralel olarak birbirinden bağımsız değil de sırayla gerçekleştiği bir yaklaşımdır. Bu yaklaşımda tahminciler önceki tahminlerde meydana gelen hataları

kullanır. AdaBoost Freund ve Schapire (1996) tarafından geliştirilen ilk başarılı boosting algoritması olarak bilinir. Genellikle, karar ağaçları modellemesi için kullanılır. Her biri son modeldeki hataları düzelteren çoklu sıralı modeller oluşturulur. AdaBoost algoritmasında yanlış tahmin edilen gözlemlere ağırlık atanır ve ardından oluşturulan model bu değerleri doğru şekilde tahmin etmek için çalışır.

4.3.6. Gradyan Boosting (GB)

Breiman tarafından 1997 yılında geliştirilen sınıflandırma ve regresyon problemlerinde kullanılan makine öğrenmesine dayalı bir topluluk algoritmasıdır. GB algoritmasında amaç zayıf tahminleri iterasyonlar ile aşamalı olarak güçlü tahminlere dönüştürmektir ve tahminler sıralı olarak gerçekleşir (Keleş ve diğerleri, 2020, s.74).

4.4. Model Performanslarının Karşılaştırılması

Makine öğrenmesi modelleri kurulduktan sonraki aşama sınıflandırma performanslarının karşılaştırılmasıdır. Sınıflandırmalara ait model başarıları, karmaşıklık (confusion) matrisi kullanılarak hesaplanan metriklere dayanır. Bu metrikler arasında en sık kullanılanları doğruluk (DO-accuracy), özgüllük (specificity), duyarlılık (sensitivity) ve F1-skordur. Tablo 2, tipik bir karmaşıklık matrisinin yapısını göstermektedir. Karmaşıklık matrisinde yer alan TP, TN, FP ve FN değerlerine göre adı geçen performans metrikler aşağıda verilen formüller yardımı ile hesaplanmaktadır.

Tablo 2. Karmaşıklık Matrisi

Gerçek Durum	Tahmin Edilen Durum	
	+1	-1
+1	Gerçek Pozitif (True Positive-TP)	Yanlış Negatif (False Negative-FN)
-1	Yanlış Pozitif (False Positive-FP)	Gerçek Negatif (True Negative-TN)

$$\text{Doğruluk} = \frac{TP+TN}{TP+FN+FP+TN} \quad (1)$$

$$\text{Özgüllük} = \frac{TN}{FP+TN} \quad (2)$$

$$\text{Duyarlılık} = \frac{TP}{TP+FN} \quad (3)$$

$$\text{F1-skor} = 2 \times \frac{\left(\frac{TP}{TP+FP}\right) \left(\frac{TP}{TP+FN}\right)}{\frac{TP}{TP+FP} + \frac{TP}{TP+FN}} \quad (4)$$

Yukarıda verilen performans metrikleri haricinde çalışmada ROC (Receiver Operating Characteristic) eğrisi altında kalan alan (AUC) ve hata değerleri hesaplanmıştır. ROC eğrisinde bulunan her nokta bir karar eşiğine göre x-ekseninde (1-özgüllük), y-ekseninde ise duyarlılık değerlerini göstermektedir. Ayrıca eğitim ve test setlerinin tahmin doğrulukları kullanılarak her bir modelin hatası hesaplanmıştır. Eğitim ve test setlerine ait hata değerleri sırasıyla $\text{hata}_{\text{eğitim}} = 1 - \text{DO}_{\text{eğitim}}$ ve $\text{hata}_{\text{test}} = 1 - \text{DO}_{\text{test}}$ olmak üzere $\text{hata} = \text{hata}_{\text{test}} - \text{hata}_{\text{eğitim}}$ olarak hesaplanmıştır.

5. UYGULAMA

Bu başlık altında uygulamaya dair bilgilere yer verilmiştir.

5.1. Veri Seti

Çalışmada kullanılan veri seti <http://tr.investing.com> adresinden ve BIST elektronik dağıtım sisteminden çekilmiştir. İstanbul şehir endeksine ait hacim bilgisine 13.11.2009 tarihinden itibaren ulaşılabilmesi sebebiyle veri setinde 13.11.2009 ve 22.04.2021 tarihleri arasında

toplamda 2878 güne ait açılış, kapanış, en yüksek, en düşük değer ve hacim değerleri bulunmaktadır. Tablo 3, ilgili seriye ait bazı özetleyici istatistikleri göstermektedir. Basıklık testine göre serinin leptokurtik dağılım sergilediği görülmektedir. Normallik varsayımı XSIST serisi için geçerli değildir.

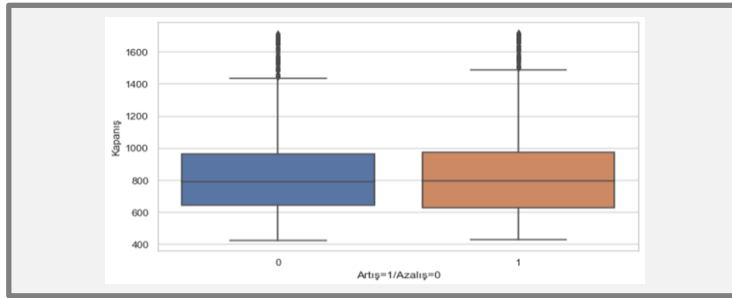
Tablo 3. Özetleyici İstatistikler

XSIST	Açılış	Kapanış	En Düşük	En Yüksek	Hacim
Ortalama	828.88	828.13	821.44	834.70	2.68+08
Standart Sapma	248.28	247.64	245.71	249.97	1.78+08
Medyan	792.36	791.20	785.33	797.46	2.34+08
Basıklık	1.3754***	1.3739***	1.3533***	1.3768***	3.1192***

5.2. Adımsal Süreç

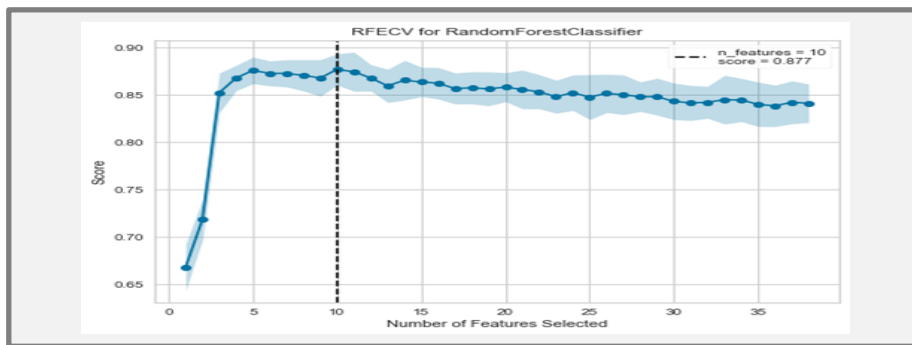
Adım 1: Zaman serilerinden matematiksel fonksiyonlar ile istatistiksel veya teknik öznitelikler çıkartmada Python programlama dilinde yer alan farklı kütüphaneler bulunmaktadır. Teknik göstergelerin hesaplanmasında, TA 3 kütüphanesi kullanılmıştır.

Özniteliklerin hesaplanmasından sonra makine öğrenimi algoritmalarının tahmin edeceği ve çıktı değişkeni betimleyen yeni bir sütun vektörü oluşturulmuştur. Bu çalışmada ikili sınıflandırma problemi ele alınmış olup XSIST endeksine ait ilgili günün kapanış fiyatı bir önceki güne kıyasla artış halinde olması durumunda +1, tersi durumda ise -1 ile etiketlenmiştir. Şekil 2 ile 1564 adet artış ve 1314 adet azalış olarak etiketlenen ham veri setine ait kutu grafikleri verilmiştir.

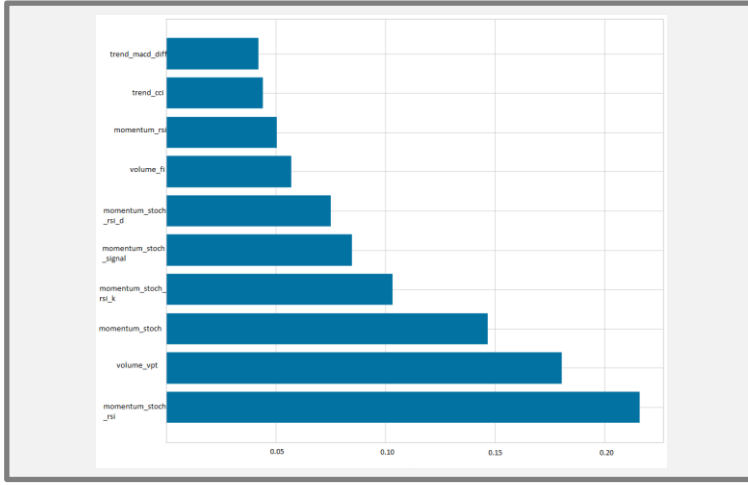

Şekil 1. XSIST Kapanış Değerleri

Adım 2: Çıkarılan özniteliklerin ölçeklemesinde min-max dönüşümü uygulanmış ve veri seti 0,3 oranında test setine ayrılmıştır. RFE tabanlı RO öznitelik seçim işlemine göre, bir sonraki aşamada öğrenme modellerine girdi olarak alınması önerilen öznitelik sayısı ve İstanbul şehir endeksinin bir önceki güne göre artış/azalışını etkileyen özniteliklerin önem sırası sırasıyla Şekil 3 ve Şekil 4'te verilmiştir.

Şekil 3. Önerilen Öznitelik Sayısı

Şekil 4. Özniteliklerin Önem Sırası

Sınıflandırma modellerine girdi olarak alınacak öznitelik sayısına ait optimal değer 10 olduğu görülmektedir. Önem seviyesi en yüksek gösterge, hız göstergesi olarak da bilinen stokastik RSI osilatörüdür (Stochastic Relative Strength Index). Momentum tabanlı bir teknik gösterge olup karar vericilere mevcut RSI değerinin aşırı alım veya aşırı satım olup olmadığı konusunda fikir vermektedir. Ayrıca %k (hızlı stokastik) ve %d (yavaşlatılmış stokastik) çizgisel değerleri de seçilen öznitelik uzayında bulunmaktadır. Hacim fiyat trendi (Volume Price Trend), ikinci en önemli gösterge olmakla beraber hacim temelli göstergeler arasında yer alır. Bu gösterge bir talep ve arzı arasındaki denge hakkında yatırımcıya fikir verir. Gösterge, menkulün yukarı veya aşağı hareketine bağlı olarak, bir hisse fiyatının trendindeki ve mevcut hacmindeki yüzde değişiminin katlarını ekleyen veya çıkaran kümülatif bir hacim çizgisinden oluşur (www.investopedia.com). Öznitelik uzayına seçilen bir diğer momentum tabanlı gösterge stokastik osilatördür (Stochastic). Bu gösterge, fiyat momentumunu ölçer ve geçmiş dönem tarafından tanımlanan kapanış fiyatına dayanır. Stoch doğrudan fiyata dayalı iken StochRSI, RSI'nın kapanış fiyatına dayalıdır ve dolayısıyla RSI'nın momentumunu ölçer. Diğer bir ifade ile bir göstergenin göstergesidir. Stokastik Sinyal osilatörü de (Stochastic Signal) öznitelik vektöründe bulunan bir diğer göstergedir. Bir diğer hacim tabanlı gösterge güç indeksidir (Force Index). Gerçek alış veya satış baskısının ne kadar güçlü olduğunu gösterir. Yüksek pozitif değerler güçlü bir yükseliş eğilimini, düşük değerler ise güçlü bir düşüş eğilimi olduğunu işaretidir. Bağlı güç endeksi (Relative Strength Index) bir menkul kıymetin belirli bir zaman aralığındaki fiyat hareketlerinin hızını ve değişimini ölçmek için kullanılan bir diğer momentum tabanlı teknik göstergedir. Emtia kanalı endeksi (Commodity Channel Index) ve hareketli ortalama yakınsama (Moving Average Convergence Divergence) öznitelik vektöründe bulunan trend tabanlı teknik göstergelerdir. CCI, belirli bir süre boyunca ortalama fiyat seviyesine göre mevcut fiyat seviyesini ölçerken MACD fiyatların iki hareketli ortalamaları arasındaki ilişkiyi göstermektedir.

Yukarıda ayrıntısıyla bahsedilen teknik göstergelerle oluşturulan öznitelik vektöründe çoğunlukla momentum tabanlı göstergelerin bulunduğu görülmektedir. Hacim tabanlı göstergeler VPT ve FI olmak üzere XSIST endeksine ait hareketi anlamlı bir şekilde etkileyen ve trend tabanlı olan iki gösterge CCI ve MACD olarak bulunmuştur. Oynaklık tabanlı göstergelerin hiçbirinin öznitelik seçme yöntemiyle oluşturulan öznitelik vektöründe bulunmaması dikkat çeken bir bulgudur.

Adım 3: Çalışmada kullanılan sınıflandırma performanslarının değerlendirilmesi ve kıyaslaması sürecine geçmeden önce modellere ait hiperparametrelerin optimal setinin belirlenmesi

gerekmektedir. Her bir öğrenme modeli için en iyi sınıflandırmayı sağlayan hiperparametrelerin belirlenmesinde 10-katlı çapraz doğrulama ve ızgara aramasına dayalı bileşik prosedür uygulanmıştır. Eğitim seti üzerinde çalışılarak belirlenen optimal hiperparametrelerle test seti üzerinde modeller yeniden çalıştırılmış ve sonuçlar elde edilmiştir. Her bir öğrenme modeli için ızgara aramasında kullanılan, diğer bir deyişle hiperparametre konfigürasyon arama uzayı Tablo 4'te verilmiştir.

Tablo 4. Hiperparametre Konfigürasyon Arama Uzayı

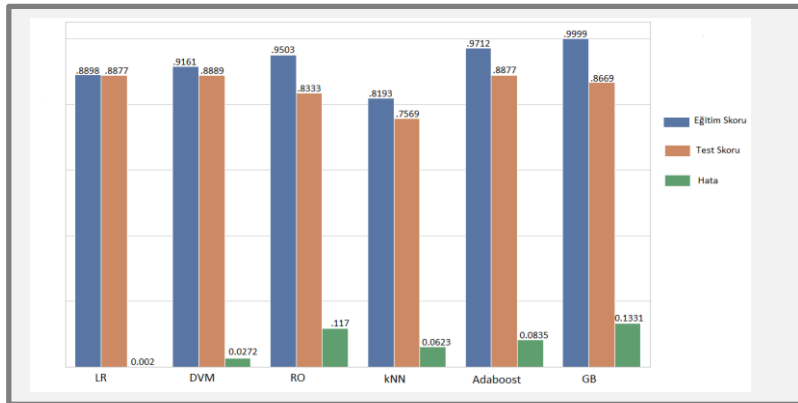
Model	Arama Uzayı
LR	'penalty' : ['l1','l2']; 'tol' : [0.0001,0.0002,0.0003]; 'solver':['liblinear']; 'max_iter':[100,200,300]; C : [0.01, 0.1, 1, 10, 100]; 'intercept_scaling' : [1, 2, 3, 4].
DVM	'kernel' : ['rbf','linear','poly']; 'gamma' : [0.0001, 0.001, 0.01, 0.1, 1,10,50] 'C' : [1, 10, 50, 100, 200, 300]
RO	'max_depth' : np.linspace(1, 10, 10, endpoint=True); 'min_samples_split' : [2, 6, 20]; 'min_samples_leaf' : [1, 4, 16]; 'n_estimators':[100,200,300,400]; 'criterion' : ['gini']
k-NN	'n_neighbors' : [1, 7, 9]; 'weights' : ['uniform', 'distance']; 'algorithm' : ['auto', 'ball_tree', 'kd_tree', 'brute']; 'leaf_size' : [10,20, 30, 50].
Adaboost	'n_estimators' : [10, 50, 100, 300,500]; 'learning_rate' : [0.01, 0.1, 0.5,1]
GB	'loss' : ['deviance']; 'n_estimators' : [100,200,300]; 'max_depth' : [4, 8,16]; 'min_samples_leaf' : [100,150,250]; 'max_features' : [0.3, 0.1]; 'learning_rate' : [0.1, 0.05, 0.01, 0.001]

Adım 4: 10-boyutlu öznitelik vektörü ile öğrenme modellerinin sınıflandırma performansları Tablo 5'de verilmiştir. Çalışmada kullanılan tüm performans metrikleri baz alındığında sınıflandırma performansı en yüksek olan ilk 3 öğrenme modelinin LR, DVM ve Adaboost olduğu görülmektedir. En yüksek ve ikinci en yüksek DO (LR ve Adaboost DO değerleri yaklaşık olarak eşittir) arasındaki fark sadece %0.12 olmaktadır. Bununla birlikte tüm sınıflandırıcılar arasında en düşük hataya sahip sınıflandırıcı LR'dir (%0.204). DVM ve Adaboost modellerinin hataları sırasıyla %2.719 ve %8.347 olarak bulunmuştur. Sınıflandırma sonuçlarında en yüksek ilk 3 performansı gösteren öğrenme modellerinde optimal parametreler LR için C=100, DVM için C=300, gamma=0.1, kernel=poly ve Adaboost için learning rate=0.5, n-estimators=500 olarak bulunmuştur.

Tablo 5. Öğrenme Modellerinin Sınıflandırma Performansları

Model	Performans Metrikleri					
	DO	Duyarlılık	Özgüllük	F1 skor	AUC	Hata
LR	0.8877	0.902542	0.869898	0.897787	0.952655	0.002040
DVM	0.8889	0.896186	0.880102	0.898089	0.957470	0.027198
RO	0.8333	0.855932	0.806122	0.848739	0.918983	0.117014
k-NN	0.7569	0.832627	0.665816	0.789157	0.824563	0.062321
Adaboost	0.8877	0.898305	0.875000	0.897354	0.951985	0.083470
GB	0.8669	0.875000	0.857143	0.877790	0.954233	0.133102

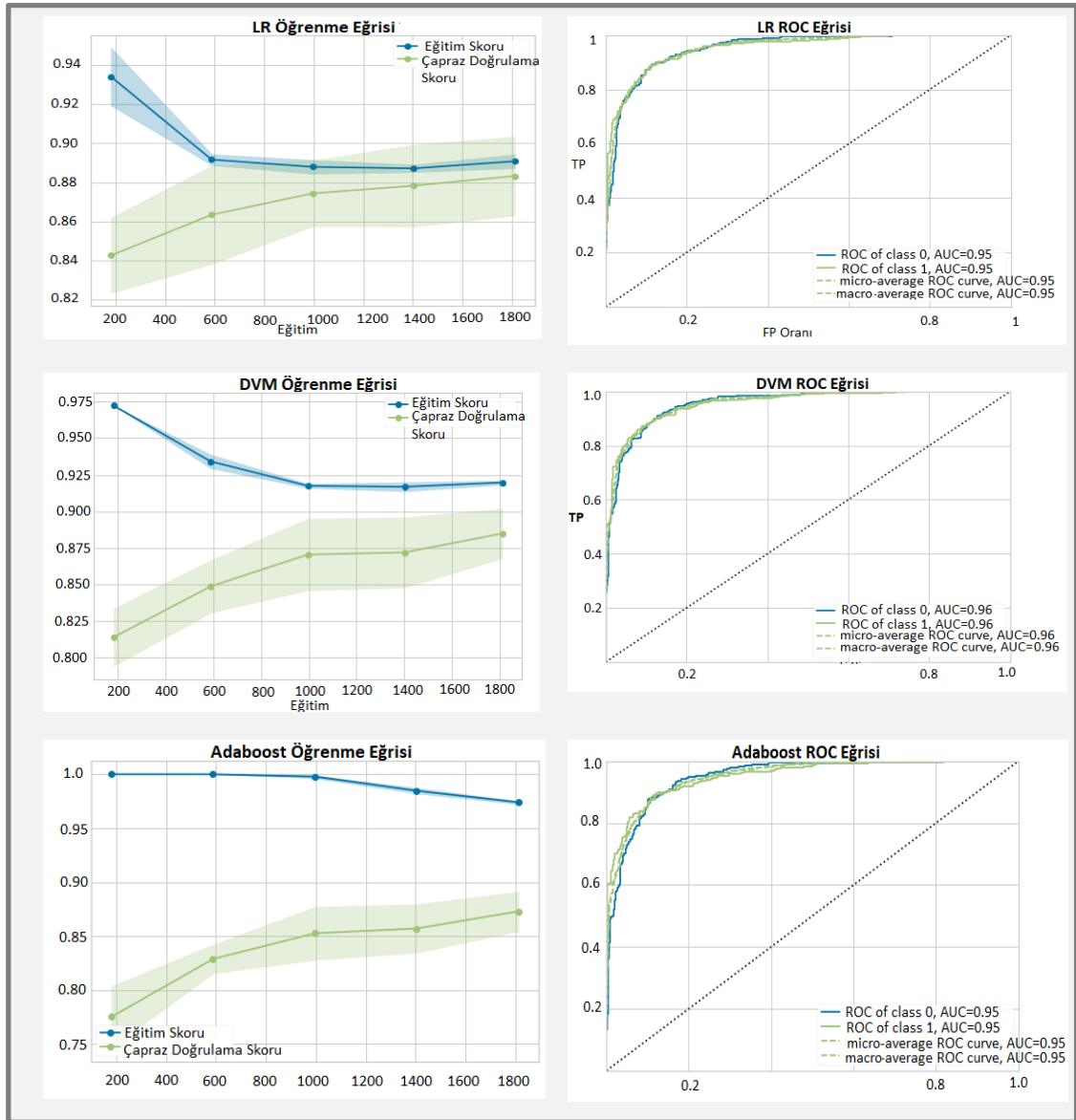
Şekil 5'de her model için eğitim ve test setlerine ait DO skorları görsel halde verilmiş olup her bir model için ayrıca hata değerleri de verilmiştir. RO, k-NN, Adaboost ve GB modellerinin hata değerlerinin oldukça yüksek olduğu göze çarpmaktadır.

Şekil 5. Eğitim-Test Seti Skorları ve Hata Değerleri

Şekil 6'da en yüksek DO değerlerine sahip LR, DVM ve Adaboost modellerine ait öğrenme ve ROC eğrileri verilmiştir. Her üç model için de ROC eğrisi altında kalan alan %95'in üzerinde bulunmuştur. Ayrıca karmaşıklık matrislerine göre LR, DVM ve Adaboost modellerinin yanlış sınıflandırdıkları gözlem sayısı birbiriyle hemen hemen eşit olmakla birlikte sırasıyla 97, 96 ve 97 olduğu bulunmuştur. Ancak, makine öğrenme modellerinde olası bir aşırı uyum/az uyum probleminin araştırılması amacıyla kullanılan ve modelin varyansı ve sapması hakkında önemli fikirler veren öğrenme eğrileri incelendiğinde, yüksek DO sahip Adaboost modelinin yüksek varyans ve yüksek sapmalı olduğu görülmektedir. Doğrulama ve eğitim skorları, eğitim sayısı artmasına rağmen birbirine yakınsamamış ve doğrulama skoru eğitim eğrisinin oldukça altında kalmıştır. Yüksek varyanslı bir model, eğitim setinde bulunan gözlemlerin değişimine karşı duyarlıdır ve hatanın büyük ölçüde kullanılan eğitim kümesine bağlı olduğu anlamına gelir. Bu durumda modelde bir aşırı uyum söz konusudur. Yüksek sapmalı bir model ise gözlemlerdeki yapıyı yakalama yeteneğinin düşük olduğunu göstermektedir.

Şekil 6. Modellerin Öğrenme ve ROC Eğrileri

6. TARTIŞMA VE SONUÇ

Şehir endeksleri, bir şehrin çevresel, finansal ve eğitsel gibi birçok farklı kavramlarda gelişmelerin takip edilmesi ve gerekli aksiyonların alınması için özellikle gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler tarafından hesaplanan endekslerdir. BIST tarafından 2009 yılı itibari ile şehirlerin finansal performanslarını incelemek amacı ile hesaplanmaya başlanan şehir endeksleri ilgili şehre yatırım yapmayı planlayan ulusal/uluslararası iştirakler tarafından özenle takip edilmektedir. Günümüzde 13 adet şehir endeksi BIST pay endeksleri altında hesaplanmakta ve ana üretim ve/veya faaliyet merkezinin ilgili şehirde bulunan şirketlerin finansal performanslarını yansıtmaya olanak sağlamaktadırlar.

BIST şehir endeksleri ile ilgili ulusal dizin incelendiğinde hemen hemen tüm çalışmaların bu endekslerin oynaklığının modellenmesi ile ilgili olduğu görülmektedir. Oynaklık, zaman serileri analizi kapsamında otoregresif koşullu değişen varyans (ARCH) tipi modellerle incelenmektedir. Bu çalışmada, ulusal dizindeki çalışmalardan farklı olarak, şehir endekslerine ait gelecekteki davranışın (artış/azalış) tahminlenmesine odaklanılmış ve bu amaca yönelik şehir endeksleri arasında BIST’de işlem gören en yüksek hisse senedine sahip olan İstanbul şehir endeksi verileri kullanılarak bahsedilen amaca yönelik bileşik bir prosedür kullanılmıştır. Çalışmada önerilen yöntem, teknik analiz ve makine öğrenmesi modellerini aynı anda kullanma olanağı sağlamaktadır. Serilerin meta bilgisinden yola çıkılarak hacme, oynaklığa, trende ve momentumu dayalı 38 farklı teknik gösterge hesaplanmış ve öğrenme modellerine girdi olarak girecek öznitelikler RFE tabanlı öznitelik seçim yöntemiyle önem seviyelerine göre sıralanmıştır. Endeks yönünün değişiminde en etkili 10 gösterge ile öğrenme modelleri kurulmuş ve performansları değerlendirilmiştir.

Çalışmanın ana bulgularından birisi XSIST endeks değişim yönünü istatistiksel olarak etkileyen teknik göstergeler arasında oynaklık tabanlı bir göstergenin bulunmamasıdır. Önem seviyesi en yüksek göstergeler çoğunlukla momentumu dayalıdır. Teknik analizde sıkça kullanılan ve hacim tabanlı göstergelerden olan VPT ve FI’nın İstanbul şehir endeksinin değişiminde anlamlı bir etkiye sahip olduğu görülmüştür. Ayrıca trend tabanlı iki gösterge, CCI ve MACD, yürütülen öznitelik seçim prosedürüne göre XSIST endeks yönüne ait artış veya azalışta etkili göstergeler olarak bulunmuştur.

Eğitim verileri kullanılarak ızgara araması ve 10-katlı çapraz doğrulama prosedürlerinin bileşik olarak yürütülmesi ile LR, DVM, RO, k-NN, Adaboost ve GB öğrenme modellerinin optimal parametreleri belirlenmiş ve bu parametrelerle test verileri kullanılarak tahmin sonuçları elde edilmiştir. Çalışmada ele alınan tüm performans metrikleri için k-NN en düşük performansı göstermiştir. Yüksek varyans ve sapmadan muzdarip olan bu öğrenme modelinde daha fazla eğitim verisiyle veya farklı bir k değeriyle çalışılırsa modelin performansında iyileşme olabilir. RO ve GB öğrenme modelleri de benzer şekilde performans metrikleri açısından yüksek sınıflandırma değerlerine sahip olsalar da, modellerin geçerliliğinden bahsedebilmek için daha çok eğitim verisine ihtiyaç duymaktadırlar. En yüksek DO değerlerine sahip LR, DVM ve Adaboost modellerinin öğrenme eğrileri incelendiğinde %88.77 doğrulukla sınıflandırma yapan Adaboost modelinin aşırı uyum problemine sahip olduğu görülmüştür. LR ve DVM öğrenme modellerine ait tüm performans metrikleri karşılaştırıldığında hemen hemen benzer sonuçların bulunduğu görülmüştür. LR öğrenme modelinin hatası %0.204 ile en düşük hataya sahip olmakla birlikte bu oran DVM’de %2.719 olarak bulunmuştur.

Bu çalışma şehir endekslerinin değişim yönü ile ilgilenen gelecek araştırmalar için karşılaştırma yapılabilecek çıktılar sunmaktadır. Şehir endeksleri ilgili şehrin finansal performansına dair bir

görünüm sunmaktadır. Riskten kaçınan yatırımcının geçmiş bilgilerden yola çıkarak geleceği etkin bir şekilde öngörme amacı, beraberinde bu amaca yönelik “karar verme” sürecinde varlığa ait açılış değeri, kapanış değeri, en yüksek/en düşük değer ve işlem hacmi gibi eldeki tüm bilgileri kullanma yoluna götürür. Böylelikle yatırımcı eldeki tüm bilgileri ihmal etmeden kullanarak doğru bir portföy yönetimi sürecini yürütmüş olabilecektir. Bu sebeple de yatırımcı açısından ilgili endeksin değişiminde etkili olan faktörlerin ortaya konulması ve geçerli bir tahmin modeli kurması oldukça önem arz etmektedir. Teknik analizde kullanılan göstergeler ile makine öğrenmesi yöntemlerinin entegre edildiği bu çalışmada bazı kısıtlar bulunmaktadır. Her ne kadar tahmin performansı oldukça yüksek oranda bulunmuş olsa da (~%88), istatistiki açıdan anlamlı olarak şehir endeksleri hareketini etkileyen makro-ekonomik göstergelerin de ele alınması ile tahmin başarısını yükseltmek mümkün olabilir. Ayrıca daha karmaşık yapıdaki farklı öğrenme modelleri kullanılarak da sınıflandırma başarısının arttırılması sağlanabilir. Bunlara ek olarak bu çalışmada sadece İstanbul şehir endeksine dayalı bir uygulama yapılmıştır. Gelecek çalışmalarda tüm şehir endeksleri için hangi göstergelerin ortak olarak anlamlı bulunduğu ve hangi öğrenme modellerinin çoğunlukla yüksek başarı gösterdiği araştırılacaktır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazarlar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Bu çalışma Yıldız Teknik Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimi tarafından FYL-2021-4436 nolu proje kapsamında desteklenmiştir.

Etik Onay: Bu makale, insan veya hayvanlar ile ilgili etik onay gerektiren herhangi bir araştırma içermemektedir.

Yazar Katkısı: Öyküm Esra Yiğit(%50), Merve Karaköse(%50)

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The authors declare that there is no conflict of interest.

Funding: This research was funded by the Yıldız Technical University Scientific Research Projects Coordination Unit as part of the FYL-2021-4436 project.

Ethical Approval: This article does not contain any studies with human participants or animals performed by the authors.

Author Contributions: Öyküm Esra Yiğit(50%), Merve Karaköse(50%)

KAYNAKÇA

- Akcan, A., ve Kartal, C. (2011). İMKB sigorta endeksini oluşturan şirketlerin hisse senedi fiyatlarının yapay sinir ağları ile tahmini. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, 51, 27-40. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/mufad/issue/35630/396054>
- Aksoy, M. (2013). İstanbul Menkul Kıymetler Borsası'nda finansal kriz döneminde yabancı yatırımcıların hisse senedi tercihlerinin analizi. *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 0(48). Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iusiyasal/issue/630/6413>
- Altınbaş, H., ve Biskin, O.,T. (2015). Selecting macroeconomic influencers on stock markets by using feature selection algorithms. *Procedia Economics and Finance*, 30, 22-29. doi: 10.1016/S2212-5671(15)01251-4
- Aşkın, Ö.E. (2019). Analysis of changes in İstanbul city index values with hidden Markov model. *Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 41(2), 319-337. doi: 10.14780/muiibd.665045
- Aşkın, Ö.E. (2020). BIST şehir endekslerine ait volatilitenin modellenmesi. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, (85), 223-242. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/en/pub/mufad/article/673733>

-
- Bayrakdaroğlu, A., ve Tepeli, Y. (2018). BİST şehir endekslerinin risk-getiri analizi üzerine bir inceleme. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, (80), 147-160. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/mufad/issue/39476/465922>
- Bayramoğlu, M.,F., ve Pekkaya, M. (2010). İMKB tarafından hesaplanan endekslerde yeni gelişmeler ve İMKB şehir endeksleri. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, (45), 200-215. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/mufad/issue/35624/395912>
- Boyacioglu, M.A., ve Avcı, D. (2010). An adaptive network-based fuzzy inference system (ANFIS) for the prediction of stock market return: the case of the İstanbul Stock Exchange. *Expert Systems with Applications*, 37(12), 7908-7912. doi: 10.1016/j.eswa.2010.04.045
- Çakır, Z. (2016). Şehir endekslerinin finansal performanslarının ölçülmesi ve değerlendirilmesi (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Hitit Üniversitesi, Çorum.
- Davaslıgil Atmaca, V. (2018). BİST şehir endeksleri oynaklığının DCCGARCH model ile analizi. *Yönetim Bilimleri Dergisi*, 16(31), 287-308. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/en/pub/comuybd/issue/44733/556047>
- Fama, E., F. (1970). Efficient capital markets: a review of empirical work. *Journal of Finance*, 25(2),383-417. doi: 10.2307/2325486
- Filiz, E., Karaboğa, H.A., ve Akoğul, S. (2017). BİST-50 endeksi değişim değerlerinin sınıflandırılmasında makine öğrenmesi yöntemleri ve yapay sinir ağları kullanımı. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 26(1), 231-241. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/cusosbil/issue/31939/350973>
- Freund, Y., ve Schapire, R., E. (1996). Experiments with a new boosting algorithm. *Proceedings of International Conference on Machine Learning*, (96), 148-156. Erişim Adresi: <https://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.51.6252&rep=rep1&type=pdf>
- Güneş, İ. (2019). Şehirlere küresel şehir endekslerinden bakış. *Strategic Public Management Journal*, 5(10), 111-130. doi:10.25069/spmj.585811
- Gürsoy, S., Alptürk, Y., ve Tunçel, M., B. (2020). Dolar ve euro kurundaki değişimlerin Antalya şehir endeksi üzerindeki etkisinin incelenmesi: çok değişkenli VAR-EGARCH uygulaması. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 10(2), 43-56. doi:10.47147/ksuüibf.828592
- Hasan, A., Kalıpsız, O., ve Akyokuş, S. (2020). Modeling traders' behavior with deep learning and machine learning methods: evidence from BIST 100 index. *Complexity*, 2020, 1-16. doi: 10.1155/2020/8285149
- Kantar, L. (2020). BİST 100 endeksinin yapay sinir ağları ve ARMA modeli ile tahmini. *Muhasebe ve Finans İncelemeleri Dergisi*, 3(2) , 121-131. doi:10.32951/mufider.725722
- Kara, Y., Boyacioglu, M.A., ve Baykan Ö., K. (2011). Predicting direction of stock price index movement using artificial neural networks and support vector machines: the sample of the İstanbul stock exchange. *Expert Systems with Applications*, 38(5), 5311-5319. doi: 10.1016/j.eswa.2010.10.027
- Karaatlı, M., Güngör, İ., Demir, Y., ve Kalaycı, Ş. (2005). Hisse senedi fiyat hareketlerinin yapay sinir ağları yöntemi ile tahmin edilmesi. *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 3(3), 38-48. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/yead/issue/21828/234628>
-

-
- Kayral, İ.E. (2020). BİST şehir endeksleri ile döviz kurları arasındaki ilişkinin incelenmesi: bir ARDL sınır testi uygulaması. *IBAD Sosyal Bilimler Dergisi*, (6), 272-284. doi: 10.21733/ibad.668915
- Kayral, İ.E., ve Tandoğan, N.Ş. (2019). BİST şehir endekslerinde ay içi ve ay dönümü anomalilerinin incelenmesi. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 8(4), 3114-3133. doi: 10.15869/itobiad.633844
- Keles, M., Keles, A., ve Keles, A. (2020). Makine öğrenmesi yöntemleri ile uçuş fiyatlarının tahmini. *Euroasia Journal of Mathematics, Engineering, Natural and Medical Sciences*, 7(11), 72-78.
- Khaidem L., Saha, S., ve Dey, S., R. (2016). Predicting the direction of stock market prices using random forest. Retrieved from: <https://arxiv.org/pdf/1605.00003.pdf>
- Kula, V., ve Baykut, E. (2018). BİST şehir endekslerinin volatilité yapıları ve rejim değişimlerinin analizi. *Muhasebe ve Finans İncelemeleri Dergisi*, 1(1), 38-59. doi:10.32951/mufider.382687
- Kumar, M., ve Thenmozhi, M. (2006). Forecasting stock index movement: a comparison of support vector machines and random forest. *Indian Institute of Capital Markets 9th Capital Markets Conference Paper*, Retrieved from: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=876544
- Meijering, J.V., Kern, K., ve Tobi, H. (2014). Identifying the methodological characteristics of European green city rankings. *Ecological Indicators*, 43, 132-142. doi: 10.1016/j.ecolind.2014.02.026
- Onan, A. (2017). Twitter mesajları üzerinde makine öğrenmesi yöntemlerine dayalı duygu analizi. *Yönetim Bilişim Sistemleri Dergisi*, 3(2), 1-14. Erişim Adresi: https://atif.sobiad.com/index.jsp?modul=makaledetay&Alan=sosyal&Id=AWHRGnkWoDuH9Br_eOCd
- Özdemir A.K., Tolun, S., ve Demirci, E. (2011). Endeks getirisi yönünün ikili sınıflandırma yöntemiyle tahmin edilmesi: İMKB-100 endeksi örneği. *Niğde Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 4(2), 45-59. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/niguiibfd/issue/19749/211376>
- Özkan, N., ve Ulaş, Ü. (2021). Bölgesel Covid-19 vaka sayıları, altın fiyatları, Euro ve BIST şehir endeksleri arasındaki ilişki: bir ARDL sınır testi yaklaşımı. *Ekonomi Politika ve Finans Araştırmaları Dergisi*, 6(1), 240-253. doi: 10.30784/epfad.880244
- Pabuçcu, H. (2019). Borsa endeksi hareketlerinin tahmini: trend belirleyici veri. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi*, 22(1), 246-256. doi: 10.29249/selcuksbmyd.487862
- Patel, J., Shah, S., Thakkar, P., ve Kotecha, K. (2015). Predicting stock and stock price index movement using trend deterministic data preparation and machine learning techniques. *Expert Systems with Applications*, 42(1), 259-268. doi: 10.1016/j.eswa.2014.07.040
- Sevli, O. (2019). Göğüs kanseri teşhisinde farklı makine öğrenmesi tekniklerinin performans karşılaştırması. *Avrupa Bilim ve Teknoloji Dergisi*, (16), 176-185. doi:10.31590/ejosat.553549
- Shynkevich, Y., McGinnity, T.M., Coleman, S.A., Belatreche, A., ve Li, Y. (2017). Forecasting price movements using technical indicators: investigating the impact of varying input window length. *Neurocomputing*, 264(15), 71-88. doi.org/10.1016/j.neucom.2016.11.095
-

- Tekin, S., ve Çanakoğlu, E. (2018). Prediction of stock returns in İstanbul Stock Exchange using machine learning methods. *Signal Processing and Communications Applications Conference (SIU)*, 1-4. doi: 10.1109/SIU.2018.8404607.
- Telli, Ş., ve Coşkun, M. (2016). Forecasting the BİST 100 index using artificial neural networks with consideration of the economic calendar. *International Review of Economics and Management*, 4(3), 26-46. doi: 10.18825/irem.67309
- Yakut, E., Elmas, B., ve Yavuz, S. (2014). Yapay sinir ağları ve destek vektör makineleri yöntemleriyle borsa endeksi tahmini. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 19(1), 139-157. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/sduiibfd/issue/20816/222712>
- Yapraklı, S., Bozma, G., ve Akdağ, M. (2018). BİST şehir endekslerinde oynaklığın ölçülmesi: alternatif ekonometrik modellerin karşılaştırmalı olarak incelenmesi. *Finans Politik ve Ekonomik Yorumlar*, (639), 67-86. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/fpeyd/issue/47984/607050>

SUMMARY

Introduction

The regional index is a portfolio that reflects the specific characteristics of a geographical region of interest and has been calculated for many years for different purposes. In 2009, Borsa Istanbul (BIST) announced that it started to calculate city indexes in order to reflect the financial performances of 9 cities. Nowadays, 13 city indices namely Adana (XSADA), Ankara (XSANK), Antalya (XSANT), Aydın (XSAYD), Balıkesir (XSBAL), Bursa (XSBUR), Denizli (XSDEN), Istanbul (XSIST), Izmir (XSIZM), Kayseri (XSKAY), Kocaeli (XSKOC), Konya (XSKON) and Tekirdağ (XSTKR) are calculated. Istanbul is one of the cities with the most active commercial and financial relations in Turkey. XSIST, which was started to be calculated in 2009, is a portfolio that includes 110 companies today. Financial institutions constitute the majority of these companies with 28.1%, followed by the manufacturing sector with 27.2%.

Background

When the limited numbers of studies on city indices are examined, it is seen that researchers mostly focus on the volatility. Volatility is generally examined with autoregressive conditional heteroscedasticity type models (ARCH-type) within the scope of time series analysis. On the other hand, it is seen that most of the mentioned studies benefit from macroeconomic indicators in the modelling process. In this study, a classification-based modelling process has been proposed for the prediction of the future behaviour of the Istanbul city index, which is one of the important indicators of regional development and calculated by BIST. The proposed process provides a comprehensive perspective on feature engineering methods.

Method

The first step of the modelling process is to extract features based on technical indicators by utilizing the meta-information of the XSIST time series. When the studies for financial forecasting are examined, it is seen that approximately 20% of them use indicators obtained from Technical Analysis. Each indicator calculated with Technical Analysis uses additional information from an asset's price. These indicators are calculated for each trading day using the asset's opening value, closing value, high/low value and trading volume information. In this study, 38 different indicators based on volume, volatility, trend and momentum are extracted.

The second step of the study is to select the features that will contribute to the model and will be used to construct the simplest model with the least information loss. In this study, recursive feature elimination-RFE method is used for the feature selection step.

The third step of the study is to construct learning models with obtained features in the previous step. Logistic Regression (LR), Support Vector Machines (SVM), Random Forest (RF), k-nearest neighbourhood (k-NN), Adaboost and Gradient Boosting (GB) classifiers are used and for each learning model, a composite procedure based on 10-fold cross-validation and grid search is applied to identify the hyper parameters that provide the best classification. With the optimal hyper parameters determined by working on the training set, the models are re-run on the test set and the results are obtained.

The fourth and the final step of this study is to compare the performance of learning models based some statistical metrics such as accuracy, sensitivity, specificity, F1-Score and area under ROC curve.

Results and Conclusions

Among 38 technical indicators, it is found that the optimal value of the number of features to be taken as input to the classification models is 10. The most important indicator is the stochastic RSI oscillator (Stochastic Relative Strength Index), also known as the speed indicator. Volume Price Trend is the second most important indicator and is among the volume-based indicators. It is seen that there are mostly momentum-based indicators in the feature vector created with the technical indicators.

For all performance metrics considered in the study, k-NN showed the lowest performance. This learning model, which suffers from high variance and bias, may improve the performance of the model if it is studied with more training data or with a different k value. Although RF and GB learning models have high classification values in terms of performance metrics, they need more training data to talk about the validity of the models. When the learning curves of the LR, SVM and Adaboost models with the highest accuracy values are examined, it is seen that the Adaboost model, which classifies with an accuracy of 88.77%, has an overfitting problem. When all performance metrics of LR and SVM models are compared, it is seen that almost similar results are found. The error of the LR learning model has the lowest with 0.204%, but this rate is found to be 2.719% in the SVM.